STUDIA COMITATENSIA 44.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
44.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA

44.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: FÁBIÁN LAURA

FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM
SZENTENDRE
2026

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 6

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

- **Czeglédi Noémi** 10
  Mitterhoffer Ádám, fivére és nővérei
- **Farkas Csaba** 26
  A váci szentszéki bíróság a középkorban II. (A szentszéki bíróság működése)
- **Fábián Laura** 42
  Az áldozat, a feljelentő és a hős – Jókai Mór *Rab Ráby* regényének történeti háttere
- **Szilágyi Zsófia Júlia** 62
  „Mintha egy elsüllyedt Atlantisznak volnánk elátkozott lakói" – dr. Győry Aranka gimnáziumi tanár 1956-os naplója

RÉGÉSZET

- **Cserpák Ferenc – Péntek Attila – Zandler Krisztián** 86
  A Remete-völgyi Felső-barlang pleisztocén korú csontanyagán végzett antropogén nyomok vizsgálata és a fauna revíziója
- **Décsi Enikő** 106
  Újabb adatok a Dunakanyar avar kori benépesüléséhez. Beszámoló a Spar áruház kapcsán feltárt avar kori temetőről
- **Ottományi Katalin** 130
  A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése III.

KÉPZŐMŰVÉSZET

- **Szabó Noémi** 170
  Vagyok, aki vagyok! Jakovits József (1909–1994) szobrász-, festő- és grafikusművész életművének kritikai feldolgozása

NÉPRAJZ

- **Földesi Szilvia** 206
  Névdivat és névadási szokások Pilisszántón a 21. század elején
- **Muskovics Andrea Anna** 218
  A szőlő- és borkultúra szerepe és jelentősége a gazdálkodás rendszerében és a mindennapi életben Tárnokon

MÚZEUMPEDAGÓGIA

- **György Gabriella – Novák Levente – Sütő Tünde** 242
  Festészeti és szobrászati beavató program a múzeumban: a Bánáti Sverák Program 2015-től napjainkig

FÜGGELÉK

- A Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársainak bibliográfiája 2025 254

ELŐSZÓ

A Ferenczy Múzeumi Centrum (FMC) számára a 2025-ös esztendő számos új kihívást tartogatott, miközben munkatársaink több projekttel is jelentkeztek. Ezek egyik meghatározó szakmai tengelyét a *Barcsay 125* emlékév adta. Ennek keretén belül több, a Barcsay-életműhöz kötődő kiállításunk is nyílt, mint például a *Közelképek 2. Barcsay Jenő alakja az 1960–1980-as évek portréfotózásának tükrében* című fotókiállítás a Ferenczy Múzeumban; a Kmetty Múzeum adott otthont a *Látványból szerkezet* tárlatnak, mely azt állította fókuszba, hogy a művész miként jutott el életművében az absztrakt megoldásokig; Szabó Noémi kurátorként vett részt egy nagyszabású kiállításban a Magyar Képzőművészeti Egyetemen (*Tökéletes egyensúly. Keresztmetszet – Barcsay Jenő életműve új megvilágításban*). Iberhalt Zsuzsa szervezésében pedig Barcsay szellemi öröksége a fiatal generációkhoz is eljutott programjaink révén: a *NESTArt – Szentendrei Nyári Művészbázis* alkotótáborában képzőművészeti egyetemi hallgatók Barcsay munkásságára reflektálva alkottak.

Muzeológiai osztályunk életében rendkívüli mérföldkövet jelentett Szilágyi Zsófia Júlia nagyszabású, a MűvészetMalomban megrendezett *Minduntalan. Krasznahorkai László prózavilága* című kiállítása. A tárlat vége egybeesett az író Nobel-díjának elnyerésével, így a kiemelt hazai és nemzetközi figyelem hatására a nyitvatartást meghosszabbítottuk. A kiállításhoz kapcsolódó intenzív kutatómunkát, felolvasásokat és társprogramokat egy sikeres Krasznahorkai-konferencia koronázott meg, melynek anyaga a *Literatura* folyóiratban jelent meg.

A MűvészetMalom és a Képtár kiállítási kínálata rendkívül változatos volt: a szecesszió plakátművészetét bemutató tárlattól (*A szecesszió forradalma,* kurátor: Iberhalt Zsuzsa) kezdve Magyarósi Éva kiállításán át a kortárs csoportos tárlatokig (*A Merkúr pereme,* kurátor: Bodonyi Emőke) terjedt. Külön kiemelendő a *Fantomszál* sorozat folytatása (Gálffy Lola életműve) és a *Saját olvasat* című izgalmas és rendhagyó projekt, ahol közel 80 múzeumi munkatárs választott ki társkurátorként egy-egy műtárgyat, személyes élményein keresztül bontva le a művészet elitista megközelítését (mindkét kiállítás kurátora: Kozák Zsuzsanna).

Muladi Brigitta *Mágikus kör* című kiállítása – számos köz- és magángyűjtemény együttműködésének köszönhetően – a nagybányai és párizsi kortársak, köztük Modok Mária művein, valamint a hűséges mecénások körén keresztül mutatja be Czóbel Béla modernizmusban betöltött katalizátorszerepét. A tárlathoz nyomtatott katalógus is megjelent, amely a legújabb kutatási eredmények, ritkán látott remekművek és Kratochwill Mimi emléke előtt adózó tanulmányok mellett a Czóbel Múzeum megnyitásának 50. évfordulóját is méltóképpen ünnepli. Jelentős gyarapodásnak tekinthető Tóth Antal művészettörténész, az FMC néhai munkatársának a szentendrei művészetre vonatkozó hagyatéka. A *Gyerekkézzel* tárlattal a Bánáti Sverák Óvodai Programban részt vevő óvodások alkotásai is kiállítótérbe kerültek – a programról bővebben az idei számban is olvashatnak.

Helytörténeti kiállításunkkal a Jókai-bicentenáriumhoz csatlakoztunk: a *Ki volt Ráby, Jókai rabja?* című tárlatunk a regényalak mögött meghúzódó történeti Ráby Mátyást mutatta be (kurátor: Fábián Laura). A kutatás váratlan hozadékaként egy autográf Jókai-kézirat is előkerült a gyűjteményünkből.

Régészeti Osztályunk 2025-ben is számos feladattal birkózott meg a megyében: tizenhét helyszínen végeztek nagy felületű megelőző feltárást – kiemelten a Liszt Ferenc Nemzetközi Repülőtér és a kapcsolódó logisztikai központok bővítéséhez kapcsolódóan –, valamint 142 projektnél láttak el régészeti megfigyelést.

A terepi munkák mellett a tudományos ismeretterjesztés is hangsúlyos szerepet kapott. A 2025 tavaszán megrendezett *Folyó szeli ketté* című kiállítást (Décsi Enikő és Rajna András szervezésében) a kollégák saját kutatási témáikból rendezték meg, melyet kétnapos szakmai konferencia kísért. Az év során megjelent a múzeum gondozásában a *Nyomvonalak II.* című kötet is Patay Róbert és Rajna András szerkesztésében, melyben az M0-s autópálya és a 4-es számú főút építését megelőző feltárások leletanyagáról olvashatnak az érdeklődők.

Munkatársaink emellett aktívan közreműködtek a Pest Vármegyei Levéltár és a Hamvas Béla Megyei Könyvtár konferenciáin, valamint a városi diákok helytörténeti vetélkedőjének lebonyolításában, melynek Jókai volt a központi témája.

A szerkesztő

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

MITTERHOFFER ÁDÁM, FIVÉRE ÉS NŐVÉREI

■ Dr. Czeglédi Noémi
történész
Gödöllői Városi Múzeum
noemi.czegledi.dr@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1585-870X
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.10-22

A címben szereplő testvérek életének rövid szakaszába enged bepillantást a bírósági iratok különleges forrástípusa.[1] Jelen esetben egy nagybirtokon zajló örökösödési pert, azaz osztálytételt vizsgálunk. Az úriszéki iratok kutatásában rejlő lehetőségekre már 1989-ben felhívta a figyelmet a hazai szakirodalom.[2] A földesúr bírósága előtt álló jobbágyok, mezővárosi polgárok – alkalmanként nemesek – mint individuumok, családi közösség tagjaként élő személyek csupán néhány éve kerültek a *sedium*ról szóló tanulmányok középpontjába.[3]

Egyéb dokumentumok hiányában erre a forráscsoportra összpontosítva, a Váci Püspöki Uradalom úriszékének anyagára támaszkodva bontakoznak ki az apai örökség, idősebb Mitterhoffer Ádám hagyatékának megszerzését célzó stratégiák. Családi levelezés, naplók, üzleti szerződések, számlák, tárgyi emlékek nélkül vajon mi deríthető ki a családról? Hogyan változtak a testvéri viszonyok a szülői háztartásból való távozás, majd a közös édesapa halálát követően? A *sedium* iratai mellett fellelt szórványos adatok miként egészíthetik ki az osztálytétel során zajló eseményeket? A bírósági dokumentumok mellett ugyanis csupán néhány, a váci Szent Mihály-templom anyakönyveiben található adat áll rendelkezésünkre.[4]

A *sedes dominalis* iratai mindenekelőtt árulkodnak az osztálytétel korabeli szabályozásáról. Maga az „osztály" fogalom jelentése „a törvényes öröklés végrehajtásának sajátos magyar eljárási módja"[5], nemesek és nemtelenek esetén egyaránt. A *Tripartitum*ban a nemesség mellett a jobbágyok örökösödésére vonatkozó szokásokat is rögzítették.[6] Mivel a földesúri fennhatóság alatt álló paraszti öröklésről csak az 1830-as és 1840-es években születtek törvények,[7] az úriszéki bíróságok korábban a Hármaskönyv, a helyi szokások és a földesúri rendeletek alapján döntöttek a nemtelenek hagyatéki ügyeiben. A törvényes öröklést és a szerzett vagyon, valamint az ingóságok feletti testamentum általi szabad rendelkezést ezek határozták meg a polgári törvénykezés bevezetése előtt.[8]

Mivel nem privilegizált egyházi mezőváros nemtelen polgárának a végakaratáról van szó, a földesúr bírósága, azaz az úriszék előtt zajlik a per. Egyszerű esetben sommás eljárás keretében, gyorsan – egy-két széktartás alatt – lezárja az ilyen ügyet a *sedium*. Ilyenkor gyakran csak az úriszéki jegyzőkönyv bejegyzése tanúskodik a perről, írásbeliség nem feltétlenül kísér minden perszakaszt. A bonyolultabb eseteket formális eljárással tárgyalják, ami szigorú írásbeliséget is jelent. Így több dokumentum keletkezik, a különböző helyeken – a falusi bírók ládájában, a városi levéltárban vagy az uradalom hivatalaiban – tárolt iratokat összegyűjtik a tárgyalásokhoz. Ráadásul a per folyamán az évek során bekövetkezett változások és a múló idő hatására az egymás ellen, saját érdekükért küzdő családtagok gyakran közlékenyebbé válnak, a bíróság is részletesebben jegyzi fel a történéseket. Idősebb Mitterhoffer Ádám osztálytétele sommás keretek között indul, majd formálissá válik. Nem maradt fenn az összes dokumentum, ami részben a korabeli hivatali gépezetnek, emberi mulasztásnak is köszönhető. Amit irattárba tettek, azt 1841 után talán senki nem bolygatta, hiszen a csomó kibontásakor rengeteg porzószemcse hullott ki az érintetlen lapok közül. A dolgozat alappilléreit jelentő két végrendelet – idősebb Mitterhoffer Ádámé és első feleségéé, Pfanzelter Viktóriáé – német nyelven íródott, a testánsok német nyelven diktálták le. Mitterhoffer igen lényeges, a per kiindulópontját képező utólagos záradékát azonban már magyar nyelven írták a dokumentumra. A nevek írásmódjában a *sedium* által alkalmazott magyar nyelvű formát követjük, mivel a széktartás nyelve ekkor már a magyar, a dokumentumok nagy része e nyelven íródott.

Az iratok szereplői az 1788-ban elhunyt Viktória kivételével írástudó személyek. Az ő végrendeletét természetesen más jegyezte le. Mitterhoffer Ádám testamentumában csak az aláírás származik az örökhagyótól. Mivel hivatalviselése során és foglalkozása miatt is az írásbeliséget folyamatosan gyakorló személy, reszketeg, bizonytalan kézírása hajlott koráról, fizikai gyengeségéről

1 A tanulmány elkészítéséhez végzett kutatások a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport programjának keretében készültek.

2 Kis Z. 1989: 65.

3 Czeglédi 2019b: 201–218.

4 Ezúton mondok köszönetet Tóth Árpádnak a Mitterhoffer Ádám és Pfanzelter Viktória testamentumai német nyelvű szövegeinek fordításában és az anyakönyvi adatok felkutatásában nyújtott segítségéért, valamint a polgárságra vonatkozó hasznos javaslataiért.

5 Homoki-Nagy 2000: 215.

6 *Werbőczy* 1897: III. rész 29. és 30. cím.

7 1836. 9. tc. és 1840. 8. tc. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei (letöltve: 2026. 06. 30.)

8 Az osztályos perek lebonyolításáról, sokszínűségéről lásd Czeglédi 2019a: 248–260.

árulkodik. A végrendeletek elkészítésénél ügyelni kellett arra, hogy formailag megfeleljenek a törvényes kereteknek.[9] A többi jogi irat az uradalom ügyészi irodájában és a vármegyén keletkezett, így azokat hivatali személyek jegyezték le. A testvérek beadványai is átírásban, kivonatban maradtak fenn, az általunk kézbe vett papírokat írnokok vagy maga az egyházi birtok ügyésze készítette. A per típusa, az adott perszakaszok meghatározták a szövegezés formai és tartalmi kereteit. Az egyes családtagok által készíttetett, személyükhöz köthető írások nyelvezetén érezhető, hogy jogtudó személy fogalmazta meg azokat. Egy-egy kifejezés, a szövegkörnyezet azonban megőrizte az adott családtag, a testvérek gondolatait, érzéseit. Mivel bírósági iratokról van szó, a dokumentumok a hivatalos véleményt tükrözik, részben előrevetítik a következő eseményt. Mindezek figyelembevételével lehet megkísérelni a hat testvér kapcsolatának bemutatását.[10]

Egy püspöki uradalmi központban, jelentős mezővárosban élő mozaikcsalád tagjainak osztálytételét kutatjuk, ahol a szép kort megélő családfőnek köszönhetően a helyi társadalom jeles képviselői szállnak a végül nyilvánosan tettlegességig fajuló harcba az örökségért. Az örökhagyó Mitterhoffer Ádám éveken keresztül fontos pozíciót töltött be Püspökvácon. Először 1791-ben, majd négy évvel később újra tanácstaggá választják. 1820-tól négy cikluson át bíró, utána szintén négy cikluson keresztül polgármester. Haláláig a belső tanács tagja. A mezőváros tanácsülése egybeesett Mitterhoffer halálának napjával, a jegyzőkönyv szerint sem akkor, sem másnap nem emlékeztek meg róla.[11]

A konfliktus helyszíne Vác, a Duna és szárazföldi kereskedelmi utak mentén fekvő, három részből álló település. Földesura a mindenkori váci püspök, széküresedés esetén pedig közvetlenül a kamara irányítása alatt áll. Püspökvác és Káptalanvác mezőváros, Kisvác pedig jobbágyfalu. A legjelentősebb Püspökvác, a püspöki székhely, az uradalmi központ. A két mezőváros önálló igazgatási egység volt, külön tanáccsal és pecséttel. A meghatározott közös ügyekben együtt jártak el.[12] A település nem privilegizált egyházi *oppidum*ként a földesúri terheket egy összegben teljesítette, a püspök vagy a *praefectus* jelöltjei közül kétévente maga választhatta első emberét, a bírót.[13] Ő a 12 tagú belső tanács első embere, helyettese és tanácsadója az általában korábban bírói tisztet betöltő polgármester. A városi tanács elsőfokú bíráskodási joggal rendelkezett. A település igazgatási és bíráskodási jogkörét, így az ott lakók életét a püspök-földesúri úrbéri szerződések, a földesúri és megyei statútumok, a megyei, helytartótanácsi és kancelláriai rendeletek határozták meg. Jelentős városi pozíciót betöltő személyeknél – a bíró és a polgármester esetében mindenképp – fontos szerepet kapott az uradalom első emberével való kapcsolat, az egyén megítélése is. Csak a püspökség jelöltjei közül lehetett bírót választani.

A Mitterhoffer-örökösök a hatályos törvények és a püspöki uradalmi rendelkezések szerint járhattak el. Formális osztályos ügyekben az úriszék volt illetékes, a városi tanács nem. Öt éven át tartott a pereskedés, a vármegyét is megjárva végül a *sedes dominalis* hozott ítéletet és ellenőrizte a végrehajtást 1841-ben. A több évig húzódó eljárás önmagában nem különleges az adott kor joggyakorlatában.

Mitterhoffer Ádám polgármester 1836. február 12-én, 89 éves korában hunyt el Vácon lévő otthonában. Köztiszteletben álló váci polgár, aki élete során jelentős vagyonra tett szert. Gyászolta második felesége, két házasságából született hat gyermeke és három unokája.

A családfő életének első negyven évéről nem rendelkezünk információval, 1785-ben kereskedőként már biztosan Vácon él.[14] A Magyar Kamara számára készült összeírás szerint ekkor belső telekkel rendelkezik, egy fiúgyermeke van. Külső telke, állatállománya nincsen. Felesége özvegy Valter Jánosné, született Pfanzelter Viktória.[15] Viktória 1788. május 4-én kelt – az úriszéki osztályos iratok részét képező – végrendeletéből tudjuk, hogy az özvegyasszony Franciska nevű leányát

[9] 1715. 27. tc. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei (letöltve: 2026. 06. 30.)
[10] McSheffry 2008: 65–66.
[11] VVL V. 401.-i. Tanácsülési jegyzőkönyv. 1836. február 12–13.
[12] Igaz, hogy Püspökvácot az ikerváros másik felétől, Káptalanváctól nem lehetett területi egységként elkülöníteni. Forró 1995: 76.
[13] A vizsgált korszak bíróválasztásának körülményeit és menetét részletesen bemutatja Forró Katalin. Forró 1995.
[14] A váci püspökség jövedelmeinek 1785. évi kamarai összeírása. A kötet az összeírást megelőzően készült jogbiztosító iratokat is figyelembe vette, így pontosabb évszámot nem tudunk megállapítani. A váci püspöki birtokok kamarai összeírása – Vác város lakossága. https://vacarchivum.hu/wp-content/uploads/2012/01/1785egyesitett.pdf (letöltve: 2026. 06. 30.)
[15] VVL Pfanzelter Viktória végrendelete, 1788.

hozza a házasságba. Mitterhoffer Ádámnak és feleségének két közös gyermeke született: Ádám és Anna. Ifjabb Ádám a legidősebb fiúgyermek, aki feltehetően egész életét a szülői házban tölti, mivel apjuk 1836-ban bekövetkezett halálakor a fiú feleségével, Hoffbauer Teréziával – és egyetlen gyermekükkel, Ferenccel – az apa otthonában élnek. Anna 1801-ben köt majd házasságot Trenken Antonnal. Ők is Vácon laknak. Az édesapa végrendeletének keletkezésekor (1834) Anna már özvegy, gyermeke nincsen.[16]

Az 1780-as években a rokonságot még Viktória felnőtt testvérei jelentik. Viktóriának van egy nővére, Elizabet, aki szintén Vácon lakik férjével, Valter (Volter)[17] Ferenccel. (A két Pfanzelter leány feltételezhetően testvérházasságot kötött.) Viktória fivére Pfanzelter Heinrich tüzérkatona, hivatásából adódóan nincs jelen a család életében. Csupán az asszony végrendeletéből tudunk róla. Mitterhoffer osztálytételében már egyáltalán nem szerepel, tehát örökhagyó nagybácsiként sem lehetett jelen a gyermekek életében. A vizsgált iratokban már Elizabet sincs megemlítve, a Mitterhoffer család életében azonban a férjével együtt jelen vannak Viktória halála után is. Az első frigyből származó rokoni kapcsolat az 1790-es években még szorosnak mondható: Mitterhoffer Ádám második házasságából született gyermekeinek keresztszülei lesznek. Ráadásul Elizabet 1792-ben született gyermekének (és a későbbieknek is) Mitterhoffer és második felesége a keresztszülei. Mindkét oldalról folyamatos tehát a felkérés, a többszörös keresztszülői státusz megerősíthette a kapcsolatot, Mitterhoffer új helyzetének elfogadását.

Pfanzelter Viktória nem tudta aláírni testamentumát, a neve melletti körbe rajzolt kereszttel hitelesítette a végakaratot. Az első pontban általános örökösének szeretett férjét nevezi meg. majd rendelkezik a temetéséről, általános szokás szerint évi négy mise mondására kamatozó tőkét alapít, jótékonysági hagyatékot is tesz 14 forint értékben. Kiderül, hogy mindhárom gyermeke kiskorú a dokumentum készítésekor. Első házasságából született Valter Franciska apai öröksége a váci árvapénztár kezelésében van, anyja a „becsületes stafírozás" mellett 800 forintot hagy rá. Amennyiben Franciska kiskorúként elhalálozik, öröksége a második házasságból született két gyermekre száll. A második házasságból született Mitterhoffer Ádám és Anna anyai öröksége fejenként 500 forint, amit nagykorúságukig édesapjuk kezel, kamat számítása nélkül. Nővérére 200 forintot hagy „saját eltartására", az összeget az 1789. esztendő József napjáig meg kell kapnia. Fivérére pedig 50 forint kamatait hagyja.[18] Végrendelete alapján az anyát kötelék fűzi felnőtt testvéreihez, gyermekeiről is lehetősége szerint gondoskodik. Férje ezzel a házassággal tehát lehetőséget kap, hogy váci polgárrá váljon. Házzal és belső telekkel lesz gazdagabb, megveti lábát a helyi társadalomban.[19]

Viktória testamentumának írásba foglalását követően, még június 10-e előtt meghal. Az apa a három gyermekkel egyedül marad. Új házasságot kell kötnie: a gyermekekről való gondoskodás, a háztartás vezetése mellett a társadalmi előrelépés szempontjából is fontos egy feleség jelenléte. Mitterhoffer Ádám Buri(j)án Alojziával 1788-ban vagy 1789 elején kelt egybe, első közös gyermekük ugyanis 1790. január 29-én született. A következő esztendőben a kereskedő a választott község, azaz Püspökvác 62 tagú nagytanácsának tagja.[20] Az 1798. július 15-i rendkívüli – azaz a *praefectus* által a szokásosnál korábban elrendelt – tisztújításon „saját kérelmére, addig is míg üresség nyílnék részére, tiszteletbeli senátorrá neveztetett ki a kamara által", augusztusban már a szenátori fizetést is megkapta.[21] Először 1811-ben találjuk a bírójelöltek között, majd 1813-ban, 1816-ban és 1818-ban minden alkalommal csupán néhány szavazatot kapott. 1820 hozta meg az áttörést számára, bírává választják. Pozícióját 1828-ig megtartja, majd szinte haláláig viseli a polgármester tisztségét.[22] Idős kora miatt mentik majd fel a tanácsban végzett munkája alól, helyét azonban az uradalom döntése alapján élete végéig megtarthatja. Az uradalom rendelkezése szerint tanácstagként, bíróként és polgármesterként hetente háromszor biztosan van hivatali teendője: „... Kedden és Pénteken az ügyösök panaszainak megítélésére törvényes az Város gazda-

16 VVL Mitterhoffer Ádám végrendelete, 1834.
17 Az 1785. évi kamarai összeírás szerint Volter Ferenc asztalos belső telekkel és öt kapás szőlővel rendelkezik ekkor.
18 VVL Pfanzelter Viktória végrendelete, 1788.
19 Sorsának alakulását érdekes összevetni például a Szombathelyen élő Horváth Józsefével, aki csizmadiaként került a városba, majd igen sikeres kereskedő lett, közhivatali pályát is betöltött. Tilcsik 2009: 130–144.
20 Karcsu 1880–1888.
21 Karcsu 1880–1888. Érdekes, hogy a mezőváros által gyűlölt, végül 1803-ban menesztett Anchely János kamarai felügyelő működése idején kezdődik Mitterhoffer felemelkedése.
22 Forró 1995: 100–102.

ságát illető Tárgyakra nézve peniglen Szombaton Gazdálkodó Üllést" kell tartani. A kereskedelmi tevékenység, a társadalmi kapcsolatok építése és fenntartása, a városi hivatali státuszok elnyerése és a feladatok ellátása megfelelő családi háttér nélkül nehezen sikerülhetett. Bár második nejéről, Burján Alojziáról semmit nem tudunk, megfelelő erkölcsű és tanult kereskedőfeleség lehetett. Nélküle Mitterhoffer Ádám feltételezhetően sem anyagilag, sem társadalmilag nem emelkedett volna ilyen magasra.

Alojzia öt gyermekkel ajándékozta meg férjét, közülük négyen élték meg a felnőttkort. Ádámmal és Annával együtt hat gyermeket biztosan nevelt. Talán Valter Franciskáról is gondoskodott, de az is elképzelhető, hogy férje mostohalánya keresztszülőkhöz, más rokonokhoz került.[23] József az első közös gyermek; hét évvel később született Gottfried, aki nem érte meg a felnőttkort. Rá vonatkozóan még utalás sem található az apa végrendeletében vagy a többi csatolt iratban, ezért feltételezésünk szerint csecsemőként, kisgyermekként halt meg. Három leány született ebből a házasságból: Katalin 1799-ben, Eleonóra 1793-ban és Borbála, aki nem szerepel a váci anyakönyvekben.[24] Ő 1808 körül születhetett, mivel házasságkötésekor 1826-ban 18 (16?) éves.[25]

József, Katalin, Borbála és Eleonóra mind saját háztartásukban éltek apjuk halálakor. Katalin Raffelsberger János bécsi lakos özvegyeként, József szintén bécsi lakosként, Borbála Müller János pesti kereskedő feleségeként, Eleonóra pedig Trexler János váci polgár, vasárus feleségeként jelenik meg a peres iratokban. Eleonórának van kettő, a per évei alatt házasságot kötő leánya: Trexler Terézia Domaniczky Antal táblabíró, Trexler Alojzia pedig Krenedits Antal uradalmi alpénztárnok felesége az osztálytétel lezárásának idején. Mitterhoffer Ádám gyermekei közül többen családalapítás után is Vácon maradnak, unokái mind ott éltek. Az apa gondosan házasította ki gyermekeit. Kereskedelmi és politikai kapcsolatai szerint köthettek új rokoni szálakat. Katalin férje bécsi, Borbáláé pesti kereskedő. Eleonóra házastársa, Trexler János – 1820-ban volt az esküvő[26] – háromszor volt kandidált bíró, mindig (jövendőbeli) apósával együtt találjuk a jelöltek között.[27] Unokaveje, Krenedits Antal pedig a bírói székben Mitterhoffert követő Krenedits János sarja.

A családfő német nyelvű végrendeletét[28] 1834. július 1-én, 87 éves korában diktálta le, és saját kezével írta alá váci otthonában. A hét pontból álló végrendelet bevezetéssel kezdődik, majd rendelkezik a temetéséről, amit Ádám fiára bíz. A második pontban röviden felsorolja a vagyont: egy ház, egy kert a rajta álló lakóépülettel, egy szőlő, egy jogi kezelés alatt álló földterület, készpénz, aktív követelések és ingóságok.

A harmadik pont szerint minden tulajdona szabad rendelkezése alatt áll, ami alól második feleségének, Burián Alojziának a lekötött része kivételt képez. Az általános örökös az elsőszülött fiú, Ádám. Kiemeli, hogy benne különösen megbízik, valamint ifjabb Ádámnak mindig a javak birtokában kell maradnia. A kereskedésre vonatkozóan az elsőszülött Ádámot, annak fiát, Ferencet, valamint Borbálát collaterális örökösnek jelöli, tehát közösen folytassák az üzletmenetet, „jó testvérként békésen gazdálkodjanak". Ugyanakkor Borbálát inti, hogy az őt illető harmadik részt mint saját tulajdonát kezelje. A következő pont Anna és Katalin leányairól szól. Megtudjuk, hogy Anna már özvegy, „Isten őt nem áldotta meg vagyonnal", gyermeke sincsen. 1000 bécsi értékű forintot kap az örökségből. Katalinra 6500 forintot hagy, amit az általános örökös lehetősége szerint teljesítsen. Az ötödik pont József felől rendelkezik, mely szerint a fiú Bécsben állapodott meg, s „még annak idején" cégalapításhoz kapott 4000 forintot. Ez tehát a devalváció előtti időszakban lehetett. Most pedig, hogy „megbékítse őt", a báró Eötvös-féle követelésekből hagy rá 500 forintot a vonatkozó kamatokkal együtt. A hatodikban Eleonóráról és annak leányairól emlékezik meg. Eleonóra 3000 bécsi értékű forint kamatait kapja, leányai pedig nagykorúságuk elérésekor – ez házasságkötést vagy a 20. életév betöltését jelenti – fejenként 6000 forintban részesülnek.

A záró passzusban még egyszer kiemeli, hogy amit élete során a gyermekeinek adott, az fontos

[23] Morin 2000: 257.
[24] Vác St. Mihály templom anyakönyvei. József: 1790. 5. kötet 003; Gotfried: 1797. 5. kötet 154; Katalin: 1799. 5. kötet 186; Eleonóra: 1793. 5. kötet 064 VPKL. C. Plébániai Levéltár. Vác Felsőváros, Anyakönyvek.
[25] Vác St. Mihály templom anyakönyve. 1826. 14. kötet 062. Ebben a forrásban Barbaraként van bejegyezve. VPKL. C. Plébániai Levéltár. Vác Felsőváros, Anyakönyvek.
[26] Vác St. Mihály templom anyakönyve. 1820. 14. kötet 036. VPKL. C. Plébániai Levéltár. Vác Felsőváros, Anyakönyvek
[27] 1816, 1820, 1822 a közös jelölés időpontjai. Trexler egyszer sem lett bíró, Mitterhoffer 1820-ban aratott először győzelmet, majd három alkalommal nagy többséggel választották meg újra. 1828-tól haláláig polgármester az új bíró, Krenedits János mellett. Forró 1995: 100.
[28] VVL Mitterhoffer Ádám végrendelete, 1834.

része az örökségüknek. Mitterhoffer kézjegye és titulusa után a megerősítés magyar nyelven olvasható:

„Hogy az itt saját kezével a mi jelenlétünkben alól írt testatus Mitterfoffer Ádám Úr iro asztalkájánál ülve, 's fell öltözve ép, 's józan elmével fentebbi véső akarattyát előttünk, 's úgy mint kivánsága szerint jelen volt Ádám, Jóseff, Eleonora, Katalin és Borbála magzattyai előtt fel fedezvén , 's úgy azt írásba foglalván…jelen lévő gyermekei is minden utóbb teendő ki fogás és ellen vetés nélkül bele egyeztek, ezennel, mint megkért tanuk hitelessen bizonyítjuk…".

Anna, nem tudjuk miért, de nincs jelen. A három tanácstag és a püspökváci főjegyző aláírásával azonban nem ért véget a testamentum. Három nappal később a testáns kívánságára kihozatták a városi levéltárból, a kérésére megjelent és megnevezett tanúk – öt tanácstag, illetve polgár – jelenlétében magyar nyelvű záradékot csatoltak hozzá. Gyermekei tehát nem voltak jelen. Ebben egyetlen pontot változtatott meg:

„… Borbála Leányomat a Testamentumonnak 3ik pontyában foglalt fell tételek alatt Adam fiammal és ettől származott Ferencz unokámmal vagyonomban egyenlő osztállú örökösöknek rendőltem reája nézve az egyenlő osztál végett tett rendőlésemell enyésszen, 's egyedűltsak Ádám fiamat, és Ferencz unokámat minden néven nevezendő ingó és ingatlan vagyonomban rendőlőm, és hagyom egyenes és tőrvényes őrőkősseimnek. és azok a reájok háramlandó vagyonnak még tsak összve írását is nem tartván meg engedni".

Borbálának a már életében kifizetett 14 557 forinton kívül 6000 váltóforintot hagy, a harmadik pont kitételének megfelelően.

A végrendeletet 1836. február 18-án nyitották és olvasták fel. A család részéről ifjabb Ádám, Borbála és Trexler János vő voltak jelen. Az özvegyről, Burián Alojziáról azonban nem sok említés történik. A forrás alapján nincs jelen a testamentum megfogalmazásánál, sem a felolvasásánál. A végrendelet is igen szűkszavúan említi. Férje nem nevezi meg külön pontban, közös életükre nem hivatkozik. Gyermekeitől sem kéri az anyjukról való gondoskodást. Alojzia csupán a – pereskedést elindító – harmadik pontban jelenik meg, mint olyan személy, aki cselekvőképességében korlátozza a testáns férjet: idősebb Mitterhoffer Ádám az összes vagyona felett szabadon rendelkezhet „kivétel az, ami a második feleségéhez tartozik".[29] A női különjogok szerint járó javakat megkapja, házassági szerződés is lehetett a házastársak között. Annyi bizonyos, hogy később Alojzia nem pereli az általános örökös mostohafiát, ifjabb Ádámot, neve semmilyen összefüggésben nem merül föl a gyermekek pere során – szinte láthatatlanná válik számunkra. Talán már külön háztartásban is él, ahogy néhány pesti kereskedő családjában előfordul a külön háztartásba való kényszerítés.[30] Látványos, a város közössége által ismert, társadalmi normákat áthágó viszálynak nyoma nem maradt fenn. Idősebb Mitterhoffer Ádám közhivatali pályája a korban sikeresnek számító házasságot sejtetnek. A végrendelet szövegezése azonban a házastársak, valamint a feleség és a gyermekek közti valós viszonyban rejlő – ám források hiányában megválaszolhatatlan – kérdésekre irányítja a figyelmet. Az özvegy anyán kívül az örökösökről is kiolvasható néhány információ. A testáns első házasságából származó elsőszülött fiú apja feltétlen bizalmát élvezi. A vagyon legnagyobb része reá száll, testvérei kielégítésében sem kötik szoros határidők. A végrendelethez utólag csatolt záradék olvasásakor azonnal felmerül a kérdés: menynyire lelkiismeretesen, milyen gyorsan teljesíti az apa végakaratát az általános örökös? Volt szerepe a *codillicus* megszületésében? Tulajdonképpen ő az a gyermek, aki legközelebb áll az apához. Egy háztartásban élnek, a legnagyobb hatást is ő gyakorolhatja idős apjára. Testvéreivel nincs szoros családi kötelék, csak némi kapcsolat: Eleonóra a családi kereskedésben vásárol, Ádám bécsi útlevelek iránti kérelme talán testvéreivel (Józseffel és Katalinnal) is kapcsolatba hozható.[31] Ádám édestestvére, Anna tűnik a leginkább a családi kapcsolatrendszeren kívül álló testvérnek. Féltestvérei még kicsik, mikor ő elkerül a szülői háztól. Nincs ott a végrendelet megírásakor, talán nem is hívták, hiszen egyetlen rokona sem képviseli őt a családi eseményen. Borbála első (1836) beadványához sem írt támogató nyilatkozatot, igaz, itt a második házasság gyermekei ellen elkövetett sérelemről van szó. Apja testamentumából életkörülményeire is fény derül: magányos, szegényebb sorban élő özvegyasszony. Testvéreihez képest az ő élete a legkevésbé sikeres. Az első házasságból származó két édestestvér – Anna és Ádám – tulajdonképp

■ [29] VVL Mitterhoffer Ádám végrendelete, 1834.
[30] A látszólagos családi béke mögött rejlő valóságról, a különélésről lásd például: Bácskai 1989: 186–188.
[31] VVL. V. 1-c. Bécs város levele Püspökváchoz Mitterhoffer Ádám és fia Ferenc útlevele ügyében, 1838. szeptember.

a helyi társadalom két ellentétes pontjára került. A második házasságból született József fiatalon költözik Bécsbe, ahol apja segítségével önállósodik. Utódai nincsenek, Bécsben Katalin húgára számíthat, aki a házassága révén szintén bécsi lakos lett. Gyermeke Katalinnak sincsen. Eleonóra Vácon marad, saját családjával, férjével és hajadon lányaival él. Borbála a legfiatalabb leány a hat testvér közül, kereskedő férjével Pesten él, gyermeke még nem született. Ő lesz az a családtag, aki először fordul a váci *sedium*hoz.

A testamentum körüli bonyodalmak, a testvérek bíróság előtti küzdelme a legidősebb fivér, Ádám ellen az 1836. évi december 19-től ülésező úriszéken kezdődött. A korabeli jogszolgáltatás menetét figyelembe véve – mely szerint a sérelmekkel kapcsolatos kérvényt az uradalomnak kellett benyújtani, majd az ügyész vagy a tisztiszék utalta azt a soron következő *sedium* elé[32] – a sérelmet szenvedett testvérek apjuk halálát követően gyorsan reagáltak a végakaratra. Ha a bécsi, pesti távolságokat és a postaszolgálatot számításba vesszük, a lehető leghamarabb beadhatták az osztálytételre való kérvényt.

A jegyzőkönyvi kivonat szerint Mitterhoffer Borbála, Müller József pesti kereskedő hitvese apja végrendeletének félretételével közös osztálytétel elrendelését kéri. A végzés szerint „Mitterhoffer Ádám helybeli kereskedővel 15 napok alatt adandó velős felelet végett közöltetni rendeltetett". Ádám ennek nem tett eleget. A kivonathoz csatolt irat alapján édestestvérei egyetértettek Borbálával. A külföldön élő József és Katalin szerint a végrendelet nem azonos azzal az osztályos egyezséggel, amelynek elkészítéséhez apjuk előtt mindannyian személyesen, együtt megjelentek és „az atya és két házasságbeli gyermekek mint anyáiknak representansai között előleges egyzségen alapult". Kiemelik, hogy Ádám is hozzájárult az említett megállapodáshoz. Eleonóra szintén törvénytelen *codillicus*nak mondja: „az atyával előbb egyenlő két házasságbeli gyermekeknek bele egyezése hozzá nem járult, meg nem állhat". Annának, Ádám édestestvérének ebben a pillanatban meglévő véleménye nem ismert.[33]

Eleonóra igen nehéz anyagi helyzetben van ekkor. Kénytelen ő is a bírósághoz fordulni saját jussa ügyében, mert sürgősen pénzre van szüksége. Borbálától függetlenül ad be kérvényt a végrendeletre vonatkozóan, amit szintén az 1836 decemberében összeült szék tárgyal. A hatodik pont szerint Eleonórának 3000 bécsi értékű forint évi 6%-os kamata jár, melynek tőkerésze a hagyatéki tömegben marad, leányainak pedig fejenként 6000 forint, amit 20. életévük betöltésekor vagy házasságkötéskor az örökös fizessen ki. A testáló kitétele szerint vejére, Trexler Jánosra semmi esetre ne bízzák a pénzt. Ennek oka kiderül a bíróság Eleonóra beadványára hozott ítéletéből. Trexlerné Mitterhoffer Eleonóra tehát csak a reá és lányaira vonatkozó ponttal kapcsolatban kéri a bíróság döntését az apjától megörökölt pénz kamatai kifizetésének határidejével kapcsolatban. Nem tud az általános örökös féltestvére jóindulatára vagy a bíróság végleges osztályos ítéletére várni, mert férje csődbe ment, vagyona zár alatt van.

> „... mind ő – mind pedig gyermekei minden segedelem nélkül maradtanak, az igazsággal igen is megegyezhetőnek találtatva ezennel elrendelteték, hogy a' többször érintett universalis örökös, a' felyebbi két hagyományok [Eleonóra és a 20. évét betöltött leánya, Terézia] után esendő kamatokat... fertály esztendőnként fizetni tartozzék."[34]

Ádám húgának, Eleonórának tehát a székhez kellett fordulnia, hogy fivére biztosan kifizesse számára öröksége kamatait, amire nagy szüksége volt. Az idősebbik leány életkorából az is kiolvasható, hogy leányainak nagyapjuk végrendelete adott lehetőséget a megfelelő házasságkötésre. Trexlerné tehát saját nukleáris családjának érdekeit külön képviselte a bíróság előtt. Fivére, Ádám korábban többször elutasíthatta az őt személyesen megkereső nővérét. Eleonóra ügyében végrehajtandó ítélet született. Borbála kérvényére pedig a törvény szerint Ádám 15 napon belüli válaszát rendelik el. A mindkét ügyben alperes általános örökös fivér azonban nem fizet Eleonórának, Borbála ügyében sem válaszol az úriszéknek. Már tudható, hogy hosszadalmas, bonyolult per lesz idősebb Mitterhoffer Ádám örököseinek osztálytétele. Az uradalmi jogszolgáltatás gépezete elindult, a testvérek bíróság előtti küzdelme tehát még 1836-ban, feltételezhetően apjuk temetése után megkezdődött.

Mitterhoffer Borbála „pesti lakosné" egyenesen az 1837 júniusában ülésező úriszéknek nyújtja be következő kérvényét,[35] mivel hiába szólította

[32] Évente általában két úriszéket hívtak össze, mely az esetszámtól függően több napig tartott. A polgári és a büntetőügyeket külön tárgyalták. Az osztálytétel polgári eljárás keretében zajlott.
[33] 1836. évi december havi úriszéki jegyzőkönyv kivonata. VPKL Úriszéki iratok II.
[34] 1836. évi december havi úriszéki jegyzőkönyv 420. sz. kivonata. VPKL Úriszéki iratok II.
[35] Úriszéki jegyzőkönyvi kivonat. Vác, 1837. június 12. VPKL Úriszéki iratok II.

fel Ádám testvérét a „barátságos egyességre", „a nevezett testvérje édes atyoknak egy törvénytelen végrendeletével állt elő lészen." Már kéri, hogy a bátyja kezében lévő vagyont minél előbb írják össze és becsüljék fel. A szék az 1836. évi 14. tc[36] értelmében bizottságot állít fel, ami a következő széktartásra jelentést köteles összeállítani. A bizottság elnöke Nedeczky Gáspár *prefectus*, tagjai a két uradalmi ügyész, valamint a két városi tanácsos. Borbála ismét egyedül lép fel öröksége ügyében. A *codillicus* értelmében a legnagyobb örökrésztől esett el. Július 24-én elrendelik, hogy a város írja össze a vagyont.

Augusztus hónapban Mitterhoffer Katalin már Raffelsberger János özvegyeként fordult az úriszékhez. A végrendelet negyedik pontja szerinti 6500 bécsi forintot kéri, amit az általános örökös „lehetőség szerint" fizessen ki neki. Megkérdezte bátyját, de az nem tudja, mikor fizethet neki. Katalin az összegre és annak kamataira is igényt tart, „minthogy egyik testvérnek öröksége a másiknál gyümölcsözés nélkül nem heverhet". 2000 forintra nagyon gyorsan szüksége van, ezért fordult már többször testvéréhez az elmúlt másfél évben. A többi ráér a pesti pénzügyi tranzakció lezárása után. Utóbbi részleteit nem ismerjük. Katalin tehát Eleonórához hasonlóan anyagi nehézséggel küzd, ő sem várhat tovább.

1838-ban Mitterhoffer Anna, Ádám édestestvére is bekapcsolódik a pereskedésbe. Számára az apa 1000 forint bécsi értékű forintot hagyott. A végrendeletből tudjuk, hogy szerényebb körülmények között élő, feltehetően támasz nélkül álló özvegyasszony. Anna a városi bírósághoz fordul, melyben az anyai örökrészét kéri fivérétől.[37] Árverést rendelnek el, de másnap Ádám készpénzben és kötelezvényben kifizeti az Annának megítélt összeget. Ebből az ítéletből tudjuk meg biztosan, hogy édesanyjuk első házasságából származó féltestvérük, Valter Franciska hajadon leányként halt meg. Örökségéből az uradalmat a közgyám kielégítette, a püspökséget így kár nem érte. Házat – ez a Pfanzelter Viktória által a házasságba hozott szülői ház –, közszerzemény szőlőt, meglévő és meg nem lévő természetbeni vagyont becsültek meg, aminek Annára eső része 1838-ban megközelítette a 29 500 váltóforintot. Ádám a pereskedés során most először fizet. Ha nem tenné, az anyai és az apai örökség miatt egyaránt alperesként párhuzamosan perben állva megnehezítené saját helyzetét. Féltestvérei ellen tovább harcol a földesúri bíróságon, ahol már unokahúgai is perbe szállnak ellene.

A *sedium* is ülésezik az Annával folytatott eljárás idején, ahol Mitterhoffer Eleonóra újra kéri a jussát és a leányának járó kamatokat, valamint azt, hogy gyermekei örökrészét, a 12 000 forint tőkét mutassa be. A fivéréhez intézett folyamatos kérésére Ádám ugyanis azt válaszolta, mivel Borbála megtámadta őt, ezért a per végkimeneteléig nem fizet. Ez az 1836. évi decemberi felelete is egyben. A szék végzése szerint az uradalom kirendeli az alügyészt a kamatok kifizetésének végrehajtására, a tőke bemutatásának ügyét pedig a következő úriszékre rendeli.

Még ugyanebben az évben a következő szék október 16-án tartott ülésén foglalkoznak az immár férjezett Trexler leányok beadványával. A két esküvőre tehát május után kerülhetett sor. Ádámnak mindkét férjjel számolnia kell, erősebb ellenfelek lehetnek nővérénél, Eleonóránál. Terézia férje, Domanicky Antal ugyanis táblabíró, Alojzia hitvese, Krenedics Antal pedig a püspöki uradalom alpénztárnoka. A *sedium* az uradalom alügyészét nevezi ki az „érintett testamentum végrehajtójává és a folyamodásbeli kérés eszközöltetésére".[38]

Az általános örökös ebben a helyzetben a vármegyéhez fordul. 1839-ben a vármegyei kisgyűlésen került sor ifjabb Mitterhoffer Ádám beadványának tárgyalására. Az alperes általános örökös – jelen összefüggésben a felperesek nagybátyja – az úriszéket tulajdonképp megkerülte, hiszen annak döntésében az ügy feljebbvitele nem szerepel. A kisgyűlés elutasítja Ádámot, aki az „egyezkedés végéig" az úriszék 1838 októberi határozatának felfüggesztését kéri. A megye határozata szerint az úriszék döntését végre kell hajtani. Ugyanebben az évben, júliusban Borbála ismét az úriszék elé viteti ügyét a közös öröklés tárgyában. Előrelépés tehát sem hivatalosan, sem családi úton nem történt.

A következő két évben a vármegyének több alkalommal újra foglalkoznia kell a Mitterhoffer-osztálytétellel. Ádám az úriszéken vesztésre áll, igyekszik időt nyerni a megyei beadványaival.[39]

[36] Karcsu 1880–1888.

[37] 4. sz. melléklet. Mitterhoffer Annának, mint felperesnek Mitterhoffer Ádám mint alperes ellen. VPKL Úriszéki iratok II.

[38] Kivonat az 1838. évi okt. 16kán P[üspök]vácott a n[agy]m[méltósá]gú uradalom részéről tartott uri törvényszék alkalmával. Az ügy a 297. szám alatt szerepelt a jegyzőkönyvben. VPKL Úriszéki iratok II.

[39] Úriszéki jegyzőkönyvi kivonat. Püspökvác, 1840. szeptember 28., Pest vármegyei kisgyűlés határozata, 1841. május 8. VPKL Úriszéki iratok II.; Hivatalos tudósítás, 1841. október 7. VPKL Úriszéki iratok II.

Fontos, hogy az apai végrendelet *codillicus*ának értelmében „öszve szorítást szenvedett", a pereskedést elindító Borbála ügyében szóbeli eljárás során hallgatták meg a tanúkat. Végül Borbála elállt az egyenlő osztálytételtől, de nem zárult le az ügy.[40] Az úriszék tehát sommás keretek között kezdte meg a tárgyalást 1836-ban, a végső lezáráshoz viszont már formális keretek között vezetett az út. A fennmaradt iratok sorai mögül kiolvasható, hogy Ádámmal többször megkísérelnek kiegyezni a testvérei, de sikertelenül.

Az idő azonban múlik, a birtok és megye tisztjei dolgoznak. A végjáték a Püspökvácon 1841. július 12-én tartott úriszéken kezdődik, ahol a hagyományos örökös testvérek és unokahúgok kielégítésére elrendelik a végrehajtást. Bubla Ágoston uradalmi ügyész feladata lesz a lebonyolítása, ő augusztus 10-re tűzi ki a napját: „a közben jött Kegyelmes Udvari Parancsolat, 's erre keletkezett megyei kisgyűlés értelmében" jár el.[41] A Mitterhoffer testvérek osztálytétele tehát a legmagasabb bírói fórumot is megjárta. Minden érintett felet értesítenek a végrehajtás pontos idejéről, a helyszínről. Ez jelen esetben a szülői ház Püspökvácon, ahol Ádám a családjával él. Az ügyész két nappal később készített jelentéséből azonban kiderül, hogy a végrehajtás „ellenszegülés" miatt meghiúsul. A júliusi úriszék arról is rendelkezik, hogy az Eleonórának és Borbálának járó kamatok fizetésének határidejét szabják meg, mert a végrendelet végrehajtásának szerves részét alkotja ez a kérdés. Bubla Ágoston személyesen egyeztet Eleonórával, Borbála képviselőjével, Hegedűs Lajos ügyvéddel és Ádámmal. Mindkét nővér negyedévenkénti fizetést kér, mert *vitalinum* (eltartás) gyanánt van szükség a pénzre. A testvérek közti rossz viszonyt és bizalmatlanságot jelzi, hogy az uradalmi ügyész kezébe kérik a kamatokat, nem maguk akarják átvenni fivérüktől az összeget.

Az augusztus 10-én délelőtt történteket az uradalmi ügyész két nappal később készített jelentése őrizte meg.[42] Tíz órakor Bubla Ágoston megjelent a teljes vagyon birtokában lévő Mitterhoffer Ádám házánál. Vele együtt érkezett Mitterhoffer Borbála férjével, Müller Jánossal, Eleonóra és férje, Trexler János, valamint Hegedűs Lajos ügyvéd Borbála és Trexler Terézia képviseletében; Domaniczky Antal Texler Alojzia, valamint anyósa, Trexlerné Mitterhoffer Eleonóra ügyvédjeként, illetve Mitterhoffer József és Mitterhoffer Katalin Bécsben kelt levele szerinti meghatalmazottjaként. Két fő *convocatus* (a város polgármestere és egyik tanácstagja), egy fő uradalmi írnok kíséri őket. Az alperes általános örökös már várta őket ügyvédje, Horváth Menyhárt és két másik hites ügyvéd társaságában. A végrehajtó először részletesen felolvassa az addig történt eseményeket és a hivatalos megállapításokat. Jelentésében kiemeli, hogy még ekkor is megegyezésre szólította a feleket:

> „... kötelességemnek tartottam a feleket barátságos egyességre bírni, ugyan azért komolyabb szavakkal felszólítottam, 's meg intettem őket..., hogy félre tévén az egymás elleni gyűlölködést és indulatot s tekintvén a törvény útjának kétséges kimenetelét, annál is inkább barátságosan 's Atyafiságosan magok közt meg egyezni iparkodjanak, merthogy Testvér és Testvér közt forogván fel a kérdés, ezen olly szoros és közelröli vérségi kapcsolat is a barátságos egyességet 's a' mindenek felett lévő békességet hangossan követeli."

Nem lett foganatja a felszólításnak, az ügyvédek feleletváltásával folytatódott az esemény. Amikor Horváth Menyhárt közli, hogy Mitterhoffer Ferenc, a testamentum szerint Mitterhoffer Ádám collaterális örököse nem lett értesítve a végrehajtásról, az ő hites ügyvédjeként is fellépve megakadályozza az uradalom ügyészének további munkáját, a karjánál fogva ki akarja vezetni a házból. Bubla Ágoston eközben megindokolja az eljárás jogszerűségét, de Ádám és Ferenc képviselője nem hagyja: „ebbéli munkállódásomba továbbá is meg gátolt, 's azt tovább folytatnom nem engedvén engemet karomnál fogva kivezetett." Igen méltatlan, a leírtaknál hangsúlyosabb jelenet lehetett a püspökség képviselőjének inzultálása. A váci polgárként élő Ádám és fia fizikailag nem vesz részt a jelenetben, de ezzel a fellépéssel saját rokonaikat és a város képviseletében jelen lévő polgármestert és tanácstagot is megsértették. Ezt támasztja alá a három nappal később, az akkor még perben álló három nővér által aláírt folyamodvány, ami megörökítette Horváth Menyhárt megvető viselkedését. Borospohárral a kezében, ivás közben fogadta a törvény képviselőit, az eljárás alatt is végig ivott. A hölgyek zaklatottságáról, türelmük fogytáról a szöveg

[40] Úriszéki jegyzőkönyvi kivonat. Püspökvác, 1840. szeptember 28. VPKL Úriszéki iratok II.
[41] Néhai idősb Mitterhoffer Ádám Testamentoma végrehajtásának mi oknál fogva nem lehetett tellyesítéséről szolló tanú levél. Bubla Ágoston. Vácz, 1841. augusztus 12. VPKL Úriszéki iratok II.
[42] Néhai idősb Mitterhoffer Ádám Testamentoma végrehajtásának mi oknál fogva nem lehetett tellyesítéséről szolló tanú levél. Bubla Ágoston. Vácz, 1841. augusztus 12. VPKL Úriszéki iratok II.

megfogalmazása árulkodik: „[...] heted fél év óta való szüntelen vexáltatásunkat, atyai örökségünkhöz való jutásunkban illy rossz lelkűleg tett akadályoztatásunkat [...]" és a törvénytelen ellenszegülést is felróják fivéreiknek, Ádámnak. Arra is utalnak, hogy Ferenc az apja jóindulatára van bízva, gyakorlatilag semmit nem tesz, nem tehet önállóan.[43]

A felperes testvérek még aznap délután megjelentek Bubla Ágoston lakásán, megerősítették jogi képviselőik megbízatását, egy kivétellel. Krenedics Antal felesége nevében kereste fel az ügyészt, és szóban kijelentette, hogy neje, Trexler Alojzia eláll a végrehajtástól. Mitterhoffer Ádámnak ez részsikert jelent. Egy másik közös dokumentum is készült, melyben a három nővér, Eleonóra, Borbála, Katalin és Trexler Terézia nyilatkozik Horváth Menyhárt tettéről. Hangsúlyozzák, hogy fivérük, Ádám pénzügyi dolgokban eddig is teljesen egyedül, a vagyon általános örököseként járt el. Felhasználják az incidenst arra is, hogy a „hatalommal való" végrehajtást kérjék, mivel nemtelenként ellenszegültek a földesúr képviselőjének.[44] Az osztálytétel kezdetekor a Borbálát támogató testvéri nyilatkozatok keletkezése óta most kézzel fogható ismét, hogy a még perben lévő testvérek összefognak. Alojzia fél nap leforgása alatt kiszáll, hamarosan József is eláll a per folytatásáról.

Ádám több kísérletet tesz a vármegyénél. A kisgyűlés szeptember 7-i végzése értelmében azonban, mivel nemtelen személyekről van szó, az ügy feljebbvitele nem indokolt, a testamentum végrehajtását pedig az uradalom haladéktalanul intézze el. Mitterhoffer Ádámot szeptember 18-án reggel 8 órára a városháza épületébe hívatják, ahol Párniczky Ede szolgabíró tájékoztatja a megyei határozatról, és kötelezik arra, hogy szeptember 21-ig a többi örököst fizesse ki. Ha ennek nem tesz eleget, akkor legyen otthon az azonnali végrehajtás miatt. A legidősebb fivér jól használja a rendelkezésére álló kereteket és az így nyert időt, a kijelölt napon két rokonnal kevesebbre kell figyelnie. Szeptember 21-én Bubla Ágoston ismét megjelenik Mitterhoffer Ádám házánál. Ádám már nem tud mit tenni, „[...] jogainak ezen executio általi sérelmét magának fenntartja [...]", de kifizeti a felsorolt követeléseket, összesen 16 110 váltóforintot. Ez a Katalint, Eleonórát, Borbálát, Trexler Teréziát megillető pénz. Megerősítést nyer, hogy Trexler Alojzia és Mitterhoffer József elálltak a követelésüktől, már ki lettek fizetve. Velük tehát korábban megegyezett. Az 1841. október 19-én tartott úriszékre készített jelentés sorolja fel tételesen a hagyományosoknak kifizetett összegeket.

Összegzés

Bubla Ágostonnak mint végrehajtónak a december 4-én kelt jelentésével zárul az osztálytétel, amit a következő szék elfogad. Maga a pereskedés hónapra pontosan öt éven át zajlott. A testvérek közötti konfliktusok azonban sokkal régebbi időkig vezethetnek. Az apa halála és az egyes testvérek sorsának változásai azt alakították, ki mikor és hogyan vitte bíróságra az apai végrendelet saját magára vonatkozó kitételét. Egy vagy több életciklus-változáson mind keresztülmentek már, régi és újabb keletű sérelmeket hordhatnak magukban.[45] Anna és Ádám korán elveszítették az édesanyjukat, majd féltestvérüket. Annát férjhez adják, anyai örökségéhez csak nagyon sokára jut hozzá. Az apai háztól való elkerülés konfliktustól terhelt lehetett, hiszen nagyon eltávolodott a családjától. József ugyan apja anyagi támogatásával kezdett önálló életet, a peres iratok viszont utalnak arra, nem volt mindennel megelégedve. A három nővér szintén házasság révén került el az apai háztartásból. Életük különbözőképpen alakult. A nehézségek, konfliktusok számunkra az osztályos perben öltenek testet, ám Anna kívülállása ugyanolyan beszédes, mint a többiek összefogása a legidősebb fivér ellen vagy épp a megegyezés vele. Ádám testvérei elleni következetes magatartása, egyéni gazdasági érdekeinek mindenáron való védelme mögött apjához, mostohaanyjához és testvéreihez fűződő korábbi viszonya is áll.

Fiú- és lánytestvérek, két házasságból született édes- és féltestvérek közös édesapjuk halála utáni egymáshoz fűződő viszonyáról mesélnek a fennmaradt dokumentumok. Az elsőszülött fiú, ifjabb Mitterhoffer Ádám az első házasságból származik. A legszorosabb kötelék őt fűzi apjukhoz, aki

[43] Tekintetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Rozsonmilitzi Ordaly Vintze Urhoz, a' Nagyméltóságú Püspök Váczi uradalom Fő Igazgatójához, Tekintetes Nemes Pest, 's több Vármegyék Táblabírájához, különösen tisztelt Nagy Jó Urunkhoz intézett alázatos folyamodások. Vácz, 1841. augusztus 13. VPKL Úriszéki iratok II.

[44] Tekintetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Bubla Ágoston Úrhoz a nagy Méltóságú Püspöki Váczi uradalom Ügyészéhez mint Néhai Mitterhoffer Ádám Végintézkedésének Végrehajtójához intézett alázatos nyilatkozások. Vácz, 1841. augusztus 10. VPKL Úriszéki iratok II.

[45] Klep 2004: 351.

gyermekei közül benne bízik meg a legjobban. Így Ádám gyakorolhatja a legnagyobb, talán egyedüli befolyást a már nagyon idős szülőre. Fiúunokával ő ajándékozta meg a család fejét. A végrendelet tükrében ez sokat jelenthetett az apjának. Legidősebb fivérként sosem kell testvéreiről gondoskodnia, átvenni a szülői szerepet. A gyermekek közül leginkább ő az, akire apja folyamatosan figyel. Ifjabb Ádám csak a családfő egészségének hanyatlásával, igen sokára vehette kezébe az irányítást. Az életciklusváltás számára jött el a legkésőbb. Testvéreinek boldogulása ekkor már egyáltalán nem érdekli őt, a végsőkig ragaszkodik a lehető legnagyobb örökséghez.

Ádám mostohaanyja, Burián Alojzia szinte láthatatlan, sem férje, sem gyermekei nem említik őt. Egyedül a női különjogok védik. Ifjabb Mitterhoffer Ádám édestestvére, Anna talán a legkirekesztettebb a testvérek közül. Hamar elkerül a szülői háztól, féltestvéreivel talán nem is tudja fenntartani a kapcsolatot. Anyai jussát apja, majd fivére évtizedeken át használja. Apja végrendeletének elkészítésekor sincs jelen, mintha nem is lenne a család tagja. Alakja csak akkor elevenedik meg, amikor a bírósághoz fordul fivére ellen. Anyai örökségét részben kötelezvényekben kapja meg – a pontos számokat nem ismerjük –, örököse nincsen. Ádám így vele egyezhetett meg a legkönnyebben. Ádám és Anna anyai ágról származó nővére, Valter Franciska hajadonként hal meg. Féltestvérei ismerték, mostohatestvérei talán nem is emlékeztek rá.

A második házasságból született testvérek közül a legidősebb gyermek, József apai támogatással kezd önálló életet Bécsben. Családalapításról azonban nem tudunk, utódai az iratok alapján nincsenek. Húgait szintén az édesapa házasítja ki. Testamentumában eltérő módon, de mindegyik leányáról megemlékezik. Két leányunokájára, a Vácon élő Trexler nővérekre szintén figyel, egyforma összeget kapnak. Idősebb Mitterhoffer Ádám összes leánya és leányunokái is házasságot kötnek. Egyedülállóként csak özvegyi státuszban jelenik meg Anna és az időközben megözvegyült Katalin. Trexlerné Mitterhoffer Eleonóra számára a férj inkább nehezítő körülmény, az ellene folyó csődeljárás még az idős testáns figyelmét sem kerüli el. Eleonóra mindennapi megélhetéséről azonban gondoskodni kíván. A legfiatalabb leány, Borbála az eredeti végrendelet értelmében nővéreinél jobban élvezte apja figyelmét, hiszen társörökösként kerül a kereskedésbe. A *codillicus* megváltoztatta ezt, Borbála viszont a végrendelet felolvasásáig nem tud róla. Az, hogy mi történt a testamentum és a záradék lediktálása közötti néhány napban, nem fog kiderülni, csupán sejthetjük ifjabb Ádám szerepét. Borbála érzéseire, édestestvérei gondolataira sem derülhet fény. Mivel Borbála szóbeli eljárás során indítja meg az osztálytételt, utalhat arra, kezdetben bízik a gyors sikerben. Testvérei támogatását is élvezi. Egyeztet velük a per kezdetén, a különböző perszakaszokat mind figyelemmel kísérik. Amikor felperesként egymás után bíróság elé vitték saját örökrészük ügyét, azzal nem hátráltatták Borbálát. Az utolsó esztendőben, a végrehajtás körüli nehézségekben a három nővér összefog, az eljárás végéig együtt harcol fivérük ellen.

Az elsőszülött fiú a testamentum legnagyobb nyertese, az osztálytétel lezárása után is a kezében marad a vagyon zöme. Testvérei örökrészében szerepet játszott a nem, a legkisebb leány státusza, valamint az unokák neme és száma. A bíróság előtti küzdelemben a leányok támogatták egymást leginkább. A leányunokák házasságkötése hatással volt a per folyamatára. Idősebb Mitterhoffer Ádám végrendeletének végrehajtásához csatolt iratok alapján bontakozik ki az apjuk halálakor már önálló, felnőtt életet élő testvérek egymáshoz fűződő kapcsolata. Végrendeletében az utódai közötti egyenlőtlenség kézzel foghatóvá válik, a bírósági iratok árnyalják, pontosítják a gyermekeiről kialakított képet. Nem csupán gazdaságilag orientált egyedekként kell tekinteni rájuk, akik saját örökrészükért küzdenek. A legidősebb fiú és az öccse, húgai közötti állandósult konfliktus mellett a testvéri támogatás is megjelenik.[46] Feltárul a család adott pillanatban rögzített hálózata, megelevenednek a házastársak és a következő generáció is.

[46] Calvi–Blutrach-Jelín 2010: 695–696.

Források

Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL)
C. Plébániai Levéltár. Vác Felsőváros, Anyakönyvek Mitterhoffer Ádám végrendeletének végrehajtása. Vác, 1841.
F. Gazdasági Levéltár. 4. a. Documenta II. A VPU Úriszékének iratai. Úriszéki iratok II.

Vác Város Levéltára (VVL)
VVL. V. 401.-i. Püspökvác Mezőváros Tanácsának iratai – végrendeletek, Mitterhoffer Ádám végrendelete, 1834.
VVL. V. 401.-i. Püspökvác Mezőváros Tanácsának iratai – végrendeletek, Pfanzelter Viktória végrendelete, 1788.
VVL. V. 1.-c. Püspökvác Mezőváros Tanácsának iratai – tanácsi iratok, jegyzőkönyvek

Werbőczy 1897
Márkus Dezső (szerk.): *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1897.

Hivatkozott irodalom

Bácskai 1989
Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest: Magvető, 1989.

Calvi–Blutrach-Jelín 2010
Calvi, Giulia – Blutrach-Jelín, Carolina: Sibling relations in family history: conflicts, co-operation and gender roles in the sixteenth to nineteenth centuries. An introduction. In: *European Review of History* 5 (2010), 695–704.

Czeglédi 2019a
Czeglédi Noémi: Az osztályos perekről. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Gazdálkodás az uradalmakban*. Dominium V. Budapest: Unicus, 2019, 248–260.

Czeglédi 2019b
Czeglédi Noémi: Színre vitt érzelmek. Családi viszályok az úriszék előtt. In: Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 31.* Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2019, 201–218.

Forró 1995
Forró Katalin: Bíróválasztások Püspök-Vácon 1790 és 1848 között. In: Farkas Rozália (szerk.): *Gazdasági és társadalomtörténeti tanulmányok. Studia Comitatensia* 25 (1995), 76–105.

Homoki-Nagy 2000
Homoki-Nagy Mária: A törvényes öröklés jogi szabályozása Magyarországon 1861-ig. In: *Acta Universitatis Szegediensis: actajuridica et politica* 58 (2000), 211–231.

Karcsu 2021
Karcsu Antal Arzén: *Vácz város története. Vác, 1880-1888*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/pages/tortenelem.htm (letöltve: 2021. 12. 12.)

Kis Z. 1989
Kis Z. Géza: Úriszéki iratok és társadalom. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom. Kutatás-módszertan. Konferencia. Gyula, 1987. augusztus 26–28*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1989, 65–77.

Klep 2004
Klep, Paul M. M.: Introduction to special issue: contradictory interests of offspring and parents, 1500–2000. In: *The History of the Family* 9 (2004), 349–354.

McSheffry 2008
McSheffry, Shannon: Feature questions of evidence. Detective fiction in the archives: Court records and uses of law in late medieval England. In: *History Workshop Journal* 65 (2008), 65–78.

Morin 2000
Morin, Claude: Beyond Kinship and households. In: *The History of the Family* 3 (2000), 255–257.

Tilcsik 2009
Tilcsik György: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2009.

Czeglédi Noémi

Mitterhoffer Ádám, fivére és nővérei

Mitterhoffer Ádám váci bíró 1836-ban, nyolcvankilenc éves korában hunyt el. Felnőtt gyermekei és unokái sok más családhoz hasonlóan jogi útra terelték az örökség kiadása körüli vitákat. Általános örököse fia, Mitterhoffer Ádám kereskedő, utóörököse annak fia, Ferenc lett. Ifjabb Mitterhoffer Ádám ellen testvérei és unokahúgai együttesen léptek fel különböző jogi fórumokon. A fivérük elleni összefogást jól példázza a közös jogi képviselet: az egyik unoka férje anyósa és annak két testvére ügyvédjeként szerepel a periratokban.

Tanulmányunkban egyéb dokumentumok (levelek, naplók, szerződések) hiányában arra keressük a választ, hogy kizárólag a bírósági iratok alapján vajon mennyire tárható fel a legidősebb fiútestvér fivérének és nővéreinek egymáshoz fűződő kapcsolata; mi minden deríthető ki a (fél)testvéri viszonyok változásáról a szülői háztartásból való távozás, majd a közös édesapa halálát követően.

Noémi Czeglédi

Ádám Mitterhoffer, His Brother and Sisters

Ádám Mitterhoffer, a judge from Vác, died in 1836 at the age of eighty-nine. Like many other families, the adult children and grandchildren of the deceased took legal action to resolve the disputes surrounding the distribution of the estate. His universal heir was his son, Ádám Mitterhoffer, a merchant, and his subsequent heir was Ádám's son, Ferenc. Ádám Mitterhoffer Jr's brothers and nieces took joint legal action in various courts to challenge his inheritance. They seemed to have joined forces against their brother, as is evident from their having joint legal representation: the husband of one of the granddaughters is listed in the court documents as the lawyer for his mother-in-law and her two siblings.

In the absence of other documents (letters, diaries, contracts), the study relies solely on court records to determine to what extent the relationships between the eldest brother and his siblings can be uncovered, and what can be ascertained about changes in the relationships between these (half-) siblings following their departure from the parental household and the subsequent death of their father.

FARKAS CSABA

A VÁCI SZENTSZÉKI BÍRÓSÁG A KÖZÉPKORBAN II. (A SZENTSZÉKI BÍRÓSÁG MŰKÖDÉSE)

▪ Farkas Csaba Phd
történész-muzeológus
Kiskun-Múzeum
farkas.csaba@kiskunmuzeum.hu
ORCID: 0009-0002-1776-0762
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.26-38

Előző közleményünk[1] folytatásaként a középkori váci szentszéki bíróság működését vesszük szemügyre. Voltaképpen három nagyobb részre bontható a kérdés. Egyrészt külön elemezzük a bíróság tagjait (ülnökök), a bírósági üléseket, pecséthasználatot és a vikáriusok elé kerülő ügytípusokat. Külön figyelmet szentelünk az egyházmegyei papság és a váci szentszék kapcsolata, ebből következően pedig a bíróság feltérképezhető földrajzi kiterjedése jellegzetességeinek is. Végül a Vácról peráttételekkel Esztergomba (a metropolitai székre), illetve világi ítélőszékre áthelyezett ügyek bemutatásával zárjuk elemzésünket.

A bíróság tagjai

A váci egyházmegye szentszéki bíróságának feje – amennyiben személyesen járt el – a mindenkori püspök volt.[2] Annak felmérésére, hogy a váci püspök mennyi esetben intézkedett személyesen és nem vikáriusa révén, külön kutatásra lenne szükség. Joghatósági vita során a püspök is élt az egyházi fenyítékkel.[3] 1446-ban IV. Jenő pápa az esztergomi káptalan és a pécsváradi apát között egy bortized vita kapcsán jelölte ki bíróként a váci püspököt.[4]

A püspök távollétében a peres ügyek bírója azonban a vikárius volt. Nincs nyoma annak, hogy a vikárius ítélőszéke elől a püspök mégis magához vont volna egy-egy döntést. A helynök sem egyedül hozott ítéletet vagy intézkedett: segítségére voltak a szentszéki bíróság tagjai.

Az ülnökök *(assessores)* a szentszéki bíróság fontos szereplői voltak. Mindezek ellenére a váci szentszék iratanyagában egyetlen egyszer, nagy általánosságokban *(unacum assessoribus nostris)* találkoztam velük egy 1402. évi per kapcsán, amely leánynegyed, hitbér és hozomány kérdésében került a vikárius színe elé.[5]

Teljesen mást látunk a vikáriusok jegyzői kapcsán.[6] Ők világi vagy egyházi személyek is lehettek. A vizsgált 200 esztendőből mindössze három személyt sikerült azonosítani, annak köszönhetően, hogy nevükkel látták el a vikárius diplomáját. Lengyeldi Miklós és Tolnai Pál egy-egy alkalommal tűnnek csak fel. Lengyeldi az egri egyházmegyéből származó nemesi család sarja, nemkülönben váci kanonok, császári és apostoli közjegyző volt.[7] Tolnai Pál 1525 elején jegyzett vikáriusi oklevelet, egy, valószínűleg 1525-ben kelt másik iratban már mint Gúti Ország János váci püspök jegyzője szerepel.[8]

A legtöbb irat lejegyzése Delnei Ferenchez köthető, legalábbis három egészen biztosan 1469–73 között.[9] Ezen kívül további öt diplomát, habár nem látta el őket kézjegyével, szintén neki tulajdoníthatunk. Ezt egyrészt alátámasztja az, hogy három oklevél Delnei jegyzőségének évkörén belül mutatható ki, míg további kettőnél (1468-ból) a kézírás hasonlósága lehet perdöntő.[10]

Az oklevelek elrendezése is hasonló: az *intitulatio* az oklevél bal oldalán található, alatta a folyó szöveg az irat két vége között folytatódik. Az 1468–69. évi oklevelek ráadásul rövidebb terjedelműek, csakúgy, mint a Delnei által jegyzettek is. Egyedül a hivatkozott 1472. évi oklevél hosszabb, és emiatt az elrendezése sem egyedi.

Név nélkül a váci szentszék ügyvédjével egyszer 1513-ban is találkozunk. Ekkor egy elhunytnál megőrzésben lévő ingóságok ügyében említik *(procurator officii ecclesie Waciensis)* mint aki eljárt az egyházmegye nevében.[11] A tanulmány első részének elején Potenciána asszony ügyvédjeként feltűnő személy is a váci szentszék egyik *procurator*a lehetett, legalábbis ügyvédként való váci felfogadása erre utalhat.

Bírósági ülések

A szentszéki bíróság működésének lényeges kérdése, hogy ítélőszéke mikor ülésezett. Ebben legtöbbször nem csupán a vikárius oklevelének dátuma, hanem az abban leírt más dátumok a beszédes adatok.[12]

1 Farkas Csaba: A váci szentszéki bíróság a középkorban I. (A vikáriusok prozopográfiai vizsgálata). In: *Studia Comitatensia* 43 (2000), 148–157.
2 A váci püspökökre lásd Zsoldos 2011: 96; Engel I. 1996: 74–75.; Archontológia I. 1000–1387: 766–769.; C. Tóth 2017: 58–59.; C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi I. 2017. 49–50. A középkori magyar egyházmegyei hatóság működésére lásd Erdő 2001a: 112–113; Szentirmai 2021: 143–191.
3 1472. 09. 11.: DL 17369; SzR 3194. sz.
4 1446. 04. 02.: SzR 2586. sz.
5 1402. 09. 22.: DL 8746; SzR 1779. sz.; ZsO II. 1919. sz.
6 C. Tóth 2023: 167.
7 1507. 08. 21.: DF 237386; tisztségeire lásd C. Tóth 2023: 99, 167–168.
8 MNL OL P 540 I-C-172. Erre lásd C. Tóth 2023: 167.
9 1469. 07. 07.: DL 105844; 1470. 01. 17.: DL 69845; 1473. 02. 25.: DL 17432.
10 1468. 04. 28.: DL 105842; 1468. 05. 20.: DL 105841; 1469. 04. 11.: DL 98256; 1469. 04. 13.: DL 105843; 1472. 11. 08.: DL 17389.
11 1513. 08. 17.: DL 67994, SzR 4145. sz.
12 Visszatérő formula: *nobis ad iura reddente et causas audiente pro tribunali sedente*. 1470. 01. 17.: DL 69845.

A vikáriusok okleveleiben rendre találkozunk olyan perekkel, amelyekről megjegyzik, hogy már hosszabb ideje folyamatban voltak.[13] Tudjuk, hogy a vikárius az előzetesen elkészített tanúvallomásokról másolatot készíttetett az alperesnek, aki kifogásait 23 nappal később tehette szóvá.[14] Más alkalommal az alperes jogai biztosítása érdekében adott ki oklevelet.[15] Sűrű ügyforgalommal kell tehát számolnunk, még ha a ránk maradt források nem is erre utalnak.

Fontos felhívni a figyelmet, hogy a helynökök okleveleinek keltezése kapcsán egy változás figyelhető meg, ugyanis 1474. 11. 04-től[16] nap-hónap-év sorrendben tüntették fel az időpontokat a hagyományos egyházi ünnepekhez köthető keltezés helyett.[17]

Értelemszerűen a szentszék ülésezésekor keletkeztek a ránk maradt oklevelek is. Ezek vizsgálatára különösen ott van lehetőség, ahol egy-egy időszakban viszonylag több irattal rendelkezünk. Ez Vácott három nagyobb periódust jelent (1395–1410, 1415–18, 1469–70). Az oklevelek keltezései alapján három hónapban (áprilisban, júniusban és decemberben) négy-négy alkalommal tűnnek fel, további hét hónap esetében (májusban, majd júliustól novemberig) háromszor biztosan ülésezett a szentszéki bíróság. A leggyakoribbak a februári oklevelek, öt alkalommal. Mindössze két alkalom jut januárra. Mint látható, ezek időben nagyjából egyenletesen oszlanak el az egész évre vonatkozóan.

A fenti következtetések árnyalhatóbbak, amennyiben azokat kiegészítjük a vikáriusok által kiadott oklevelekben említett egyéb bírósági ülésszakokkal, a múltban vagy a jövőben történő jogi cselekményekre utaló megjegyzésekkel. Egyrészt kijelenthető, hogy ezek az ülésszakok nagyon kevés alkalommal térnek el drasztikusan a vikáriusok okleveleinek keltezésétől,[18] sőt többször még aznap rögzítették is a jogi cselekményt.[19] Igaz, ellenpéldáink is vannak a párhetestől[20] kezdve a több hónapos eltérésekig.[21] Nyilván ezt az adott per hosszúsága is befolyásolta.

Nem kizárólag Váchoz kötődő adatokra is tudunk támaszkodni. Nádori parancsra például a pereskedőknek 1399. 10. 06-án kellett megjelenniük a vikárius előtt, ami arra utal, hogy a nádori ítélőszéken tisztában voltak azzal, hogy mikor ülésezik Vácott a szentszék. Hat nappal később már ki is állították az ügyről szóló oklevelet.[22] Az egyhetes vagy azt kissé meghaladó terminus amúgy is megszokott lehetett, hiszen egy másik esetben a feleknek 1402. 09. 15-én kellett megjelenniük a helynök bírói széke előtt, az ügyről pedig pontosan egy héttel később született irat.[23]

Pecséthasználat

A váci szentszéki bíróság intézménytörténetének további lényeges kérdése a pecsét használata is.[24] Ennek vizsgálatára az eredetiben ránk maradt harminchárom oklevél szemrevételezésével nyílik lehetőség. Öt esetben még pecsételés nyomát sem találjuk,[25] tizenhat iraton pedig csak megkopott nyom figyelhető meg. Ehhez hozzászámítva azt, hogy a DL-DF adatbázisban több oklevélnél

13 1416. 10. 04.: DL 10500 *(et in eadem causa diutius coram nobis processissent)*; 1418. 12. 07.: DL 43426 *(et in causa diutius primo ad finales decisione coram nobis presserint)*.
14 1469. 07. 07.: DL 105844.
15 1470. 01. 17.: DL 69845.
16 DL 98158.
17 Ugyanerre lásd 1507. 08. 21.: DF 237386; 1510. 09. 20.: DL 46953; 1513. 08. 17.: DL 67994; 1525. 02. 24.: DF 208851.
18 A dátum a vikárius által kiadott oklevél keltezését jelenti, a zárójelben lévő időpont pedig azt jelöli, amikor a szentszék előtt jogi cselekmény történt: 1415. 10. 15.: SzR 2035. sz. (10. 13.); 1416. 10. 04.: ZsO V. 2335. sz. (09. 29.); 1416. 12. 09. (12. 07–09. *[ab octo die diei dominice ante festum beati Andree apostoli et alii diebus]*). 1417. 06. 07.: ZsO VI. 535. sz. (06. 07. [első idézés, oklevél keltezése: *secundo die termini]*, 06. 13. [*ad octavas Sancti Trinitatis]*). 1468. 05. 20.: SzR 3091. sz. (05. 18. *[feria IV. post festum beate Sophie/tertio die termini]*). 1470. 01. 17.: DL 69845 (I. 16. *[ad feriam III. post oct. fe. Epiph.]*).
19 1395. 03. 04.: DF 205910; 1408. 07. 26.: DL 42956; 1418. 11. 30.: SzR 2107. sz; 1469. 06. 07.: ZsO II. 6874. sz.
20 1417. 04. 20.: ZsO VI. 339. sz. (05. 08. *[ad octavam diem festi beatorum philippi et Jacobi apostolorum]*). 1417. 05. 13.: DL 43358 (05. 08. [az irat keltezése: *sexto die termini]*, 06. 06. *[ad octam diem festi Pentecostes]*). 1447. 07. 13.: DL 44473 (07. 01. *[octo die Sancti Johannis Baptiste]*). 1469. 04. 11.: DL 98256, SzR 3108. sz. (04. 26. *[feria VI. post festum Pasce Domini]*).
21 Az alábbiakban ezeket közöljük. A dátum a vikárius által kiadott oklevél keltezését jelenti, a zárójelben lévő időpont pedig azt jelöli, amikor a szentszék előtt jogi cselekmény történt: 1399. 08. 19.: ZsO I. 5785. sz. (03. 31.); 1416. 10. 04.: ZsO V. 2335. sz. (06. 14.); 1417. 06. 23.: ZsO VI. 596. sz. (08. 01. *[octo die festi beati Jacobi apostoli]*). 1513. 08. 17.: SzR 4145. sz. (05. 18.).
22 DL 69737.
23 1402. 09. 22.: ZsO II. 1919. sz.
24 Az Anjou-kori egri püspöki helynököknél: Farkas 2021: 228–230; Vicedomini Máté esztergomi vikáriusnál: C. Tóth–Lakatos–Mikó 2014: 24–28.
25 1395. 03. 04.: DF 205910; 1417. 04. 20.: DL 65293; 1417. 05. 13.: DL 43358; 1447. 07. 13.: DL 44473; 1540. 06. 08.: MNL OL-P 423-1.-1540-No. 1.

nem szerepel kép az adott irat hátoldaláról,[26] összesen kilenc eredetiben ránk maradt, relatíve ép pecséttel számolhatunk.[27]
A téma egyértelműen további kutatásokat igényel, viszont az összességében elmondható, hogy a körpecsét használata végig domináns maradt a váci szentszéken. A vikárius nevében kiadott 1327-es első és az 1540. évi utolsó diplomán is ilyen pecsételés látható. A mandorla alakú, függő pecsételés a 14. század után eltűnni látszik. A 15. század elejétől tehát a körpecsét a leggyakrabban használt hitelesítési eszköz. Viszont a kevés ránk maradt pecsét alapján ebből nem következik az, hogy a váci szentszék hivatala háttérbe szorította volna a személyi, éppen ezért saját jelképeket használó pecséteket.[28] Szegedi Gergely vikáriusnak 1510-ből egy mandorla alakú pecséttel ellátott oklevele maradt ránk, míg 1513-ból egy ovális, ókori gemma segítségével hitelesítette iratát.[29] Egyed vikáriustól 1473-ból maradt ránk egy pecsét, amelynek közepén nem egy szent alakja jelenik meg, hanem könyvet tartó kar, amely egyértelműen a kiadó tanultságát volt hivatott hangoztatni.[30]

Ügytípusok

Mint azt első közleményünkben Potenciána asszony keresete kapcsán említettük, a szentszéki bíróságok elé döntő többségében házasságkötésből eredő ügyek kerültek.[31] Ezek között különösen felülreprezentáltak a hitbér/hozomány *(dos),*[32] illetve a jegy- vagy nászajándék *(res paraphernales)*[33] kérdéséről tanúskodó esetek. Ezekben a felek legtöbbször kiegyeztek a vikárius előtt,[34] és a helynök tanúsította később, hogy több részletben is akár, de megfizették a jog szerint megillető részt.[35] A vikárius jelölte ki a törlesztések határidejét, amennyiben ez nem történt meg, úgy kétszeres büntetésre lehetett számítani.[36] Ha a felek véleménye nem egyezett – márpedig ez lehetett a gyakoribb eset –, akkor került sor a szóban forgó összeget fedező birtokok nagyságának felmérésére.[37] Az érintett nemesasszonyokat férjeik képviselték: Pilisi Dézsmás Miklós is így járt el neje ügyében 1408-ban, sőt még a rokonságot is nyugtatta a kötelezettségek teljesítése után.[38] Arra is akadt példánk, hogy egy nemesasszony utolsó akarata az volt, hogy férjét mentesítse a hitbér és jegyajándék megfizetésének kötelezettsége alól.[39] Ehhez hasonlóan került bírói szék elé több inárcsi, hartyáni és bugyi nemes.[40] Zömében kisbirtokos megyei nemesek eseteiről hallunk, de 1331-ben például a komoly udvari kapcsolatokkal rendelkező Becsei-fivéreket utasította a vikárius, hogy a nővérük után járó részt adják ki.[41] A 16. század elején pedig már azt látjuk, hogy a helynöknek az ehhez hasonló ügyekben hozott ítélete ellen a sérelmes fél már az Apostoli Szentszéket kereste fel igazával.[42]
Ritkábban, de a 15. század első évtizedeiben találkozunk olyan esetekkel is, amikor a hozomány és jegyajándék kérdése mellett a leánynegyed is konfliktusok forrása lett.[43]
A végrendelkezés kérdése,[44] részben szintén a házassághoz kapcsolhatóan, többször kerülhetett a szentszéki bíróság elé. A helynök a szóban forgó végakaratokat helyben vizsgáltatta ki, majd amennyiben jogszerűnek találta azt, utólag saját pecsétes oklevelével erősítette meg az elhunytak végső rendelkezéseit. Így járt el az egyébként kegyes adományt is tevő Zsigeri Pochy Mihály

26 A DL-DF adatbázisban nem szerepel kép a pecsétről több esetben: 1327. 02. 03.: DF 243727; 1399. 12. 14.: DF 275688; 1525. 02. 24.: DF 208851.
27 1399. 03. 31.: DL 42706; 1408. 07. 26.: DL 42956; 1416. 10. 04.: DL 10500; 1418. 12. 07.: DL 43426; 1436. 03. 12.: DL 80555; 1473. 02. 25.: DL 17432; 1510. 09. 20.: DL 46953; 1513. 08. 17.: DL 67994.
28 Az egyházi bíróság előtt autentikusként elfogadott pecsétek kérdésére lásd Kumorovitz 1993: 80.
29 1510. 09. 20.: DL 46953; 1513. 08. 17.: DL 67994 (féloldalt ülő alakkal, jobb oldalról két *amphora*, félholdábrázolással, kúszó indákkal).
30 1473. 02. 25.: DL 17432.
31 A kánonjog hatására a személyi és családi jogban lásd Bónis 1972: 82–85.
32 A fogalomra lásd Bónis 1972: 95–96; Eckhart 2000: 306–307.
33 A fogalomra lásd Eckhart 2000: 307–308.
34 1327. 02. 03.: AOklt. XI. 64. sz.
35 1399. 03. 31.: DL 42706, ZsO I. 5785. sz.
36 1416. 10. 04.: DL 10500, ZsO V. 2335. sz. Az ún. *poena dupli* kérdésére lásd Bónis 1972: 98.
37 1399. 10. 12.: DL 69739. A szóban forgó összegek változatosak: 1416. 10. 04.: ZsO V. 2335. sz. (32 ft).
38 1408. 07. 26.: DL 42956.
39 1473. 02. 25.: DL 17432.
40 1469. 07. 07.: ZsO II. 6874. sz.
41 1331. 09. 30.: AOklt. XV. 395. sz.
42 1500 k.: SzR 3833. sz.
43 1402. 09. 22.: ZsO II. 1919. sz; 1418. 12. 07.: ZsO VI. 2606. sz.
44 Bónis 1972: 92–94.

(1456) vagy Lengyendi Zsófia (1473) végakarata kapcsán.[45]
Külön kezelhetjük ezektől az alábbi pereskedéseket, amelyek a szentszéki bíróság elé kerülő ügyek sokszínűségét tanúsítják. Többek között árván maradt nemesleányok javairól, ügyvédvallásról is olvashatunk.[46] Egy-egy per kapcsán számolnunk kell azzal is, hogy a vikárius átíratott más nagybírói (ti. királyi, nádori, országbírói stb.) okleveleket.[47] Hitszegés kapcsán *(ratione fidefragorum)* is a szentszéknél keresték igazukat a váci egyházmegye lakosai, amely ügyekben bírságot szabhattak ki.[48] *Iniuria*-per, azaz személysértés kapcsán vette kezdetét egy eljárás, ahol az egyébként egri egyházmegyéből származó felek végül a metropolitai székhez, az esztergomi helynök elé fellebbeztek.[49]
Egy tartozás miatt perelte Szerémi János deák, egykori inárcsi *scolasticus* Inárcsi Farkas Jánost 28 forintnál nagyobb ingóságokért. A felek végül kiegyeztek egymással, holott maga az ügy egy régebbi sérelemből pattanhatott ki, mert Szerémi ekkor már a királyi kápolnában szolgált Budán. *Scolasticus*ként a helyi plébániai iskolát vezethette, és Farkas János alkalmazhatta, aki minden bizonnyal adósa maradt, miután elhagyta Inárcsot. Szerémi pedig benyújtotta keresetét a váci szentszéken,[50] ahová ezek szerint ezek az ügyek is tartoztak.

Az egyházmegyei papság és a szentszéki bíróság

Külön figyelmet érdemelnek azok az esetek, amikor a váci vikárius az egyházmegye papságával, plébánosaival lép kapcsolatba. Ezek zömében Vácról küldött utasítások (idézések, tanúvallomások készítése stb.), amelyekben visszatérő elem, hogy egyházi büntetést is kilátásba helyeznek, amennyiben a plébánosok mulasztást követnek el.[51]
Elöljáróban elmondható, hogy több esetben ismert, hogy megtörtént az adott személy megidézése, csak épp azt nem tudni, hogy azt ki vagy kik végezték el.[52] Egyed vikáriusi helytartó egyetlen ránk maradt oklevele is egy parancsot fogalmaz meg, viszont nincs megadva, hogy ki járjon el az idézésben. A levél végén azonban más, de a *mandatum*mal megegyező kézírás vehető ki. Az utólagos feljegyzés szerint egy szombati napon, 1474. 11. 12-én, nyolc nappal az utasítás elrendelése után az idézést János szentmártonkátai plébános foganatosította is.[53] A hasonló kézírás alapján pedig a jelentést úgy tette meg a plébános, hogy visszavitte a parancslevelet Vácra, amelyre a jegyző feljegyezte az eljárás lefolytatását.
A szentszék és a székeskáptalan kezdeti szoros kapcsolatára utal az az eset,[54] amikor 1398-ban a váci plébános és egy karbeli klerikus végzett iktatást vikáriusi meghagyásra.[55] Egy évvel később hozomány és hitbér felmérése kapcsán egy karpap végzett kiszállást Rádára.[56] 1410-ben több Szolnok megyei birtok ügyében az oklevelek átadásakor egy névtelen megbízott járt el a vikárius megbízásából.[57] Úgy tűnik, hogy egy plébánosról lehetett szó, mert 1417-től kezdve megszaporodnak a helyi papságnak küldött parancsok, tehát a kiküldetéseket már nem a székeskáptalan főként külső hiteleshelyi tevékenységében eljáró tagjai, leginkább kanonokok végezték, viszont már a székesegyházi alsópapság sem. A szentszék a helyi plébánosokra volt utalva, akiknek helyismeretére és közismertségére nem különben nagy számukból következően sokkal jobban lehetett alapozni.
A vikárius parancslevelei között az eljárás elrendelése mellett abban tehetünk még különbséget, hogy egy vagy több plébánosnak címezte-e őket. Előbbi esetben több irat tanúskodik arról, hogy csak egyetlen plébános volt a címzett. Így találkozunk Fülöp szentiváni plébánossal is, akinek

45 1456. 02. 13.: DL 57722; 1473. 02. 25.: DL 17432.
46 1395. 03. 04.: DF 205910; 1436. 03. 12.: SzR 2432. sz.
47 A vikárius Lackfi István nádor 1390. 06. 30-án kelt levelét írta át, amely így 14 iratot foglal magában az 1369–90 közötti évekből. 1447. 07. 13.: DL 44473.
48 1468. 04. 28.: SzR 3088. sz; 1468. 05. 20.: SzR 3091. sz.
49 1500 k.: SzR 3870. sz.
50 1450. 12. 13. után: DL 98140.
51 1417. 06. 23.: SzR 2061. sz. *(sub pena sinodali)*.
52 1450. 12. 13. után: SzR 2681. sz. *(vigore litterarum nostrarum coram nobis citaverit)*; 1468. 05. 20.: SzR 3091. sz.
53 1474. 11. 04.: DL 98158. A helyi egyházra lásd Tari 2000: 96–97.
54 Az itteni eseteken kívül a váci plébános egyetlen egyszer tűnik fel a szentszéki bíróság iratanyagában: 1507. 08. 21.: DF 237386.
55 1398. 08. 08.: ZsO I. 5430. sz.
56 1399. 12. 14.: DF 275688.
57 1410. 11. 18.: DF 280096.

1417-ben több idézést kellett elvégeznie. Egy tavasszal kelt parancslevél hátoldalán saját kezűleg jegyezte fel, hogy megbízatását elvégezte.[58] A vikárius parancsában arról van szó, hogy írásban tegyen jelentést, így a feljegyzés ekként is értelmezhető, tehát ez a levél is visszakerült Vácra. Csaknem húsz évvel később Pál apostagi plébános kapott utasítást, mivel tizenhárom telepes jelölt ki ügyeikben két képviselőt, mégpedig egy-egy személyt Vác német és magyar városrészéből. A plébánosnak közelebbről meg nem határozott tisztes helyen *(in loco honesto)* kellett megbízását teljesítenie, ami esetleg arra utalhat, hogy nem voltak Vácott biztosak abban, hogy erre van ott, Apostagon lehetőség. A kérelmezők mindezt azzal indokolták, hogy egy esetleges pereskedés kapcsán a nagy távolság miatt nem tudnak megjelenni a szentszéken.[59] Minden bizonnyal egyedül kapott utasítást 1468 tavaszán István bugyi plébános arra nézve, hogy inárcsi és bugyi nemeseket idézzen a szentszék elé.[60]
Ezeknél az eseteknél csak az a gyakoribb, amikor több helyi pap kapott *mandatum*ot Vácról. Mivel ezekből minden esetben egy oklevél maradt fenn, így gyanítható, hogy eredetileg is csak egy parancslevél készült. Azt eljuttatták az egyik plébánosnak, aki értesíthette társait arról, hogy számítanak rájuk a váci szentszéken. 1417 nyarán András vikárius kiközösítés terhe mellett *(sub pena sinodali)* utasította a szentiváni és rádai[61] plébánosokat, hogy a felperes Büdi Péter által megnevezett tanúkat Szentiván faluban a felek távollétében eskessék meg arról, hogy a felperes igazat mondott-e. A nem engedelmeskedő tanúkat pedig színe elé idéztette Szent Jakab nyolcadára. A parancs értelmében a két plébánosnak vagy írásban, vagy a felperes költségén kellett személyesen jelentést tennie.[62]
1473-ban az alagi és palotai plébánosoknak[63] az volt a feladatuk, hogy kivizsgálják, Lengyendi Zsófia valóban elengedte-e férjének, az első közleményünk legelején említett Alagi Miklósnak a hitbért és a hozományt. A tanúk kikérdezése Alagon történt, ahol kihallgatták a nemes asszony egykori gyóntatóját és egyben a korábbi alagi plébánost, Mihály fóti papot is. A másik nyolc jobbágy szintén igazolta a végső akaratot, így a vikárius végül utólagosan jóváhagyta azt.[64]
1469. 04. 11-én a szentiváni és a rádai plébánosok kaptak egy idézést elrendelő levelet, ahol Bugyi Maglódi Kelemennel szemben kellett eljárniuk több alperessel együtt.[65] A dolog pikantériája, hogy ezzel szinte párhuzamosan a vikárius a bugyi és sári plébánosokat 1469. 04. 13-án keresteti fel levelében, hogy a Rádai, az Inárcsi Farkas, a Szentkirályi és a Jakabházi család tagjait 04. 26-ára idézze meg színe elé.[66] Egy 04. 25-én kelt jelentésben viszont Lőrinc rádai és Péter némedi plébánosok ezzel szemben Bugyi Maglódi Kelemen nejét és gyermekeit idézték meg Vácra.[67] A dolog tehát úgy áll, hogy míg a bugyi és sári plébánosok feleltek az egyik fél, addig a rádai és némedi[68] plébánosok a másik fél megidézéséért. Utóbbiról azonban nem maradt fenn parancslevél. A vikárius egy levelében ugyanakkor jóval több plébánost is felkereshetett, erre két példánk is van. Kelemen prépost-vikárius leveléből értesülünk arról, hogy eredetileg a Pest megyei szecsői, kókai, sülyi plébánosokat szólította fel egy végrendelet tanúinak kihallgatására.[69] Egy joghatósági vita (a cinkotai plébános és a lakosok közötti per) kapcsán maga az uralkodó, miután a világi bíró elé utalta az ügyet, adott parancsot a váci püspöknek, hogy vonja vissza azt a kiközösítést, amelyet a cinkotai népekre kimondott. A püspök az ügyben a vikáriusát szólította fel az eljárásra, majd a helynök a tarcsai, kerepesi, fóti, palotai, megyeri és szentfalvai plébánosokat utasította, hogy hajtsák végre a király parancsát.[70]
Az inárcsi templom felújításának ügyében szintén négy plébánosnak (besnyői, dabasi, sári, pakonyi) adott parancsot a vikárius.[71]

58 1417. 04. 20.: ZsO VI. 339. sz. *(Ego Philippus plebanus de Zentiwan feci mandatum).*
59 1436. 03. 12.: DL 80555 *(propter distantiam loci nostram in presentiam venire nequeuntium).*
60 1468. 04. 28.: DL 105842. A bugyi templomra lásd Tari 2000: 45–46.
61 A kiközösítés fogalmára lásd Orbán 1994: 283–284; Ráda középkori templomára lásd Tari 2000: 45.
62 1417. 06. 23.: ZsO VI. 596. sz.
63 A középkori Alag egyháza a mai Dunakeszi területén található. Tari 2000: 62. A mai Rákospalota területén a középkorban több templom is állt: Tari 2000: 35–36.
64 1473. 02. 25.: DL 17432.
65 DL 98256, SzR 3108. sz. Ráda (Pest m.): Csánki I. 1890: 33. Szentiván (Fejér m.): Csánki III. 1897: 332.
66 1469. 04. 13.: SzR 3109. sz.
67 Az iratban *plebanus de Nemeg* olvasható (DL 105846). A jelentést mindkét plébános aláírásával ellátták.
68 Csánki I. 1890: 32.
69 1456. 02. 13.: DL 57722. Kóka, Szecső, Süly településekre lásd Csánki I. 1890: 24, 30, 34.
70 1472. 11. 08.: DL 17389. A Pest megyei településekre lásd Csánki I. 1890: 28 (Fót), 30 (Kerepes), 31 (Megyer), 32 (Palota [Rákospalota]), 34 (Szentfalva), 35 (Tarcsa [Kistarcsa]).
71 1510. 09. 20.: DL 46953.

A váci szentszék és a helyi plébánosok viszonyába enged betekintést a ceglédi pap kinevezési ügye. 1471 elején az óbudai klarisszák apátnője arra kérte a váci püspököt, távollétében pedig Benedek vikáriust, hogy erősítsék meg Bogdásai Bálint papot a ceglédi Szent Kereszt-egyház plébánosi tisztségében.[72] Ehhez hasonló eset is gyakori lehetett a szentszék színe előtt.

Összességében a váci szentszék a középkor folyamán, zömében saját kiadványai alapján, 21 település plébánosával került kapcsolatba. Ezek Pest környéki, illetve attól dél-délkeleti irányban elterülő egyházak papjai voltak.

A szentszék joghatóságának földrajzi kiterjedése

A váci szentszéki bíróság működése értelemszerűen az egész egyházmegyére kiterjedt, viszont az egész *diocesis* egyes területeiről nem rendelkezünk adatokkal. A ránk maradt forrásokban említett birtokok mellett az egyes nemesi családok voltak segítségünkre a szentszék tevékenységének földrajzi meghatározásában. A vikárius elé kerülő ügyek, a parancsokban felszólított vidéki papság alapján azonban kirajzolódni látszik a teljes kép, amely már nagyjából lefedi az egyházmegye határait. Fejér megyének a Dunán inneni oldalától kezdődően (Apostag, Hügye, Izsóteleke, Jakabháza, Szentiván)[73] a mai Bugyi, Dabas, Inárcs, Pakony[74] környékéről van a legtöbb információnk. Ezek az adatok azonban ettől keletebbre haladva (Úri, Nyáregyháza, Nagykáta és környéke, Farmos, Cegléd),[75] illetve északra egyre ritkábbak. Utóbbi esetében egyedül Cinkotával,[76] míg Nógrád megyében csak pár helységgel kapcsolatban adatolható közvetetten a váci szentszék működése (Dengeleg, Ecseg, Herencsény).[77] Keleti irányban Külső-Szolnok megyénél a Tisza mentén (Tiszajenő), illetve azon túl (Istvánháza, Gyügér, Sárszeg) fekszenek azok a települések, ahol még kimutatható a vikáriusok tevékenysége.[78]

Fentebb említettük a vikáriusok származását, miszerint többen is az egyházmegye szülöttei voltak (Verebélyi, Nagykőrösi, Nagyrévi, Varsányi). Ez azonban nem sokban változtat a kialakult képen, hiszen nagy területekről még közvetett adataink sincsenek. Nagy vonalakban hiányzik Pest megye északi része, illetve a Pesti-síkság Pest városán túli része. Igaz, itt több helyi egyház ki volt véve a püspökség joghatósága alól. Vác közvetlen környékéről sincs adatunk, egy ügyvédvallás során találkozunk csak két helyi polgárral. Hozzávetőleg a Duna menti Apostag és a Tisza mellett fekvő Jenő között húzott vonaltól délre hasonló a helyzet. A csongrádi főesperesség területéről van szó, innen semmilyen közvetett adatunk sincs a szentszékkel való kapcsolatról, holott biztosan történt érintkezés. Lázár deák 1528-ban kiadott Magyarország-térképe a vizsgált régiót szemlélve hű képet ad a Mohács előtti időkről.[79] Az egyházmegye déli területei között említhetjük meg a jelentősebb települések közé sorolható Kecskemétet. A környéken fekvő Szentlőrinc, Szentkirály, Alpár (Felső- és Alsó), Felgyő, Félegyháza, Monostor, illetve a tévesen a Tisza bal partján feltüntetett Csongrád úgyszintén szerepel már ezen a térképen. Több vikárius csongrádi főesperes volt, a helyi nemesi társadalomnak ezt mindenképpen érzékelnie kellett, ha másként nem, úgy a házassággal kapcsolatos vitás ügyekben mindenképpen. További kérdéseket vet fel a kun szállásterületek feletti egyházi joghatóság kérdése, illetve azok a templomos helyek, amelyek enklávéként ékelődtek ezekbe. Az egyik kun szék központja, az egyébként a kalocsai egyházmegyéhez tartozó Halas Szűz Mária-egyháza például 1390-ben kapott búcsúengedélyt IX. Bonifác pápától.[80] Már csak ebből kifolyólag számolnunk kell nagyobb plébániákkal is a váci egyházmegye legdélibb részében is. Lázár deák térképén jól követhető annak az útnak a nyomvonala, amely fontos kereskedelmi útként összekötötte Szegedet és Pestet, és végül Vác városába torkollott. 1389-ben Zsigmond király a Szerieket például arra szólította fel, hogy a szegedi polgárokat ne zaklassák, mikor Budára és Félegyházára tartanak.[81] Amennyiben tehát csak az 1528. évi térképből és más forrásokból indulunk ki, úgy még inkább feltűnő, hogy mekkora területről nincsenek olyan

72 1471. 01. 11.: C. Tóth 2019b: 58. (15. sz.)
73 Györffy II. 1987: 418, 426 (Apostag, Izsóteleke); Csánki I. 1890: 29 (Hügye), 333 (Jakabháza), 347 (Szentiván).
74 Csánki I. 1890: 26, 27, 29, 32. Ezen kívül a középkori Alag és Ráda: uo. 24, 33.
75 Csánki I. 1890: 21 (Cegléd), 30 (Káta), 36 (Úri), 667 (Farmos).
76 Csánki I. 1890: 26.
77 Csánki I. 1890: 97, 99.
78 Csánki I. 1890: 668, 670.
79 Lázár deák 1528.
80 1390. 12. 21.: Mon. Vat. I/3. 1889: 115. (136. sz.)
81 1389. 04. 10.: ZsO I. 978. sz.

adataink, amelyek a váci szentszékkel való bárminemű kapcsolatukról tanúskodnának.
Pedig nem csupán birtokvita kapcsán adták be keresetüket az egyházmegye lakosai a szentszékre. Olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor nem nevezték meg a szóban forgó birtokot,[82] sőt, gyakran az ingóságok (haszonállatok, tárgyak, ruházat, bor stb.) kapcsán azok fellelési helyére is csak következtetni tudunk.[83]
A váci vikáriusok oklevelei, mint említettem, hat család levéltárában maradtak fenn, ugyanakkor legalább negyven családdal, rokonsággal találkozhatunk a szentszéki bírósághoz köthető iratok áttekintése után. Többségében Pest megyei,[84] nemkülönben Fejér megye solti széki vagy Külső-Szolnok, Nógrád megyei birtokos nemesekről beszélhetünk. Feltűnő, hogy több olyan információnk is van, amelyben a felek egyike az egri püspökségből származott,[85] míg a környező egyházmegyékből erre már kevésbé találunk példát. A képet nagyban árnyalhatná, ha a középkori szentszéki bíráskodás országos, teljes forrásanyaga feldolgozás alá kerülne.

Vácról Esztergomba és a királyi Kúriába – fellebbezések és peráttételek

Fellebbezések a metropolitai székhez

A váci szentszéken folytatott pereskedőknek lehetőségük volt arra, hogy fellebbezésüket a metropolitai székhez, tehát Esztergomba terjesszék fel újratárgyalás miatt.[86] A sérelmezett ítélet vezette Szentiváni Istvánt a 16. század elején, hogy igazát az érsek és helynöke előtt keresse.[87] Egy személysértési ügyben, mivel a felek két eltérő egyházmegyéből (váci és egri) származtak, mindkét fél számára pártatlan fórumnak minősült a metropolitai szék.[88]
A legtöbbször azonban nem is fellebbezésekről hallunk, hanem arról, hogy egyes ügyekben az esztergomi vikárius lép közbe. Egy plébános díjazása kapcsán már intézkedett az érseki helynök, ennek ellenére Damján váci vikárius meggondolatlanul beleavatkozott az ügybe, és kiközösítette a szóban forgó papot. Az esztergomi vikárius ezért közbelépett: eltiltásos idézést bocsátott ki, az érintettet pedig feloldozta a kiközösítés alól.[89] Hasonló esettel találkozhatunk János pesti plébános esetében: ellenfelei az esztergomi szentszék előtt folyó perrel párhuzamosan tettek panaszt Vácott, ahol a vikárius ki is közösítette őt. Az *Esztergomi Formuláskönyv* ezen bejegyzéséből értesülünk arról, hogy a váci vikárius a peres fél börtönbe vetését is elrendelhette – legalábbis a pesti plébános ettől való félelmében nem jelent meg Vácott. Az ügyet végül uralkodói parancsra áttették a királyi Kúriába, világi bíróra bízva azt.[90]
Arra vonatkozóan nem találtam forrást, hogy a váci egyházmegyéből valaki egyenesen a pápai Kúriába, az Apostoli Szentszékhez fellebbezett volna, igaz, Zsigmond király dekrétuma ezt tiltotta.[91]
Egy elírás miatt (váci/bácsi) érdemes a figyelmünkre az az eset, ahol pécsi egyházmegyei laikusok perében kérte a pápát Újlaki Lőrinc országbíró, hogy az ügyet a bácsi vikárius ítéletére bízza.[92] Hasonló eljárásra elvben Vácott is sor kerülhetett, amit jól tanúsít Lőrinc bíboros, pápai követ 1525-ben kelt levele, amelyet a váci helynöknek címzett. Egy kettős házasságkötési ügyről volt szó, amely ezt megelőzően az egri szentszék előtt folyt, majd vélhetően innen fellebbezett az egyik fél az Apostoli Székre a bíboroson keresztül, aki végül Szőgyéni Damján váci vikáriusra bízta az esetet.[93] Láthatóan igyekeztek az országon belül, helyben elintézni az ilyen jellegű pereskedéseket, amelyet már a 15. század elejétől fogva szorgalmazott a mindenkori magyar uralkodó is.

82 1408. 07. 26.: SzR 1867. sz. Valószínűleg a Nyári család javairól van szó a jelzett iratban, ami esetleg Nyáregyházára utalhat, lásd Csánki I. 1890: 32. Zsigeri Pócsi Mihály végrendelete kapcsán említenek egy malmot, amely Kassa közelében (az egri egyházmegye területén) volt: 1456. 02. 13.: DL 57722.
83 Példaként: 1399. 03. 31.: ZsO I. 5785. sz.; 1456. 02. 13.: DL 57722.
84 A középkori Pest megye birtokszerkezetére, birtokosaira lásd Tringli 2001: 90–98.
85 1473. 02. 25.: SzR 3204. sz.
86 A kalocsai és bácsi szentszékek kapcsán lásd Farkas 2024: 5–28.
87 Az esztergomi vikárius utasította az összes egyházi hatóságot, hogy küldjék meg részére az összes ügyiratot. 1500 k.: SzR 3833. sz.
88 1500 k.: SzR 3870. sz.
89 FES 415–416; SzR 4083. sz.
90 FES 412–414; SzR 4092. sz.
91 A Rómába történő fellebbezés tilalmára lásd Erdő 2001b: 210–211.
92 Vélhetően elírásról van szó, és a bácsi – nem a váci – vikárius kapcsán hasonlót láthatunk: 1523. 07. 09.: Reg. Suppl. 1522–1523. 56. sz.
93 1525. 02. 24.: DF 208851.

Peráttétel a váci szentszékről világi bíróságokra

Maga a peráttétel nem volt ismeretlen eljárás a késő középkori Magyarországon. Ebben az esetben a nagybírók egyike a Kúria (királyi személyes jelenlét), a nádori és országbírói ítélőszék elé helyeztetett át egyes pereket a szentszéktől, jelen esetben Vácról.[94] Ennek oka abban keresendő, hogy az egyházi és világi bíróság elé tartozó ügyek között nem volt olyan éles cezúra, ezt pedig a peres felek ki is használták.
Vác esetében az első peráttételre 1402-ben találtam példát. Ekkor Bebek Detre nádor megszüntetett egy folyamatban lévő ügyet a felek között, amelyet korábban a váci szentszék előtt tárgyaltak.[95] Damján vikárius színe elől egy másik pert az országbíró tétetett át saját bíróságára, innen tudjuk, hogy az alperesek képviselője elmulasztotta átvenni a tíznapos átküldő levelet *(litterae transmissionales)*.[96] 1416-ban az Alagiak az uralkodó ügyvédlevelével jelentek meg Vácott.[97]
1472-ben, miután Vince váci püspök egyházi fenyítékkel élt a Nyulak-szigeti apácák cinkotai népeivel szemben, I. Mátyás király a személynök színe elé tétette át a pert.[98] A Werbőczy-formuláskönyv ránk hagyományozta II. Ulászló a váci helynöknek küldött több parancsát. Az egyik ügyben Werbőczy István országbírói ítélőmester egy jobbágyát és annak anyját fogta perbe egy pap. Az uralkodó az ügyet áthelyezte a királyi személyes jelenlét bírósága elé, viszont kikötötte, amennyiben mégsem világi természetű ügyről lenne szó, abban az esetben a váci szentszék „visszakapja" majd az ügyet.[99] Egy nemes meggyilkolása ügyében a nógrádi főesperes rendelte a feleket a váci szentszék elé, míg végül az uralkodó a személyes jelenlét elé tétette át az ügyet.[100] Az óbudai apácák érdekében 1512-ben II. Ulászló lépett közbe, kinyilvánítva, hogy az apácák egyik kiváltsága éppenséggel az, hogy őket csak a királyi jelenlét előtt lehet perbe fogni. Ezért utasította a váci helynököt, hogy egyik peres eljárásukat küldje át a Kúriába.[101] Az uralkodó tehát elvonhatott a perfolyamat bármelyik szakaszában egy ügyet a szentszék elől, viszont amennyiben nem találta világi természetűnek, vissza is küldte oda.
Az előzőekben olyan ügyeket ismertettünk, amelyek a váci és esztergomi szentszék viszonylatában voltak mérvadók, és mintegy joghatósági vitaként értelmezhetők. János pesti plébános fizetségével kapcsolatban végül maga az uralkodó rendelte el, hogy az ügyet küldjék át a színe elé.[102]
Az egyes eljárások nagyobb mértékű áttétele a világi bíróság elé, tulajdonképpen a királyi Kúriába, a 15. századtól kezdődően ölthetett nagyobb méreteket. Az egyes vármegyék hatósága és a váci vikáriusok között nem találtunk közvetlen kapcsolatot, leszámítva Potenciána asszony ügyvédjének üllői kiszállásait, holott ez több mint valószínű volt, hiszen az egyházi és helyi világi bíráskodás sokszor fedte egymást.

Összegzés és kitekintés Vácról

Vizsgálatunk csak vázlatot adhatott a váci szentszék működéséről. A szentszéki bíróságok története, úgy tűnik, egyházmegyénként más és más jellegű volt, amelyet nagymértékben befolyásol a ránk maradt források mennyisége. Ez a helyzet Vác esetében is: a püspöki székhely török uralom alá kerülésével (1541) a vikáriusok működését dokumentáló oklevelek pusztulása szinte teljesnek mondható. Ennek tudható be, hogy míg az egyházmegye egyes részei relatíve jól adatolhatók (Dabas, Bugyi, Inárcs környéke), addig máshonnan elvétve (Szolnok megye, Vác környéke) vagy egyáltalán nincsenek adataink (csongrádi főesperesség).
A váci vikáriusok prozopográfiai vizsgálatához minden adott volt (oklevelek elérhetősége, archontológia, egyetemjárás), hiszen a legfőbb alapkutatásokat már elvégezték. Többségük az egyházmegye vagy annak szűkebb környéke szülötte volt. A 15. századtól kezdődően az ügy-

94 Több peráttételről szóló iratot őrzött meg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattára, lásd az ún. Werbőczy-féle formuláskönyvet: DF 281415.
95 1402. 04. 12.: ZsO II. 1571. sz.
96 1513. 08. 17.: DL 67994. Szentgyörgyi Péter országbíró a váci püspöknek küldött peráttételt elrendelő levelében említi, hogy az ügyet a vikárius előtt tárgyalták: 1514 körül: SzR 4157. sz.
97 1416. 10. 04.: ZsO V. 2335. sz.
98 1472. 11. 08.: SzR 3199. sz. A személynök ekkor (ti. 1472–83 között) Karai László volt, bár név szerint csak 1472. 11. 29-én (DL 17394) említik először, vö. C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi I. 2017: 74. Ezzel együtt budai prépost (1468–87) volt, erre lásd Köblös 1987: 219. A perhez kapcsolódóan: Orsós 2020: 103–104.
99 1500–1515 között: SzR 3916. sz.; DF 281415.
100 1514. k.: SzR 4156. sz.
101 1512. 09. 03.: DL 22336.
102 1510 k.: SzR 4092. sz.

hallgató *(auditor causarum)* címet is feltüntették okleveleikben. Az évszázad derekától pedig a helynökök püspöki kinevezésének egyik feltétele volt az egyetemi végzettség, de már a 14. században is elvárt volt a széleskörű jogi ismeret. Az is jól látható, hogy a mindenkori váci püspök a székeskáptalan tagjai közül választotta ki helynökét. Többek esetében, köszönhetően a már kézbe vehető archontológiáknak, egyes pályafutások is jól nyomon követhetők.

A szűk forrásanyag ellenére sem mondhattunk le a szentszéki bíróság működésének teljeskörű elemzéséről. Annak szerves részét képezte az a három jegyző is, akik közül különösen Delnei Ferenc személye emelhető ki. Három vikáriusi oklevelet látott el aláírásával, de a kézírás hasonlósága alapján legalább még öt diplomát tudunk az ő működéséhez kötni. Delnei jegyzősége már 1468-ban kezdetét vehette (1474-ig). Tisztségviselése egybeesik a munkánk elején bemutatott Potenciána asszony pereskedésével. Talán a költségjegyzékben szereplő, 10 dénárba kerülő bizonyos aláírások *(pro signaturis)* a jegyző által aláírt, a vikárius nevében kiállítandó oklevelek részköltségeit jelentették.

Ugyan a kevés ránk maradt forráson belül még kevesebb az épen fennmaradt pecsét (9 db), az mindenesetre megállapítható, hogy személyi pecséteket használtak, a középkorban a váci szentszék hivatali pecsétjéről nem beszélhetünk. A 14. század végétől pedig a körpecsét dominált.

A váci vikáriusok színe előtt tárgyalt ügyek nagy része valóban házassághoz köthető (hitbér, jegyajándék, leánynegyed), viszont találkozunk végrendeletek utólagos megerősítésével, ügyvédvallással, hitszegéssel, sőt még plébániatemplom felújításával is. A kevés forrás ellenére az ügytípusok sokszínűségről tanúskodnak.

A váci szentszéki bíróság 1417–1540 között összesen húsz vidéki plébánost keresett fel idézés, tanúk kihallgatása és más esetekben. Ezek jelentős része a középkori Pest környékéhez köthető, zömében attól délre, délkeletre. Az elemzéshez felhasználható források alapján legalább 40–50 nemesi család került kapcsolatba a váci szentszéki bírósággal. Ezen családok zömében szintén Pest megye déli felében voltak birtokosok, illetve a Dunán átnyúló Fejér megye solti székén. Viszont több adatunk van Szolnok megyei családokról is, így a plébánosoknál írott földrajzi korlátok némileg árnyalhatóbbak. Sajnos ez nem érvényes Csongrád megye területére, amelynek nemesi társadalmáról nem őrzött meg emlékeket a váci vikáriusok egyetlen oklevele sem.

Végezetül egy elgondolkodtató eset kapcsán zárom a váci szentszékről írottakat. 1491 végén VIII. Ince pápa levélben utasította az esztergomi éneklő-[103] és a győri őrkanonokokat, hogy mint általa kijelölt pápai bírók járjanak el Ferenc óbudai prépost ügyében. A prépost panaszának tárgya a mogyoródi apátság volt, melynek már elődje is élvezte javait. Mendei Dénes, a váci székesegyházi főesperes ugyanis perbe fogta a váci éneklőkanonok, Lébi Imre előtt,[104] aki káptalanbéli társának, Mendeinek tetsző ítéletet hozott. Ferenc prépost ekkor az Apostoli Székhez fellebbezett, Lébi azonban továbbment, és kiközösítette őt, sőt Báthori Miklós püspök emberei fegyverrel szereztek érvényt akaratuknak. A pápa végül feltételesen feloldozta Ferencet az egyházi büntetés alól, és a már említett két oszloposkanonokot bízta meg az eljárás újbóli lefolytatásával.[105]

Az ügyet olvasva úgy tűnik, Lébi több volt, mint a váci székeskáptalan egy méltóságviselője, aki nem mellesleg a váci püspök jogait érvényesítette. Ő maga egyházi fenyítékkel, főpapja pedig a fegyver erejével igyekezett kicsikarni igazát. Egy dolog biztos, Lébi Imre 1491–97 között akkor volt váci éneklőkanonok, amikor Báthori Miklós püspök egyetlen helynökét sem ismerjük.

Talán a forrásveszteség miatt, vagy talán épp ennek köszönhetően, úgy tűnik, a váci szentszék bíróságának középkori története még jelen elemzés ellenére is tartogat megválaszolásra érdemes kérdéseket.

[103] A méltóság betöltője körüli bizonytalanságra lásd C. Tóth 2019a: 40.
[104] Lébi Imre éneklőkanonok (1491–1497), lásd C. Tóth 2023: 37.
[105] 1491. 12. 03.: Mon. Vat. III. 321; SzR 3602. sz.

Források

AOklt.
Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Papp Róbert – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XV. (1301–1331), XVII–XXXV. (1333–1351), XXXVII–XL. (1353–1356), XLII. (1358), XLV–LIII. (1361–1369). Budapest–Szeged: 1990–2024.
DOI: https://doi.org/10.14232/phd.2068

Archontológia I. 1000–1387.
Ribi András – Thoroczkay Gábor (szerk.): *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve 1000–1387.* I–II. Pécs: Kronosz Kiadó, 2024.

DL
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Levéltár

DF
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

FES
Petrus Erdő – Cornelius Szovák – Petrus Tusor (eds.): *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2020.
DOI: https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.247-250

Lázár deák 1528
Lázár deák: Magyarország legrégibb részletes térképe, https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5058/ (letöltve: 2024. 12. 13.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
OL-P 423. Kende család levéltára
OL-P 540. Petróczy család levéltára

Mon. Vat. I/3.
Bullae Bonifacii IX. P. M. IX. Bonifácz pápa bullái 1389–1396. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1889.

Reg. Suppl. 1522–1523
Lakatos Bálint (közread.): *Regesta Supplicationum 1522–1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények*. Budapest–Róma: MTA – PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.

SzR
Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1997.

ZsO
Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert et al. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár I–XV. (1387–1428)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1997, Magyar Országos Levéltár, 1999–2022.

Hivatkozott irodalom

Bónis 1972
Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

C. Tóth–Lakatos–Mikó 2014
C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2014.

C. Tóth 2017
C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelmezőik az 1440-es évektől 1526-ig.* Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017.

C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi I. 2017
C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

C. Tóth 2019a
C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2019.

C. Tóth 2019b
C. Tóth Norbert: *Adatok Cegléd középkori történetéhez*. Cegléd: Kossuth Múzeum, 2019.

C. Tóth 2023
C. Tóth Norbert: *A váci székeskáptalan archontológiája 1200–1543.* Budapest: HUN-REN – MNL – SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2023.

Csánki 1890–1913
Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Budapest: MTA, 1890–1913.

Eckhart 2000
Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

Engel I. 1996
Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 1996.

Erdő 2001a
Erdő Péter: Középkori officiális bíráskodás. In: Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 109–124.

Erdő 2001b
Erdő Péter: Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában. In: Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 200–213.

Farkas 2021
Farkas Csaba: Az egri vikáriusok és a szentszéki bíróság az Anjou-korban. In: Ribi András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok*. Pécs: Kronosz Kiadó, 215–246.

Farkas 2024
Farkas Csaba: Fellebbezések és másodfokú bíráskodás a középkori bácsi és kalocsai szentszéken. In: *Veritatis Imago* 3–4. (2024), 5–28.

Györffy I–IV. 1987–1998
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998.

Köblös 1987
Köblös József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458–1526*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1987.

Kumorovitz 1993
Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.

Orbán 1994
Orbán Imre: interdictum. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 283–284.

Orsós 2020
Orsós Julianna: A Nyulak szigeti domonkos apácakolostor képviseletének fő vonásai 1458–1526 között. In: *Turul* 93 (2020), 97–111.

Szentirmai 2021
Szentirmai Sándor: A magyar egyházmegyei hatóság a késő középkorban. In: Szentirmai Sándor: *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2021, 143–191.

Tari 2000
Tari Edit: Pest megye középkori templomai. In: *Studia Comitatensia* 27 (2000).

Tringli 2001
Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001.

Zsoldos 2011
Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2011.

Farkas Csaba

A váci szentszéki bíróság a középkorban II. (A szentszéki bíróság működése)

A tanulmány a váci szentszéki bíróság működését dolgozza fel három nagyobb részben. Egyrészt a bíróság tagjai (ülnökök) kérdését, a vikáriusok pecséthasználatát, valamint a különböző ügytípusokat teszi elemzése tárgyává. Külön figyelmet érdemel a szentszék és a váci egyházmegye papságának kapcsolata; a forrásokban feltűnő helyi papság számbavétele mellett a bíróság adatolható földrajzi kiterjedését és ezek problematikáját is górcső alá vesszük. Végül a Vácról a metropolitai székhez, Esztergomba történt fellebbezéseket, illetve a világi hatóságokhoz került peráttételeket elemezzük.

Csaba Farkas

The Diocesan Court of Vác in the Middle Ages II (The Operation of the Diocesan Court)

This study looks at three major aspects of the operation of the diocesan court in Vác. The first set of questions that are studied includes the members of the court (assessors), the vicars' use of the seal and the various case types. The relationship of the see and the clergy of the Diocese of Vác is of interest in its own right; in addition to enumerating the local priests who are mentioned in the sources, the verifiable geographical extent of the court's jurisdiction and the issues associated with it are examined. Finally, the appeals lodged from Vác to the metropolitan see in Esztergom and the cases referred to the secular authorities are analysed.

FÁBIÁN LAURA

AZ ÁLDOZAT, A FELJELENTŐ ÉS A HŐS – JÓKAI MÓR *RAB RÁBY* REGÉNYÉNEK TÖRTÉNETI HÁTTERE

■ Fábián Laura, PhD
történész
Ferenczy Múzeumi Centrum
laura.fabian@femuz.hu
ORCID: 0009-0008-9805-4168
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.42-59

Időszaki kiállítás és Jókai200

2025-ben országos ünnep volt Jókai Mór születésének bicentenáriuma, amely kiváló lehetőséget nyújtott a nagy magyar mesemondó egyik szentendrei vonatkozású könyvének, a *Rab Ráby* történeti hátterének vizsgálatára. Az 1879-ben először az *Üstökös* hasábjain (1878), majd önálló kötetként megjelent regény főszereplőjéről és történetéről közismert, hogy nem csupán Jókai fikciója volt. Ráby Mátyás valóban Szentendrén tevékenykedett a 18. század végén; kalandjait 1797-ben külföldön jelentette meg, és ez az *Önéletírás*[1] szolgált Jókai számára kiindulópontul. A regény vezérfonala és több szereplője a Ráby-féle *Önéletírás*t követi, ám Jókai Ráby Mátyása és motivációi markánsan eltérnek a valóditól. Jókai művének elemzéséről számos korábbi munka született,[2] és a történészek figyelmét – a regény hatására – sem kerülte el Ráby alakja.

1. kép: Ki volt Ráby, Jókai rabja? című kiállítás, enteriőr (fotó: Deim Balázs, 2025)

A szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumban (továbbiakban: FMC) az emlékévhez kapcsolódóan időszaki kiállítás készült *Ki is volt Ráby, Jókai rabja?* címmel *(1–3. kép).*[3] A tárlaton elsősorban helytörténeti megközelítésben mutattuk be Ráby valódi alakját, kiemelve történetének több elemét, amelyeket az *Önéletírás* és a Jókai-féle feldolgozás szövegével is kiegészítettünk. Ezáltal ugyanazon történetszálakat három perspektívából mutattuk be, rámutatva az ellentmondásokra. A szentendrei epizódok kiemelt hangsúlyt kaptak, és a szerteágazó események befogadhatóvá tétele miatt nem a több évtizedes pereskedés apró-cseprő részletei, a számok és a megfejthetetlen vádaskodások váltak központi kérdéssé, hanem magának Ráby személyének ellentmondásai. A tárgyi anyagot tekintetbe véve nehéz helyzetből indult a kiállítás, mivel korabeli ábrázolása Rábynak nem ismert, személyes tárgyai – valójában – az iratokon kívül nem maradtak fent.

2. kép: Ki volt Ráby, Jókai rabja? című kiállítás, enteriőr (fotó: Deim Balázs, 2025)

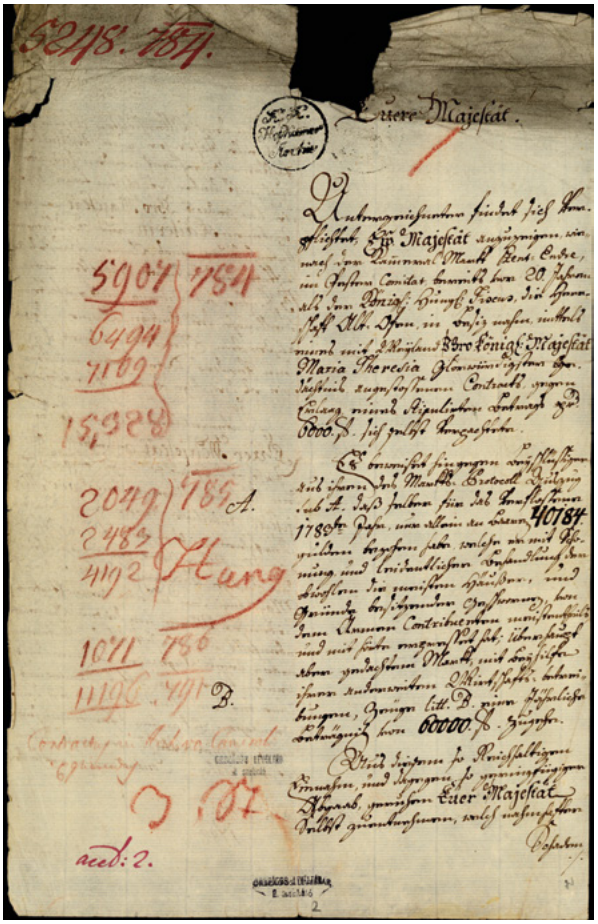
3. kép: Ki volt Ráby, Jókai rabja? című kiállítás, enteriőr (fotó: Deim Balázs, 2025)

A kiállítás előkészületeiben rendkívüli segítséget nyújtott Hajdu Lajos 1984-ben megjelent monográfiája (*Forradalmár vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a Ráby-ügy-ről*), melyben precíz nyomozói-kutatói attitűddel járt utána iratról iratra, hogy Ráby miként jelentette fel

1 Matthias Raby von Raba und Mura: *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungarischen Edlen. Strasburg: Kosten des Verfassers,* 1797. Magyarul: *Jogtiprás és a kormányzás borzalmai Magyarországon és Ausztriában.*
2 Kovács–Nagy 1966; Gálos 1941.
3 Virtuális tárlaton is megtekinthető: https://my.matterport.com/show/?m=W47thsWPhte.

a szentendrei városvezetőket, és hol érhető tetten az ő ambivalens alakja.[4] A történeti Ráby Mátyás tevékenységét illető historiográfiához[5] hozzátartozik, hogy Hajdu előtt már Takáts Sándor is gyanakvó történészként igyekezett felkutatni Ráby iratait. 1925–1926-ban Csánki Dezsővel és Eckhardt Sándorral levelezett, mivel akkoriban még nem tudták, hol van a Ráby-peranyag. Takáts hagyatékából kiderül, hogy 1930-ban is aktívan foglalkozott a témával. Miután Takáts kérésére az Országos Levéltárban utánanéztek az iratoknak, válaszában Csánki úgy fogalmazott, hogy „Ebből láthatod, hogy az Orsz. Levéltárban erre a mákvirágra annyi adat van, amivel hirtelenében nem is igen lehet mit kezdeni."[6] Az ellentmondások szinte mindenhol tetten érhetők, még Komlós Aladár, az *Önéletírás* fordítója, aki Rábyt a „magyar szabadságharcok és forradalmak bátor és nemes előfutára" kifejezésekkel illette, azzal kezdi könyvét, hogy „Furcsa kis ember lehetett…".[7]

Jelen tanulmány elsősorban a kiállítás kutatási eredményeinek részletesebb összegzése, és egyben a tárlaton bemutatott problémakörök ismertetése. A kiállításon szemléltettük Ráby eredettörténetét és annak inkonzisztens pontjait, a szentendrei Ráby-ház és az FMC-ben őrzött „Ráby-láda" problematikáját, Ráby börtönből való hihetetlen szökési kalandját és külföldre menekülését, valamint az *Önéletírás* megírásának körülményeit. Mivel Hajdu könyvében részletesen bemutatta Ráby szentendrei feljelentéseinek *(4. kép)* hátterét, menetét, ezért tanulmányomban nem erre – az egyébiránt szinte lehetetlen küldetésre – koncentrálok. Következtetései máig meghatározók, és magam is elfogadom azt az álláspontját, hogy Rábyt nem a Szentendre iránt érzett tisztességes elkötelezettség vezérelte. Hajdu munkája mindmáig a legalaposabb történeti feldolgozás Ráby Mátyás életéről, ugyanakkor kutatásaim több ponton is lehetővé tették a Ráby tevékenységére vonatkozó ismereteink kiegészítését. Például a szentendrei Ráby-ház megszerzéséről, egészen pontosan Ráby nővéréről, Annáról derültek ki új adatok. Emellett az *Önéletírás* kiadásának körülményei után nyomozva látott napvilágot három levél, melyeket Ráby Mátyás váltott Johann Kaspar Lavaterrel – ezek az utolsó adatok jelenleg, melyek külföldi időszakához köthetők. Lavater válaszának fordítását függelékben közlöm a tanulmány végén.

4. kép: Ráby Mátyás első szentendrei feljelentése II. József császárnak (MNL OL A-39-a, 1784/5248)

Egy hős eredettörténete: „pozsonyi nemes, Raby várából"

Ráby Mátyás származása és családja meglehetősen rejtélyes, annak ellenére, hogy *Önéletírás*át azzal kezdi, hogy röviden felvázolja ősei múltját és megmagyarázza nevét is – a maga forgatókönyve szerint.

4 Hajdu 1984; Hajdu könyvének szakmai fogadtatására és az általa bemutatott Ráby-portréról lásd az alábbi recenziókat: Prohászka 1984: 14; Imre 1986: 548–551.

5 A történészek közül Dóka Klára 1981-ben még meglehetősen elfogadóan állt Ráby tevékenységéhez – például nemesi származását is magától értetődőnek veszi (Dóka 1981: 69–78), de rajta kívül még Gál Éva 2017-ben megjelent tanulmányában is próbálta védeni Rábyt (Gál 2017). Rövid összefoglalásért lásd Erdősi 2014: 163–164.

6 Takáts Sándor hagyatéka; Hajdu monográfiájából arra lehet következtetni, hogy Takáts hagyatékát a piaristáknál nem kutatta fel.

7 Az alábbiakban a Komlós Aladár-féle fordításra hivatkozom, továbbiakban: *Önéletírás. Önéletírás,* 24–34; a szocialista történetírás maradandóan eltorzította Ráby alakját, akiben a feudális nagyurak ellen küzdő magányos és sokat szenvedő hőst láttatták.

*Önéletírás*a alapján 1752. szeptember 21-én született Pozsonyban. Családjáról keveset írt: gyökerei Prága közelébe vezetnek, ahol egykor egy Raby nevű kastélyt birtokoltak nemes felmenői, akik a fejedelem iránti hűségük jutalmául kapták meg Sopron megyében a Rába és a Mura folyók közti területeket (innen a könyvéből ismert neve: rábai és murai Ráby Mátyás). „Zsenge éveiben" elveszítette szüleit, és háromévesen Bécsbe került, ahol tizenkét éves koráig tanult. Egy ottani – pontosan meg nem nevezett – iskolában ismerkedett meg II. Józseffel *(5. kép)*, majd Bécsből „visszatért hazájába", hogy befejezze tanulmányait. Az iskoláit nem, csak a városokat sorolja fel, ahol állítása szerint jogot tanult: Budán, Pozsonyban, Kassán, Egerben és Pesten. Ezután három évig joggyakornokként dolgozott, gyakran utazott Bécsbe, ahol a császár arra biztatta, hogy keressen munkát a magyar udvari kamaránál. Itt 1773-ban kezdte meg a megbízatását segédírnokként, de összetűzések miatt hamar elbocsátották.

A Pest Vármegyei Levéltárban őrzött tetemes mennyiségű „Ráby-peranyagban" lévő tanúvallomások között van Rábyé is. Ebben – ahogy Hajdu felhívta rá a figyelmet – 1787-ben azt állította, hogy Pozsony megyén belül a szenci járáshoz tartozó Királyfa(lva)[8] nevű (Kráľová pri Senci, ma Szlovákia[9]) településen született, ahol javarészt katolikusok éltek ekkor. Bevallása szerint harmincnégy éves, nőtlen volt.[10] Tulajdonképpen ez lehet(ne) az egyetlen kiindulópont Ráby születési helyével kapcsolatban, azon túl, hogy az *Önéletírás*a szerint Pozsonyban született, ami valóban nincs messze Királyfalvától.

A probléma elsősorban abból fakad, hogy az anyakönyvekben Raab/Raby (vagy akár csak ehhez hasonló) családnév Királyfalván ekkoriban nem bukkan fel, ennek megfelelően 1752. szeptember 21-én sem született Mátyás nevű gyermek a településen.[11] Kitágítva az időhatárt több évre, sem előtte, sem utána sem akadni a nyomára, de a környékbeli településeken sem.[12] Hajdu kiemeli, hogy származását illetően biztos, hogy nem volt nemesi származású: nem Mathias de Rabaként írt alá (és szokatlan a folyóról kapott „nemesi név"), valamint tegezték az iratokban.[13] Nemesi kataszterben nincs nyoma a családnak.[14] Az is biztos – minden eshetőségre felkészülve átnéztem –, hogy Szentendrén sem született az anyakönyvek szerint, hacsak nem rugaszkodunk el a nevétől, és feltételezzük, hogy akár álnéven élte életét, és valójában teljesen más a családneve. Ez viszont ellenőrizhetetlen teória, így csupán lehetőségként érdemes felvetni.

A korra általánosan jellemző következetlen névhasználat nála még szembetűnőbb, az iratokban

5. kép: II. József császár portréja, ismeretlen festő, 18. század, olaj, vászon, 90 × 70 cm (FMC K 52.50.1.)

8 MNL PML IV. 31-f/1806, No. 1. fol. 38.

9 Királyfalva esetében felmerülhetne a Nyitra megyei (ma Král'ová nad Váhom) Királyfalva, de az 1720-as adózók között sincs Ráby/Raab családnév. Zólyomban is van Királyfalva, és Ausztriában is. Viszont Ráby későbbi északi mozgásteréből (Nyitra, Pozsony) is inkább arra lehet következtetni, hogy a Felvidéken születhetett.

10 MNL PML IV. 31-f/1806, No. 1. fol. 38.

11 Familysearch adatbázis, Slovakia, Church and Synagogue Books, 1592–1935, https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39D-FW9?wc=9P36-DPD%3A107654301%2C113225001%2C159660401%2C159674101%26cc%3D1554443&lang=hu&i=33&cc=1554443

12 A Szepességben (például Gnézdában) sűrűbben fordul elő ez a családnév, és tekintve Ráby északi mozgásterét, nem lehetetlen, hogy ebből a régióból származott. Lásd Familysearch adatbázis, Slovakia, Church and Synagogue Books, 1592–1935.

13 Hajdu 1984: 12.

14 Rábaközy nevű nemesi család az 1754-es összeírás szerint csak Heves megyében volt, illetve egy Rába György nevű személy Tolnában, Vas megyében pedig egy Rába Benedek. Győr, Sopron, Pozsony vármegyékben semmilyen hasonló nevű család. Lásd *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás,* https://real-eod.mtak.hu/5110/1/000900811.pdf.

a Raby és a Raab váltakozik, vagy együtt tűnik fel. A könyvében használt „Matthias Raby von Raba und Mura" magyarázatában pedig úgy tűnik, mintha egy egykori Raby nevű cseh kastélynál élő nemesi család idővel a Rába és a Mura folyók közé költözött volna, így neve kettős, – nem kicsit – mesés alátámasztást kapott.

Hogy három és tizenkét éves kora között pontosan hol is tanult, milyen előkelő tanintézményben ismerkedett meg szerinte a későbbi II. József császárral – nem tudni. Nem nevezte meg a bécsi ismeretségeit, csak a későbbi uralkodót. Arra viszont kitért, hogy tizenkettő és tizennyolc éves kora között „jogi iskolákba járt", de ahogy fentebb már említettem, mindössze a városokat sorolta fel. Kérdés, hogy ez a sorrend egyben kronológiát is jelent-e.

Mivel Hajdút könyvében ez a mellékszál kevésbé foglalkoztatta, ezért igyekeztem kideríteni néhány adatmorzsát Ráby feltételezett iskoláiról. Budai tanulmányairól egyelőre nem derültek ki részletek, egyedül az bizonyos, hogy a Budai Jezsuita Akadémiára nem iratkozott be 1712 és 1777 között.[15] A pozsonyi jezsuita gimnáziumba ugyan beiratkozhatott 1766-ban, a felső I–II. osztályba 1767-ig Raab Matthaeus néven, de több információ nem derül ki róla.[16] Ami bizonyos(abb)nak tűnik, hogy 1768-ban felvették a Pesti Piarista Bölcsészeti Líceumba filozófiára, közvetlenül Pozsony után.[17] Ami Kassát illeti, a jezsuita gimnáziumban[18] és a kassai egyetemen sem[19] találni a beiratkozók között. Összességében ez azt jelenti, hogy Ráby ugyan járt iskolákba, de az eddigiek alapján ezekben inkább középfokú képzésben részesült, és az általa említett jogi iskolák egyikében sem fordult meg. Alapfokú képzést követően (melyre talán Bécsben, talán máshol került sor) a pozsonyi jezsuitáknál és a pesti piaristáknál tanulhatott, ám Budán, Kassán és Egerben nincs nyoma, egyetemi szinten tehát jogot nem tanult (Hajdu Ráby tudását „jogi félműveltség" kifejezéssel illette[20]).

1773-ban valóban a magyar kamara jogi osztályára vették fel segédírnoknak, ahol megismerkedett az ún. feljelentői harmad rendszerével mint egyfajta plusz bevételi forrással, amely a későbbiekben is fontos motivációs pont volt életében. Ez az eljárás tisztségével összeférhetetlen volt, így feljelentéseit másokkal íratta meg, majd a jutalmon osztoztak. Emellett rajtakapták, hogy iratokat másolt, papírt és íróeszközöket lopott (az *Önéletírás*a szerint más követte el ezeket a vétkeket). Végül elbocsátották, így elszegényedve Nyitrára utazott, és követelések behajtásából próbálta fenntartani magát.[21] A későbbiekben a szentendrei feljelentéseit is a feljelentői harmad rendszere motiválta, mely ambíciója például Jókai regényéből teljes mértékben hiányzik. Érthető, hiszen Ráby irodalmi alakját a tisztesség és a szerelem vezette, semmint a pénz megszerzésének vágya.

*Önéletírás*ában II. Józseffel való személyes kapcsolatát gyerekkoráig vezette vissza, ahogy említettem, eszerint már Bécsben felfigyelt rá a császár.[22] A későbbiekben Ráby gyakorlatilag bármikor bejárhatott a Hofburgba, rendszeresen személyesen tárgyalták meg a jogtalanságokat és elnyomásokat Magyarországon. Sőt, még az 1781-es türelmi rendeletet is ő sugallta a császárnak. Egy alkalommal Mária Teréziával együtt fogadta II. József, és egészen hihetetlen ajándékokban „részesült" Ráby:

> „A császárnő beadványomat ajándék kíséretében adta vissza, mely egy lapos arany dohányszelencéből, 50 újveretű aranyból és egy briliánsokkal kirakott vadászórából állt."[23]

Hajdu könyvében felhívta a figyelmet egy rendkívül fontos tényre: Rábynál a II. Józseffel való személyes szál csak *később* jelent meg, nem egyből vált a császár bizalmasává, de *Önéletírás*át már teljes mértékben ez a kulcsmotívum hatja át. Beadványait mindig a császárhoz címezte, de a levéltári iratok alapján Ráby *sosem* találkozott személyesen II. Józseffel, és nem dolgozott Bécs-

15 Varga 2022.
16 Poetae (1766), majd rhetores (1767) évfolyamokba, melyek a gimnázium felső két évfolyamát jelentik. Fazekas–Kádár–Kökényessy 2021: 1555, 18366. sz.
17 PMKL III. 9a. (Anyakönyvek 2.); Varga 2022: 240; érdekes módon a pesti piarista líceum hallgatói főleg Pestről és Nyitráról érkeztek a 18. században, így ha elfogadjuk a Ráby felvidéki származására vonatkozó feltételezést, akkor ő is beleillik ebbe a tendenciába. Varga 2022: 30.
18 Barta M. 2024.
19 Heilauf 2024.
20 Hajdu 1984: 26–27.
21 Hajdu összefoglalta, hogy Nyitrán egy özvegyasszony kegyeibe férkőzött, és az árváktól igyekezett kicsalni egy házat. Ezt összevetve Ráby későbbi tevékenységével Szentendrén, arra a következtetésre jutottam, hogy Rábynak saját háza sosem volt, így ilyen úton-módon igyekezett szerezni magának. Hajdu 1984: 19–28.
22 *Önéletírás*, 24–25.
23 *Önéletírás*, 33.

ben a császár mellett.[24] 1781-ben II. József tudomást szerez a szentendrei panaszokról, miszerint a község kérte, hogy a zaklatásokat és sanyargatásokat vizsgálja ki, amire Rábyt javasolta – aki először ezt a feladatot elutasította.[25] 1784-ig nem foglalkoztak a szentendreiek kérvényével, majd a császár ismét megbízta Rábyt a feladattal, és biztosította róla, hogy meg fogja őt védeni. Mégis fontos leszögezni, és egyetértek Hajdúval ebben, hogy nincs nyoma annak, hogy Ráby valaha is személyesen találkozott volna II. Józseffel.[26]

A szentendrei Ráby-ház rejtélye és egy titokzatos nővér

Ráby Szentendrére kerüléséről úgy fogalmazott, hogy

> „A császártól kapott megbízásom értelmében 1784 elején Bécsből Budára, innen pedig Szentendrére utaztam, hogy megállapodjak a községgel, melynek képviseletére felszólítottak, és közelebbi adatokat kérjek ügyeikről."[27]

Szentendrei működésével kapcsolatosan alapjaiban gond, hogy önmagát (rendszeren kívüli) császári ügyésznek állította be. Számára nem okozott gondot, hogy az 1784 utáni feljelentéseiben, leveleiben olyan tisztséget írjon a neve alá, amiből már évekkel korábban elbocsátották. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik az egyik legemblematikusabb része a történetnek, a szentendrei Ráby-ház. A turistacsalogató látványosság ma is kiemelt része a városi identitásnak mint az egyik legkorábbi barokk, szőlősgazda típusú épület *(6. kép)*. A sárga falú ház ma magánkézben van (évek óta árulják), zárókövén az 1768-as dátum hirdeti építésének évszámát, és a róla elnevezett Rab Ráby téren áll.[28] Falán egy tábla jelzi, hogy a ház műemlék, és a „hagyomány szerint Rab Ráby háza volt" *(7. kép)*.

6. kép: a Rab Ráby-ház (fotó: Deim Balázs, 2025)

7. kép: a Rab Ráby-ház ikonikus kapuja (fotó: Deim Balázs, 2025)

Ráby a szentendrei házat *Önéletírás*ában csak futólag említette: arról, hogy miként szerezte meg, pontosan mettől meddig lakott ott, és Szentendrén belül hol található, egyáltalán nem írt. Általában valamelyik sérelmével kapcsolatosan hozta fel, például amikor 1784 augusztusában „négy szentendrei szerb jött a lakásomra",[29] vagy amikor bécsi útja után

> „[...] visszatértem Szentendrére, házamat, noha már három királyi menlevelet kaptam, teljesen kirabolva találtam [...] kénytelen voltam újra berendezni."[30]

A házhoz szorosan kötődött egy fontos személy, akit mindössze kétszer, felületesen említett meg *Önéletírás*ában:

> „[...] fegyveresen betörtek házamba, nővéremet erőszakkal kikergették onnan, a házhoz tartozó földeket, amelyeket már megműveltettem, lefoglalták, feltörték pincémet, boromat az általuk feltört pincéből lecsapolták, és irataimat s minden Szentendrén lévő ingóságomat elrabolták. Ezután kénytelen voltam házamat jó magyar szokás szerint reoccupálni, azaz erőszakkal foglalni vissza."[31]

24 Hajdu 1984: 25, 333.
25 *Önéletírás,* 43.
26 Hajdu 1984: 25.
27 *Önéletírás,* 77.
28 A tér 1958 óta viseli a Rab Ráby nevet. Pethő 1990: 97–98.
29 *Önéletírás,* 84.
30 *Önéletírás,* 90.
31 *Önéletírás,* 80–81.

Egy másik alkalommal pedig csupán röviden utalt rá: „megüzenték nővéremnek".[32] Ráby a ház „megszerzését" az *Önéletírás*ában ekképp írta le:

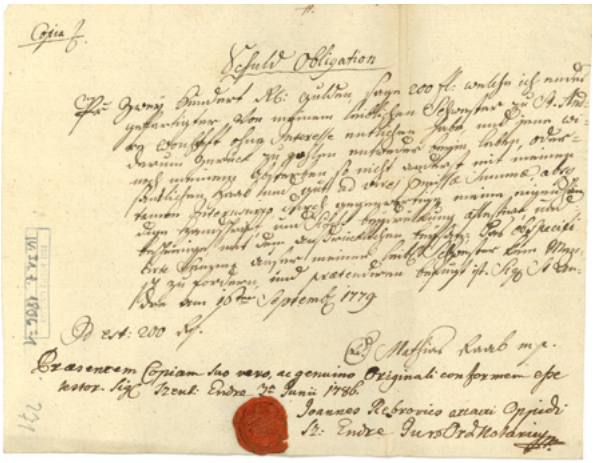
> „Ezért kénytelen voltam egyik adósommal Edlingen Jánossal kiegyezni, és pénz helyett egy házzal, két szőlővel és egy szántóföldde beérni."[33]

Magyarázatot nem adott arra, hogy milyen kapcsolatban állt Edlingen (vagy Edlinger) Jánossal, és miért kellett „beérnie" egy házzal – a konfliktus felgöngyölítése a levéltári iratok segítségével lehetséges.

A forrásokban mindig egy *bizonyos* házról van szó, amiről nem tudjuk teljes határozottsággal kijelenteni, hogy a mai emlékezetben élő „Ráby-ház"-e. A jogi iratokból csak az derül ki, hogy a házhoz tartozott egy kert és négy barázdányi szőlő.[34] És ezen a ponton érdemes megvizsgálni, hogy mit tudunk Ráby nővéréről: Ráby Annáról vagy Zsuzsannáról. Egyfelől biztos, hogy Ráby Anna 1767-ben már Szentendrén élt, mivel ekkor született meg József, első gyermeke, Wiczmonterfer vagy Wiczmontorfer Antaltól.[35] Ezt követően megözvegyült (úgy tűnik, hogy nem Szentendrén kötötték össze az életüket), majd 1769-ben feleségül ment az egyik szentendrei molnárhoz, Edlinger (Edlingen) Jánoshoz.[36] Tőle két fiúgyermeke is született: György (1771)[37] és Antal (1773).[38] Ráby Anna és férje fontos kapcsolódási pontot jelentenek, mivel valójában az övék volt a „Ráby-ház".

Mind az *Önéletírás*, mind a regény egyik sarokpontja a történet szempontjából, hogy Ráby 1784-ben jelent meg Szentendrén – szinte előzmény nélkül. Az *Önéletírás*ból nem derül ki, pontosan miért éppen Szentendrére „küldte" a császár. Viszont a peranyagból egyértelművé válik, hogy Ráby már évekkel korábban is járt a településen *(8. kép)*: 1779-ben 200 forint kölcsönt vett fel lánytestvérétől (és tulajdonképpen az ő férjétől).[39] Ez azt jelenti, hogy éveken keresztül járhatott Szentendrére, nővére jóvoltából kiismerte a helyi viszonyokat. Így már kevésbé tűnik „véletlenszerűnek", hogy Ráby miért pont Szentendrére jött a helyi viszonyokban „rendet tenni". Miután Ráby 1784 elején megérkezett Szentendrére, pár hónapra rá sógora, Edlinger János ötvenéves korában elhunyt,[40] és Ráby beköltözött a házba, ahol nővére lakott. Edlinger halálával pereskedés kezdődött: a fennmaradt végrendeleti iratban ugyanis nem hagyta a házat sógorára, Rábyra, és a fő probléma, hogy a ház ebben az iratban semmilyen formában nem is szerepel, de megemlítette, hogy ő is tartozott neki.[41] Ráby ellenben azt állította, hogy a házat sógora engedte át neki az adósság miatt – erről az ügyletről nem ismert semmilyen dokumentum, Ráby sosem tudta bebizonyítani, hogy az övé lenne az épület, de utal rá az *Önéletírás*ban, hogy ezzel kárpótolták.

Érdekes adalék, hogy Sztojanovics János 1787-ben összeállított szentendrei telekkönyvi listája alapján a 693. számú ház tulajdonosa Raab Matthias volt[42] – aki ekkor börtönben ült, de a nővére még valószínűleg ott élt. A későbbi térképeken és telekkönyvi listákon a házszámozások már eltérnek, így az azonosítás egyelőre nem megoldott.[43]

8. kép: Ráby Mátyás kölcsöne nővérétől, Ráby Annától (MNL PML IV. 31.f. 1806-9-f.1.)

32 *Önéletírás,* 86.
33 *Önéletírás,* 80.
34 MNL PML IV. 31-f. 1806-9-1. 159.
35 Szentendre, Keresztség rekordok 1764–1774, 23; https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:X234-88Z
36 Szentendre, Keresztség rekordok 1764–1774, 13v., https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TR91-6M?-view=explore
37 Szentendre, Keresztség rekordok 1764–1774, 47r; https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TR91-SL?-cat=243535&view=explore&lang=hu&groupId=M9DV-GJG
38 Szentendre, Keresztség rekordok 1764–1774, 55r; https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TR9B-LR?-cat=243535&view=explore&lang=hu&groupId=M9DV-GJG
39 MNL PML IV.31-f. 1806-9. f.-1. 271. f.
40 Ő sem lehetett szentendrei, mivel nem található a szentendrei katolikus anyakönyvekben.
41 MNL PML IV. 31-f. 1806, No.1. fol. 272.
42 MNL PML V. 302.e. No. 57; kiadva: Majorossy 2014: 316.
43 Szent-Endre rendezett tanácsu város Izbég helységgel együtti felvételi elörajza, [S 79 - No. 1796/1.], Hungaricana, Térképek, https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/28983/ (letöltve: 2026. 01. 20.)

A Ráby-peranyag egyik magyar nyelvű irata alapos tájékoztatást nyújt Ráby vagyontárgyairól. Az irat pontos keletkezési ideje ismert, és feltehetően a ház lefoglalása körüli időszakban készülhetett. Ha fellapozzuk az *Önéletírás*t, és az alapján igyekszünk listába szedni Ráby vagyonát, vagy felidézzük akár csak a Mária Teréziától kapott aranyórát és más tárgyakat, ez a dokumentum meglehetősen kiábrándító érzetet kelt. A listán egyszerű, hétköznapi tárgyak szerepelnek (lepedő, vánkos, szalmazsák, edények, pár bútor, szék-asztal, néhány kerti szerszám), viszont a végén olvasható egy mondat, mely a teljes bizonytalanságot mutatja a ház tulajdonosával kapcsolatban: „Haz, és 4 kapas szöllő Rabié é vagy sem, nem tudni."[44] Amikor 1786-ban Ráby már a börtönben ült, vizsgálat kezdődött a házzal kapcsolatban. Ennek eredményeként megállapították, hogy az ingóság Ráby Annáé, a ház pedig Schmidt Krisztiáné – aki Edlinger veje volt, és kinevezték az árvák gyámjává – az árvákkal együtt. Viszont 1786 augusztusában Anna még a házban lakhatott, mert panaszt nyújtott be, hogy Schmidt zaklatja, hogy hagyja el a házat, és Anna kérte, hogy Ráby bűnössége miatt őt ne bántsák. Az irat alapján (hiába) keresték Király Benedeket is, Ráby szentendrei írnokát, aki évekig segítette őt a szentendrei ügyekben.[45] Arról, hogy Ráby Anna látogatta-e a börtönben testvérét, hogy egyáltalán fél- vagy édestestvérek-e, milyen volt a kapcsolatuk, semmit sem tudni. 1790-re Ráby bizonyosan teljesen elszegényedett, erről az az irat is tanúskodik, amiben leírják, hogy nővére magához vette a szentendrei plébániáról az iratokat és azt a pár ruhát, ami Ráby Mátyás után maradt, és eladta Budán.[46] Hogy valójában előtte sem élhetett oly nagy lábon, mint ahogy *Önéletírás*ában visszatérően ír arany holmijairól,[47] arra ezen kívül utal a fennmaradt vagyonleltára[48] és az, hogy a szentendrei kalandjai előtt Nyitrában is elszegényedve próbált boldogulni.[49]

Jókai a történet kereksége miatt kreált egy szentendrei rokoni szálat: Leányfalvi János postamester lett Ráby nagybátyja. Jókai regénye ebben az esetben hosszútávú hatást gyakorolt: a postamester alakja és Ráby kötődése hozzá olyannyira mély nyomot hagyott a szentendrei köztudatban, hogy még a 20. században is úgy tudták Szentendrén, hogy Ráby háza a postamesteré mellett van a Szamárhegyen.[50]

Itt a láda, hol a láda?

Annak ellenére, hogy a történet központi eleme egy bizonyos, sokat rejtegetett pénzesláda, Ráby kimondottan kevés esetben hivatkozott rá *Önéletírás*ában:

> „[...] a négy szerb [Kirovics János, Avakumovics György, Sztojanovics János, Kollarovits István] bűnbánóan leleplezte előttem, hogy a magisztrátus Lukics János bíró pincéjében nagy titkos pénzesládát rejteget 80 000 forinttal, a levéltárban pedig egy kisebbet, amelyben szintén tekintélyes összeg van."[51] Valamint: „[...] gyors intézkedést követeltem a nagy titkos pénzesláda lefoglalására. Ez a lefoglalás már nem volt többé lehetséges, de a pénzesláda korábbi létezéséről mindenki tudott.

9. kép: Ráby hagyomány szerinti vasládája (FMC T 2016.1.1)

44 MNL PML IV. 31-f. 1806-9-1. 159.
45 MNL OL C 59 III. 1786. Com. Pestiensis, No. 5. pos. 111.
46 MNL OL A 39-a, 1770-1848, 1791/5857.
47 Például amikor a börtönbe kerülésekor kifosztották: „A főporkoláb elvette aranytárcámat és aranyórámat, ezüsttel kivert kardommal, aranyfoglalatú drága pecsétnyomómat [...]." *Önéletírás,* 127.
48 MNL PML IV.31-f. 1806-9. f.-1. 159–160. f.
49 Hajdu 1984: 19–28.
50 *Turisták Lapja* 1 (1934), 79; *Nemzeti Ujsag*, 1927. 03. 13., 24.
51 *Önéletírás*, 84–85.

> […] a hűtlen esküdtek nyilvánosan megvallották a megyeházán, hogy a pénzesládát már felosztották egymás közt [1784].”[52]

Ráby Szentendre elleni 53 vádpontja közül a hatodik szólt a titkos pénztárról. A vizsgálódások során a városvezetés ugyan elismerte, hogy 1781 óta volt magánpénztára a városnak, de ezt csak illetékek kifizetésére (iratmásolás, pecsételés), és csupán kisebb összegekben használták fel.[53] Ehhez kapcsolódva lényegében máig nem tisztázott, hogy az FMC-ben őrzött kovácsoltvas „Ráby-láda” *(9. kép)* mennyiben kötődik Ráby Mátyáshoz, honnan ered ez az elképzelés, mivel története éppoly homályos, mint névadója.

10. kép: vasláda (FMC T 74.36.1.; fotó: Deim Balázs, 2026)

Emiatt fontos hangsúlyozni, hogy ezt a valójában a 19. században készült ládát minden bizonnyal csak a hagyomány kapcsolta össze Rábyval. Ráadásul az sem ismert, hogy a szentendrei városvezetők pénzesládája lehetett-e (a „titkos kassza”), vagy Ráby Mátyás tulajdonának tartották, amiben ő legfeljebb az iratait őrizhette – pénzét aligha. Kialakítása alapján beleilleszkedik a 18. század végi, 19. század eleji széles körben elterjedt vasládatípusba, de zsoldláda néven is előfordul, amiben pénzt őriztek.[54] A láda tetején lévő kis rekesz a titkos kulcs elhelyezésére szolgált, elöl a kettős lakat pedig gondoskodott róla, hogy két ember kelljen a kinyitásához.
Csábító a feltételezés, hogy egy, az FMC gyűjteményében található másik, ötpántos láda *(10. kép)*[55] lehetett az a vasláda, melyet Ráby idejében a városi levéltárban őriztek a szentendrei Városházán – de ebben sem pénzt tartottak. Dercsényi Dezső hivatkozik egy ládára 1958-ban, ami a 18. században készült, elöl kovácsoltvas rozetta keretezi az egyik zárat, és első említése 1797-ből való.[56] Ez alapján könnyű eljátszani a gondolattal, hogy egyrészt a Dercsényi által emlegetett láda talán azonos a múzeumival, és talán Ráby éppen ezt a bizonyos iratládát nyitotta ki jogtalanul, majd pofozta fel a szentendrei jegyzőt, amiről *Önéletírás*ában hallgat – ami miatt végül börtönbe zárták.
Jókainál a láda központibb és magasztosabb szerepet kapott, tulajdonképpen fontos szimbólummá vált: a szentendrei magisztrátus hosszasan mutatta be, így a láda mintegy origója az ő létezésüknek, az erejüknek. A láda, amibe nem pillanthatott be mindenki, a titkok és a pénz őrzője; sőt egy alkalommal frigyládaként hivatkoztak rá. Jókai egy szürreális, groteszk jelenetben fókuszba állította a ládát, amit a beavatottak körül is táncoltak a bíró házának pincéjében (egyben utalás a Bibliában Dávid táncára a frigyláda előtt):

> „Ez a mi privilégiumunk, – ez a mi patrónusunk, – ez a mi frigyládánk. Amíg ez a láda bírja magát, addig mi vagyunk az urak ebben a városban […].”[57] Jókai a regényét egy (sajnos) máig is érvényes végkövetkeztetéssel zárta: „A szentendreiek máig sem lelték meg a nagy kincsesládájukat: azt ugyan jól el találták tenni!”[58]

Itt ült fogságban nehéz vasban Jókai Mór hőse Rab Ráby – a börtönben

Az alfejezet címe egy utalás a pesti Vármegyeháza falán lógó emléktáblára, melyen megemlékeztek az egykori börtönlakóra.[59] Miután Ráby Szentendrén egyre több konfliktusba keveredett, rágalmazásért és a szentendrei jegyző felpofozásáért feljelentették, és börtönbe zárták. Rábyt mint a közbéke és nyugalom megzavaróját több dologgal vádolták: a szentendreiek félrevezetésével és rágalmazásával, a titkos gyűlések szervezésével és a pénzek kizsarolásával, valamint a közfunkciók ellátásának kisajátításával.
Ráby panaszáradatát azzal kezdi az *Önéletírás*ban, hogy a pesti Vármegyeháza börtönében kifosztották: elvették aranytárcáját, aranyóráját,

52 *Önéletírás*, 99.
53 Hajdu 1984: 91.
54 Például: Iparművészeti Múzeum Ötvösgyűjtemény, láda, 53.1134.1; Magyar Pénzmúzeum és Látogatóközpont: https://www.penzmuzeum.hu/fedezd-fel/gyujtemeny/banktorteneti-targyak/zsoldlada/ (letöltve: 2026. 04. 10.)
55 FMC T 74.36.1
56 Dercsényi 1958: 113–114.
57 *Rab Ráby*, 5. fejezet.
58 *Rab Ráby*, 53. fejezet.
59 Nem tudni, hogy az emléktábla hol van ma, az 1980-as években még jelen időben utaltak rá a lapok, pl. *Esti Hírlap*, 1983. 06. 11., o. n.

ezüsttel kivert kardját, aranyfoglalatú drága pecsétnyomóját, pecsétviaszát és fogalmazványait. Gonosztevőkkel tartották egy helyen, földön feküdt, tarthatatlan volt a hőség és a bűz. Íróeszközökhöz hozzájutott, de büntetésül vasakat raktak rá, és „ezerféleképpen kínozták". Társai felajánlották, hogy segítenek kiszabadulni, de tudta, hogy nem így kell a szabadságát visszaszerezni. Átvitték a jobb nemesi fogdába, de idővel ismét rosszabb cellába költöztették, kenyeret és vizet kapott. Leírta, hogy a három ablakból kettőt befalaztak, egyre rácsokat raktak, lelakatolták az ajtót és elvették a könyveit, majd elkezdődtek a hónapokig tartó kihallgatások. Vigaszt csupán az aprócska élőlények társaságából kaphatott: először egy kis cinke, majd egy seregély, végül egy egér szegődött mellé, de mindegyiket megölték. Eközben leveleket írt II. Józsefnek. Bevallotta, hogy ebben a megyei szolgák segítették: pénzzel, írószerrel, feladták a leveleit, amiért cserébe 50 arannyal fizetett iratonként.[60]

A korabeli börtönviszonyok a Vármegyeházán kevésbé voltak szigorúak, mint elsőre gondolnánk: a hézagos falú épület felújítás előtt állt, zsúfoltság volt.[61] A rabok (főleg tolvajok) házon belül cserélhettek írószerszámokat, gyertyákat, kulcsokat – mikor mit kellett, és előre egyeztetni tudták fedőtörténeteiket.[62] Miután szökése után elfogták és visszavitték a börtönbe, Ráby átadta a szerszámokat (szöget és fúrót), amiket bejuttattak hozzá a cellába az ajtó feltörésére.[63] A börtönben így beadványokat írhatott, külső kapcsolatokat is ápolt, például a már emlegetett szentendrei írnokával. A börtöntársai szerint Ráby „császári kamarásnak" nevezte magát, és megígérte, hogy segít nekik. Rajta kívül másik nyolc rab is megszökött 1786 során, így szökése sem volt egyedülálló jelenség.[64]

A Ráby-történet egyik leghihetetlenebb epizódja a börtönből való szöktetése volt – még Jókai is jegyzettel látta el regényében, miszerint nem ő találta ki, hogyan oldott kereket Ráby a cellájából: aki nem hiszi, olvassa el az *Önéletírás*ban.[65]

A meséje szerint Ráby közel fél évet töltött a börtönben, amikor is hihetetlen körülmények között megszöktették. E szerint december 6-án éjfél után 24 török jelmezes, fegyveres férfi jelent meg a szobájában, kést és pisztolyt szegeztek neki. Magyarul és szerbül kiabáltak, mondván szentendreiek, akik a császártól kapták a parancsot a kiszabadítására, és Bécsbe akarják szöktetni. Rábynak átadtak egy szerb iratot 12 pontról, hogy vigye magával a császárhoz, ha nem, akkor megölik. Ráby elájult az ijedtségtől, szerb női ruhába öltöztették, és Bécsbe vitték.[66] A hirtelen nyert szabadsága nem tartott sokáig, mert februártól ismét bebörtönözték Pesten, egészen 1789 nyaráig.

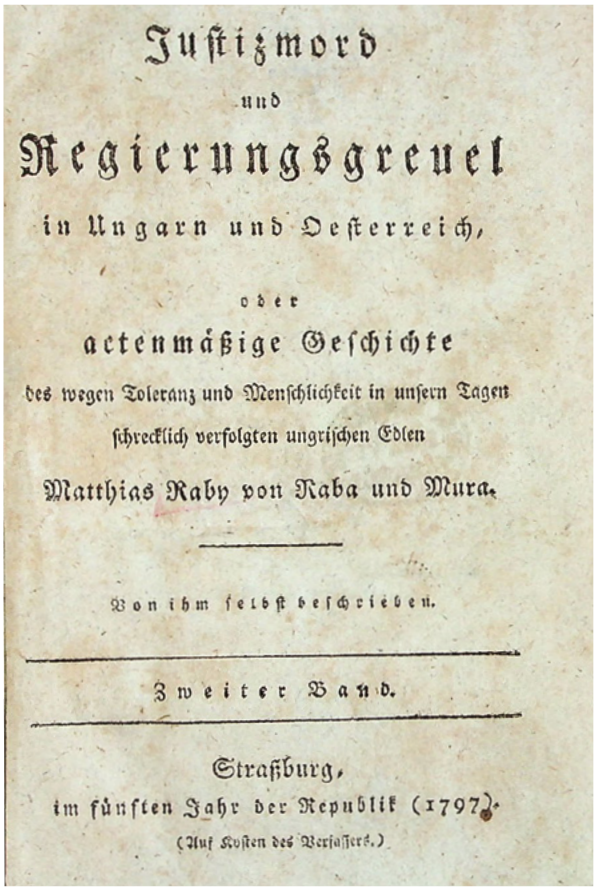
Hogy miként szökött meg Ráby a börtönből 1786. december 7-én Bécs felé, az még a levéltári iratok alapján is rejtélyes. A körülményeket nem sikerült tisztázni, az egyik Rábyt őrző hajdú (Marton Pál) otthagyta a szolgálati helyét, és cinkosának tekintették, de ő ezt tagadta. Az egyik őr látta Rábyt reggel a cellájában, a másik hallotta köhögni, és valójában délben fedezték fel a szökését. Az ellentmondásos tanúvallomások egy dologban megegyeznek: senki sem tudta, hogy történt a szökés. Közülük az egyik nemes rab lánya, Lábodi Rozália észrevette reggel 9 órakor, hogy Ráby ajtaján nyitva volt a lakat, és „csókája veregeti csőrével az ablakot". Ezért az *Önéletírás*ban is szereplő madártörténet legfeljebb annyiban tér el, hogy nem szajkója volt Rábynak. A hetet-havat összehordó tanúvallomásokban[67] kiigazodni nem feltétlenül érdemes – bőven elég elfogadni a tényt, hogy Ráby valahogy kiügyeskedte magát a cellájából –, viszont sokkalta szórakoztatóbb Jókait idézni ezen a ponton, aki az egyik őr, Nagy János szájába adta az alábbi mondatokat (és nevében utalt egy másik valódi börtönhajdúra, Nagy Pálra):

> „Hát kérem alássan, ez úgy történt, hogy mikor én december hatodikán ott strázsáltam a nemesurak tömlöce előtt, a pajtásom, Sipos meg a másik ajtóban a Rab Ráby előtt, hát egyszer csak valami nagy csattanás hallik, s arra felnyílik Rab Ráby ajtaja, s ő maga kijön rajta egy tüzes szekéren, amibe hat fekete macska volt fogva, a kocsi bakján ült egy ördög veres dolmányban, s az úgy pofon csapta a farkával először a pajtásomat, azután meg engemet, hogy se nem láttam, se nem hallottam többet. Amire aztán a Rab Ráby nagy mennydörgés között kirepült a tüzes szekérrel az ablakon."[68]

60 *Önéletírás*, 127–128.
61 Hajdu 1984: 205–207.
62 *Önéletírás,* 127–128.
63 Hajdu 1984: 251.
64 Hajdu 1984: 205.
65 *Rab Ráby,* 35. fejezet.
66 *Önéletírás,* 138–139.
67 MNL PML IV. 31-f. 1806-9. f. 1. fol. 41–51.
68 *Rab Ráby,* 43. fejezet.

A pap, a könyvkötő segéd és az író: Ráby útja a könyvkiadásig

*Önéletírás*a szerint kalandos és titokzatos Bécsbe szökése után 1786-ban elfogták, visszavitték a pesti Vármegyeházára, és további két évre bebörtönözték, ahonnan végül rendes ítélet nélkül engedték el 1789 nyarán. Miután éveken keresztül hiába próbálta bizonyítani saját igazát, 1796 júniusára a hitelezői elől is kénytelen volt elmenekülni, mivel teljesen eladósodott. Bevallása alapján (ismételten meg nem nevezett) barátai segítették, papi ruhát és „teli aranytárcát" szereztek neki, hogy postakocsin megszökhessen. Zarándoknak vallotta magát útközben, aki a passaui Mária-képhez igyekezett. 1796. június 3-án ért Passauba, és ezt követően sorra járta a német városokat, hogy kiadót találjon könyvéhez, de mindenhonnan elutasították a cenzúra miatt. Utolsó reményként francia földre akart szökni, immáron könyvkötősegédnek álcázva magát: először Lipcsét tűzte ki célul, de Heidenheimnél a francia hadseregbe botlott. La Roche tábornok kémnek nézte, kihallgatták, és kibontott levelei alapján arra jutottak, hogy csakis egy üldözött hazafi lehet. Ráby azt a tanácsot kapta tőlük, hogy Strasbourgba vagy Párizsba menjen, ahol talál majd nyomdát a könyvéhez. Arannyal és egy útlevéllel bocsátották útjára Rábyt, aki sikeresen Strasbourgba ért – itt pedig nemes lelkű férfiak támogatták, és végre kiadhatta könyvét.[69]
Új adalékul szolgál Ráby utóéletéhez levélváltása a korabeli német filozófussal, Johann Kaspar Lavaterrel (1741–1801).[70] Ráby Altonából és Bernből írt üzeneteket 1796 júliusában Lavaternek: pénzt és támogatást kért tőle könyve kiadásához.[71] Lavater elsőre határozottan visszautasította – mindazonáltal együttérzett Rábyval szenvedései miatt –, de egy novemberi levélből kiderül, hogy 200 rajnai forinttal mégis segítette őt. A levelek egyikét sem Strasbourgból küldte Ráby: valójában semmit sem tudunk arról, hogy mi történt vele ezekben az években, 1797–1798 után. Vajon tényleg Strasbourgban adta ki a könyvét? Ott maradt? Mikor és hol hunyt el?
Könyvét a címlap alapján Strasbourgban nyomtatta ki saját költségén, nyomda megjelölése nélkül *(11. kép)*. Nem egyszerű meghatározni, hogy a *Justizmord* hozzávetőleg hány példányban jelent meg: ma az európai könyvtárak polcain megbújik, de pár tucatnál nem több kötet ismert. A strasbourgi kiadás iránti kételkedést tovább erősíti, hogy jelenleg Strasbourgból nem ismert a könyvnek példánya. Két változata is született: az egyik tartalmaz egy mellékletet,[72] amiben Ráby német és latin nyelvű leveleket közölt, egy részüket ő írta – önmaga igazolására –, egy részüket mások. Ezek a levelek nem ismertek eredetiben, és Rábyra jellemző volt, hogy mindent másolatként közölt már a peranyagban is.
Megjelent könyve egészen csekély visszhangot váltott ki (azon túlmenően, hogy itthon betiltották), például az *Allgemeine Zeitung* folyóirat hasábjain jelent meg egy beszámoló az írásáról.[73]

Justizmord
und
Regierungsgreuel
in Ungarn und Oesterreich,
oder
actenmäßige Geschichte
des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen
schrecklich verfolgten ungrischen Edlen
Matthias Raby von Raba und Mura.
Von ihm selbst beschrieben.
Zweiter Band.
Straßburg,
im fünften Jahr der Republik (1797).
(Auf Kosten des Verfassers.)

11. kép: a *Justizmord* belső borítója (FMC Könyvtár)

[69] *Önéletírás,* 243–247.
[70] Zentralbibliothek Zürich, FA Lav MS 578.1.
[71] Zentralbibliothek Zürich, FA Lav Ms 524.1–2.
[72] *Leidensgeschichte des ungarischen Edelmanns Matthias Raby von Raba und Mura* címen jelent meg 1798-ban. Hazánkban két példányban ismert, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központban és az Országos Széchényi Könyvtárban.
[73] *Allgemeine Literatur Zeitung 2* (1798), 457–464.

A cikk szerzője bemutatta Ráby könyvét, de megjegyezte, hogy egyrészt a magyar jogrendet ismertető fejezetet Ráby valójában egy másik műből vette át, másrészt maga sem hitt el mindent a szerzőnek, a túlzások számára is feltűntek. Az *Allgemeine*-ban ismertetett recenzió azért is fontos, mert Gálos Rezső ez alapján fedezte fel, hogy Ráby az *Önéletírás* második fejezetét teljes egészében egy 1795-ben Göttingenben megjelent könyvből vette át.[74]

Jókai története úgy ér véget, hogy Ráby Mátyást szó szerint kitették a börtönből, és jóakarói – szerelmével egyetemben – a fogda kapujában akadtak rá meglehetősen rossz állapotban. Viszont Jókai egy történelmi befejezéssel is kiegészítette a könyvét, amiben összefoglalta Ráby *Önéletírás*ának ide vonatkozó részeit – igaz, arról hallgat, miszerint Ráby bevallotta, hogy eladósodott és ezért is menekül. Így a regény nem folytatja Ráby kalandos menekülését – állítólag Strasbourgba…

Az irodalmi konstrukció hatása: Jókai Mór megírja a Rab Rábyt

Teljesen nyilvánvaló, hogy ha Jókai Mór nem talál rá Ráby német *Önéletírás*ára – jóllehet Jókai példánya sajnálatos módon nem maradt fenn a hagyatékában –, és nem látja meg benne a regény lehetőségét, Ráby minden bizonnyal a levéltárak rejtélyes figurája maradt volna. A szentendrei köztudatba sem került volna be, így akár az is meglehet, hogy a Ráby-ház falán sem állna ma az emléktábla rövid ismertetője. Kétségtelen, hogy Jókai hatására vált Ráby közismertté, és ekkor indult el személyének kanonizálódása is, melynek irodalmi vonatkozása már jóval többet kutatott téma volt, mint Ráby történeti alakjáé. Bár jelen írás – és maga a kiállítás – sem célozta meg, hogy a történet irodalmi vonatkozásainak minden részletét megvizsgálja, de fontos röviden kitérni pár körülményre.

Külön kiemelendő, hogy a *Rab Ráby* első verziója Jókai Mór élclapjában, az *Üstökös*ben jelent meg 1879 januárjától, a beharangozója szerint:

> „A rendes humoristicus illustrált szövegű egy íven fölyül egy ívnyi satyricus regényt fogunk olvasóinknak nyujtani, e cím alatt »Rab Ráby« írta: Jókai Mór."[75]

Jókai noteszei alapján – melyekben regényeihez gyűjtött jegyzeteket – viszonylag rövid idő alatt megírta a *Rab Ráby*t, melynek története 1878-ra állt össze. Ez a témaválasztás illik Jókai történelmi zsánerű regényeinek a sorába (mint például *A két Trenk* vagy az *És mégis mozog a Föld*), de az 1870-es évek második felére életművében már inkább a szórakoztatás vált az egyik fontos szemponttá, és inspirációs forrásként a memoárok felé fordult (például az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*). Jegyzetei alapján humoros regényt tervezett vármegyei harcokról, és Ráby könyve kiváló alapot és vezérfonalat szolgáltatott számára.

12. kép: Jankó János vizitkártyája (FMC TD 2025.3.1)

Szinte másodlagos, de cseppet sem mellékes eredménye volt a tárlatnak, hogy a megnyitót követő hetekben az FMC Történeti Dokumentációjának egyik, korábban nem vizsgált kéziratáról bebizonyosodott: Jókai autográf jegyzetéről van szó.[76] A kézirat provenienciája részben rekonstruálható, mivel a múzeum 1986-ban vásárolta meg Győre László pilisszántói iskolaigazgatótól. A laphoz mellékelt jegyzet szerint azonban

[74] Grellmann 1795; Gálos 1941: 342–343.
[75] *Üstökös,* 1879. 01. 05.
[76] FMC TD 88.148.1; Bernhardt Levente (FMC) gyűjteménykezelő eredménye a felfedezés.

1941. július 8-án Feszty Árpád festőművész lánya, Feszty Masa (Jókai nem vér szerinti unokája) ajándékozta a szentendrei Pánisz családnak. A kézirat vélhetően tőlük került később Györe Lászlóhoz. Az egyoldalas lap Jókai 1877-ben megjelent *Egy az Isten* című regényének 20. fejezete. Feszty Masa anyagi gondokkal küzdhetett, így kezdte el eladogatni örökségét.[77]

Jankó János (1833–1896), a Rab Ráby *rajzolója*

Jankó *(12. kép)* a 19. század második felének egyik legtehetségesebb karikaturistája volt Magyarországon. Pályája kezdetén még festőművésznek készült, de a hétköznapi megélhetés terhe hamar a korabeli lapok fekete-fehér karikatúráinak „gyártása" felé terelte. Az *Üstökös* állandó munkatársa lett, de emellett a *Borsszem Jankó*, a *Vasárnapi Újság*, a *Hon* vagy a *Bolond Miska* hasábjain is rendszeresen találkozhattak az olvasók rajzaival. A *Rab Ráby*-történet egyik érdekessége, hogy Jankó is kötődött Szentendréhez. Ha a szentendrei festészet története felől nézzük szerepét, ő tekinthető az egyik legkorábbi ismert festőművésznek, aki – még ha rövid időre is, de – Szentendrére költözött. 1872-ben házat vásárolt itt családjának, viszont a rossz közlekedési körülmények miatt egy évvel később visszabútorozott Pestre.[78] Egyetlen szentendrei vonatkozású akvarellképe ismert, a *Szent-Endrei fahordó* (1869),[79] melyen egy szlovák népviseletbe öltözött parasztlegény vezet egy fával megrakott kétökrös szekeret. A kép a kiállításon is látható volt.

Ráby nyoma a művészetben és a popkultúrában

Jókai regényének hatására Ráby és története több szálon is beszivárgott a művészetbe. Noha a szentendrei festészetben nem találkozunk Ráby Mátyás történetének vagy személyének feldolgozásával,[80] egyetlen aspektusa vált visszatérő

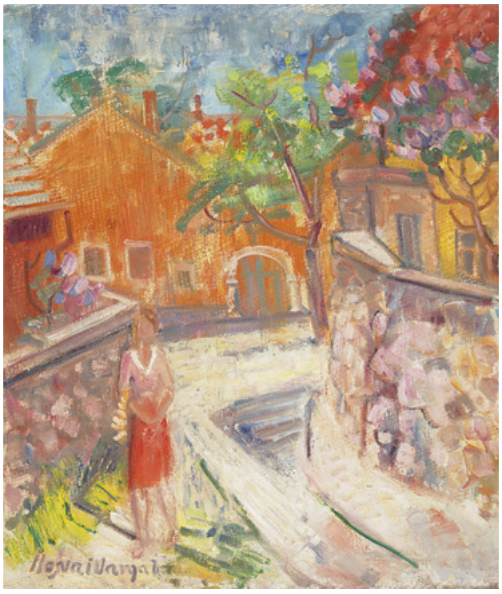
13. kép: Szamosi Soós Vilmos: *Rab Ráby*, 1958, gipsz (FMC T 95.1.1.; fotó: Deim Balázs, 2026)

szimbólummá többek ecsete nyomán: a Ráby-ház és a jellegzetes kapu. Legkorábbi ábrázolása Korniss Dezső *(1. tábla 1. kép)*[81] absztrakt megoldása, de megihlette Ilosvai Varga Istvánt *(1. tábla 2. kép)*,[82] Balogh Lászlót *(1. tábla 3. kép)*[83] vagy Bánovszky Miklóst *(1. tábla 4. kép)*[84] is.
A szobrászat terén csupán egyetlen alkotást lehet megemlíteni, Szamosi Soós Vilmos (1885–1972) *Rab Ráby* szobrát *(13. kép)*.[85] Szamosi 1958-ra készült el a város megrendelésére eredetileg szabadtérre tervezett Ráby-mellszobrával. 40 kg bronzot szerettek volna gyűjteni, de végül ez elmaradt, így nem állították ki. Évekkel később, 1968 májusában[86] avatták fel valójában, és a II. Rákóczi Ferenc Iskola aulájába került. Az alkotást idővel eltávolították a helyéről, 1979-től az

77 Szécsi 2025: 309. Köszönöm Földesi Szilviának, hogy felhívta erre a figyelmemet.
78 Haulisch 1973: 201.
79 MNG ltsz. F60.31
80 További két interpretációt érdemes megemlíteni, a Ráby-filmet és a képregényeket. 1965-ben mutatták be Hintsch György rendezésében a *Rab Ráby* című játékfilmet Kálmán György és Páger Antal főszereplésével. A filmes adaptáció elsősorban Jókai regényét és kisebb részt az *Önéletírás*t követi, de számos elemet (például a szerelmi szálat) átformáltak és lerövidítettek. Fruzsinka karaktere teljesen hiányzik. A filmes változatban a „népért küzdő magányos lázadó" története végül nem kap szerencsés befejezést, Franciaországba szökik, de előtte el kell hagynia szerelmét, Mariskát. Emellett Ráby alakja képregény formában is tovább élt, például a Cs. Horváth Tibor által írt és Fazekas Attila által rajzolt változatban.
81 Korniss Dezső: *Kapu-Arc,* 1947. MNB-Ingatlan Kft. (MNB Arts and Culture), FMC letét.
82 FMC K 78.9.
83 FMC K 68.1.1.
84 FMC K 2000.6.
85 FMC T 95.1.1.
86 *Pest Megyei Hírlap*, 1968. 05. 05., 9.

1.

2.

3.

4.

1. tábla: 1: Korniss Dezső: *Kapu-Arc*, 1947, MNB-Ingatlan Kft. (MNB Arts and Culture), FMC letét; 2: Ilosvai Varga István: *Rab Ráby tér*, 1952, olaj, vászon, FMC K 78.9; 3: Balogh László: *Rab Ráby háza*, olaj, vászon, 1961, FMC K 68.1.1; 4: Bánovszky Miklós: *A Rab-Ráby tér Szentendrén*, olaj, vászon, FMC K 2000.6.

iskola pincéjében kallódott, amikor is 1990-ben megtalálták, és a Ferenczy Múzeum Történeti gyűjteményébe került.[87] A sok tervezés ellenére végül bronzöntvény nem készült, így gipsz formában maradt fenn Magyarország egyetlen Ráby-szobra.

Összegzés

Manapság Rab Rábyról a tapasztalatok alapján még a szentendreieknek is elsősorban a Ráby étterem vagy a Ráby-ház jut eszébe, esetleg valamennyire ismert, hogy Jókai regényhőssé formálta, emiatt többnyire pozitív karakterként kúszott be a köztudatba. A kiállítás elsődleges célja volt, hogy alaposabb vizsgálat alá vessük Jókai örökségét, egy híressé vált regényhősének hátterét, és lehetőleg finomítsunk az irodalmi Ráby alakjának pozitív megítélésén, vagyis ismertté tegyük a történeti oldalát. Ráby történetének kivételessége, hogy három oldalról tudtuk bemutatni: az *Önéletírás*, a történeti források és Jókai regényét ütköztetve. A hármasság adta lehetőség már korábban is felmerült a szakirodalomban, viszont ez a tárlat nyújtott alkalmat, hogy vizuálisan is kiaknázzuk a hármas perspektíva előnyeit, vagyis ugyanazt a történetszálat három nézőpontból mutattuk be. Hosszútávon érdemes lenne alaposan összevetni a levéltári forrásokat az *Önéletírás*a függelékében közöltekkel. Noha több elvarratlan szál is maradt – nem sikerült azonosítani Ráby pontos születési helyét és idejét, ahogy azt sem, hogy a mai Ráby-ház biztosan az-e, mint amit a források is megemlítenek, vagy, hogy mi történt 1798 után Rábyval –, de ezek valószínűleg már egy új nyomozónak szolgáltatnak lehetőséget, hogy Hajdu Lajos után szintén elgondolkodjon rajta: ki volt Ráby, Jókai rabja?

Függelék[88]

1. Ráby Mátyás és Johann Kaspar Lavater levelezése (Zentralbibliothek Zürich, FA Lav MS 578.1)

rábai és murai Ráby úrnak

„Ne ítélj, mielőtt kihallgatnál, és ne hallgass ki, ha nem vagy bíró!"

Ismeretlenül is, Ráby úr, ez a summázata válaszomnak, melyet a ma kézhez kapott, ez év július 30-án kelt hosszú levelére adhatok – kedvenc mondásom, amelyet minden nap elismétlek magamban, és amelyet igen gyakran ismételgetek minden barátomnak. Nem tudok belebocsátkozni az Ön történetének vizsgálatába vagy megítélésébe.
A legsajnálatosabb – hogy emberi nyelven szóljak – és a legszerencsésebb – hogy kereszténYi nyelven szóljak –, ha ártatlanul szenvedsz. Nagyon szeretheti Istent, és nagy tisztességre, örömre és gyönyörűségre hivatott az eljövendő világban, ha ártatlansága tudatában – sok hónapon át – viselte az oly súlyosan sebző bűnös láncokat, és a sötétben hitt az Úr el nem maradható világosságában.
Keresztényként nem tanácsolom, hogy kinyomtassa terjedelmes aktáit – amelyeket egyetlen kiadó sem vállal, aligha fogja bárki is megvenni vagy elolvasni.
Itt egyáltalán nincs rá esély, hogy valaki kiadná vagy kinyomtatná.
A cenzúra sem a nyomtatást, sem az eladást nem engedné meg, erre számíthat.
Ha össze tudná foglalni az egészet, és esetleg egy kis oktáv kötetbe sűrítené, akkor talán egy német kiadó kiadná a művet, de ezt sem tanácsolom.
Ez igen kevés, ám mégis minden, amit bizalmas levelére egyszer és mindenkorra válaszolhatok, természetesen nem anélkül, hogy szörnyű sorsával ne érznék őszintén együtt.

Zürich, 1796. VIII. 26.
Johann Kaspar Lavater
a Szent Péter[-templom] plébánosa

[87] Schleininger 1999: 281.
[88] A levelet Tóth Kelemen (ELTE) fordította, akinek ezúton is köszönöm a segítségét.

Források

FamilySearch adatbázis
Szentendre, Keresztségi rekordok, 1764–1774 és 1775–1784.
Slovakia, Church and Synagogue Books, 1592–1935.

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció (FMC TD)
TD 88.148.1 – Jókai Mór *Egy az Isten* című regényének autográf kézirata

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)
MNL OL A-39-a, 1784/5248. – Ráby Mátyás első feljelentése
MNL OL A-39-a, 1791/3770. – *„Historische Geschichte"*, Ráby Mátyás beadványa kálváriája történetéről, 1791. március 1.
MNL OL C 59 III. 1786. Com. Pestiensis, No. 5. pos. 111.
MNL OL A 39-a, 1770–1848, 1791/5857.
S 79 – No. 1796/1. – *Szent-Endre rendezett tanácsu város Izbég helységgel együtti felvételi elörajza*, Hungaricana, Térképek, https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/28983/

Magyar Nemzeti Levéltár, Pest Vármegyei Levéltár (MNL PML)
MNL PML IV. 31-f. 1806-9.-1. 159–160. f. – Ráby Mátyás vagyonleltára
MNL PML IV. 31-f. 1806-9.-1. 271. f. – Ráby Mátyás kölcsöne nővérétől
MNL PML IV. 31-f. 1806, No. 1. fol. 38. – Ráby Mátyás tanúvallomása
MNL PML IV. 31-f. 1806, No. 1. fol. 272. – Edlingen János végrendelete
MNL PML IV. 31-f. 1806-9. f. 1. fol. 41–51. – tanúvallomások
MNL PML V. 302.e. No. 57 – Sztojanovics Johannes összeírása a szentendrei lakosokról, 1787

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PMKL)
PMKL III. 9a. (MPRKL Pesti Gimnázium Anyakönyvek 2.)
Takáts Sándor hagyatéka, HU PMKL IV.083.01.b.55 (Adatok Ráby Mátyás életéhez)

Jókai Mór: *Rab Ráby*, https://mek.oszk.hu/05700/05713/html/index.htm

Önéletírás
Komlós Aladár: *Ráby Mátyás Önéletírása*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

Zentralbibliothek, Zürich
FA Lav MS 578.1. Johann Kaspar Lavater válasza Ráby Mátyásnak, DOI: 10.7891/e-manuscripta-82507
FA Lav Ms 524.1–2. Ráby Mátyás levelei Johann Kaspar Lavaternek, DOI: 10.7891/e-manuscripta-158654

Justizmord
Matthias Raby von Raba und Mura: *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungarischen Edlen*. Strasburg: Kosten des Verfassers, 1797.

Grellmann 1795
Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: *Statische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie*. Göttingen: Bey Vandenhock und Ruprecht, 1795, https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11247050?page=,1 (letöltve: 2026. 03. 26.)

Allgemeine Literatur Zeitung, 1798. február, 457–464.
Esti Hírlap, 1983
Nemzeti Ujság, 1927
Turisták Lapja, 1934

Hivatkozott irodalom

Barta M. 2024
Barta M. János: *A kassai jezsuita gimnázium diáksága – Anyakönyvi adattár (1693–1744, 1753–1776)*. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára, 2024.

Dercsényi 1958
Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei II. Magyarország műemléki topográfiája* 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

Dóka 1981
Dóka Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumi Füzetek, 1981.

Erdősi 2014
Erdősi Péter: Kiváltságos mezőváros a 18–19. században. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit: *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből. Tanulmánykötet*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 141–173.

Fazekas–Kádár–Kökényessy 2021
Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényessy Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773),* 1. kötet. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2021.

Gál 2017
Gál Éva: A magyar felvilágosodás „hősi halottja" – Jókai Rab Rábyja és Ráby Mátyás. In: *Mozgó világ* 43 (2017), 3–12.

Gálos 1941
Gálos Rezső: Jókai Rab Rábyja. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 51 (1941), 336–353.

Hajdu 1984
Hajdu Lajos: *Forradalmár, vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy"-ről.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984.

Haulisch 1973
Haulisch Lenke: Festészetünk történetének szentendrei vonatkozásai a XIX. században. In: Csengeryné Nagy Zsuzsa – Doroghyné Fehér Zsuzsa (szerk.): *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 2 (1974), 201–205.

Heilauf 2024
Heilauf Zsuzsanna: *A kassai egyetem bölcsész és teológus növendékei 1659–1775*. Budapest: MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2024.

Imre 1986
Imre László: Hajdu Lajos: Forradalmár vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy"-ről. In: *Irodalomtörténet* 68 (1986), 548–551.

Kovács–Nagy 1966
Kovács Győző – Nagy Miklós (szerk.): *Jókai Mór: Rab Ráby (1879) – Jókai Mór összes művei.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.

Majorossy 2014
Majorossy Judit: Forrásközlések. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit: *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből. Tanulmánykötet.* Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 304–339.

Pethő 1990
Pethő Németh Erika: *Írók, költők Szentendrén*. Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár – Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1990.

Prohászka 1984
Prohászka László: Egy antihős nyomában. In: *Könyvvilág* 29 (1984), 14.

Schleininger 1999
Schleininger Tamás: Szamosi Soós Vilmos – egy elfelejtett kolozsvári szobrász Szentendrén. In: Korkes Zsuzsa (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999, 281–286.

Szécsi 2025
Szécsi Noémi: *Jókai és a nők.* Budapest: Magvető, 2025.

Varga 2022
Varga Júlia: *A budai és pesti felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1713–1784*. Budapest: MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2022.

Fábián Laura

Az áldozat, a feljelentő és a hős – Jókai Mór **Rab Ráby** *regényének háttere*

Jókai Mór születésének kétszázadik évfordulója alkalmából időszaki helytörténeti kiállítást rendezett a Ferenczy Múzeumi Centrum. A tárlat témáját Jókai *Rab Ráby* című regényének főszereplője, Ráby Mátyás adta, akinek kalandos életrajzát a nagy magyar mesemondó is feldolgozta. Noha Ráby valóban a 18. században borzolta a kedélyeket Szentendrén, és valóban bebörtönözték feljelentései miatt, Jókait megihlette *Önéletírása*, de a regényben végül felrajzolt főszereplő jelentősen eltér az eredeti Rábytól. A kiállítás célja volt, hogy hármas perspektívából mutassuk be a *Rab Ráby*-történet hátterét: a Jókai-féle irodalmi oldal mellett megvizsgáltuk Ráby szemszögéből is a történetet (*Önéletírás*), valamint a levéltári forrásokból rekonstruáltuk a megtörtént eseményeket. Jelen tanulmány a tárlatot kiegészítő kutatások eredménye, egyben annak bemutatása, hogy miként vált az 1784-ben Szentendrére érkezett Ráby egy regény főhősévé, milyen ellentmondásokat rejt a története; ugyanakkor kiállítási vezető és a kutatás azon pontjainak bemutatása, melyek a tárlaton nem szerepeltek részleteikben (például Ráby nővérének, Annának a háttere és Ráby levelezése Johann Kaspar Lavater filozófussal).

Laura Fábián

Victim, Denouncer and Hero: The Background to Mór Jókai's Novel, **Rab Ráby**

To mark the bicentenary of the birth of the novelist Mór Jókai, the Ferenczy Museum Center staged a temporary exhibition on local history. It was centred around Mátyás Ráby, whose eventful life story was adopted by Jókai into one of his works, *Rab Ráby*. Though the real-life Ráby did ruffle feathers in 18th-century Szentendre and was indeed imprisoned for his denunciations, Jókai, who was inspired by his *Autobiography,* took considerable poetic liberties when creating his protagonist. The exhibition applied three different perspectives on the story of *Rab Ráby:* in addition to Jókai's literary treatment, we looked at Ráby's story from the angle of his *Autobiography* and used archival sources to reconstruct the actual events. This study draws on the research underlying the exhibition and demonstrates how Ráby, who arrived in Szentendre in 1784, became the protagonist of a novel, along with the contradictions that mark his story. It is also a guide to the exhibition and a presentation of such findings of the research that were not featured in detail at the exhibition, such as the background of Ráby's sister, Anna, and Ráby's correspondence with the philosopher Johann Kaspar Lavater.

„MINTHA EGY ELSÜLLYEDT ATLANTISZNAK VOLNÁNK ELÁTKOZOTT LAKÓI" DR. GYŐRY ARANKA GIMNÁZIUMI TANÁR 1956-OS NAPLÓJA

▪ Szilágyi Zsófia Júlia
Muzeológiai és Irodalmi Osztály, osztályvezető
Ferenczy Múzeumi Centrum
julia.szilagyizsofia@femuz.hu
ORCID: 0009-0002-0745-4323
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.62-83

1. kép: dr. Győry Aranka portréfotója, 1949 (EOL VIII.38. Győry Aranka hagyatéka, *Kor és élet*, XII.)

Bevezetés

Naplóm az 1956-os forradalom idején feliratú borítékban eddig ismeretlen naplót talált Gergely Gabriella, múzeumunk munkatársa 2019-ben egy Pasaréti úti lomtalanításon.[1] A napló mellett egy gyászkeretes borítékban Győry Arankának címzett levél, egy orvietói fotó[2] és egy elhalványult hűvösvölgyi diakép lapult. A napló elbeszélője értelemszerűen nem fedte fel kilétét, a keletkezéséhez képest távoli, 1927-ben keltezett levél pedig nem tűnt megfelelő támpontnak az író azonosításához. A naplóbejegyzésekből azonban kiderül, hogy az elbeszélő a Széll Kálmán tér környékén lakik[3] és az Óbudai Gimnázium elődjében, a III. Kerületi Korvin Ottó téri Leánygimnáziumban tanít.[4] Az iskola 1956-ban tanító tanárainak listája[5] segítségével (és a levél ismeretében) viszont már könnyű volt azonosítani a szerzőt, dr. Győry Aranka (Rimaszombat, 1907 – Budapest, 2000) gimnáziumi tanárnőt. Az addig hiányos kép varázsütésre összeállt – ráadásul a napló csak egy kis fejezete szerzője egész életét elbeszélő emlékiratainak. (*1. kép*)

Győry Aranka mint a Budapesti Evangélikus Lánygimnázium[6] magyar–latin–művészettörténet szakos egykori tanára (1934–1952) hagyatékát az Evangélikus Országos Levéltárnak adományozta.[7] Életének történetét tizenhét A/5-ös borítékban lapuló, összesen 1400 oldalas gépirat őrzi. A *Kor és élet* című visszaemlékezés 1995-ben került a levéltárba, s csak a 2020-ig szóló zárolást követően nyitották ki. A szövegkorpuszhoz készített részletes tartalomjegyzék jól közvetíti a tudatos, átgondolt szerkesztést[8], betekintést nyújt Győry Aranka irodalmi ízlésvilágába is:

I. 1907–1917 Rimaszombat
„Álmomban újra látom azt a várost.
A Házamat vakon is megtalálom.
Belépek el nem mondott életemmel,
s magamnak rendre mindent elmesélek."
(Rab Zsuzsa)

II. 1919–1921 Hatvan
„Én félek az élettől és sötéttől,
Mely mindenütt kegyetlenül elér." (Kosztolányi)

III. 1921–1925 Aszód
„Kísértenek élt éltem árnyai,
Az elbocsátó iskolapadok." (Ady)

1 Győry Aranka utolsó otthona a Pasaréti út 103/b-ben volt.
2 Győry Aranka nagy kedvteléssel amatőrként fotózott, tíz albumba rendezett igényes fényképeit az Evangélikus Országos Levéltár őrzi. Főleg a hatvanas évektől volt módja utazni, útjairól ismeretterjesztő cikkeket írt az *Élet és Tudomány*ba. Orvietóról az albumokban nem maradt fenn fényképe, de megjelent írását színes fotók kísérik. Győry 1996: 16–18.
3 Győry Aranka 1956-ban a Városmajor utca 15-ben lakott.
4 Győry Aranka 1952-től 1966-ig, nyugdíjazásáig dolgozott a III. Kerületi Korvin Ottó téri Leánygimnáziumban, később Martos Flóra Gimnáziumban.
5 Lukács–Bánkuti–Bődy 1984.
6 Budapesti Evangélikus Leánygimnázium, Deák tér 4. Ma Deák Téri Evangélikus Gimnázium.
7 Evangélikus Országos Levéltár, EOL VIII.38. (továbbiakban: *Kor és élet*)
8 Hiányosan idézi, helyesen: „Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, / mivel az igaz útat nem lelém. / Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan, / s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon: / már rágondolva reszketek legottan. / A halál sem sokkal rosszabb, tudom." (Dante: *Isteni színjáték*, Babits Mihály fordítása). Az idézetek pontatlanok (a sorkihagyást kipontozással jelöli), de itt sem tértünk el a betűhív közléstől!

IV. 1925–1927 Budapest
„Tanulni ugyan annyit a tanárnak
Iparkodott ő a »a becsületéért«,
.....
Jobb calculusa is alig egypárnak,
.....
Azonban őt mindez nem boldogítá." (Arany)

V. 1927–1931 Tátraszéplak
„Elszakította gátját a betegség,
Hidakat sodort el a balszerencse." (Reményik S.)

VI. 1931–1934 János-kórház
„Első neved volt: szerelem,
Boldogság lettél csakhamar,
De ez se jött soká velem..." [saját vers: *Neveid*]

VII. 1934–1937 Deák-tér
„Egy kissé mindannyiunk Sisyphus,
Megállunk egyszer mind egy hegy alatt,
Hogy megkapjuk a magunk köveit..." [saját vers: *Tanárok*]

VIII. 1937–1939 Kremsmünster
„O, Augenblick, verweile doch,
Du bist so schön..." (Goethe)

IX. 1939–1942 Háború
„Ó, suhanó, feketeszárnyu háború,
Szomszédból szálló rémület..." (Radnóti M.)

X. 1942–1944 A halál árnyékában
„...Kedves fáid köz járok újra ma,
Nekem még szépek, és Te már nem látod,
Jaj, irgalmatlan őszi szó: soha." [saját vers: *Őszi ének apámhoz*]

XI. 1944–1945 Ivánc
„Az ember életútjának felén
Egy nagy, sötétlő erdőbe jutottam,
.....
Ó, szörnyű elbeszélni, mi van ottan,
.....
A halál sem sokkal rosszabb, tudom." [Dante]

XII. 1945–1948 Vesztett háború után
„Szertenézett, s nem lelé
Honját a hazában." (Kölcsey)

XIII. 1948–1952 „Szerelem, cseka, halál"
„Csörtettek nagy bátran a senkik,
És meglapult az igaz ember,
S a kényes rabló is rabolt." (Ady)
„..... oly holnaptalan,
Hogy talán szeretlek." (Kaffka M.)

XIV. 1952–1956 De profundis
„Az nem lehet, hogy annyi szív...
Maradj nyugton: lehet." (Márai S.)

XV. 1957–1963 Óbuda–Ausztria
„Ó, mily siralmas annak élni,
Kinek többé nincs mit remélni,
És mégis élni kell." (Csokonai)

XVI. 1963–1966 Egy pálya vége
„...mert nem tanácsos, hogy az ember
lelkiismerete ellen cselekedjék." (Luther) 1966–?
Epilógus

XVII. „Így indulok, szemközt a pusztulással,
Egy ember lépked hangtalan,
Nincs semmije. Árnyéka van." (Pilinszky J.)[9]

A részletgazdag, igényes szöveg címének megfelelően párhuzamosan számol be a családdal szorosan összefonódó saját életútról, a szakmai pályafutásról és a politika, közélet alakulásáról. A majdhogynem az élete végéig a családjával, közvetlenül édesanyjával és húgával, annak férjével, sokáig öccsével is együtt élő elbeszélő őszintén kitárulkozik, saját élettér hiányában privát terepként tekint feljegyzéseire:

> „Hollóházán töltött heteimnek legjelentősebb eredménye ezeknek az emlékezéseknek a megkezdése volt. A falu fölött emelkedő domboldalon, egy régi, düledező keresztekkel, besüppedt sírhalmokkal jelzett, elhagyatott kis temetőben vetettem papírra az első fejezetet, – fejem fölé későn virágzó hársak borultak. A múltba merülés egyik módja lett a jelenből menekülésnek, – amellett ösztönzött az a törekvés, hogy megörökítsem egy korszaknak a magam szempontjából látott vonásait és történéseit, – magam mellett arra a magyar társadalmi rétegre is gondolva, amelyet régi értelmiségnek nevezett és elhallgatott kora."[10]

A szoros együttélés és leginkább húgával, Győry Erzsébettel (Picivel)[11] egyre bizalmatlanabb kap-

[9] Az *Epilógus*ként feltűntetett fejezet az emlékirat zárását követő borítékot jelöli, melyre *Mozaik 1966–1995* felirat került.
[10] *Kor és élet,* XIV. 119–120.
[11] Győry Erzsébet 1909. július 30-án született Rimaszombatban, beceneve Pici. 1944-ben szerzett gyógyszerészi oklevelet a Budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetemen.

csolata miatt gondosan rejtegeti visszaemlékezését:

> „Egy idő után ezeknek a följegyzéseknek az elődjét is ő [Elzi barátnője] őrizte, mert Picitől emlékezéseim nem voltak biztonságban. Amit lehetett, elolvasott belőlük, de ez még hagyján, cáfolatokat és méltatlankodó megjegyzéseket fűzött az olvasottakhoz. [...] Valóban nem maradt más hátra, mint elrejteni irományaimat a fürkésző szemek elől."[12]

Szintén húgának bántó szokásán felindulva írt megjegyzése bizonyítja, hogy a visszaemlékezéseihez naplószerű feljegyzések adják az alapanyagot: „Noha emlékirataimat a hasonló élményektől megóvandó, [Lantosyné] Elzinél tartottam azokat, de szokásom volt a napi eseményekről párszavas följegyzéseket készíteni."[13] Nem maradt azonban meg minden a visszatekintéshez:

> „Este régi naplókat, levelezéseket szaggattam szét és égettem el a kályhában, hogy idegenek kezére ne jussanak. Zokogva térdeltem a kályha előtt, és bámultam elhamvadó emlékeimet a lángok között. Csak néhány nagyon kedves levelet, fényképet vittem magammal."[14]

A felelőséggel, már-már írói ambícióval megírt emlékirat,[15] a hagyaték körültekintő elhelyezése és a naplóírás nehezített körülményei fényében még értékesebb a véletlenszerűen fennmaradt napló, még akkor is, ha valószínű, hogy a gondosan gépelt, a Kádár-verssel hatásosan lezárt szöveg a primér feljegyzések utólagos gépirata. Az 1956-os napló nem található meg a levéltárban őrzött hagyatékban, de a *Kor és élet* című visszaemlékezés XIV. borítékjában *De profundis* alcímmel megírt fejezet őrzi az '56-os emlékeket. A memoár leghosszabb (176 oldalas) fejezete stílusában belesimul a visszaemlékezés egészébe, a közéleti és magánéleti szál egymást támogatva alakítja az elbeszélés ívét. Bár az 1956-os év hangsúlyosan kezdődik, nem zárványként jelenik meg.[16] Az előzmények számbavétele után szerves folytatásként ábrázolt, mégis hihetetlen októberi események taglalásától jutunk el az év és egyben a fejezet keserű zárlatáig:

> „A most ránk szakadt őrjítő csalódás, a tehetetlenség, a »minden hiába« tudata öli meg a magyarság hitét, teszi üszkös hamuvá a gyönyörű tüzet, melynek boldog-boldogtalan tanúi voltunk."[17]

A napló belekezd az 1957-es évbe, míg a személyes élettörténet szerint tagolt visszaemlékezés az év elejével új fejezetet nyit. Az időrendben következő *Óbuda–Ausztria* (XV.) fejezet így szintén szorosan kapcsolódik a napló szövegéhez. A történéseket tekintve nagy átfedéssel, a visszatekintő pozíció többlettudásával, az eredeti feljegyzések felhasználásával készült visszaemlékezés tehát elsődleges forrásként segíti a napló értelmezését. A középosztálybeli, értelmiségi tanárnak a felfokozottság,[18] majd elkeseredés[19] dacára józan pozíciója a most közreadott naplóból is jól érzékelhető, a finom részletek, összefüggések azonban a teljes emlékirat szövetében válhatnának még beszédesebbé.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hetvenedik évfordulójának tiszteletére a napló 12 számozott A/4-es oldalának teljes szövegét – a neveket és a központozást tekintve is – a gépirat szerint közöljük. Az egyértelmű elütéseket javítottuk, a szerző által tett utólagos javításokat figyelembe vettük, a magánhangzók esetében a mai helyesírást követjük. A szereplőkről a lábjegyzetek tájékoztatnak, néhány esetben azonban (egyelőre) nem sikerült az azonosítás, ezt külön nem jelezzük.

12 *Kor és élet,* XVII. 47.
13 *Kor és élet*, XVII. 63.
14 *Kor és élet*, XI. 15–16.
15 dr. Győry Aranka szakmai publikációi mellett (mint például az *Evangélikus templomművészet Budapesten*, lásd: Győry 1935) verseket is írt, melyeket 1945 előtt az *Új Idők*ben publikált, összegyűjtve 2002-ben *Ellenszélben* címmel adták ki (Győry 2002).
16 Az év a fejezet 110. oldalán az „És most következik 1956 esztendeje!" felkiáltó mondattal kezdődik, a forradalmi időszak a 131. oldalon indul október 20-ával.
17 *Kor és élet,* XIV. 176.
18 „Különös, vad, mégis csodálatosan rendezett napokat éltünk át történelmünknek ebben a lázas hetében. [...] Valami melengető testvériség árama sodorta össze az embereket, ennek szellemében igyekezett mindenki kedves, barátságos, udvarias lenni. Félelem nélkül, szinte derűsen, egymás iránti szeretetben hullámzott a sokaság az utcákon. A veszély mintha nem jutott volna el a magyarok tudatáig, a kétség és a remény közt hintázó izgatottság felülkerekedett minden egyéni érdeken, kényelmen. / Ezekből a napokból főleg erre a boldogító és gyötrő érzelmi hullámzásra emlékezem." *Kor és élet,* XIV. 139–140.
19 „1956 végén, egy új év küszöbén itt álltunk feldúlt országunkban, összerombolt fővárosunkban, cseppfolyós, semmi kibontakozást nem sejtető politikai viszonyok között. [...] A magyarság kétségbeesés és letargia közt hullámzó lelkiállapotában csak egy szilárd pont volt: a gyűlölet. / Gyűlöltük a barbár hordát, mely Keletről megint a nyakunkba zúdult, gyűlöltük a kenetes, hazug Nyugatot, mely csak lázítani tudott, de eszében sem volt helytállni. Gyűlöltük a léppel fogott bábkormányt, mely most egy nemzet nevében szolgálta ki a gátlástalan szovjet imperializmust. Mintha légüres térben éltünk volna. [...] Mindenki úgy érezte, hogy valami nincs befejezve, minden lóg a levegőben, a holnap bizonytalanabb, mint valaha." *Kor és élet*, XIV. 173–174.

Forrásközlés
„Napló az 1956-os forradalom idejéből"

Okt. 20. Délután szavalóestet hallgatok. A szereplők közül kettő tud megragadni. Mádi Szabó László[20] csodálatosan mond verset, fegyelmezettsége, egyszerűsége mögött fehéren izzik a szenvedély, minden szavának súlya van. Kuruc versek, – „Krónikás ének 1918-ból". Mintha tölgyből volna faragva az egész ember, – ugyanilyen tömör egész a vers is, amit elmond. A másik Medgyászay Vilma,[21] akármilyen öreg és komikus figura már szegény, elkopott hangjával, mégis művész.[22]

Okt. 22. Piciék Surányból hozzák a politikai hírt.[23] (*2. kép*) Varsó a fölkelés határán áll, miután népe Gomułkát[24] választotta kormányelnöknek. Szovjet vezetők repültek Varsóba, ennek ellenére sem akadályozhatták meg, hogy a lengyelek ki ne tartsanak önálló, nemzeti jellegű kommunizmusuk mellett. Szovjet és lengyel csapatok felsorakoztak, mikor utolsó pillanatban elmaradt a fegyveres beavatkozás. Ennek ára valószínűleg az, hogy Rokasovszky marsall[25] hadügyminiszter maradhatott – a lengyelek elérték céljukat, a szovjet csapatok visszatértek támaszpontjukra.
Iskolánkban mozgalmas élet. Folynak műsoros osztály-estünk próbái, de párhuzamosan a megélénkült ifjúsági mozgalom sodrában élünk. Diákparlament, a DISZ-vezetőség[26] memorandumot szerkeszt, – ki akarja vonni a „tanárok gyámkodása" alól a diákokat.

2. kép: Győry Aranka Surányban, 1956 (EOL VIII.38. Győry Aranka hagyatéka, *Kor és élet*, XIV.)

Okt. 23. Délelőtt munka izgalmakkal. Az egyik osztályban lopás történt. Legintelligensebb növendékemet a DISZ-vezetőség 10 órakor elhívatja, hogy a memorandumot a III-ker leánygimnázium nevében írja alá. A leány belemegy, mert aktív DISZ-tagjaink hívei a III. ker. ifjúsági vezetőségének, melyet legutóbb a III. ker. fiúgimnáziumból jellemtelennek bélyegeztek, és a fiúgimnáziumból kirúgtak.
½ 4 után indulok hazafelé. A Margit-körúton kis időre megáll a villamos, mert hatalmas, rendezett tüntető tömeg vonul a Bem-rakpart felé. Főleg katonák, legalább 500, a menet végén polgári lakosok, sok nő. Nem tudom mire vélni, a villamos közönsége fanyalogva nézi a menetet.

20 A név egyértelműen elírás, Mádi Szabó Gábor (1922–2003) színészről van szó.
21 Medgyaszay Vilma (1885–1972) színésznő a háború után a Vígszínház és Vidám Színpad tagja volt, de 1955-ben nyugdíjba vonult. Népszerűek voltak saját maga szerkesztette műsorai, melyekben megzenésített (többek között Ady Endre-, Kosztolányi Dezső-, Szép Ernő-) verseket adott elő.
22 *Vers és Dal színháza* címen indított verses esteket a Petőfi Színház kamaraszínháza, a Jókai Színház. A nyitó előadás *Magyar vers ünnepe* címmel október 17-én zajlott. Másnap Török Erzsébet és Jancsó Adrienn balladaestje következett. *Forr a világ* című sorozatuk első – és a forradalom miatt egyben utolsó – műsora volt október 19-én az Ady-est, melyen mások mellett Mádi Szabó Gábor és Medgyaszay Vilma is szerepelt. A naplóbejegyzés azonban elbizonytalanító, hiszen október 20-án délutáni programról tudósít.
23 Aranka húga, Pici és férje, Sárkány Barna (1890–1963) 1953-ban vettek telket Surányban, rendszeresen ott nyaralt a kisebb-nagyobb család. Aranka számos érzékeny fotón örökítette meg a nyaraló és környéke békés hangulatát. Pici 1968-ban adta el a telket már özvegyen, Aranka veszteségként élte meg: „Magam nagyon nehezen barátkoztam meg a gondolattal [hogy eladják], Surány, a maga tágas környékével, ritkásan lakott telepével, szabad levegőjével, a Duna közelségével, meghitt hangulatával a szívemhez nőtt." *Kor és élet,* XVII. 37.
24 A Sztálin halálát követő enyhülés Lengyelországban is elégedetlenségekhez vezetett, a poznański, majd varsói mozgalmak eredményeként a pártból még 1951-ben kizárt Władysław Gomułka (1905–1982) került első titkárként a Lengyel Egyesült Munkáspárt élére. A lengyel utat meghirdető, a sztálini személyi kultuszt és az arra épülő lengyel vezetést kritizáló 1956. október 20-án elhangzott beszéde október 23-án jelent meg a *Szabad Nép*ben a magyarországi tüntetések közvetlen előzményeként.
25 Konstanty Ksawerowicz Rokossowski (1896–1968) lengyel származású szovjet katona, Szovjetunió marsallja, 1949-től Lengyelország nemzetvédelmi minisztere. 1956-ban ellenezte Gomułka visszatérését, amit nem sikerült megakadályoznia. Novemberben neki kellett a Szovjetunióba távoznia.
26 A Dolgozó Ifjúság Szövetsége tömegszervezet 1950. június 18-án alakult meg.

Ebéd után kabátomat szeretném Pestre átvinni a szabóhoz. De a 6-os villamos csak a Margit hídig jár, ½ 5. kor már nem tud áthaladni a pesti tüntetők felvonulása miatt. Mint hallik, az egyetemi ifjúság tüntet Pesten mindenütt, egy 16 pontba foglalt kiáltvánnyal.[27] A rendőrök nem avatkoznak a dologba. Visszafordulok a kabáttal. Picivel elhatározzuk, hogy megnézzük, mi történik odaát. A Lánchídon át gyalogolunk Pestre. A hídfőnél Lovas Sáriba botlunk.[28] Újságolja, hogy az egyetemen eltörölték a kötelező orosz oktatást, így az ő reggeli német óráján tömegek jelentek meg. A pesti hídfőnél diákcsoportot látunk, illetve hallunk: a Kossuth-nótát éneklik, így vonulnak a Parlament felé. Az Akadémián és több más épületen magyar zászló leng. Sokan sietnek az Országház felé, mi is nyomukba szegődünk. A téren megszámlálhatatlan sokaság, ide-oda hullámzó komoly, fegyelmezett tömeg, főként ifjúság. A Parlament egyik kapujánál valaki a *Talpra magyar*-t és Ady felszálló páváját szavalja, már egészen rekedt. Állítólag Sinkovits Imre színész.[29] A tömeg együtt zúgja a *Talpra magyar* refrénjét. A Parlament sötét. Homlokzatán 5–6 nemzeti zászló leng, valaki egy rúdon a régi magyar címert tartja, korona nélkül. A hatalmas térségen már alkonyodik, fáklyák lobognak, az ifjúság kezében rengeteg háromszínű zászlócska. Jelszavak harsognak. Vesszen Gerő! Éljen Nagy Imre! Sztrájkot holnap! Magyar kormányt akarunk! Menjenek ki az oroszok! Éljenek a lengyelek! – A hangulat egyre feszültebb, a tömeghez egyre több munkáskülsejű ember csatlakozik, de láthatók katonák, sőt ávósok is. Itt-ott komor, figyelő arcok. A tömeg kívánságára eloltják a Parlament tetején világító vörös csillagot. Szavalókör követeli Nagy Imre megjelenését.[30] Himnusz, Szózat, Kossuth-nóta! Egyetlen rendőrt sem látni: idejövet az Akadémia kapualjába meghúzódva láttunk egyet.

Komjáthy Miklós[31] ragadja meg a kabátom ujját. Tőle halljuk, hogy a tüntetés Bem apó szobránál kezdődött, mint szimpátia-nyilvánítás a lengyelek mellett, Veres Péter beszédével.[32] Miklós úgy látja, hogy nálunk is nemzeti kommunista kormány fog alakulni. A kormány deferálását látja abban, hogy a karhatalom egyáltalán nem mutatkozik. Megkér, hogy ha hazamentünk, értesítsük a feleségét, hogy ő még nézelődik. 8 óra felé mi hazaindulunk. Az autóbusz-megállónál Medveczky Sanyival és feleségével[33] találkozunk.

Miklós felesége otthon 10 óra felé idegesen telefonál, hogy férje még mindig nem jött haza. Ellenben az öccse telefonált a Sándor-utcából, egy házból, ahová beszorult, mert a tüntetés összeütközéssé fajult a rádió-stúdió körül. Hírek szerint harc tört ki, mert egy ávós belelőtt a tömegbe.

27 „Másold le és terjeszd a magyar dolgozók között!" felhívás állt a szórólap élén, alatta a 16 pontba szedett követelésekkel. „[E]lső változatát a Szegedi Tudományegyetemen megalakult Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) fogalmazta meg 1956. október 20-án, majd a Műegyetemen az ország egyetemeinek küldöttjeiből alakult diákgyűlés résztvevői öntötték végleges formába október 22-én." https://neb.hu/nemzeti-emlekezet-bizottsaga/articles/show/forraselemzes-az-1956-os-forradalom-16-pontja-1 (letöltve: 2025. 08. 28.)

28 Győry Aranka volt kollégája, Lovas Sarolta német és angol nyelvet tanított 1930-tól 1952-ig a Budapesti Evangélikus Leánygimnáziumban.

29 Sinkovits Imre színész (1928–2001) naplótöredékéből: „Egy személykocsin Kuczka Péter robogott be, s közölte, hogy Piros belügyminiszter végül is (a 12 órai tilalom ellenére) engedélyezte a tüntetést. Oda szólt nekem, Imre, addig szavalj valamit! Egyszerre valami furcsa izgalom vett erőt rajtam. Ilyet még nem éreztem. Fölrohantam a lakásba! A gyerekek, akiket ekkor már hetek óta alig láttam, mert előző nap jöttek meg Vásárhelyről, éppen ebédeltek. – Kati a hír hallatára lázba jött – s mint régen '48- ban Laborfalvi Rózáék – asszonyi kezei kokárdát tűztek kabátomra. Fölkaptam az Ady és a Petőfi kötetet, sietve megcsókoltam szeretteimet, s rohantam le a térre. Már ott álltam a szobor talapzatán, mikor még egyre áramlott a tömeg. Rövidesen megláttam a színi akadémia csoportját nemzeti zászló alatt. A fiúk felkiabáltak, hogy várjam meg őket. Lassan csend lett, s elkezdtem. Először Batsányi »A franciaországi változásokra«, majd a »Látó« című versét mondtam el, utána Petőfi »Feltámadott a tenger«-t, »Kutyák és farkasok dalát« s a forradalom versét: Ady Endre »Felszállott a páva.« Végezetül a Nemzeti dalt! Megrázó volt, a több ezres tömeg velem együtt visszhangozta: A magyarok Istenére esküszünk, esküszünk, rabok tovább nem leszünk!!! Gyönyörű volt. Életemben ezt a csodálatos érzést még nem éreztem. Utána még felolvastam a MEFESz kiáltványát és az egyetemisták pontjait. Majd ezek után elindult a tömeg, mi, a Színiakadémia (oda álltam a gyerekek közé) egy kis külön tömböt alkottunk még ekkor: a Váci utca sarkán magunk közé kaptuk Déry Tibort, s befordultunk az Apponyi térre. Jelszavakat kiabáltunk: »Függetlenség, Szabadság! / Magyar–lengyel barátság!«; »Nem állunk meg félúton / Sztálinizmus pusztuljon!«; »Esküszünk, esküszünk!! / Rabok tovább nem leszünk!!« »Akármilyen kedves vendég! / Tíz esztendő bőven elég!«" Ablonczy 2006: 17–18.

30 „18.30-kor lekapcsolják a tér világítását, de a tüntetők nem távoznak, s a sötétben meggyújtott aznapi Szabad Nép lángjánál Nagy Imrét követelik. A parlamenti őrség látva az emberek elszántságát visszakapcsolja a világítást." Hegedűs 1996a: 76.

31 Komjáthy Miklós (1909–1993) történelem–latin szakos középiskolai tanárként a Budapesti Evangélikus Leánygimnáziumban volt kollégája és barátja Győry Arankának. 1942-től, így a forradalmi események idején is a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt, és a Forradalmi Bizottság elnökévé választották.

32 Veres Péter (1897–1970) író a Magyar Írók Szövetségének kiáltványát olvasta fel.

33 Medveczky Sándor anyai ágon rokona Győry Arankának.

Olaj volt a tűzre, hogy Gerő rádiós beszédében a szovjet csapatok segítségét kérte.[34]

Október 25.[35] Házunkból eltűntek Bakóék.
A rádió reggel még itt-ott harcoló garázda (!) csoportokról beszél, és felhívja a dolgozókat, hogy menjenek munkahelyükre, mert a fölkelést felszámolták. Az iskolák zárva maradnak. A mentők orvosokat, ápolókat, véradókat keresnek. A tűzoltók tüzekről számolnak be, különösen veszélyes a Nemzeti Múzeum égése.[36] A hadügyminiszter felszólítja a honvédeket, hogy déli 12 óráig jelentkezzenek.
Lajos[37] be is megy hivatalába, de alig lézeng bent valaki. Mindenki az utcákon tolong. 12 óra felé kimegy szétnézni. A Duna-parton tankok járnak fel és alá. Hír szerint a tankok legénysége csatlakozott a felkelőkhöz. Ő is látta, hogy a tankokból kiszálló oroszok ölelkeztek a lakossággal. A lakosság a tankokra nemzeti zászlókat tűzött, majd felültek rájuk és úgy vonultak az Országház felé. Örömtüntetés volt ez, a rádió újabb bejelentése szerint Gerőt leváltották, és a párt főtitkára Kádár János lett.
Utcánkban is nagy az élénkség, minden házon megjelennek a háromszínű zászlók. Örömriadal! Mamával lemegyünk sétálni, 18 óráig szabad kijárni.
Meglátogatom Szontagh Katót.[38] Hozzánk eljönnek Babi[39] és Katiék születésnapomat köszönteni. Amy[40] telefonál: a lányuk még mindig nem tudott hazajönni a klinikáról.
Később valaki telefonál, hogy a Rákóczi-téren valóban fegyveres összecsapás folyik, a mentők ötösével viszik a sebesülteket.

3. kép: családi fotó, 1948. Balról: Győry Lajos, Medveczky Aranka, Győry Erzsébet, Sárkány Barna, Győry Aranka (EOL VIII.38. Győry Aranka hagyatéka, 1. doboz, 2. album, családi képek)

Október 24. Ma van a születésnapom. Reggel öltözködni kezdek, de fülelek, hogy villamos csöngetést, sem gyári szirénákat nem hallani. Lajos jön, és közli, hogy vidékre kellett volna utaznia, de nem járnak a vonatok sem. Nincs semmiféle közlekedés, általános sztrájk tört ki.

34 A tüntetők az egyetemisták 16 pontos követelésének beolvasását várták, ehelyett 20 órakor Gerő Ernő, a Magyar Dolgozók Pártja első titkára mondott beszédet.
35 Téves dátumozás. Az október 24-i bejegyzést követően megint 25-i bejegyzés következik részben azonos tartalommal.
36 A Nemzeti Múzeumhoz először október 24-én hívták a tűzoltókat, de 27-én, 28-án, 30-án is riasztották őket: „Leégett az épület teljes déli oldalán és az ahhoz kapcsolódó sarokrészek fölött több mint 2000 m2 tető. Elpusztultak a padlástérbe épített természettudományi kiállítások és a II. emeleti Ásvány- és Őslénytár. »Az ásvány-, kőzet- és meteoritgyűjtemény kétharmada lett a lángok martaléka. Mintegy 140 000 darabból álló [...] anyag semmisült meg. Elégett a 90 000 tételből álló szakkönyvtár, térképek, fényképek, jegyzetek, elkészült és előkészületben levő tudományos dolgozatok. Az oltást két ízben is meg kellett szakítani. [...] A tűzben az Őslénytár 140 000 leltári tételéből kb. 110 000 semmisült meg. Elégett az egész szakkönyvtár, a száz éven át vezetett leltárkönyvek, 4500 geológiai térkép, ebből 2500 magyar kéziratos geológiai felvételi térkép. Az állattár vesztesége az Afrika állatvilágát bemutató kiállítás szinte teljes pusztulása volt.« A jórészt Kittenberger Kálmán gyűjteményét bemutató kiállítás két terme teljesen kiégett, míg a harmadikban egy felrobbant gránát okozott nagy károkat." Baják 2006: 189–190.
37 Győry Lajos (1914–1977) Aranka öccse, volt katonatiszt.
38 Szontagh Katalin (?–?) 1955–1957-ben tanított a III. Kerületi Korvin Ottó téri Leánygimnáziumban magyart és történelmet, korábban, 1919-től a II. kerületi Népiskolai Tanítónő- és Nevelőnőképző Intézetben dolgozott. „Éva mellett különösen Szontagh Katóval barátkoztam meg. Hatvan felé járó, de nagyon mozgékony, energikus, csak hivatásának élő tanár volt [...] Kató fizikailag erős, fürge, munkabíró tanár volt, lelkileg azonban megcsontosodott gondolkodású, és az új rendhez színleg sem bírt alkalmazkodni." *Kor és élet,* XIV. 64.
39 Wighardt Margit (?–2005), becenevén Babi ekkor Győry Lajos menyasszonya, később felesége.
40 Mihálfy Emília dr. Fernbach József bel- és ideggyógyász orvos felesége. Lányuk, Fernbach Melinda Győry Aranka tanítványa volt, később Arankát dr. Fernbach József többször kezelte.

Kinyitjuk a rádiót. Bemondják, hogy Nagy Imre lett a miniszterelnök, de Gerőt is megerősítették, mint a Központi Bizottság főtitkárát. A Központi Bizottságba beveszik Kádár Jánost is, aki Rákosi alatt börtönt viselt.[41]
A helyzet áttekinthetetlen. Hol ellenforradalmi banditákról hallunk, akik megszálltak több középületet, fosztogatnak és lövöldöznek, a kormány a szovjet csapatok segítségét kérte ellenük. Az utcákon katonaság száguldozik, vidékiek lehetnek, mert a lakosoktól kérdezgetik az irányt. Statáriumot hirdetnek azok ellen, akik 14 óráig nem teszik le a fegyvert. A felszólításnak semmi hatása nincs. A rádióban megpróbálnak néhány embert a mikrofon elé állítani, akikről föltételezik, hogy hatni tudnak a tömegre. Így Tildy Zoltán, Szakasits Árpád, Horváth kanonok,[42] Grősz érsek[43] igyekszik a tüntetőket rávenni, hogy tegyék le a fegyvert, hagyják abba a harcot. Mindennek semmi hatása. Nagy Imre meghosszabbítja a hirdetett amnesztiát 18 óráig, ha leteszik a fegyvert. Senki sem törődik a felhívásokkal...
Délben ismerős telefonál, a Ferenc-körúton laknak, a katonai laktanyával szemben. A laktanya tele van fiatalokkal, a házak tetején ülnek, puskával, kézigránátokkal, lányok is! Már néhány orosz tankot kilőttek, felgyújtottak, a katonákat megölték. Egy elfoglalt tankból ők lőnek a Korvin-közben.
Az oroszok tanácstalannak látszanak. Lajos elmegy nézelődni, a Lánchídnál lát 3–4 tankot, de a legénység magyar katonákkal barátkozik. Találkozik Kovács Relli barátjával. Ő újságolja, hogy a Margit-hídnál magyar katonák vannak sündisznó-állásban, szemben oroszok állnak, időnként egyet-egyet lőnek, de nem harcolnak, várakozó álláspontonvannak. A Vár alatt is nézelődött, ott egy tankból kihúzták az egyik katonát és megölték, – a másikat is meg akarták támadni, de egy nő vette oltalmába, azzal, hogy hiszen nem csinált semmit.
A városban állandó harci zaj hallatszik, egyelőre még elég messziről. Mondják, a magyar véderő nagy része csatlakozott a felkelőkhöz.
A rádió egész nap operett-részleteket sugároz, lemezekről.
Telefonál Gáspárné Zsuzsa is, a Baross-utcában mindenütt hullák feküsznek; nagyon izgulnak, alig van ennivalójuk. A közeli templomból is lőnek.

Október 25. Bakóék, szomszédaink, a prominens kommunisták, eltűntek a házból.
A rádió még itt-ott harcoló garázdacsoportokról beszél, és felhívja a dolgozókat, hogy vegyék föl a munkát, mert a fölkelést felszámolták.
A városban rémhírek. Tartja magát az a hír, hogy az Országház-térre szovjet tankokon bevonuló lakosokat, és a téren tartózkodó forradalmi tömeget ismeretlen helyről származó géppuska-lövedékek lekaszálták, rengetegen vesztették életüket. A szemközti házakon lapuló ávósokra gyanakodnak. Valóságos vérfürdőt rendeztek.
A rádió kimondja, hogy a lakosság ne tüntessen, még a párt vagy a kormány mellett sem! (Ki tüntethet utóbbiak mellett?)
Az üzletek előtt csődület, de nagy a fegyelem. Kenyeret osztanak. Az emberek mindent megvásárolnak. A gyógyszertárak főként gyermektápszert árusítanak. Fegyelmezetlenség, fosztogatás sehol sincs. Az üzletek kirakatai a lövöldözésektől betörve, de az áruk érintetlenek, senki sem lop. Itt-ott feliratok az érintetlen áruk mellett: „Mi nem lopunk!"
Telefonunk estére elromlik, elszakadunk az ismerősöktől. Előzőleg még beszéltünk Tónikával, sírt szegény a telefonban.

Október 26. Hajnaltól erős tüzelés hangja a Gellérthegy irányából. A Rádió felszólítja a lakosságot, hogy csak sürgős szükség esetén menjen ki az utcára, 10–3 óráig. Ennek ellenére már korán nagy a nyüzsgés. Paula is megérkezik, ennivalót vásárolt, kenyeret hozott. Hírei szerint a lakosság sokfelé barrikádokat emelt, az ávósokat gépkocsijaikkal megállítják, fegyvereket szereznek, az ávósokat megölik. Mikor már van fegyverük, ezzel lyukasztják ki a gépkocsik gumiját.

41 8:13-kor jelentik be a rádióban, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége megerősítette Gerő Ernőt első titkári pozíciójában, miniszterelnök pedig Nagy Imre. Kádár János mellett az új titkárságba Donáth Ferenc és Kállai Gyula kerül.

42 Horváth Richárd (1906–1980) ekkor a Szent Imre-plébánia plébánosa, 1950-ben a hatalommal együttműködő papi békemozgalom egyik kezdeményezője, a katolikus papok békebizottságának elnöke, 1951-ben az Ecclesia Szövetkezet alapító elnöke. 1954-től az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának főtitkára és a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja volt, majd országgyűlési képviselő és az Elnöki Tanács tagja.

43 Grősz József (1887–1961) kalocsai érsek Mindszenty József bebörtönzését követően a Magyar Katolikus Egyház vezetője, a püspöki kar elnöke. Az 1951-ben ellene folytatott koncepciós perben tizenöt évre elítélik, de 1956 májusában kiengedik a börtönből, és visszakerül érseki tisztségébe. Csatlakozik az Opus Pacis békepapi mozgalomhoz, annak elnöke lesz. A koncepciós per vádjai alól csak posztumusz, 1990-ben rehabilitálták.

Kiderült, miért óvták a közönséget még a szimpátia tüntetéstől is. Azok az orosz páncélosok, amelyeket Lajos barátkozni látott a tömeggel, az Országház elé érve részesei[44] lettek áldozatai az ott történt vérfürdőnek. Mintegy 150 ember vesztette életét.
Délelőtt lemegyek az utcára körülnézni. Az Endresz téren[45] éppen barrikádot készítenek. Kitoltak a térre a Déli p.u.-ról egy teherkocsit, mellé állítottak egy jegeskocsit, csak annyi rés van köztük, hogy egy autó el tudjon menni. Minden autót és motorost igazoltatnak.[46] A mentők már autóbuszokkal közlekednek, éppen Óbudára indul egy, benne orvos és ápolónők.
A János-kórházat úgy látszik, kiürítik. Több botorkáló beteget látok, amint hozzátartozók támogatják őket hazafelé, és viszik kis motyójukat, kell a hely a sebesülteknek.
Szeretnék fölmenni Jakóékhoz, de a kapu zárva van, és előtte a házmester őrködik – nem tudni, miért.
Pigniczki Karcsi látogatott hozzánk d. e. Úgy hallotta, hogy a szegedi páncélos hadosztály átállt; a harci zajt a Gellérthegy barlangjaiba húzódott ávósokkal való küzdelem okozza.
Úgy halljuk, ledöntötték a Sztálin szobrot, darabjait a nép vonszolja szét a városban.[47] Szétverték a szovjet Horizont üzletet.[48]
A Rádió beolvassa az új kormányprogramot. Széles, demokratikus alapon szervezik át a kormányt, a Népfront szerkezete szerint. Ígérik, hogy a rend helyreállítása után az oroszokkal tárgyalást kezdenek a csapatok kivonásáról, és mindenképp igyekeznek orvosolni a nép jogos panaszait. Az amnesztia végső határát kitolják este 10 óráig.[49]
A rádió üzeneteket továbbít hozzátartozók közt. Estig nem mondják be, kik az új kormány tagjai. 10 óra előtt Háy Gyula író valósággal könyörög az ifjúságnak, hogy tegye le a fegyvert.[50] Akik leteszik, rögtön hazamehetnek.
Dél óta ijesztő csatazaj a városban, az ablakok remegnek. A ház népe levonul az óvóhelyre, – mi maradunk. Pici, hazajövet a patikából,[51] az Endresz téren látja egy ávós hulláját, akit a tömeg agyonvert.
10 óra körül páncélkocsik felvonulásának zaját halljuk a Vérmező felől, k.b. 10 percen át folyamatosan vonulnak. Az a hír, hogy a fölkelés vidéken is tart. Miskolcon a rádió is a fölkelők kezén van.[52] Baranya, Győr további gócpontok.

Okt. 27. Semmi forgalom nincs, tart az általános sztrájk. Készítünk egy-egy kis csomagot, – hátha mégis le kell mennünk az óvóhelyre. Reggel K. Béla látogat meg minket. A Széll Kálmán téren jött keresztül, ott fiatal fiúk ülnek géppuskákkal, és igazoltatják a járókelőket. A Széna téren komoly harc folyt, össze van rombolva a tér, a patika.
A rádió szerint elengedhetetlenül fontos ügyben ½ 10-ig szabad kimenni, de csak egyes járókelőknek. Ha 3 embernél több van együtt, a katonaság tüzel. Aláírva: a hadseregparancsnok, – de név nem szerepel. A kijárási tilalmat senki sem veszi komolyan, – már annyiszor különbözőképpen elhangzott.
Bemondják az új kormány tagjait. Csak a népművelési miniszter neve kelt meglepetést: Lukács Györgyé.[53]
Délben Baranyi Andris látogat meg. A Széna téri csatáról mond részleteket, kiégett autókról, ávósok megöléséről.
A szembenálló felek közt állítólag tárgyalások folynak. A Rádió szerint a felkelők megadták magukat, de még helyenként tisztogatnak (?). A szemtanúk beszámolói a feladást nem igazolják. A rádió felolvassa a kormány új tagjainak életrajzát.
Mondják, hogy a Parlament előtti vérengzés után kifosztották a virágüzleteket, és a halottakat elhalmozták virággal. Beszélik azt is, hogy Mádi

44 Javított szövegrész – a *tömegesen* áthúzva, felette tollal: *részesei* –, ami végül helytelenné vált.
45 1953-tól Magyar Jakobinusok tere, a naplóíró megszokásból még a régi elnevezést használja.
46 A Széna téri csoport parancsnoka Szabó János volt.
47 A Sztálin-szobrot még 23-án este döntötték le, a Blaha Lujza térre hurcolták a szobor darabjait.
48 Horizont szovjet könyv- és zeneműbolt a Szovjet Kultúra Házában a Kossuth Lajos utca 20. szám alatt.
49 17:32-kor hirdetik ki a rádióban az Elnöki Tanács amnesztiarendeletét azokra vonatkozóan, akik este 22 óráig leteszik a fegyvert.
50 Az 1956-os Intézet kronológiája szerint Háy Gyula október 25-én beszélt a rádióban.
51 106. számú gyógyszertár, Széna tér 1/a.
52 Október 25-től egyetemisták és nemzetőrök védik a helyi rádió stúdióját, a forradalom alatt a Borsodi Rádió vezetője Nagy Barna.
53 Lukács György (1885–1971) filozófus, politikus október 27-től november 3-ig volt Nagy Imre kormányának népművelési minisztere. Nagy Imrével együtt a jugoszláv követségen kért menedékjogot, és őt is internálták Romániába, de 1957 áprilisában hazatérhetett.

Szabó Gábort, mivel el akarta szavalni a Rádió előtt a *Talpra magyar*-t, agyonlőtték.[54]
Délután elcsöndesül a környék. A Maros utca, ahol az ávósok egyik laktanyája volt, teljesen sötét, nincs benne világítás, kikapcsolták.
Esti hír: Külföldi rádió jelenti, hogy a magyarországi eseményeket az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé viszik.
Közben az országban mindenütt kitör a felkelés, Dunántúl csaknem teljesen a felkelők kezén van, Miskolc és környéke, Szolnok vidéke szintén. Nő a mozgalom.

Okt. 28. Bár a kormány rádiója már felszámoltnak jelentette ki a fölkelést, környékünkön éppen este élénkült meg a harc. A Széll Kálmán téren elhelyezkedő szabadcsapat – csaknem kizárólag 15-16-17 éves fiukból – feltartóztatott egy szovjet járőrt, 8 szovjet katonát megsebesítettek és a házak ablakaiból a sebesültvivőket is lőtték. Egész éjjel ropogtak a puskák és gépfegyverek, időnként eldörrent egy-egy gépágyú.
Egész reggel, megszakításokkal szovjet páncélosok vonulnak át az Endresz téren, Székesfehérvár irányába. Pici bemegy két órára a patikába, Lajos ellép Babihoz, én meglátogatom Jakóékat.
Délelőtt a rádióban különös fejtegetés hangzik el. Egy újságíró közli, hogy a felkelésről ma már látják, hogy egységes, népi mozgalom, melyet a múlt bűnei hívtak életre. Szó sincs már banditákról, garázdálkodásról. A felolvasás valami prelúdiumnak tűnik előttem.
Délben felolvassák a kormány rendeletét a fegyverszünetről. A fegyveres erők csak akkor tüzelhetnek, ha megtámadják őket. Fegyveres erőn most már csak az ávósok értendők, mert kiderült, hogy katonaságunk nagy része csatlakozott a szabadságharchoz, mások semlegesen viselkednek, de fölszerelését átengedte a harcolóknak. A szovjet katonaságnál nem rendeltek el ilyesmit. A kormány azzal próbálja pozícióját megóvni, hogy munkástanácsok létrejöttét támogatja egyes üzemekben, nyilván párttagok jelentős közreműködésével.
Külföldi rádiók szerint a mi fölkelésünk hullámai egyre viharosabbak. A nagyhatalmak észbekaptak, hogy milyen jó ütőkártya ez a Szovjetunióval szemben, és a Biztonsági Tanács még ma összeül ebben a kérdésben.
A Vöröskereszt világszerte óriási mozgalmat indított támogatásunkra. A németektől kórházvonat jön, a hollandoktól, svédektől vérplazma, Ausztriából egyelőre 25.000 schillinget gyűjtöttek, Svájcban és Bécsben sort állnak a véradók. Berlinben tegnap este gyertyákat gyújtottak az elesett hősök emlékére.
Ma Paula is befut, elég megviselten: környékükön volt az éjszakai harcok középpontja. Elmondja, hogy csupa fiatal gyerek tartja megszállva a Széna teret és környékét, köztük bányászok, kalauzok, diákok. A téren egy szovjet katona holtteste fekszik.
Hír szerint a Dunántúl csaknem teljesen a fölkelők kezében van. Székesfehérvár és környéke, ahol szovjet páncélosok tartózkodnak, természetesen nem tud cselekedni, de egyébként ott is alakult nemzeti kormány. Állítólag Pécsett és Győrött is.[55] A pápai magyar katonaság használhatatlanná tette a szovjet repülőtér gépeit. A határőrök a nyugati határon átálltak, a határ nyitva áll.[56]
Este a Magyar Rádió részletes kormányprogramot ad. Azzal kezdenek, hogy elítélnek minden olyan véleményt, amely ellenforradalomnak minősíti a történteket. Ez demokratikus népforradalom.[57]
Ígérik, hogy az orosz hadsereg [a] holnapi nappal

[54] Mádi Szabó Gábor színészt nem lőtték agyon.
[55] A Székesfehérvári Nemzeti Bizottság október 27-én alakul meg, elnöke Skorka Károly lesz (10 évre ítélik); Győrött október 26-án alakul meg az Ideiglenes Nemzeti Tanács, október 28-án az október 25-i sortűz áldozatait temetik el ünnepélyes keretek között; Pécsett a Baranya Megyei Munkásság Nemzeti Tanácsa alakul meg aznap, elnöknek Kertész Endrét választják.
[56] „Hegyeshalomnál Anka János határőr százados lezáratja az átkelőhelyet. A mosonmagyaróvári járási nemzeti bizottság a katonatanáccsal egyetértésben azonnal elrendeli Anka és helyettese leváltását, valamint a határátkelő megnyitását. Lugosi Béla, a nemzeti tanács elnöke Gulyás Lajos lelkészt bízza meg a határőrőrs felügyeletével." (Hegedűs 1996a: 132.) Gulyás Lajost később halálra ítélik.
[57] 17:25-kor hangzott el Nagy Imre beszéde. „A kormány elítéli azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna. / Kétségtelen, hogy úgy, ahogy minden nagy népmegmozduláskor történni szokott, az elmúlt napokat is felhasználták kártékony elemek közönséges bűncselekmények elkövetésére. Tény az is, hogy reakciós, ellenforradalmi elemek is bekapcsolódtak, és igyekeztek az eseményeket felhasználni a népi demokratikus rendszer megdöntésére. De az is vitathatatlan, hogy ezekben a megmozdulásokban elemi erővel bontakozott ki egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom. / Ez a mozgalom célul tűzte ki, hogy biztosítsa nemzeti függetlenségünket, önállóságunkat és szuverenitásunkat, kibontakoztassa társadalmi, gazdasági, politikai életünk demokratizmusát, mert csak ez lehet a szocializmus alapja hazánkban. / Ezt a nagy megmozdulást az elmúlt történelmi korszak súlyos bűnei robbantották ki." Az egész beszédet lásd: *Dunántúli Napló*, 1956. 10. 29.; Korányi 1989: 68–69.; https://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/nagyi28s.htm (letöltve: 2026. 09. 12.)

támaszpontjairól megkezdi a kivonulást, a magyar kormány tárgyalásokat kezd a be nem avatkozás és függetlenség szellemében a Szovjetunióval, különös tekintettel [a] csapatok kivonására. Persze, egy mondatban még mindig említik, hogy a forradalmi megmozdulásba ellenforradalmi elemek is keveredtek, és meg akarják dönteni a népköztársaságot. (Véleményem szerint ezt fogják felhasználni újabb erőszakos föllépés esetén.) Az Ávó-t megszüntetik, egységes államrendőrséget alakítanak ki. A többi pont kevésbé érdekes. Az utcák tele falragasszal. Piciék patikájára egy Kossuth-címert ragasztottak. Az egyik falragasz a Széna téri 8 sebesülttel (szovjetek) foglalkozik, hangsúlyozva, hogy ez fáj a kormánynak, nem a magyar halottak.

Október 27.[58] Reggel ismét felhívás a dolgozókhoz, hogy kezdjék meg a munkát. Azt a látszatot akarják kelteni, hogy minden rendben van, és újra megindul az élet. Azonban semmiféle közlekedés nincs az általános sztrájk miatt. Élelmiszer-szállítmányokon kívül semmi forgalom nincs az utcákon. A kormány azt a látszatot akarja kelteni, hogy ők szervezik a közellátást. Valójában a vidék gondoskodik élelmezésünkről.
Pestről időnként ágyúk dörgése hallatszik. Pestről érkezők mondják, hogy az V. VI. VIII. kerületben változatlan erővel folyik a harc, a tankok tüzelőállásban megszállják az utcákat. Középpont a Belügyminisztérium. Látszik, hogy kivonulásról szó sincs.
Az ENSZ elnapolta a magyar ügy tárgyalását. 9 állam járult hozzá, hogy napirendre tűzzék, – a Szovjetunió tiltakozott, Jugoszlávia nem nyilatkozott. Jugoszláviának nem tetszik a magyar fordulat, nemzeti mozgalomtól fél.
Új rádióadók jelentkeznek, van egy, mely látszólag forradalom-párti, de közben kommunista álláspontot képvisel.
Magyaróváron tegnap temették egy kommunista sortűz 101 magyar áldozatát.[59] Osztrák sajtó-autót látok, Wochenschau[60] felirattal.
Este elképesztő élmény: a rádió fiatal költőket, írókat szólaltat meg, akik forradalmi verseket, útijegyzeteket, megfigyeléseket olvasnak be.[61] Szinte kételkedni kezdünk, hogy a kormány kezében van-e még a hatalom. Többek közt elhangzik az a megjegyzés is, hogy a szovjet katona jobban fogja magát érezni otthon. A Szabad Nép mai vezércikke szembeszáll a Pravda állításával, mely szerint fasiszta, ellenforradalmi csoportok lázadásáról van szó.[62] A Szabad Nép ma Kossuth címerrel jelent meg.[63]

Október 30. A Dunántúlon minden nagyobb városban nemzeti bizottmányok alakultak. A sztrájk országos, csak az élelmezésről gondoskodnak. Falvak, városok ajándékként küldenek élelmiszereket. Az adók kijelentik, hogy a sztrájk addig tart, míg a szovjet csapatok ki nem vonulnak. Működik egy adó Miskolcon is, ezen pedig azt sugározzák, hogy Magyarország mondja fel a varsói szerződést, melyet Rákosi és Gerő kötöttek.
A magyar rádió reggel megint azt hirdeti, hogy a magyar felkelők 9 óráig leteszik a fegyvert, a szovjet csapatok megkezdik a kivonulást. Sem egyik, sem másik nem történik meg. Lajos járt Pesten, és látta a hídfőknél a rengeteg harckocsit, tüzelőállásban lévő ágyúkat. A Naphegyen is ütegek állnak.
Délelőtt fölmegyek Komjáthyékhoz. Miklós bizakodó, egy ott lévő barátja pesszimista. Ezután a Margit körúton fölkeresem egy ott lakó növendékemet, majd egy másikhoz mennék, de nincsenek otthon. Útközben látott dolgok: a Postapalota tetejéről szerelik le a vörös csillagot. Fiatalok két feltartott kezű ávóst kísérnek a Széna téri földalatti építkezés bejáratához. Most fésülik át a házakat [a] környéken, ávósok után, állítólag

58 Elgépelés: Október 29.
59 A mosonmagyaróvári határőrlaktanya határőrei által leadott október 26-i sortűzben 52-en haltak meg, 86-an megsebesültek. Hegedűs 1996a: 106.
60 *Austria Wochenschau*, 1949 és 1982 között a filmek előtt vetített híradó a mozikban.
61 „A rádió irodalmi összeállításában elhangzik: Örkény István »Fohász Budapestért« című írása, Eörsi István »Milyen jó...« című verse, valamint Háy Gyula és Devecseri Gábor írásai. Örkény nyilatkozatban ítéli el a rádió múltját: »A rádió hosszú éveken át a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon.«" Hegedűs 1996a: 152.
62 „az ifjúság tanúságot tett politikai fejlettségéről [...] már a tüntetés, a harcok legkezdetén is számtalanszor kijelentették – s ezt a harcok közben tettel bizonyították – nem a néphatalom ellen törnek, nem fasiszták, nem ellenforradalmárok, nem fosztogatók. Nagyon fontos ezt világosan, minden eddigi rágalommal, tudatos és tudattalan hazugsággal szembeszegezni." Hajnalodik 1956.
63 A *Pravda* (Igazság) a Szovjetúnió Kommunista Pártjának hivatalos napilapja volt 1912-től 1991-ig. A címerre vonatkozóan Nagy Imre rádiónyilatkozata irányadó: „A kormány javaslatot terjeszt az országgyűlés elé, hogy az ország címere ismét a Kossuth-címer legyen, s hogy március 15-ét ismét nemzeti ünneppé nyilvánítsák." Nagy Imre nyilatkozata 1956.

több mint 100 van már őrizetben a föld alatti építményben.[64] A Széna tér a pusztulás képét mutatja: összelőtt házak, leszakadt villamos-vezetékek, kidőlt lámpaoszlopok. Az üzletekben mindenütt sok áru: állandóan érkeznek az élelmiszeres teherautók. Tej, kenyér, zöldségféle kapható. A közönség csodálatos fegyelmezettséggel viselkedik, a kiszolgálók udvariasak. Tömeg hömpölyög az utcákon.

Több ismerőssel találkozom: Madocsainéval,[65] Dabas Elzivel és férjével, Gogolák fogorvossal, aki biciklin volt Pesten, otthagyott pénzéért, Szappanos nőgyógyásszal.[66] Mindenkin látszik a súlyos álmatlanság, de pihenni senki sem tud. A kirakat-üvegeken 3–4 kiáltvány is ki van ragasztva. Megalakult a II. kerület ideiglenes tanácsa.[67] Nagy Imrének és Kádár Jánosnak bizalmat előlegeznek, de végre kell hajtaniuk a nép követeléseit. Több falragasz egészen rövid. Mi van a választásokkal? Határidőt kérünk!

Délután 2 órakor a rádió újabb meglepetéssel szolgál: koalíciós kormány alakul, megszűnik az egypárt-rendszer, megígérik a szabad választásokat. Az oroszok okt. 31-ig kivonulnak Budapestről, ezután tárgyalásokat kezdenek a seregek teljes kivonásáról. A különböző pártok emberei szűkebb kabineteket alakítanak. Tildy Zoltán a kisgazdák nevében beszél, Erdei Ferenc a parasztpárt, Kádár a kommunisták nevében. Egyelőre nincs szociáldemokrata tagja a kabinetnek.[68]

A Kossuth-adó kicserélte vezetőit, és, mint „Szabad Kossuth-adó" jelentkezik. Egyelőre programjuk: a sok hazugság után végre igazat akarnak mondani. Este a Szózatot Kiss Ferenc szavalja zokogva.[69]

Este bemondják, hogy a szovjet csapatok 31-én virradatig elhagyják a várost.

Okt. 31. Zűrzavaros napra virradunk. Minden cseppfolyós állapotban van, különböző rádióadók kaotikus közleményeket és követeléseket mondanak be. A budapesti adó olyan jó gyerek akar lenni, aki minden telefonhívásra, kifogásra reagál, ismétel, helyesbít, cáfol, stb. Megtudjuk többek között, hogy a szovjet csapatok egy része még mindig nem távozott, de délre ígérik. A legkülönbözőbb szellemű bemondások követik egymást. Egy klerikális lény szerint a forradalmárok Mindszenty bíboros lelkével harcoltak a szabadságért. A sármelléki légvédelmi katonaság követeli, hogy szakképzett tisztikart kapjanak, a hozzá nem értők menjenek vissza a termelőmunkába. Kiss Ferenc szerepeltetése már a szélsőjobb oldalnak is teret nyit.

A katonaság és az ifjúság megmámorosodott a harctól: jelenleg ávósokat üldöznek. Környékünkön egész nap heves csatazajt hallani. Részint a Maros utcai ávós laktanyát lövik gépfegyverekkel, részint a Maros utcát fésülik át. Kár elpuffogtatni a készleteket és kár a hatalmas háztömbért is, mely sok családnak nyújthatna majd otthont. Előbb-utóbb úgyis kénytelen kibújni az a pár ávós, aki még benn lapul. De valószínűleg így fog még egy ideig menni a dolog: kissé felelőtlenül és meggondolatlanul.

Ma van mama születésnapja.[70] Egy utcán bóklászó nénitől sikerül egy csokor tavaszi virágot szereznem.

Szontagh Kató ma reggel meglátogatott.

Bakóék ma hazakullogtak.

64 A föld alatti építmény az épülő metró és annak fúrótornya.

65 Madocsayné lányát, Magdát még az Evangélikus Leánygimnáziumban tanította Győry Aranka.

66 dr. Gogolák János, dr. Szappanos Zoltán.

67 Dudás József alakítja meg a II. kerületi Nemzeti Bizottmányt október 29-én.

68 Tildy Zoltán (1889–1961) Kovács Bélával (1908–1959) alakította újjá a Független Kisgazdapártot, mindketten tagjai lettek Nagy Imre második kormányának. Október 31-én alakult újjá a Nemzeti Parasztpárt (új nevén Petőfi Párt), elnökének Farkas Ferencet választották, Erdei Ferenc (1910–1971) a párt korábbi főtitkára volt. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt is újjáalakult Kéthly Anna vezetésével (lásd: 73. lábjegyzet).

69 Kiss Ferenc (1893–1978) a két világháború közötti időszak közkedvelt színésze. 1944 őszén elfogadja a Nemzeti Színház igazgatói posztját, és egyben (valós jog- és hatáskör nélküli) kormánybiztosi kinevezést kap. Bár egyik tisztségében sem marad sokáig, a népbíróság 1945-ben nyolc év börtönre ítéli. 1953-ban szabadul, s 1956 augusztusában térhet vissza a színpadra. A győri Kisfaludy Színháznál indul újra pályája. „Közben jött 1956. október 23-a, a forradalom első napja. Egyik nap megkeresett Gáti Pipi [György] egy tanácsi dolgozóval és arra kértek, menjek el a tanácsházára, beszéljek a tömeghez, akik már órák óta fegyvert követelnek. Azt válaszoltam: – »Én nem állok ki a tömeg elé, nem tudjátok? Engem megbélyegeztek.« Ekkor Gáti azt kérdezte: – »Feri bá, a rádióban elmondaná a Szózatot?« Azt válaszoltam: – »Azelőtt régen a szilveszteri éjszakákon sokszor elmondtam a rádióban, ha ezzel, úgy gondolod, segíthetek, örömmel teszem.« Kivittek a rádióhoz, minden adás félbeszakadt, a mikrofonokat bekapcsolták a tanácsháza terére, a szpíker harsány hangon bemondta, most pedig Kiss Ferenc, a Győri Színház tagja elmondja Vörösmarty Szózatát. [...] Azt mondták, akik kint voltak a téren, a tömeg szinte megmerevedett, zsebkendők kerültek elő, s törölgették könnybelábadt szemüket, lassan, csendesen szétoszlott a tömeg. Boldog voltam, hogy ezt vérontás nélkül elérhettük." Kiss-Kovács 2021: 195–196.

70 Medvecky Aranka (1888–1975) 1906 őszén megy hozzá Győry Lajoshoz (1879–1943), Rimaszombatban indul közös életük, mindhárom gyermekük ott születik. Míg az apai család református, édesanyja vallását követve lett Győry Aranka evangélikus.

Hozzávetőleges becslés szerint a szabadságharcosok közül 13.000 a veszteség, orosz részről 3000.
A pillanatnyi siker öröme mellett aggodalom is jelentkezik: hogy fog új világunk kikristályosodni, hogy fog közös nevezőre jutni a sokféle felfogás, vélemény? Lesz-e az eljövendő vezetőkben elég bölcsesség és jóakarat? Félős, hogy a Szovjetunióval szemben provokatív politikát fognak folytatni, ami végeredményben esztelenség, és végzetes következményekkel járhat. Egyelőre számolni kell a Moloch jelenlétével és szomszédságával ezután is. Őrült dolog „diktálásról" beszélni, hiszen kétségtelen, hogyha akarnak, eltiporhatnak minket minden hősiességünkkel együtt. Ettől a lépéstől nem mi tarthatjuk őket vissza, hanem a világpolitikai helyzet, a világ közvéleménye és félelem a többi kelet-európai állam viselkedésétől. Provokatív magatartás könnyen vezethet olyan helyzethez, mely számunkra végzetes lehet.

Nov. 1. Kitört az egyiptomi háború!!! Angol-francia beavatkozás a szuezi kérdésbe. Számunkra a legrosszabbkor, a mi problémánk másodrendűvé válik, pláne mivel az USA nem ért egyet a szuezi kérdésben az európaiakkal.
Létünk újabb fordulóján állunk most. Nagy Imre közölte, hogy újabb szovjet csapatok bevonulását jelezték hazánkba. Ezeknek azonnali visszavonását követelte, felmondta a Varsói Szövetséget, és bejelentette Magyarország semlegességét. Hogy ezt elérjük, kéri a négy nagyhatalom segítségét, és az ENSZ-hez fordul, h. még a mai napon tárgyalják meg a kérdést.
Mi menthet meg minket?
Ma kerestem Erzsébet nénit,[71] ennivalót vittem, de csak a nővérét találtam otthon. Utána Amyt kerestem meg. Ma kapott hírt arról, hogy egyik fivére a Parlament előtti vérengzés áldozata lett. Egyelőre még fel sem tudta fogni a hírt.
Halottak napjának előestéje van. Este Budapest ablakaiban mindenfelé égtek a gyertyák a hősi halottak emlékére.

November 2. Az oroszok újabb csapatokkal vonulnak be országunkba. Az ENSZ gyűlésén ma napirendre tűzték ügyünket. Az orosz delegátus azt mondta, hogy ő nem tud újabb csapatokról!!! Erre általános derültség tört ki a teremben. Holnap Budapestre repül az ENSZ 16 tagú küldöttsége.

4. kép: az Óbudai Tanítóképző (később Korvin Ottó téri Leánygimnázium), Győry Aranka fotója (EOL VIII.38. Győry Aranka hagyatéka, 1. doboz, 2. album, Óbudai Tanítóképző (1953)

November 3. Megindult az autóbusz-közlekedés. Megjelentek a szemetes kocsik. A sztrájkot fokozatosan kezdik megszüntetni.
Bementem az iskolába, persze gyalog. Megkaptuk a fizetésünk. Nemzeti bizottmányt kellett alakítani. Engem is meg akartak választani, de kitértem, mondván, messze lakom. A kaotikus helyzetben nem kötelezem el magamat sehová. Sújtóné, Sinkovits Dániel és Moldován Gabi lettek a tagok.[72] Első feladatuk a káderlapok begyűjtése és kiosztása. A testület bizalmat szavazott az igazgatónak. Állítólag november 5-én kezdődik a tanítás. (*4. kép*)
A közellátás kezd nehezülni. Mindenütt beláthatatlan emberkígyó áll sorban, különösen a péküzletek előtt.
Külföldi híradások szerint határunkon erős szovjet alakulatok zárják el a közlekedést. Kéthly Anna

71 Valkovszky Erzsébet (1881–1962) magyar nyelv és irodalom tanárként volt vezető tanára (és példaképe) Győry Arankának hospitálása idején: „Négy-öt tanárnál is hospitáltam, és személyében is, módszerében is legvonzóbbnak találtam egy 50 év körüli puritánul öltözött, halkszavú, tartózkodó tanárnőt, akit szakmája művészének ismertem meg: Valkovszky Erzsébetet. Ő szintén tökéletesen kézben tartotta osztályait, de nem a tudatos bájolgás eszközeivel, hanem a lényéből fakadó komoly tekintély és lebilincselő tanítási mód erejével." *Kor és élet*, V. 53. Valkovszky Kaffka Margit barátnője volt, aki *Mária évei* című regényének főszereplőjét róla mintázta, s „[n]eki igen kínos időket okozott a regény megjelenése, melyből a baráti, ismeretségi kör csalhatatlanul ráismert a hősnőre..." *Kor és élet*, V. 59. Kaffka Margit Valkovszky Erzsébetnek írt leveleit Győry Aranka egykori tanára, később barátnője halála után az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben publikálta: Győry 1965: 474–476.

72 Győry Aranka kollégái, Sujtó Béláné Bónis Emma földrajz–történelem szakos, dr. Sinkovits Dániel kémia–fizika–biológia szakos, Moldoványi Gabriella német–latin szakos tanár volt a Korvin Ottó téri Leánygimnáziumban. Lukács–Bánkuti–Bődy 1984.

szoc.dem vezető nem tud hazajönni a bécsi szociáldemokraták gyűlése után. Budapest szovjet gyűrűbe van fogva.[73]
Az utcán tombol a vaskos humor. Gyászjelentések olvashatók a Sztálin szoborról, Norma Jánosról,[74] stb.
Amy telefonált: kiderült, hogy az öccse mégsem halt meg, mint mondta, összetévesztették valakivel. (Újabb szerep volt?) A kis Amy Bécsben járt a Vöröskereszttel, ma ismét készülnek. Üzentem Margarétának.
Telefonunk újra megszólalt. Tónika iránt érdeklődtünk, szerencsésen átvészelték a harcokat.

November 4. Hajnali 5 órakor heves ágyúzásra ébredünk. A Gellért-hegy felől lehet látni a torkolattüzeket. Kinyitom a rádiót. Nagy Imre következő nyilatkozatát olvassák fel: „A szovjet csapatok ma reggel fél négy órakor megkezdték a támadást Budapest és több vidéki város ellen. A kormány a helyén van. Az országnak és a világnak tudomására hozom a történteket."[75]
A nyilatkozatot ismétlik, majd a Himnusz és a Szózat csendül fel. Később az Írószövetség fordul kiáltvánnyal a világ tudósaihoz segítségért.[76]
A rádióadás 10 óra felé megszakad.
Már hajnalban felöltözködünk, csomagot készítünk, majd Piciéknél gyűlünk össze, hogy együtt legyünk. Budán egyelőre, így látom, nincs ellenállás, az élet zavartalanul folyik, csapatok nem mutatkoznak. A harci zaj azonban éjjel-nappal folyik. Óvóhelyre még nem megyünk, ha nagy a csattogás, behúzódunk Piciék előszobájába.

November 5. Egész éjjel nem tudtam aludni egy szemhunyást sem. Idegeim rettentő állapotban vannak. Minden zajos lövöldözés után didergek, nem annyira [a] félelemtől, mint az izgalomtól. Ha elcsöndesedik minden, és el tudnék aludni, megint váratlan harci zaj kelt föl. A Széna tér felől hallani az ágyúzást.[77]
Megtudjuk, hogy Szolnokon Kádár János ellenkormányt alakított azokkal, akik az előzőleg megalakult kormányból kimaradtak. Ezek bemondják, hogy a kormányuk szovjet csapatok segítségét kérte az ellenforradalmi erők letörésére.[78]
Az ENSZ egész éjjel tárgyalta a magyar helyzetet, és estére megtudjuk a határozatot: 50 állam utasította a Szovjetuniót, hogy azonnal szüntesse meg a harcot, és vonuljon ki az ország területéről, az ország népe pedig titkosan válasszon kormányt.

November 7. Babiéknak nem történt baja, de a környéküket tönkretették, légibombázást is kaptak, de 2 emelet mély pincéjük van, odahúzódtak. A házukra (szemben van az országos le-

[73] Kéthly Anna (1889–1976) 1922-ben lett országgyűlési képviselő a Magyar Szociáldemokrata Párt jelöltjeként, szociális és nőjogi kérdésekben fejtett ki jelentős ellenzéki munkát. 1944-ben a német megszállás alatt bujkált, 1945-ben visszatért a parlamentbe az országgyűlés alelnökeként. 1948 után a Magyar Dolgozók Pártjával való összeolvadás ellenzőjeként kizárták a pártból, később börtönbüntetésre ítélték. 1956 novemberében az újjáalakult MSzDP elnökeként államminiszteri posztot kapott a harmadik Nagy Imre-kormányban. A szovjet megszállás hírére Bécsből már nem tért haza, Brüsszelben telepedett le.

[74] Ismert „a »gyászjelentés« formai jegyeit hűen utánozó szarkasztikus röplap is, amelyik hírül adja »Norma János« kimúlását. A Rákosi-korszak egyik legyűlöltebb munkásnyomorító intézményének, a teljesítménybér alapjául szolgáló ún. norma-rendszernek a temetése, illetve az erről szóló – nyomdai úton előállított(!) – röplap már 1956. október 23-tól közkézen forgott. Egy ponton tér el a szöveg a műfaji tradíciótól, midőn azért fohászkodik, hogy »Szipolyozó János és Hajcsár Mária áldatlan szerelmi gyümölcse… nyugodj békében, de ne támadj fel!«" Gyarmati 2006: 15. Fakszimilében: Izsák–Szabó–Szabó 1991: 36.

[75] 5:20-kor hangzott el Nagy Imre lényegét tekintve az idézet szerinti beszéde, amit több nyelven (angol, cseh, francia, lengyel, német, orosz) többször is elismételtek.

[76] „Itt a Magyar Írók Szövetsége! A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiájához, tudományos egyesüléséhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. Kevés az idő! A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, tudósokon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!" Az Írószövetség felhívása, segélykiáltása a nap során többször elhangzott. Háy Gyula (1900–1975) és felesége olvasták fel a rádióban a magyar mellett angolul, németül és oroszul is. Háy Gyulát hat év börtönre ítélték, de 1960-ban amnesztiával szabadult, majd 1963-ban Svájcba disszidált.

[77] „Négy napig tartott Budapest ostroma. Nov. 5-én (mikor a tanítást meg kellett volna kezdenünk) már a Vérmező körüli utakat is megszállták a szovjet tankok. A lövöldözés hajnaltól besötétedésig szakadatlanul tartott, a tankok személyzete ágyúkból tüzelt, a szabadságharcosok puskával, gépfegyverrel védekeztek. Jellemző volt a szovjet csapatok félelmére, hogy mindvégig a fő útvonalakon maradtak, más utcába nem mertek betérni. A Városmajor utca, kanyargós lévén, még a tüzeléstől is mentes maradt, és ez lett a mi szerencsénk. A velünk párhuzamos Maros utcában mivel széles és egyenes útvonal, egész nap fütyültek és pattogtak a golyók. Konyhánk ablakából egy üres telekre láttunk le, itt építési anyagokat tároltak azelőtt. Ezekben a bódékban most a felkelők tartalékolták a lőszereiket. Járás-kelésüket folytonosan megfigyelhettük az ablakból." *Kor és élet*, XIV. 155.

[78] Az ellenkormány megalakításához november 3-án moszkvai tárgyalásán Hruscsovtól kap Kádár János felhatalmazást, másnap hajnali 5:05-kor jelentik be a rádióban a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását, a Nagy Imre kormányával való szakítást és a szovjet parancsnoksághoz intézett felkérést, hogy segítsen a „reakció sötét erőinek szétverésében". Hegedűs 1966a: 202.

véltárral) kábé 10 bomba hullott.[79] A lövöldözést a felkelők váltották ki, akik időnként összegyülekeznek a Bástyasétányon és lövik az oroszokat. Felelőtlen, éretlen magatartás! Számtalan magyar élet és lakás esik áldozatul értelmetlen hősködésüknek. Ők könnyűszerrel elillannak, a lakosság szenved. Eredmény pedig nulla, hacsak az nem, hogy az oroszok állandó figyelésre kényszerülnek, ha nyugtalanítják őket.
Paula hozott ma egy kenyeret. Az utcájukban lévő péküzlet egész idő alatt megszakítás nélkül dolgozik, hogy elláthassa a lakosságot.
Elsétáltam a posta felé. A postával szemben van egy zöldség-üzlet, ennek ládáit kirakták az utcára, és a tömeg megrohamozta. Vége a forradalom keltette erkölcsi megtisztulásnak: az élelmiszer-nehézségek érthetővé teszik a jelenetet, de valami állatias volt benne, ahogy kapkodtak az emberek, és mohón gyömöszölték a szatyrokba, tálcákra. Persze fizetés nincs, a pénz kezd kimenni a divatból. – Míg nézelődtem, géppuska kezdett ropogni a Széna tér felől. A tömeg rohanni kezdett, velük sietve távoztam én is.
Mikor hazaértem, lesújtó hír fogadott: Mama elvágódott a parketten, és olyan szerencsétlenül esett, hogy combnyaktörést szenvedett. Még jó, hogy mentőautót tudtak kapni, és az utcánkban lévő szívsebészeti klinikára vitték. Most 3 hétig nyújtani kell a lábat, addig nem is lehet megoperálni.

November 8. Elvégeztetett! Megszűntek a közelben folyó harcok, a szovjet csapatok városszerte elözönlötték az utcákat. Itt-ott hallatszik még egy-egy lövés, de az valószínűleg csak ijesztgetés már. Az emberek élelem után futkosnak, elgyötörtek, szegényesek. Az üzletekben sorszámra osztanak, ezekkel lehet dél után vagy holnap élelmiszert kapni, ami éppen akad.
A felgyújtott Levéltár időnként fel-fellángol.[80]
A Széna téri áruházból teherautókon szállítja el a katonaság.[81]
Mamát a szívsebészetről átszállították a Karolina úti ortopédia klinikára. Vele mentem. Nyitott teherautón utaztunk, több sebesülttel együtt. Délután sajnos, nem mehetett át hozzá senki, mert korán sötétedik. Útközben az utakat szegélyező fákon mindenütt oroszok ültek, az autó felé irányított fegyverekkel, azt kémlelték, hogy mit szállítanak.

November 10. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy Dódi[82] az Ortopédiai klinikának a belgyógyásza, – ő teljesíti a kötelességét, és dolgozik. Mama ellátását illetőleg legalább megnyugodhatunk. Lehet, hogy holnapután megoperálják, egyelőre nyújtják a törött lábat. A klinikára nehéz bejutni, mert a beteglátogatást, – éppen ezekben a nehéz időkben – megtiltották. Mama nyugodt. Ellátása jó. Az ápolónők gorombák.
Forrongó nemzetközi helyzet. Sajnos, kevés a biztató jel. Tegnap az ENSZ újra felszólította a szovjet parancsnokokat, hogy vonják ki a csapatokat, és legyenek szabad választások. De a Szovjetunió még az első határozatra sem felelt. A tárgyalás kezd lagymatag lenni. Az USA egyre a nekünk nyújtandó segélyt emlegeti. India ezúttal ellenünk szavazott. Úgy látszik, a világszerte kitört felháborodás már aggasztja az államférfiakat, mert ha folytatnák az első napok energikus hangvételét, a Szovjetunió kizárásához kellene folyamodniuk, vagy a diplomáciai kapcsolatok megszakításához. – Félnek, ha a lavina megindul, az világháborúhoz vezet. Így inkább sajnálkoznak rajtunk, anyagilag akarnak segíteni, menekültjeinket (köztük nyilván számos kommunistát) befogadják, ellátják, minket pedig sorsunkra hagynak.
Pedig világszerte csodálatosan mellettünk áll a közvélemény. Mindenütt tüntetések, felvonulások. A nürnbergi és londoni diákok gyászmenetet rendeztek, a temperamentumosabb latin népek fiai felgyújtják a kommunista székházakat, szétrombolják a kommunista lapok szerkesztőségeit. Izlandban megverték a kommunista párt titkárát. Még a higgadt svájciak is kijöttek a sodrukból: kávéházi asztalokkal, székekkel törték be a pártházak ablakait. Párizsban felgyújtották a székházat. Luxemburgban a nov. 7-i fogadásra felkészült szovjet nagykövet a pincében bújt el. Svájc megszakított a Sz.U.-val minden gazdasági és kulturális kapcsolatot. Tüntetnek még egyes ázsiai államokban is. New-Yorkban tegnap ple-

79 Babi és családja a Bécsi kapu téren laktak.
80 November 6-án gyújtógránát-becsapódás okozta a Magyar Országos Levéltárban a tüzet, mely napokig lángolt, óriási károkat okozott, és csak november 12-ére sikerült eloltani. Komjáthy Miklós is beszámol a pótolhatatlan veszteségről. Komjáthy 1956: 3–6.
81 Ez a mondat hiányos.
82 Dódi dr. Fernbach József beceneve. Lásd a 40. lábjegyzetet.

náris ülést tartott a szenátus 40,[–] 50,000 résztvevővel. Eisenhower elnök üzenete sajnos, csak anyagi megsegítésünkre vonatkozik, nem akarja exponálni magát.
A november 7-i forradalmi ünnepségeken sem Moszkvában, sem a nyugati államok követségein nem képviseltették magukat a nyugati államok. De ez [az] éles szembenállás 3 nap alatt lanyhulni kezdett.
Nálunk most relatív csönd van, néha távolról hallatszik 1–1 ágyúdörej. Jugoszlávián át értesültünk, hogy a moszkvai Polizbüro ott tartózkodik.[83] Nálunk állítólag új kormányt akarnak állítani, mert a jelenlegire nem hallgat senki. A bányászok, munkások nem dolgoznak, a vasút nem működik, áll az élet. De kit állíthatnánk be ide, akinek szava lehetne? Valami egykedvű fatalizmus lett úrrá az embereken, amint a lövöldözést sem veszik már semmibe, nem törődnek az úgynevezett kormányintézkedésekkel sem.
Ma Dobossyéknál jártam. Egy oroszul tudó lakótársuk orosz nyelvű adást vett, amelyben Kádárt és Marosánt[84] keresték. Megszöktek? Nem tartom kizártnak, hogy menekülnek a dicstelen szereptől.

November 13. Mamát e héten meg akarják operálni. Lázát 2 penicillin injekcióval lenyomták.
Jutkáékkal telefonáltam. Öreg Gyuszi kórházban fekszik, epegyulladással. Szüleikről nem tudnak semmit. – Egy Zsigmond téren lakó növendékemnek megölték a bátyját, egy szovjet tank belőtt a házukba, minden ok nélkül.
Kádár kormánya tegnap megnyilatkozott. Ígérik, hogy a rend helyreállítása után tárgyalni fognak a szovjet kormánnyal a csapatok kivonásáról.
A rend azonban nem áll helyre. A munkásnegyedek védekeznek legerősebben, partizáncsoportok is több helyen működnek. Újpest munkásai kiáltvánnyal fordultak a néphez, Nagy Imrét kívánják a kormányra és sürgetik az oroszok kivonását. „Nem vagyunk fasiszták, sem reakciósok, csak magyarok, és magyarokként akarunk élni" – hangzik a kiáltvány.[85] Ugyancsak kiáltvánnyal fordultak a néphez és az értelmiséghez.[86]
Az országban teljes az anarchia. Közlekedés nincs, az üzemek nem dolgoznak, mindenki az utcákon tolong. Ma rémhírek érkeztek: tüntetés készül, és akkor az oroszok bombázni fognak! A hivatalokból mindenkit hazazavartak.
A III. ker. Tanács meg akarja kezdeni a tanítást. Szontagh Kató tegnap kigyalogolt Óbudára, de csak 3–4 kartársat talált.
Időnként családokat látogatok. A szülők egybehangzóan úgy nyilatkoznak, h. amíg a közbiztonság helyre nem áll, gyerekeiket nem engedik iskolába. De ki tudna ma tanítani?

November 17. Nehezen megy az írás. Idegölő napok. Mamát, lázas lévén, még mindig nem lehet hazahozni. Egyébként tűrhetően érzi magát, eltekintve a minősíthetetlen ápolástól. Az orvosok és nővérek jelentős része Nyugatra szökik.
A sztrájk eddig lankadatlanul tartott. Tegnap munkás küldöttség tárgyalt Kádárral a sztrájk és az oroszok kivonulása ügyében. A kivonulásra vonatkozóan megint csak ígéret hangzott el: ha az élet normalizálódik, tárgyalni fognak az oroszokkal. Állítólag a munkásvezetők ígéretet tettek, hogy hétfőn mindenütt megindul a munka. Ma bányászküldöttség jön a „kormányhoz". Úgy látszik, sztrájkügyben szakadás történik a különböző munkásvezetők között.
Az ENSZ semmit sem tett megsegítésünkre.
Kapjuk a híreket, hogy az oroszok more patrio[87], megint elkezdték a magyarok elhurcolását. – Az ENSZ előtt persze letagadják ezt, még a magyar küldött is.
Nyugatra eddig kb. 30.000 magyar menekült ki. Mi itt maradunk, – várunk.

[83] Politbüro: a Politikai Bizottság (a Szovjetunió legfőbb hatalmi és irányító testülete) oroszból rövidített neve helyesen. 1956. november 2-án éjszaka titokban tárgyalt a magyarországi beavatkozásról Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971), a Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára és Georgij Makszimilianovics Malenkov (1902–1988) miniszter Joszip Broz Titóval (1892–1980), Jugoszlávia államfőjével annak rezidenciáján.
[84] Marosán György (1908–1992) mindvégig a tüntetők, forradalmárok leverését, majd a megtorlást támogatta annak ellenére, hogy Rákosi Mátyás alatt őt magát is halálos ítélete enyhítéseként életfogytiglanra bebörtönözték. 1956 márciusában szabadult, s visszakerült a pártvezetésbe a Minisztertanács elnökhelyetteseként. 1956 októberében Nagy Imre kormányába azonban nem választották be. A restauráció legelszántabb képviselőjeként Kádár János mellé állt, annak kormányában magas tisztségeket, miniszteri pozíciót töltött be. 1965-ben menesztették.
[85] Fakszimilében lásd: https://www.mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/roplap1956_0238.html; https://www.mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/roplap1956_0924.html (letöltve: 2026. 09. 10.).
[86] „[...] az Egyesült Izzóban megalakul a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács (KMT), amely a kormánnyal való tárgyalás kiindulási alapjául elfogadja Bibó november 6-i tervezetét (Tóbiás Áron és Varga Domokos írók olvassák fel). Felhívást fogadnak el kerületi munkástanácsok választására, kinyilvánítják a szocializmus melletti elkötelezettségüket, és nyolc pontból álló kiáltványt bocsátanak ki, amelyben követelik az általános amnesztiát, a Nagy Imre-kormány visszaállítását, a szovjet csapatok kivonását, az egypártrendszer megszüntetését." Hegedűs 1996a: 240–241.
[87] Régi szokás szerint *(lat.)*.

November 25. Mamát 20-án megoperálták. Jól sikerült, másfél óráig tartott, lokálérzéstelenítéssel. Már egészen jól érzi magát, csak honvágya van. Tanításról szó sincs.
A sztrájk ötödik hete állandóan tart. A bányászok csak annyi szenet adnak, amennyi az erőművek (villany, gáz) működéséhez szükséges. (Csecsemő-otthonok, kórházak is.) Megfenyegették az oroszokat, hogyha fegyverrel akarják elfoglalni a bányákat, vízzel árasztják el a tárnákat. A helyzet most újból elmérgesedett, mert kiderült, hogy Nagy Imrét és kormányának több tagját az orosz titkosrendőrség ismeretlen helyre hurcolta. Annak ellenére, hogy Kádárék megígérték, Nagy Imrét és kabinetjét semmi bántódás nem fogja érni–, ha elhagyják a jugoszláv nagykövetség épületét, ahol befogadták őket. Mikor erre valóban eltávoztak a követségről, szovjet tankok kíséretében elvitték őket állítólag Romániába, ahova természetesen „jószántukból akarnak kivándorolni".[88]
Megtudtuk 19-én, hogy Micu bácsi Sárospatakon meghalt.
Néhány napig itt tartózkodott India nagykövete, hogy információkat gyűjtsön.[89] Ezalatt az oroszok úgy elrejtőztek, hogy alig egy-két tank maradt forgalmasabb útvonalakon, sőt, még az őrszemek is láthatatlanná váltak. A követ távozása után ismét előjöttek, ma pedig új erős feltöltést kaptak. A Margit hídon újra ágyú áll, az útkereszteződéseken 5-6 katona őrködik. Az az érzésünk, hogy valamire készülnek.
Ma az iskolában összegyűltünk, és elhatároztuk, hogy az érettségiző osztálynak előkészítéseket fogunk tartani.
Különös anarchiában élünk. A fegyveres hatalmat az oroszok gyakorolják, s csak azzal vannak elfoglalva, hogy féken tartsák a lakosságot. Kádárékra nem hallgat senki. A munkástanácsok saját hatáskörükben intézkednek. Csoda, hogy a közbiztonság megfelelő és az élet úgy megy, ahogy megy.
A teherautók a legtöbben „maszek" alapon üzletelnek, egész kocsiparkok tűntek el rejtélyes módon.
A bányászok nem dolgoznak, a munkások nagy része szintén nem. A munkástanácsok vezetői nyíltan kijelentették, hogy Kádárt nem ismerik el. Kádár viszont orosz nyomásra újabban fenyegetőzik, de hiába, nem hallgat rá senki. Elutasító hangja egyre erősödik a munkásküldöttségek vezetőivel szemben.
Budapesten egyedi árusok lepték el az utcákat. Hol szaloncukrot, hol drótkefét, hol kötött sapkákat árulnak, ki mit lopott össze a forradalom összeomlása óta. Ellenőrzés nincs.
A közellátás kitűnő, ilyen nem volt 1948 óta. Hús, zsír, liszt, gyümölcs, stb. mind kapható. Most látni, hogy micsoda mennyiséget szállítottunk ki a szovjeteknek eddig.

December 4. Ma nagy női tüntetés volt az orosz támadás napjának fordulóján. Szemtanúk szerint 10.–20.000 nő vonult fel a Hősök terén, az Ismeretlen Katona sírjához vittek virágot.[90] A szovjet tankok és páncélosok is felvonultak, a katonák kordonnal akarták visszatartani a tüntetőket. Egy kislány átbújt a kordon alatt, mire egy katona belerúgott. Végül a fegyveres erők parancsnoka, Münnich[91] jelent meg, két szovjet parancsnokkal. Ekkor megengedték, hogy a nők elhelyezzék virágaikat az emlékművön. Ezután szétoszlott a tömeg. Közben arra autózott Menon, India moszkvai nagykövete, és megjelent egy amerikai kocsi is. Innen kiszálltak, és megkérdezték, ki tud itt angolul. Egy fiatal nő előlépett, mire az egyik szovjet katona megragadta és el akarta vonszolni. A parancsnok közbelépésére azután elengedte. A nők tömege a Himnuszt, a Szózatot énekelte.

88 Megszegve a szabad távozásra tett ígéretet november 22-én hurcolták el Nagy Imrét, családját és társait (26 felnőttet és 12 gyereket) Romániába, miután az országot nem voltak hajlandók önként elhagyni, és megtagadták a politikai átállást, a Kádár-kormány elismerését.

89 Vengalil Krishnan Krishna Menon (1896–1974) politikus, az indiai függetlenségi mozgalom egyik fontos szervezője, államférfija 1952-től 1961-ig volt India nagykövete a Szovjetunióban.

90 A tüntetésre a Péterfy utcai kórház alatt még működő ellenállási csoport az *Élünk* című illegális lapban tette közzé a felhívást, és röplapokon is terjedt: „Drága Édesanyák, Asszonyok, Lányok! A budapesti utcákon, tereken, friss, fakeresztes sírok. Hőseink sírjai. Azoké a hősöké, akiket ti: magyar édesanyák, asszonyok, lányok adtatok a hazának. Férjeitek, gyermekeitek szeretteitek, akiknek drága emlékét ellenforradalmársággal igyekeznek elhomályosítani. / Emlékük pedig elhomályosíthatatlan! / Rájuk, a nemzet legjobbjaira emlékezzetek december negyedikén! A forradalom ügye mellett tegyetek hitet azzal, hogy december negyedikén délelőtt tizenegy órakor elindultok és egy-egy szál virágot helyeztek a Hősök téri emlékműre. / Édesanyák, asszonyok és lányok! Most rajtatok a sor! A férfiak december negyedikén tizenegy és tizenkettő között maradjanak otthonaikban, munkahelyeiken. / Magyar asszonyok! Egyetlen férfit ne engedjetek soraitok közé, nehogy néma, jelszavak nélküli tisztelgéseteket, mély gyászotokat provokációra használhassák. / Gyászoló édesanyák, gyászoló asszonyok! Legyetek ott mindnyájan a Hősök terén s emlékezzetek mélységes hittel: a magyar szabadság ügye győzni fog! / EZT KÉRI TŐLETEK MOST A FORRADALOM!" BFL XXV. 4.a 2903/1957.

91 Münnich Ferenc (1886–1967) Nagy Imre második kormányában (1956. október 27. – november 3.) ugyan belügyminiszter volt, de a szovjet fegyveres beavatkozás híveként Kádár Jánossal együtt tárgyalt Moszkvában, s november 4. után az első Kádár-kormány minisztere, majd 1958 és 1961 között a Minisztertanács elnöke lett.

A jugoszláv követség ablakaiból filmezték ezeket a jeleneteket.
Az utcákon itt-ott az akasztófahumor is megszólal. Egy plakát. „Lakását ingyen leválasztja Grebenynyik." (Budapest szétlövésének azóta leváltott parancsnoka.)[92]
Voltam bent Pesten a harcok középpontjában. Leírhatatlan képek, különösen a Nagykörút és az Üllői út találkozásánál.
Meglátogattam Tónikát. A nyomorult tüdőgyulladásból lábadozik. Konyhájában fekszik egy nyugágyon, de a konyhának sincs ablaka, egyelőre papírral ragasztották be. Unokahúga, akivel együtt lakott, nyugatra ment.
Eddig kb. 110.000 ember menekült ki Nyugatra. Ausztriának komoly gondjai vannak a tömegek elhelyezésével. Már tiszta hisztéria, amit sokan csinálnak. Veressné extázisban közli, hogy fia is disszidált, ő persze elkísérte a határig. A fiú mint mentő szállított sebesülteket, ezért féltek a megtorlástól. (Ezért senki sem bántott senkit, de Ilinek mindig szerepelnie kell.)[93]

December 11. A kormány ma statáriumot hirdetett, és feloszlatta a Munkástanácsok Központi Irodáit. Már elég erősnek érzi magát az erőszakossághoz, noha pár napja még biztosította a lakosságot, hogy senkinek nem lesz bántódása a forradalomban való részvételért. A munkásság 12-re és 13-ra újabb megmozdulást tervez, tiltakozásul azért, mert vidéken véres összecsapások történtek, Salgótarjánban,[94] Békéscsabán,[95] stb., sok halálos áldozattal a lakosság soraiból.
Újabb tüntetési mód: az emberek megvásárolják a kormánylapokat, kis máglyákat raknak belőlük és az utcán elégetik.
Ma az ENSZ megbélyegezte a Szovjetuniót, alapokmányának megsértéséért, és felszólította, hogy teljesítse az eddig hozott határozatokat, melyeknek egy részére nem is válaszolt. Porhintés, tevőleges beavatkozás helyett.
Nyugatra eddig kb. 120.000 magyar menekült ki. Ma a fogorvosomat kerestem, – ők is disszidáltak.[96]

December 15. Az általános sztrájk, melyet bejelentettek, megtörtént. Ennek következményeképp lefogták a Központi Munkástanács két vezetőjét. Az illetők üzeme azóta is sztrájkol. De legkitartóbbak a bányászok.
Az ország helyzete katasztrofális: a szénhiányt megszüntetni sem kérésre, sem fenyegetésre nem hajlandók a bányászok. Pedig terrorcselekedetek is történnek. Több helységben fegyvertelen tüntetőket géppuskáznak le a terroristák.
A sztrájk első napján fényes kísérettel utaztam iskolámba a 11. villamoson. A villamosvezető mellett kétoldalt géppisztolyos karhatalmisták álltak, utánunk teherautón karhatalmi alakulat haladt. (Karhatalmistáknak nevezik a feltámadt kommunista vezetőség egyenruhás, a búvóhelyekről előmászott alakulatait.) A villamos vonalán mindenütt tüntető tömegek álltak, és próbálták megakadályozni az előrehaladást, a sztrájkot hangsúlyozva. A fegyveresek láttán azonban visszahúzódtak. A szituációt csak akkor vettem észre, mikor a villamos újra megindult. Tűnődtem, ne szálljak-e le, mert a helyzet egyáltalán nem tűnt barátságosnak. Végül mint hős, mégis elutaztam a Flórián térig, gondolva, talán nem kerül sor lövöldözésre, és abban a tudatban, hogy visszafelé úgyis gyalog fogok kutyagolni; ezt a kocsivezetőt hét ökörrel sem lehet még egyszer kivontatni a remizből, ha egyszer visszaérkezett...
Persze, az iskolában nem találtam sem tanárokat, sem tanulókat. Állítólag jövő héten kezdődik már valami tanításféle. Fizetésünknek csak a 80%-át fogjuk megkapni, mintha mi tehetnénk a helyzetről.
A külpolitikában érdekes jelenségek vannak. Nehru most fog Washingtonba utazni, a moszkvai hindu nagykövet visszatér Magyarországra.[97] Valószínűleg India próbál közvetíteni Moszkva és az ENSZ között. Nehru jogosulatlannak nevezte a szovjet lépést, és leszögezte, hogy a magyarok szabadságukért keltek föl, harcuk népfölkelés volt, a jelenlegi helyzet pedig passzív rezisztencia. Japánt fölvették az ENSZ-be.

92 Kuzma Jevdokimovics Grebennyik (1900–1974) szovjet tábornok a forradalom leverésére indított Forgószél fedőnevű katonai akció budapesti parancsnoka volt, a szovjet városparancsnokság által Budapesten kihirdetett rendeletek aláírója.
93 Veres Lászlóné Ulmer Ilona is az Evangélikus Gimnázium tanára volt, de később a Teleki Blanka Gimnáziumban is kollégák lettek. „Nekem Ili társasága már semmit sem jelentett, a Deák téren elváltak útjaink és azokat az újra közös tanári szoba sem kötötte össze többé." *Kor és élet*, XIV. 74.
94 A december 8-án zajlott salgótarjáni sortűz követelte a legtöbb az áldozatot, név szerint 46 főt azonosítottak. Á. Varga–Pásztor 2002.
95 Békéscsabán december 6-án volt néma tüntetés, de ott nem történt erőszakos fellépés.
96 1957 júniusáig 182 438 fő emigrált (korabeli szóhasználattal: disszidált). dr. Gogolák János két fiával és terhes feleségével, Szabó Saroltával 1956-ban nyugatra menekült. Péter és Károly sikeres amerikai futball játékosok lettek, harmadik fiúk, John már az Amerikai Egyesül Államokban született meg 1957-ben. Hegedűs 1996b: 310.
97 Dzsaváharlál Nehru (1889–1964) India (első) miniszterelnökének megbízottjaként India moszkvai nagykövete, Menon kétszer tárgyalt Kádár Jánossal.

December 28. Truditur dies die...[98] Magyarország holtponton. A pesti vicc szerint megvalósult nálunk a kommunizmus: nincs állam, nincs párt, nincs hadsereg, az emberek napi 2 órát dolgoznak és elegük van... Mint egy légüres térben élünk, bár látszólag minden visszatér a rendes kerékvágásba, – mindegy, minden ember érzi, hogy valami nincs befejezve, valami lóg a levegőben. Külföldi hangok próbálják egyengetni az utat valami megoldás felé, India és Kína valami Gomułka-féle berendezkedést javasol, a Nyugat semleges övezet létesítését veti fel a Szovjetuniónak. Ott is mutatkoznak a belső bomlás jelei. Az egyetemi hallgatók elégedetlenek a rendszerrel, sok hallgatót kizártak, a többit ráncba akarják szedni.[99] Nyugat-Ukrajnában, Grúziában orosz katonák közlése szerint lázongások, sőt harcok is vannak.
Évek óta nem volt ilyen szép, havas, fehér karácsonyunk. Huszonharmadikán kezdett esni a hó, azóta többször, minden csillogó ezüstös odakint. Szinte elképzelhetetlen, hogy csak pár hét telt el a forradalom lázas napjai óta, – máskor az hat lázas álomnak, ami akkor történt. Mintha egy elsüllyedt Atlantisznak volnánk elátkozott lakói.
Mamát a mentők hazahozták a kórházból 23-án. Már mankóval sétálgat, üldögélni is tud a fotelban.

1957. január 13. 11-én megint nagy munkástüntetés volt Csepelen, munkásvezetők letartóztatása miatt. A munkástanácsok kimondják feloszlatásukat, mert feladataik teljesítésére most már nincs módjuk. Szovjet katonaság, magyar karhatalmista osztagok lépnek föl erőszakosan, fegyverekkel is, – sortüzek dördülnek, sebesültek, halottak vannak.[100]
A tanítás akadozva folyik január 7 óta. Zavaros idők. Állítólag vannak növendékeink, akik fegyveresen járnak iskolába. (Karhatalmista szülők.) Az I. a-ban óra előtt felállt egy kislány, és jelentette, hogy nem tudott készülni, mert az apja gyomorlövést kapott Csepelen. Meg sem merem kérdezni, hogy melyik oldalon, annyira zavaros a helyzet.

Január 15. Az új kormány nagy súlyt helyez a normális élet fenntartásának látszatára. Megindul a zenei élet is. Az Operaházban Verdi *Requiem*-jét adják elő. Az I. tételt az egész közönség állva hallgatta: „Requiem aeternam dona eis Domine!"[101]
A zenekar sírt, a közönség sírt, az énekesek sírtak. A páholyokban sok külföldi hallgató ült.
Gyönyörű havas táj, illatos üde levegő. Mindig a friss sírokra kell gondolnom, temetőinkben és vidéken mindenütt, ha a hótakarót látom.
Kopár karácsonyunk volt. Apróságokat tudtunk csak venni alkalmi árusoktól. Lesújtottan ültünk a kis karácsonyfa körül, – Mama sírdogált.
Az ENSZ bizottságot küldött Ausztriába a magyar ügy kivizsgálására. Képmutató banda, úgy tesznek, mintha akarnának cselekedni érdekünkben, de mind csak a maga érdekeire gondol.

Január 17. Csou En-Laj titokban nálunk járt, úgy is távozott.[102] Egy kommunista gyűlésen vett részt, kommunista propagandabeszédet mondott. A taps vérszegény volt. (Rádió.) Ma kezdődött a kommunisták bosszú-hadjárata. Kivégezték a Széna téri forradalmárok vezetőjét, Dudás Józsefet.[103]

98 „Egyik nap űzi a másikat..." (Horatius)
99 Százötven hallgatót zártak ki a moszkvai Lomonoszov Egyetemről azok közül, akik a november 30-án és december 1-én lezajlott gyűléseken kritikát fogalmaztak meg és a magyarországi eseményekről követeltek valós tájékoztatást. Nagy 2011: 283–286.
100 „Következő lépcsőfok a letartóztatások, jobbik esetben a fegyelmi eljárások sora volt. Az új párt (úgynevezett munkás-paraszt kormány) nagy fennszóval megszüntette az ÁVH-t, de csak szerepcsere történt: az ÁVH helyett megjelentek a »karhatalmi alakulatok«, fölfegyverzett kommunisták, ők őrizték az új kormány biztonságát és a Szovjetunió érdekeit. Akiket a forradalmárok közül fegyveres tevékenységért elfogtak, börtönökben várták végzetüket. Kádár nyilatkozataiban elítélte a Rákosi féle »személyi kultusz«-nak becézett rémuralmat, és a törvényesség helyreállítását deklarálta. Titkos csatornákon azonban terjedt a hír, hogy a forradalmi harcokban való részvétel miatt a következő néhány évben több mint 250 embert kivégeztek. Sokukat úgy, hogy a börtönben megvárták nagykorúságukat, s azután akasztották fel őket." *Kor és élet*, XV. 1–2.
101 *Requiem aeternam dona eis, Domine; et lux perpetua luceat eis!* (Örök nyugalom adassék számukra, Uram; és örökös világosság fényeskedjék nékik! *[lat.]*)
102 Csou En-laj (1898–1976) kínai miniszterelnök 1957. január 16-án két napra érkezett hazánkba.
103 Dudás Józsefet (1912–1957) és Szabó Jánost (1897–1957) január 19-én végezték ki. A feltehetően utólagos bejegyzés datálása téves.

Gúnyvers Kádárhoz (1957)

Szeretnék önnel szót váltani
Anyanyelvemen magyarul,
Ön most a kormány élén székel,
Kádár miniszterelnök úr,
Fűtött szobában, bársonyszékben
Könnyen áthúzhat egy telet,
Kivált, ha szovjet elvbarátok
Szelik Önnek a kenyeret.
Kenyeret hogyha ad a gazda,
Mondhatni, olcsó szolgabér,
De kérdezem, hogy ki felel majd
A sárba tiport holnapért?
Mit írnak majd a történészek?
Október volt, és jött a tél,
Ön adta el a nép reményét
Néhány megkopott rubelért.
Ön adta el a nép reményét,
Kádár miniszterelnök úr,
Sok szolgarendszer megbukott már,
S Ön mindezekből nem tanul?
Ön csak szaval a szabadságról,
Míg szovjet tankok közt lapul,
De jön idő, s felelni fog majd,
Kádár miniszterelnök úr![104]

[104] Justus László verse, lásd: Standeisky 2006: 25–32.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
BFL XXV. 4.a 2903/1957. Fővárosi Bíróság iratai. Büntetőperes iratok (1951–2005)

Evangélikus Országos Levéltár,
EOL VIII.38. – dr. Győry Aranka: *Kor és élet, I–XVII.* Győry Aranka: *Napló az 1956-os forradalom idejéből, gépirat*[105]

Izsák–Szabó–Szabó 1991
Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1991.

Nagy Imre nyilatkozata 1956
Nagy Imre rádiónyilatkozata. In: *Szabad Nép*, 1956. 10. 29., 1

Hajnalodik 1956
[sz. n.:] Hajnalodik. In: *Szabad Nép*, 1956. 10. 29., 1.

Hivatkozott irodalom

Ablonczy 2006
Ablonczy László: „Be mertünk avatkozni saját belügyeinkbe" Sinkovits Imre napjai, naplója, dokumentumai. In: *Hitel* 19/10 (2006), 12–26.

Á. Varga–Pásztor 2002
Á. Varga László – Pásztor Cecília: *Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/2. 1956. november 14. – 1957. január 16*. Salgótartján: Nógrád Megyei Levéltár, 2002, 504–508.

Baják 2006
Baják László: A Magyar Nemzeti Múzeum 1956-ban és ma. In: *Műemlékvédelem* 5 (2006), 186–191.

Gyarmati 2006
Gyarmati György: Kossuth-címeres forradalom 1956-ban, Ikonográfiai sajtótükör, október–november napjaiból. In: *2000* 10 (2006), 15–27.

Győry 1935
Győry Aranka: *Evangélikus templomművészet Budapesten*, Budapest: Budapesti Evangélikus Egyházak, 1935.

Győry 1965
Győry Aranka: Kaffka Margit levelei Valkovszky Erzsébethez. Kisebb közlemények. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1965), 474–476.

Győry 1996
Győry Aranka: Sasfészek, talján módra. In: *Élet és Tudomány* 1 (1996), 16–18.

Győry 2002
Győry Aranka: *Ellenszélben*. Budapest: Evangélikus Leánygimnázium Alapítvány, 2002.

Hegedűs 1996a
Hegedűs B. András (főszerk.)*: 1956 Kézikönyve I. Kronológia*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.

Hegedűs 1996b
Hegedűs B. András (főszerk.)*: 1956 Kézikönyve III. Megtorlás és emlékezés*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.

Kiss–Kovács 2021
Kiss Éva – Kovács István László: *Kiss Ferenc, a színész*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2021.

Komjáthy 1956
Komjáthy Miklós: Tűzvész az Országos Levéltárban. In: *Levéltári Híradó* 4 (1956), 3–6.

Korányi 1989
Korányi G. Tamás (vál.): *Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956*. Budapest: Tudósítások Kiadó, 1989.

Lukács–Bánkuti–Bődy 1984
Lukács Józsefné – Bánkuti Imréné – Bődy Zoltán (szerk.): *A budapesti Martos Flóra Gimnázium Emlékkönyve 1954–1984*. Budapest: Martos Flóra Gimnázium, 1984.

Nagy 2011
Nagy Károly: *Szovjetösztöndíjasok voltunk 1956-ban: emlékek és dokumentumok*. Budapest: Press Publica Kiadó, 2011.

Standeisky 2006
Standeisky Éva: Versek 1956-ban. In: *Parnasszus* 3 (2006), 25–32.

[105] A kötet előkészítésekor Győry Aranka hagyatéki anyagának szerves részeként az Evangélikus Országos Levéltár számára az ajándékozás folyamatban.

Szilágyi Zsófia Júlia

„Mintha egy elsüllyedt Atlantisznak volnánk elátkozott lakói" – dr. Győry Aranka gimnáziumi tanár 1956-os naplója

Dr. Győry Aranka (1907–2000) magyar–latin–művészettörténet szakos gimnáziumi tanárnő lomtalanításon talált, eddig ismeretlen ötvenhatos naplóját publikáljuk. A forrásközlést az teszi különlegessé, hogy Győry Arankának az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött *Kor és élet* című kiadatlan visszaemlékezése gazdag háttéranyagként nagy mértékben segíti a napló értelmezését, szereplőinek azonosítását. A középosztálybeli, értelmiségi pályát választó, művelt asszony egész életét átfogó 1400 oldalas emlékirat is elbeszéli 1956 felkavaró történéseit, de a napló – bár minden bizonnyal utólag tisztázott – szövege az egyidejű feljegyzés frissességét, kétségeit, óhatatlan tévedéseit is hordozza.

Zsófia Júlia Szilágyi

'As if we were the cursed inhabitants of a sunken Atlantis' – Publication of the 1956 diary of Dr Aranka Győry, a secondary school teacher

We are publishing the formerly unknown diary of Dr Aranka Győry (1907–2000), a secondary school teacher of Hungarian, Latin and art history, which she wrote during the 1956 revolution and which was found on a municipal cleanup day. What makes the publication of this material special is that Aranka Győry's unpublished memoir, *Kor és élet* (Age and Life), held at the Lutheran Central Archives, provides a wealth of background information that greatly aids the interpretation of the diary and the identification of the people mentioned in it. Dr Győry, who was born into a middle-class family and chose a career in the humanities, did recount the disconcerting events of 1956 in her 1400-page memoir, but this diary—even though its text was, in all probability, edited afterwards—retains the immediacy, uncertainties and inevitable inaccuracies of a contemporary account.

RÉGÉSZET

A REMETE-VÖLGYI FELSŐ-BARLANG PLEISZTOCÉN KORÚ CSONTANYAGÁN VÉGZETT ANTROPOGÉN NYOMOK VIZSGÁLATA ÉS A FAUNA REVÍZIÓJA

- Cserpák Ferenc
  független régészkutató
  cserpakfeca@gmail.com
  ORCID: 0000-0001-5359-1498

- Péntek Attila
  független régészkutató
  attila.pentek@yahoo.com
  ORCID: 0000-0001-6321-7766

- Zandler Krisztián
  régész
  Ferenczy Múzeumi Centrum / SZTE – Történelemtudományi Doktori Iskola
  krisztian.zandler@femuz.hu
  ORCID: 0000-0003-2720-0371

DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.86-103

A barlang környezete és földrajzi elhelyezkedése[1]

Budapest északnyugati határán, a Remeteszőlős településhez tartozó Remete-szurdok északi oldalában egy tucat barlangot, kőfülkét és zsombolyt ismerünk, melyek három szinten helyezkednek el a felső-triász Dachsteini Mészkőben *(Dachstein Limestone Formation dT3)*.[2] A leglátványosabb a Remete-hegyi-kőfülke, melynek 12 méter magas és 5 méter széles bejárata a Nagykovácsi felé vezető műútról is jól látható.[3] A kőfülke ásatását Kormos Tivadar végezte 1914-ben, teljesen eltávolítva a kitöltést.[4] A másik, turisták által gyakran felkeresett objektum a Remete-barlang. Ebben a látványos méretű üregben a régészeti kutatást Gábori Miklós régész kezdte el 1949-ben, majd Vértes László, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa fejezte be.[5] Ez utóbbi barlang felett, a völgytalptól 70 m-es magasságban (kb. 350 m tengerszint felett) található a délnyugati irányba nyíló Remete-völgyi Felső-barlang.[6]

Bevezetés, előzmények, a barlang ásatása

A lelőhelyre Gábori Miklós figyelt fel 1948-ban, amikor az őskőkor (paleolitikum) emberének lehetséges nyomát kereste a környék barlangjaiban és sziklafülkéiben. A barlang belső tere két részre, első és hátsó teremre tagolható, melyeket az ásatás megkezdése előtt egy szűk járat kötött össze. A barlang előterében és első termében 1969-ben, a hátsó szakaszban 1970-ben Gáboriné Csánk Veronika végzett ásatásokat a Budapesti Történeti Múzeum (a továbbiakban BTM) megbízásából. Az előtér feltárásával előbukkantak a kiékelődő rétegek, és kirajzolódott a barlang várható rétegsora. Majd a barlang első termének felületét az eltömődött kürtőig szelvényekre osztották fel.[7] A középvonal mentén megfelezett kitöltést először a bal oldalon elkülönített szelvényenként tárták fel, így egy teljes hosszszelvényt kaptak a rétegek elhelyezkedésével.[8] Öt réteget sikerült elkülöníteni az ásatónak: 1. fekete jelenkori erdei talaj, 2. barna holocén humusz, 3. szürke, éles törésű mészkőtörmelékes réteg, 4. sárga löszös, beljebb agyagos réteg mészkőtörmelékkel, 5. sárgásbarna réteg beszakadt mészkőtömbökkel.[9] Több keresztszelvényt is felvettek, miközben a jobb oldal kitöltését tárták fel.[10] A tanúfalként meghagyott előtér jobb oldala, valamint annak folytatása az első teremben (1/2, 2/2 szelvények) napjainkra erősen leromlott állapotba került *(7. ábra A)*. Az ásató megfigyelése szerint a két humuszréteg csak holocén korú állatcsontokat és őskori kerámiát tartalmazott. A harmadik (szürke) rétegben a holocén csontok és őskori cserepek egy kevés pleisztocén faunával keveredtek. Ez a réteg szerinte másodlagos helyzetű, és krioturbáció eredménye.[11] Ebben a szürke rétegben a 6–7. szelvények határán egy bronzkori depólelet-együttes[12] volt beásva. Az eredeti helyén található negyedik (sárga löszös, beljebb agyagos) rétegből kizárólag pleisztocén faunát, helyenként faszenet és pattintott köveket gyűjtöttek be. A negyedik réteg kitöltésének korát a Riss–Würm-interglaciális végétől a Würm–1 glaciális időszakáig datálták. A legalsó rétegben található nagy méretű leszakadt kőtömbök és a mészkő málladéka egy erős glaciális időszakot, a Riss végét jelezték. A 4. és 5. rétegek határa élesen elkülönül, így közöttük kimosódást állapítottak meg. A lelőhelyen a jégkori ember időszakos jelenlétét a pattintott kövek, a faszenek, valamint a vadászat révén a barlangba került vadállatok maradványai mutatták.[13]

1 A tanulmány a szerzők angol nyelvű tanulmányának átdolgozott magyar változata: Cserpák–Péntek–Zandler 2025. A szerzők köszönettel tartoznak a kutatási engedélyért az alábbi intézményeknek és kurátoraiknak: Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága (SZTFH) Gyűjteményi Osztály (Makádi László), Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Régészeti Adattár és a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) Aquincumi Múzeum Őskori Gyűjtemény (Tóth András). Köszönettel tartozunk továbbá Gasparik Mihálynak (Magyar Természettudományi Múzeum Őslénytani és Földtani Tár), Markó Andrásnak (Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék) az értékes szakmai megjegyzésekért. A tanulmány a Coelodonta Research Group keretén belül jött létre.

2 Schafarzik–Vendl 1929: 175, 178, 186, 188, 212; Ferencz 1943; Császár 1997: 55.

3 Horváth–Szunyogh 1971.

4 Kormos–Lambrecht 1914.

5 Vértes 1954; Gábori 1958.

6 A barlang kataszteri száma: 4772-2, lelőhely-azonosítója: 23889. Földrajzi koordinátái: WGS84 47° 43′ 39′N, 18° 55′ 48.2′ E; EOV koordinátái: X=246332.68, Y=641165.95

7 Gábori Csánk 1983: 259, Fig. 8.

8 Gábori Csánk 1983: 259, Fig. 10.

9 Gábori Csánk 1983: 260, Fig. 11.

10 Gábori Csánk 1983: 260, Fig. 11, 13, 14.

11 Gábori Csánk 1983: 253.

12 Mozsolics 1988.

13 Gábori Csánk 1983.

A jégkori sárga agyagrétegben néhány pattintott kőeszközt találtak az ásatás során. Ez a leletegyüttes a feltárást végző szakembert arra ösztönözte, hogy felülvizsgálja a környék barlangi lelőhelyein előkerült hasonló kőeszközöket. A vizsgálat eredményeként a leletanyagot a középső paleolitikumba helyezte, és a legtöbb technológiailag és tipológiailag hasonló pattintott kőeszközt szolgáltató, az Esztergomtól nyugatra fekvő Bajót melletti Jankovich-barlang után felismert és elnevezett *Jankovichien* iparhoz kapcsolta.[14]

Az 1970-es ásatás az első és hátsó termet elválasztó szűk átjáró bontásával vette kezdetét. A bontást az omlásveszély miatt frontálisan haladva végezték, külön gyűjtve a rétegekből előkerült állatok maradványait. Majd ennek a szakasznak a kibontása után hosszában megfelezték a barlang kitöltését, és felvették az új ásatási nulla pontot. A hátsó terem bal oldalán a felületet ásatási négyzetekre osztották, és azt követően feltárták az üledéket.[15] A jobb oldali részen a kitöltés megmaradt, napjainkra erősen leomlott, erodálódott, de viszonylag nagyobb területen alkalmas további vizsgálatokra *(7. ábra B)*. A hátsó terem kitöltésében hét réteget különítettek el, amelyek vastagabbak, mint az első teremben, de részben azokkal azonosíthatók voltak. A hátsó terem rétegei: 1. barna holocén humusz, 2. áthalmozott mészkőtörmelékes réteg, 3. szakaszosan települt szinterréteg, 4. sárgásbarna barlangi agyag, 5. a 4. rétegbe beékelődött világos színű mészkőtörmelékes réteg, 6. vörösesbarna agyagréteg leszakadt, nagy méretű mészkőtömbökkel, 7. bázismészkő málladéka.[16] Az 1. réteg holocén csontokat és rézkori kerámiát tartalmazott.[17] A 2. réteg másodlagos fekvésű, áthalmozott, krioturbált (ld. fent), amelyben egy-két fosszilis csont is előkerült. A 3. réteg szakaszosan települt szinter, amely a pleisztocén és holocén határán található. A 4. réteg faunáját Kretzoi Miklós két szintre tagolta az 5. közbeékelődött kitöltés mentén.[18] Ennek a rétegnek az alsó szintje sötétebb barna, amely felfelé sárgásbarna színbe ment át. Az ásató véleménye szerint az alsó szintben a barlangi oroszlán és a hiéna viszonylag nagyobb mennyiségű maradványa enyhébb klímára utalhat, mint a felső szintben. Továbbá az alsó réteg természetes vadásztanyája lehetett az említett ragadozóknak, és a szinthez tartozó faunát azok zsákmányának tekintették.[19] A 6. rétegben a nagy méretű leszakadt kövek hideg periódust jeleztek, viszont a vörösbarna színű agyag, ami beágyazta azokat, egy melegebb időszakban rakódhatott le. A 7. réteg a bázismészkő málladékát tartalmazta. Az ásatók a fauna összetétele és a pézsmatulokként *(Ovibos pallantis)* meghatározott maradványok előfordulása alapján a leletegyüttest a Würm–1 tetőzését megelőző „Altwürm" időszakába (kora Würm MIS 5d-a) helyezik.[20] Vörös István vizsgálata szerint azonban a pézsmatulokként azonosított fogak inkább kistermetű bölénytől származtak, így a barlang faunájának korát a középső Würm időszakába, a Szeleta faunafázisba (informális nevén Hengelo interstadiális, kb. MIS 3) helyezi – figyelembe véve, hogy a barlangban megtalálható óriásszarvas *(Megaloceros* sp.) -leleteknek ez az utolsó megjelenési időszaka.[21] Jelen tanulmány célja a Kretzoi Miklós által összeállított faunalista revíziója, valamint a csontanyagon azonosítható antropogén eredetű nyomok feltárása annak eldöntésére, hogy az emberi tevékenység milyen mértékben és milyen módon hagyott nyomot a barlang jégkori faunáján, továbbá hogy milyen természeti folyamatok okozták a rétegek közötti erős keveredést.

Anyag és módszer

A vizsgált maradványok ma két múzeum gyűjteményében (Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága [SZTFH] Gyűjteményi Osztály és a BTM Aquincumi Múzeum Őskori Gyűjtemény) találhatók, néhány darab kivételével leltározatlanok. A barlang pleisztocén faunáját Kretzoi Miklós határozta meg.[22] A csontok nagy része papírzacskókban lett elhelyezve, amelyen az ásatás dátuma (év, hó, nap), szelvényszám és rétegmegjelölés található. Néhány papírzacskó megsérült, így azokon nem láthatók ásatási adatok.

14 Gábori Csánk 1993.
15 Gábori Csánk 1970: Fig. 1.
16 Gábori Csánk 1983: 260, Fig. 15.
17 M. Virág 1995: 63.
18 Gábori Csánk 1983: 265–266.
19 Gábori Csánk 1983: 266.
20 Gábori Csánk 1983: 264–265.
21 Vörös 2000: 190; Vörös 2008–2010: 43; Markó 2019: 270.
22 Gábori Csánk 1983: 263.

A BTM-ben őrzött teljes leletanyagot nemrégiben átcsomagolták a régi zacskók rossz állapota miatt, de azok feliratozásakor több esetben csak részinformációkat lehetett reprodukálni. Egyes szelvények leleteit nem sikerült elkülönítve megtalálni, azok minden bizonnyal más szelvények anyagával keveredtek össze.

A BTM-ben elhelyezett leletanyagban ma már csak részben különíthető el a Kretzoi-féle két faunás szint – a fent említett csomagolási problémák miatt –, ezért a revízió alkalmával, és mert egyébként is erős keveredést lehetett látni a rétegekben, egy faunalistában összesítjük az előkerült maradványokat.

A fauna meghatározásakor nem írták a lelet mellé, hogy egy-egy adott csont milyen állat maradványa volt, így a taxonómiai revízió alkalmával a teljes anyagot faji vagy *genus*-szinten újra meg kellett határozni. Az első terem faunalistájában a taxon mellett megadott csontok számát a leletanyagban ellenőriztük, a hátsó terem esetében pedig elsőként közöljük. A csontmaradványokon tafonómiai megfigyeléseket végeztünk, kiemelten koncentrálva az emberi tevékenységek, a hús vagy bőr eltávolítása során okozott vágások, valamint a csontvelő kinyerése céljából végzett feltörés nyomaira. Jelentős figyelemmel kerestük az esetlegesen megmunkált és égésnyomos darabokat. Minden egyes csontot súrlófényben (speciálisan, oldalról megvilágítva), tízszeres nagyítású kézi nagyító segítségével vizsgáltunk meg. A csontok anatómiai leírásakor Fehér munkáját,[23] a tafonómiai vizsgálatokhoz Lyman, valamint Andrews–Fernández-Jalvo, illetve Fernández-Jalvo–Andrews tanulmányait használtuk.[24]

Tafonómiai megfigyelések a leletanyag keveredésének okairól

Az ásatáson előkerült csontok legújabb vizsgálatakor azt tapasztaltuk, hogy a rétegenként és szelvényenként külön-külön elcsomagolt leletanyag erősen kevert. A holocén rétegből előkerült állatcsontok között találtunk pleisztocén elemeket és fordítva: a jégkori rétegből előkerült csontok között előfordultak jelenkori maradványok is. A jégkori csontok keveredését részben az időnként beáramló víz okozhatta, amely a barlang közepén egy jelenleg eltömődött, de valamikor a felszínre nyíló kürtőn át juthatott be. Az esetenként a barlangba beszivárgó víz viszont az üledéket csak megkeverte, de kimosni nem tudta, mert a barlang a bejárat felől a hátsó terem felé lejt. A rétegekben lévő leletanyag keveredését a barlangi medvék is okozhatták a szinte folyamatos jelenlétükkel, amikor telelésre vagy éppen bocsnevelésre használták a barlangot. A holocén időszakban a borz *(Meles meles)* beásásai, valamint dögevőként a járataiba bevitt elhullott állatok maradványai miatt keveredtek a rétegekben a leletek. A barlangban – amely minden bizonnyal megfelelő életkörülményeket biztosított számukra – rendkívül nagy mennyiségben kerültek elő csontmaradványaik. A borz kotorékban lakik, ahol kiterjedt járatrendszert, úgynevezett borzvárat hoz létre. Járatainak hossza általában 35–80 méter között van, így akár több köbméter üledéket is képes megmozgatni.[25] Az ásató által közzétett rétegtani metszetekben a rétegek éles határvonallal jól elkülönülnek, de a holocén időszaki borzbeásások miatt az elkülönülés nem tűnik valószínűnek. A fekete-fehér ásatási fotók pedig alkalmatlanok pontos rétegtani megfigyelések elvégzésére.

A pleisztocén rétegek keveredését az előkerült faszenek fajösszetétele is alátámasztotta, mert fenyőfélék mellett a lombos fák maradványai is nagy számban voltak képviselve.[26]

Eredmények

Embertani leletek

Homo sp. maradványokat a barlang három rétegéből sikerült azonosítani: humuszból (egy combcsont diafízis-fragmentum), a szürke kevert rétegből (négy csigolya, két bordafragmentum, két végtagcsont-fragmentum), a sárga agyagból (három darab, egyetlen egyedtől származó fog: metszőfogak és szemfog, valamint egy hátcsigolya). A három összetartozó mandibuláris fogat ($I_{1\text{-}2}$, és C) *(3. táblázat 5)* a nem emberi maradványokra specializálódott Kretzoi Miklós vizsgálta, aki neandervölgyi leletnek tartotta azokat.[27]

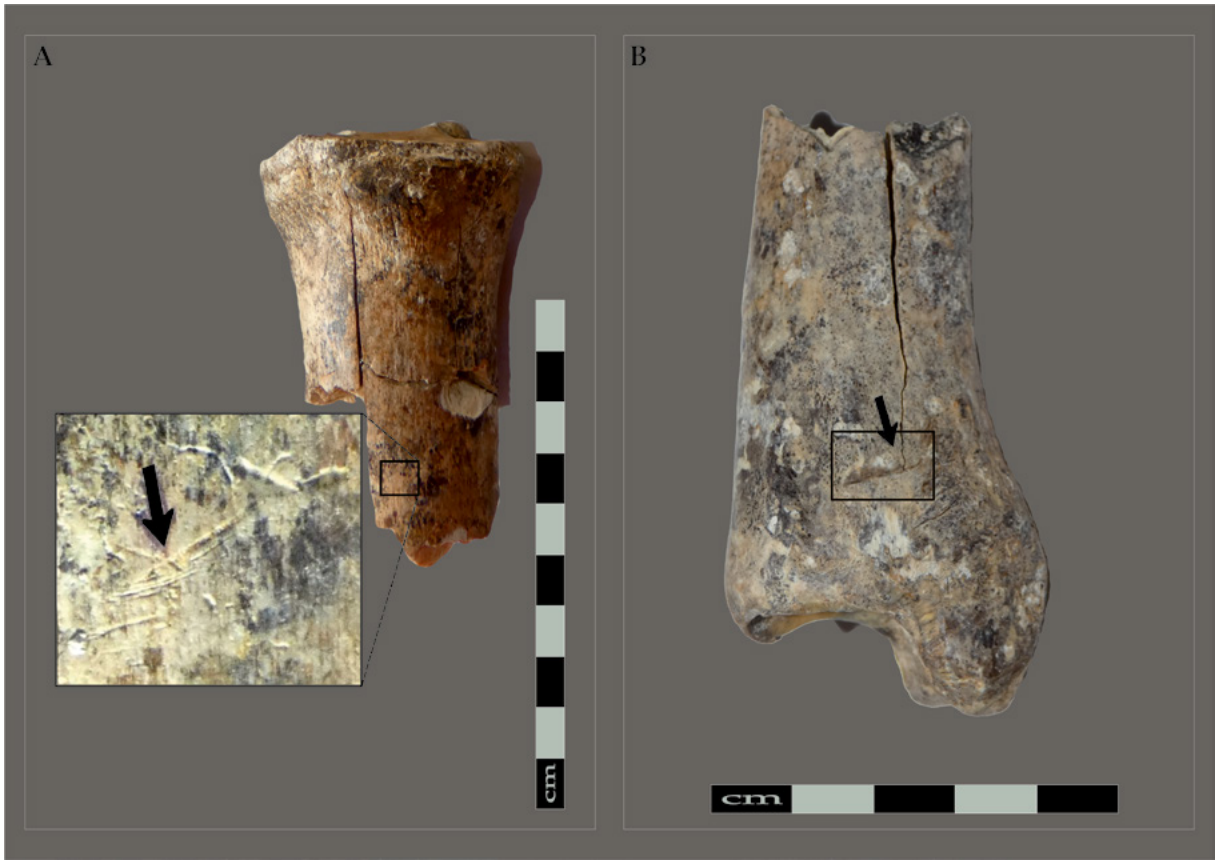
[23] Fehér 2000.
[24] Lyman 1994; Andrews–Fernández-Jalvo 2012; Fernández-Jalvo–Andrews 2016.
[25] Lanszki–Heltai–Szemethy 2007: 241.
[26] Markó 2019: 272, Table 3.
[27] Gábori Csánk 1983: 269.

Az újabb antropológiai kutatások során azonban megállapítást nyert, hogy a fogak nem hordoznak magukon olyan diagnosztikus jelleget, amelyek szerint biztosan besorolhatók lennének egyik vagy másik fajba – tehát származhattak a leletek a *Homo sapiens*től is.[28] A sárga agyagból előkerült hátcsigolyaleleten Rachel J. A. Hopkins 2015-ben radiokarbon-vizsgálatot végzett, az eredményről az alábbiakban esik szó.[29] A BTM-ben egy további emberi fog *(caninus)* is megtalálható egy felirat nélküli zacskóban, így sajnos nem tudható, hogy a barlang mely részéből és rétegéből került elő. A vizsgálataink nem adtak magyarázatot az embertani leletek barlangba kerülésének körülményeire. A ragadozókat azért zárnánk ki a lehetőségek közül, mert azok fognyomát egyik leleten sem találtuk.

A jégkori ember tevékenységéhez köthető nyomok

Első terem

Hét darab vágásnyomos csontot sikerült találni az anyagban, két esetben a faj is meghatározható volt a maradványokból. Minden darabnál megállapítható volt a szelvény száma, amelyből a lelet előkerült, ez alapján a terem középső részén helyezkedtek el az üledékben az emberi tevékenységekhez köthető maradványok. Az egyik vágásnyomot egy *adultus* korú vadló *(Equus* sp.) gyakorlatilag teljes *metacarpus*-csontjának proximális részén *(1. ábra A*, *1. táblázat 2)* azonosítottuk. A csont majdnem teljes, de az ásatás közben, esetleg a tárolás során megsérült, több darabra töredezett. A másik nyom egy

1. ábra: A: *Equus* sp. *metacarpus proximalis* töredéke vágásnyomokkal; B: *Cervus elaphus tibia* distalis töredéke vágásnyommal

[28] Tillier et al. 2006: 102.
[29] Hopkins 2018.

felnőtt *(adultus)* korú gímszarvas *(Cervus elaphus) tibia distalis*-töredékén látható *(1. ábra B, 1. táblázat 6)*. A további öt darab vágásnyomos, viszonylag kis méretű végtagcsonttöredék viszont nem meghatározható emlősfajokat *(Mammalia* indet.) képvisel *(1. táblázat 1,3–5, 7)*. Szintén nem volt megállapítható a szürke kevert rétegből előkerült három darab fosszilis égett csont *(1. táblázat 8)* esetében, hogy azok milyen fajtól származtak.

Hátsó terem

A leletanyagban kilenc darab vágásnyomos csontot találtunk, így a barlang hátulsó része tartalmazta leginkább az emberi tevékenységhez köthető nyomokat. Több esetben is csak részben lehetett rekonstruálni az előkerülési helyüket, mert a papírzacskóra nem volt minden adat ráírva. Hat darabot sikerült faji szinten meghatározni, ezek közül öt barlangi medvétől – egy *juvenilis humerus* (felkarcsont) -diafízis *(2. táblázat 12)*, egy *juvenilis tibia* (sípcsont) -fragmentum *(2. táblázat 1)* és három *costae* (borda) -fragmentum *(2. táblázat 6–7, 10)* –, valamint egy barlangi oroszlántól származó *calcaneus* (sarokcsont) *(2. táblázat 5)* -maradvány. A három bordatöredék közepes vagy nagy testméretű emlőstől származhatott *(Mammalia* indet.) *(2. táblázat 4, 9, 11)*, amelyeken egy-egy helyen azonosítottuk a vágásnyomokat. Égett csont nem került elő, de egy darab valószínűleg ember által feltört végtagcsontot *(Mammalia* indet.) találtunk *(2. táblázat 8)*. A barlangi medve felkarcsontján négy különálló helyen láthatók a vágás nyomai *(2. ábra A, 2. táblázat 12)*, az egyik bordatöredéken három helyen *(2. ábra B, 2. táblázat 10)*, a sípcsonton és a többi bordán egy-egy helyen ismertünk fel nyomokat (egy vágásnyomos bordamaradvány: *3. ábra A: 2, 2. táblázat 6)*. Az egyik bordacsont-töredék érdekessége, hogy a vágásnyom alatt ragadozó fognyoma, az alatt pedig meghatározatlan rágcsáló rágásnyoma is látható *(3. ábra A: 1, 2. táblázat 7)*. A barlangi oroszlán sarokcsontján egy rövid vágás nyomát találtuk *(3. ábra B, 2. táblázat 5)*. A barlangi oroszlán-leletegyüttest a két teremrészben 23 *adultus* korú maradvány képviseli. Egy előzápfog, a mellső és hátsó mancs csontjai, valamint farokcsigolyák találhatók a leletanyagban. Az előzápfog kivételével ezek a csontelemek a nyúzást követően a bőrben maradó száraz, húsmentes végtagcsontok, illetve farokcsigolyák. A csontmaradványok felszíne egységesen és közepes mértékben koptatott, azokon nem találtuk ragadozó fog- vagy harapásnyomait.

1. táblázat: az első teremből előkerült vágásnyomos csontok és égett csonttöredékek listája

sorsz.	faj	a lelet megnevezése	ásatási adatok (szelvényszám, réteg, mélység)
1.	*Mammalia* indet.	végtagcsont-fragmentum	4, sárga agyag, –100 cm
2.	*Equus* sp. (vadló)	*metacarpus*	5, sárga agyag, –120 cm
3.	*Mammalia* indet.	végtagcsont-fragmentum	5, sárga agyag, –120 cm
4.	*Mammalia* indet.	végtagcsont-fragmentum	6/a, sárga agyag, –100 cm
5.	*Mammalia* indet.	végtagcsont-fragmentum	6/a, sárga agyag, –180 cm
6.	*Cervus elaphus* (gímszarvas)	*tibia distalis*-fragmentum	6/2, sárga agyag, –120 cm
7.	*Mammalia* indet.	végtagcsont-fragmentum	7/a, sárga agyag, –120 cm
8.	*Mammalia* indet.	három darab égett csonttöredék	4/2, kevert szürke kevert réteg, –80 cm

2. táblázat: a hátsó teremből előkerült vágásnyomos csontok és egy fosszilis kagylóhéj listája

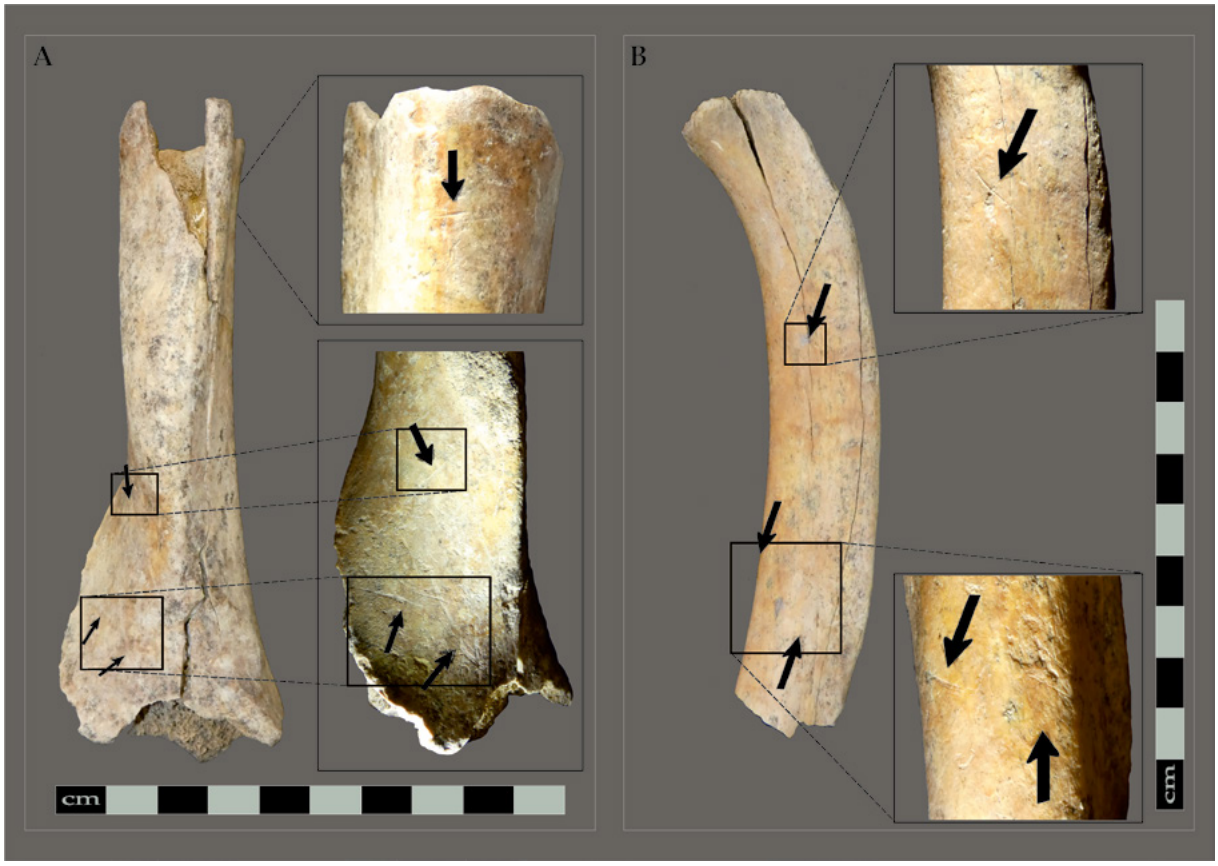
sorsz.	faj	a lelet megnevezése	ásatási adatok (szelvényszám, réteg, mélység)
1.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	tibiadiafízis proximális fragmentuma	T/1, sárga agyag, ismeretlen mélység
2.	*Cervus elaphus* (gímszarvas)	átfúrt szemfog (gyöngyfog)	2/1, sárga agyag, ismeretlen mélység
3.	*Glycymeris obovata* (fésűkagyló)	fosszilis kagylóhéj	3/3, sárga agyag, barlangfal, párkány
4.	*Mammalia* indet.	*costae*-fragmentum	5/2, sárga agyagos szint alja, ismeretlen mélység
5.	*Panthera spelaea* (barlangi oroszlán)	*calcaneus*	5/2, sárga agyagos szint alja, ismeretlen mélység
6.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	*costae*-fragmentum	6/1, sárga agyag, ismeretlen mélység
7.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	*costae*-fragmentum	6/1, sárga agyag, ismeretlen mélység
8.	*Mammalia* indet.	feltört végtagcsont-fragmentum	6/1, sárga agyag, ismeretlen mélység
9.	*Mammalia* indet.	*costae*-fragmentum	6/?, sárga agyag, ismeretlen mélység
10.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	*costae*-fragmentum	6/?, sárga agyag, ismeretlen mélység
11.	*Mammalia* indet.	*costae*-fragmentum	6/?, sárga agyag, ismeretlen mélység
12.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	*humerus*-diafízis	6/?, sárga agyag, ismeretlen mélység

A vizsgálataink során előkerült egy feltehetően pleisztocén korú gímszarvas átfúrt szemfoga, amit ékszerként viselhetett az őskőkor embere *(5. ábra A, 2. táblázat 2)*. Ennek kapcsán utalni kell az irodalomban közölt adatra,[30] mely szerint a hátsó terem falánál egy párkányszerű részen került elő egy méretes oligocén korú kagylóhéj *(Glycymeris obovata, 2. táblázat 3)* két barlangi medve szemfogának társaságában. Az ásatónak az volt a benyomása, hogy szándékosan helyezték oda ezeket a tárgyakat az őskőkorban. A kagylóhéj maradványa megtalálható a gyűjteményben, több barlangimedve-szemfog is előkerült a hátsó teremből, viszont az említett két konkrét darabot nem tudtuk azonosítani az anyagban.

Hopkins adatai az első teremrészből

Rachel J. A. Hopkins doktori munkája kapcsán 2015-ben radiokarbon-vizsgálat céljából mintát vett 10 darab csontból, melyek a sárga agyagrétegből kerültek elő, de ezek közül csak hét mérésből kapott értékelhető eredményt. Az egyik mintázott csont egy emberi hátcsigolya (MR–01; *5. ábra B)* volt, ehhez az egyénhez tartozó további négy csigolyát a jelen kutatás alkalmával találtunk a szürke kevert réteg anyagában. A csigolyából mért és 2018-ban közzétett radiokarbon dátuma 8145±40 BP, 9250–9000 cal BP (OxA-33849).[31] Amennyiben ez a dátum helyes, akkor a 2009-ben Hódmezővásárhely–Gorzsa-V. homokbánya

[30] Gábori Csánk 1983: 267–269.
[31] Hopkins 2018: 372, Table 11.17; 373, Fig. 11.38.

2. ábra: A: *Ursus spelaeus humerus* diafízise vágásnyomokkal; B: *Ursus spelaeus* borda *(costa)* töredéke vágásnyomokkal

lelőhelyen feltárt első mezolitikus korú embertani lelettel vethető össze.[32] Az emberi maradvány radiokarbon kormeghatározással 7608–7503 cal BC, 2σ (Poz-39458) datált.[33] Az egyik szélső kalibrált érték mezolitikus kort adott (MR–01, emberi hátcsigolya), a másik (MR–08, *Mammalia* indet. csigolyatöredék) eredménye viszont kívül esik a mérési tartományon. A további öt dátum sem mutat egységes képet, 22 440–45 280 cal BP között szóródnak,[34] így a dátumok szóródása is a réteg bolygatottságát, a leletanyag utólagos keveredését támasztja alá.

A pleisztocén fauna revíziója és a barlangba kerülésük körülményei

A barlangi medve

Mindkét teremben a pleisztocén rétegek domináns faunaeleme a barlangi medve volt. A barlangból összesen 668 darab maradványuk került elő *(3. táblázat 9; 4. táblázat 6)*, nagyrészt a hátsó teremből – amelynek csak a felét tárták fel. A csontvázak valamennyi anatómiai alkotóeleme előkerült, erősen keverten és sokszor töredezett állapotban. A csontok között megtalálható az újszülött *(neonatus)* korútól az idős *senilis* korúig minden korosztály és mindkét nem maradványa. Vizsgálataink alapján kijelenthető, hogy a medvék nemcsak telelő-, hanem szülő- és bocsnevelő helyként is használták a barlangot. Több csonton ragadozó emlősök fog- és rágásnyomait lehetett megfigyelni.

Madarak

A néhány előkerült *(Tetrao* sp., *Lagopus* cf. *lagopus*, *Pyrrhocorax* sp., *Bubo scandiaca)* csontmaradvány mind hidegjelző madárfajtól származik *(3. táblázat 1–4; 4. táblázat 1–3)*.[35] A fajdfélék

[32] Tóth 2011: 15–16.
[33] Dani–Horváth 2012: 68; Horváth–Ilon 2017: 68.
[34] Hopkins 2018: 372–373, Table 11.17; Fig. 11.38.
[35] Gábori Csánk 1983: 263–264.

3. táblázat: az első terem faunisztikai és embertani maradványainak listája

sorsz.	faunalista	Gáboriné Csánk (1984)	Cserpák (2025)
1.	*Tetrao sp. indet.* (fajdféle)	1	1
2.	*Lagopus cf. lagopus* (hófajd)	2	1
3.	*Bubo scandiaca* (hóbagoly)	1	1
4.	*Pyrrhocorax* sp. indet. (havasi varjú vagy csóka)	1	1
5.	*Homo* sp. (ember)	3	3
6.	*Canis lupus spelaeus* (barlangi farkas)	4	3
7.	*Vulpes* sp. (róka)	4	4
8.	*Ursus arctos* (barnamedve)	4	4
9.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	110	110
10.	*Panthera spelaea* (barlangi oroszlán)	3	1
11.	*Lepus timidus* (havasi nyúl)	19	19
12.	*Equus* sp. (vadló)	11	11
13.	*Cervus elaphus* (gímszarvas)	8	8
14.	*Rangifer tarandus* (rénszarvas)	1	1
15.	*Capra* sp. (kőszáli kecske)	4	3
16.	*Bovidae* (tulokfélék)	9	7

3. ábra: A: 1: *Ursus spelaeus* borda *(costae)* -töredéke vágásnyomokkal, ragadozó fognyomával és meghatározatlan rágcsáló rágásnyomával; 2: *Ursus spelaeus* borda *(costae)* -töredéke vágásnyomokkal; B: *Panthera spelaea* sarokcsontja *(calcaneus)* vágásnyommal

csontjai a barlangba kerülhettek egyaránt ember és ragadozók által is, mivel felszínükön a rájuk jellemző tafonómiai nyomok nem voltak felismerhetők. A hóbagoly *tarsometatarsus* maradványát ragadozó vihette a lelőhelyre, mert felületén rágásnyom található.

A ragadozó fauna

Panthera spelaea (barlangi oroszlán) -leleteket az ásatási anyagban mindkét barlangrészből azonosítottak.[36] Kretzoi Miklós három leletet említ az első terem leletanyagában,[37] de ebből csak egy ujjperccsontot *(phalanx media)* sikerült a revízió alkalmával megtalálnunk *(3. táblázat 10)*. A hátsó terem szelvényeiből összesen 22 leletet találtunk: *4. táblázat 8: premolaris* [P^4] *dext. (4. ábra B: 2)*, *calcaneus dext. (3. ábra B)*, két darab *metacarpus* (Mc_2 *dext.* és Mc_4 *sin.*) *(4. ábra A: 1–2)*, két darab *metatarsus* (Mt_3 *dext.*, és Mt_5 *dext. [4. ábra A: 3]*), négy darab *phalanx proximalis (4. ábra B: 1, 4)*, két darab *phalanx media*, négy darab *os unguiculare (4. ábra B: 3)* és hat darab *vertebrae caudales (4. ábra B: 5)* (mind a medencecsontot követő felső farokcsigolya-szakasz maradványai). A barlangioroszlán-leleteket a hátsó teremben, rendszer nélkül és keverten, gyakorlatilag minden szelvényből sikerült meghatároznunk. Barlangioroszlán-maradványok Magyarország területén több lelőhelyről ismertek, viszont a faj egy-egy leletegyüttesben mindig alacsony példányszámban képviselt.[38]

Crocuta crocuta spelaea (barlangi hiéna) -leleteket csak a hátsó teremben találtak az ásatás során.[39] A leletanyag a következő: egy állkapocs három foggal *(6. ábra A: 4)*, öt izolált fog

4. ábra: A: *Panthera spelaea*-maradványok: 1, 2: *metacarpus* (Mc2 dext., Mc4 sin.); 3: *metatarsus* (Mt3 dext.); B: 1: *phalanx proximalis*; 2: *dens premolaris*; 3: *os unguiculare*; 4: *phalanx proximalis*; 5: *vertebrae caudales*

[36] Gábori Csánk 1983: 263–266.
[37] Gábori Csánk 1983: 263.
[38] Dobosi–Vörös 1994: 23, Table 1.
[39] Gábori Csánk 1983: 265–266.

4. táblázat: a hátsó terem faunalistája

sorsz.	faunalista	Gáboriné Csánk (1984)	Cserpák (2025)
1.	*Tetrao* sp. indet. (fajdféle)	+	1
2.	*Lagopus cf. lagopus* (hófajd)	+	1
3.	*Bubo scandiaca* (hóbagoly)	-	1
4.	*Vulpes* sp. (róka)	+	4
5.	*Ursus arctos* (barnamedve)	+	2
6.	*Ursus spelaeus* (barlangi medve)	+	558
7.	*Crocuta crocuta spelaea* (barlangi hiéna)	+	6+3
8.	*Panthera spelaea* (barlangi oroszlán)	+	22
9.	*Lepus timidus* (havasi nyúl)	+	4
10.	*Equus* sp. (vadló)	+	1
11.	*Cervus elaphus* (gímszarvas)	+	1
12.	*Rangifer tarandus* (rénszarvas)	+	2
13.	*Alces/Megaloceros* (jávorszarvas vagy óriásszarvas)	+	2
14.	*Capra* sp. (kőszáli kecske)	+	1
15.	*Bovidae* (tulokfélék)	+	1

az állcsontból és állkapocsból (három *caninus [6. ábra A: 1], premolaris [6. ábra A: 2]* és *molaris),* valamint három darab kövesedett ürülék *(koprolit) (6. ábra A: 3; 4. táblázat 7)*. Az első és hátsó terem leletanyagában több barlangi hiéna által megrágott csont *(6. ábra B)* található, ez az előkerült *koprolit*okkal együtt bizonyítéka annak, hogy az állat több alkalommal megfordult a barlangban.[40] A megtalált hiénafogak és -állkapocs alapján legalább két – egy fiatal fiatal *(juvenilis)* és egy felnőtt *(adultus)* – egyedhez tartoztak a leletek.
Kisebb leletszámban és kizárólag felnőtt *(adultus)* korú példányokkal vannak jelen az alábbi ragadozó fajok: *Ursus arctos*, *Canis lupus spelaeus*, *Vulpes* sp. A barnamedve maradványait fogak, valamint lábközépcsontok képviselik a leletanyagban *(3. táblázat 8; 4. táblázat 5)*. Barlangifarkas-leletek (fog és végtagcsontok) csak az első teremből kerültek elő *(3. táblázat 6)*. Kretzoi meghatározott a hátsó rész kitöltésében is barlangifarkas-leleteket,[41] azonban a jelen vizsgálat szerint a maradványok holocén korúnak bizonyultak. A néhány darab rókamaradvány (állcsonttöredék fogakkal, végtagcsontok, csigolya) származhatott vörös vagy sarki rókától egyaránt *(3. táblázat 7; 4. táblázat 4)*. A lelőhelyről előkerült nagyszámú rágásnyomos csont a barlangi hiéna mellett főleg a barlangi farkas és a róka alkalmi ragadozó tevékenységét mutatja. Három menyétféle ragadozó *(Mustela nivalis*, *Mustela erminea*, *Meles meles)* maradványai szerepelnek még Kretzoi faunalistájában,[42] amelyek a vizsgálataink alapján viszont nem pleisztocén, hanem holocén korúak.

A növényevő fauna

A barlang mindkét részében azonos növényevő fajokat *(Lepus timidus*, *Equus* sp., *Cervus elaphus*, *Rangifer tarandus*, *Capra* sp., *Bovidae)* határoztunk meg, az első teremben viszonylag magasabb, a hátsó teremben alacsonyabb leletszámmal. Ezt egészíti ki a hátsó teremből előkerült két végtagcsont töredéke, amely óriásszarvastól *(Megaloceros* sp.) vagy jávorszarvastól *(Alces alces)* származik *(4. táblázat 13)*. Ezek a csontok nem hordozzák magukon azokat a diagnosztikus jegyeket, amelyek alapján besorolhatók lennének egyik vagy másik fajba.[43] A havasi nyúlnak végtag-

[40] Daschek 2023.
[41] Gábori Csánk 1983: 265.
[42] Gábori Csánk 1983: 263–266.
[43] Breda 2005.

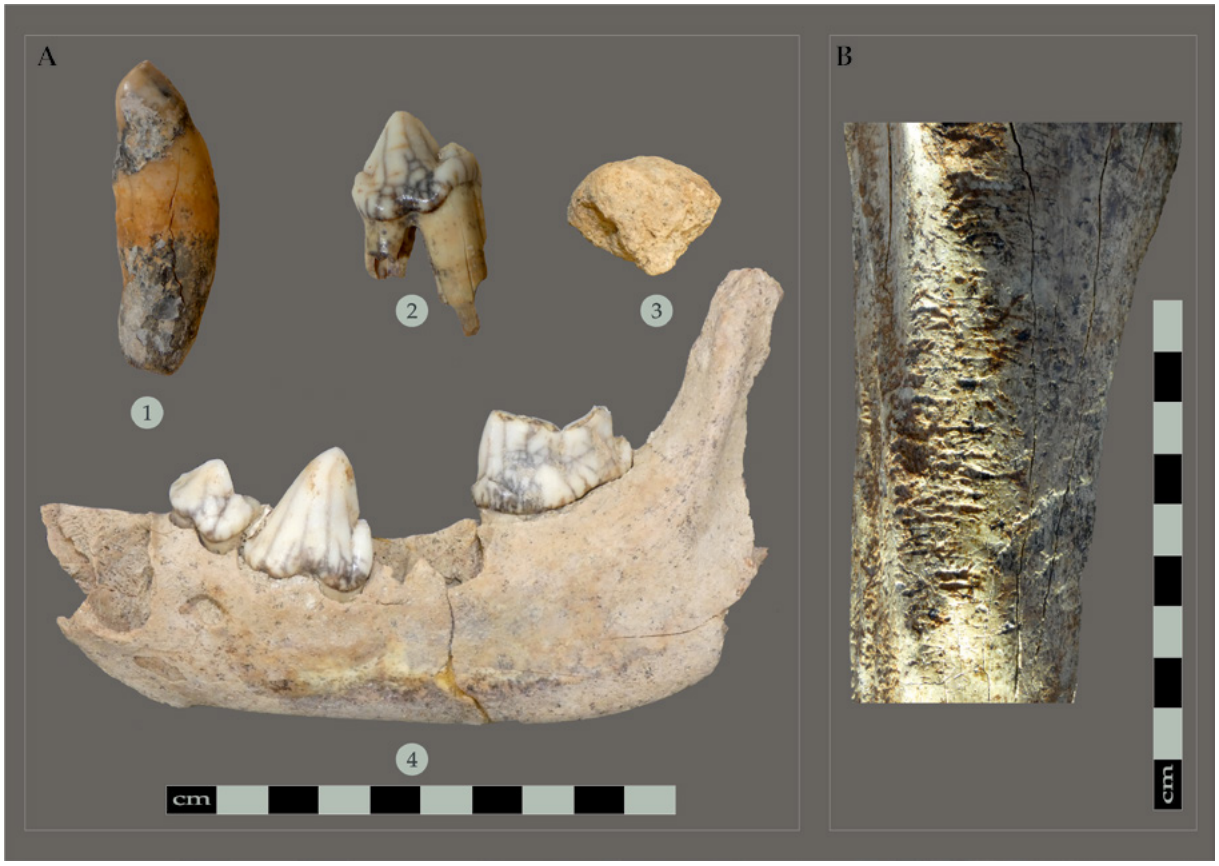

5. ábra: A: *Cervus elaphus* átfúrt szemfoga; B: emberi csigolya; Rachel J. A. Hopkins (Oxford): MR–01 ^{14}C minta; 8145±40 (BP); 9250–9000 (calBP) (OxA-33849)

csontjai és csigolyája őrződött meg *(3. táblázat 11; 4. táblázat 9)*, a vadlónak fogai, sípcsonttöredéke, lábközépcsontjai, ujjperce *(3. táblázat 12; 4. táblázat 10)*. A gímszarvasnak a végtagcsontjai és fogai *(3. táblázat 13; 4. táblázat 11)*, a rénszarvasnak agancstöredéke, fogai, lábközépcsont-töredéke és ujjperccsontjai *(3. táblázat 14; 4. táblázat 12)* kerültek elő. A kőszáli kecskét fogak képviselik az anyagban *(3. táblázat 15; 4. táblázat 14)*. Az eddig felsorolt növényevő fauna csontmaradványai mind teljesen kifejlett *adultus* korú egyedektől származtak. A tülkösszarvúak maradványait (fogak és végtagcsonttöredékek) *(3. táblázat 16; 4. táblázat 15)* viszont egyaránt képviselik *juvenilis* és *adultus* korú példányok. A rétegekből előkerült néhány kis- és nagyemlőslelet, elsősorban a havasi nyúl, rénszarvas és tülkösszarvúak *(Bovidae)* maradványai közvetlen bizonyítékok hiányában egyaránt képezhették az ember vagy a ragadozó állatok zsákmányát is.

Értelmezés

A barlangban feltárt nagy testű ragadozók és zsákmányállatok csontanyaga több, egymással összefüggő értelmezési kérdést vet fel. Az őskőkor embere valószínűleg a telelő medvét ejthette el a barlangban, kihasználva a hibernált állatok védtelen, sebezhető helyzetét; a csontokon megfigyelt, ragadozóktól származó fog- és rágásnyomok ugyanakkor arra utalnak, hogy az ember mellett ragadozó állatok is kihasználhatták az éppen telelő vagy bocsaikat nevelő medvék kiszolgáltatottságát. A barlangi oroszlán esetében a leletegyüttes nagy valószínűséggel egyetlen, teljesen kifejlett felnőtt egyedhez tartozott – amit az anatómiai vizsgálatok is alátámasztanak –, és feltehetően ember által nyúzott bőrben, a koponyával együtt került a barlangba.
A barlangi hiéna jelenlétét a rágott csontok és a *koproli*tok egyértelműen igazolják, ismételt

6. ábra: A: *Crocuta crocuta spelaea*-maradványok; 1: *caninus*; 2: *dens premolaris*; 3: *koprolit*; 4: *mandibula fragmentum* sin. (P_2-P_3 és M_1 fogakkal); B: *Equus* sp. tibiatöredéke barlangi hiéna rágásnyomaival

látogatásra utalva; nyitott kérdés azonban, hogy az állat dögevőként az ember zsákmányának maradékát, egy természetes úton elhullott állatot vagy éppen a telelő medvét – esetleg annak bocsait – ejtette-e el, ahogyan ezt más lelőhelyeken is dokumentálták. A hiénatanya-elméletnek ellentmond, hogy újszülöttek leletei nincsenek az anyagban, illetve hogy a hátsó terem feltárt feléből nem kerültek elő egyéb testtájékok csontmaradványai; ez utóbbi megfigyelés – bár az ásatási módszernek is tulajdonítható – felveti annak lehetőségét, hogy a fogak, elsősorban a szemfogak, részben ember által kerültek a barlangba. Hasonlóan megfontolandó kérdést vet fel Rachel J. A. Hopkins radiokarbon mintavétele: a csigolyák előkerülésének interpretációja a pleisztocén, illetve kevert rétegből azonos korú régészeti leletek hiányában több mint problémás. A kutató a fosszilis csontok kiválasztásával azon ásatási szelvényekre összpontosított, amelyből az őskőkori kőeszközök és a jégkori ember fogai származtak, és a kiválasztott pleisztocén csontokat a vizsgáló véleménye szerint emberi tevékenységhez köthető vágásnyomok jellemezték – jelen vizsgálat alkalmával viszont nem találtunk vágásnyomos csontot a megmintázott csontok között.[44] Mindezek alapján megállapítható, hogy a paleolitikum embere a barlangban valószínűleg több alkalommal megfordult, de egy-egy látogatásakor csak rövidebb időtartamra. A vizsgálat teljességét ugyanakkor korlátozza, hogy az 1983-as publikációban említett „megafauna" gyapjasmamut- (*Mammuthus primigenius*), gyapjasorrszarvú- (*Coelodonta antiquitatis*) és részben az óriásszarvas (*Megaloceros* sp.) elemeit nem sikerült megvizsgálni, mert azok mára elkeveredtek vagy elvesztek.[45] A nagy testű növényevők maradványai nyilvánvalóan a ragadozók vagy az ember zsákmányaként kerülhettek a barlang kitöltésébe. Ugyanígy elkeveredett a leletanyagból az 1983-as publikációban feldolgozatlanként említett mikrofauna-anyag is.[46]

[44] Hopkins 2018: 47.
[45] Gábori Csánk 1983: 263–266.
[46] Gábori Csánk 1983: 263–266.

Összegzés

Megállapítottuk, hogy a barlang jégkori rétegei erősen kevertek, amit a pleisztocén időszakban a kürtőn beáramló víz mellett a barlangi medvék tevékenysége, a holocénben a borzbeásások okozhattak. A vizsgálatok szerint és Rachel J. A. Hopkins radiokarbon dátumai alapján legalább 40 000 év faunamaradványa keveredett a pleisztocén kitöltésben. Ember által okozott vágásnyomot találtunk vadló-, gímszarvas-, barlangi medve- és barlangioroszlán-csontokon, továbbá faji szinten nem meghatározható csontmaradványokon. A leletanyagot kiegészíti egy valószínűleg ember által feltört végtagcsont és három égett csonttöredék. A barlangi medvét feltehetően a téli telelés ideje alatt zsákmányolták elődeink. A barlangi oroszlánnak nagy valószínűséggel egy egyedhez tartozó maradványait a vizsgálatok alapján nyúzott bőrben vitte az ember a lelőhelyre. A jégkori ember által a barlangban hagyott tárgyak a kőeszközök mellett a gímszarvas átfúrt szemfoga, valamint egy fosszilis kagylóhéj voltak. A revízió során előkerült újabb embertani leletek (csigolyák), amelyek egy vagy két egyén maradványaihoz tartoztak, holocén korúnak bizonyultak. Az emberi fogak karakterisztikus jellegek, és valamint korhatározó vagy genetikai vizsgálatok hiányában nem tekinthetők biztosan a neandervölgyi ember maradványának.
Az őskőkori emberek számos alkalommal keresték fel rövidebb időtartamra a barlangot. A kisebb és nagyobb testméretű ragadozók is csak alkalomszerűen látogatták, de a barlangi medvék akár hónapokon át is kihasználták az üreg nyújtotta kiváló lehetőségeket.
A Kretzoi Miklós által leírt 24 pleisztocén korú taxonból a vizsgálat csak 17 taxon jelenlétét (valamint az emberi maradványokat) tudta kimutatni, mert a mikro- és megafauna-elemek néhány kivételével elkeveredtek vagy elvesztek, továbbá a menyétfélék maradványai *(Mustela nivalis*, *Mustela erminea, Meles meles)* holocén korúnak bizonyultak.
A barlang előterében és első termének bejárati részén meghagyott tanúfal erősen leomlott, részben megsemmisült, így csak a hátsó teremben az ásatások után meghagyott kitöltés adhat további lehetőséget a kutatásokhoz *(7. ábra B)*.

7. ábra: A: a barlang bejárata, jobbra a megmaradt kitöltés részletével; B: a megmaradt kitöltés, erősen leomolva és erodálódva

Források

Gábori Csánk 1970
Gábori Csánk Veronika: *Jelentés a Remete Felső-barlang 1970. évi ásatásáról*. (Kézirat.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Adattár, 1970.

Hivatkozott irodalom

Andrews–Fernández-Jalvo 2012
Andrews, Peter – Fernández-Jalvo, Yolanda: How to Approach Perimortem Injury and Other Modifications. In: Bell, Lynne S. (ed.): *Forensic Microscopy for Skeletal Tissues: Methods and Protocols*. New York: Humana Press, 2012, 191–225.

Breda 2005
Breda, Marzia: The morphological distinction between the postcranial skeleton of *Cervalces/Alces* and *Megaloceros giganteus* and comparison between the two Alceini genera from the Upper Pliocene–Holocene of Western Europe. In: *Geobios* 38 (2005), 151–170.

Császár 1997
Császár Géza (szerk.): *Basic Lithostratigraphic Units of Hungary*. Budapest: The Geological Institute of Hungary, 1997.

Cserpák–Péntek–Zandler 2025
Cserpák Ferenc – Péntek Attila – Zandler Krisztián: Examination of anthropogenic traces on Pleistocene bone material from the Upper Cave of the Remete Valley and revision of the fauna. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 76 (2025), 239–250.
DOI: https://doi.org/10.1556/072.2025.00042

Dani–Horváth 2012
Dani János – Horváth Tamás: *Őskori kurgánok a Magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió*. Budapest: Archaeolingua, 2012.

Daschek 2023
Daschek Éva J.: A fearsome predator-scavenger in Hungary: The role of the cave hyena in the accumulation of the fossil animal remains according to the taphonomic and archaeozoological study of the Middle Palaeolithic site of Érd (Transdanubia, Carpathian Basin). In: *Archaeologiai Értesítő* 148 (2023), 69–92.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2023.00052

Dobosi–Vörös 1994
Dobosi Viola – Vörös István: Material and chronological revision of the Kiskevély cave. In: *Folia Archaeologica* 43 (1994), 9–50.

Fehér 2000
Fehér György: *A háziállatok funkcionális anatómiája*. Budapest: Mezőgazda Kiadó, 2000.

Ferencz 1943
Ferencz Károly: A Pilishegy és a tőle D-re eső terület földtani viszonyai. In: *A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése* 3 (1943), 7–37.

Fernández-Jalvo–Andrews 2016
Fernández-Jalvo, Yolanda – Andrews, Peter: *Atlas of Taphonomic Identifications. 1001+ Images of Fossil and Recent Mammal Bone Modification*. Dordrecht: Springer, 2016.

Gábori 1958
Gábori Miklós: A Remete-barlang ásatásának eredményei. A magyar késői paleolitikum kérdései. In: *Budapest Régiségei* 18 (1958), 9–52.

Gábori Csánk 1983
Gábori Csánk Veronika: La grotte Remete « Felső » (Supérieure) et le « Szeletien de Transdanubie ». In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983), 249–285.

Gábori Csánk 1993
Gábori Csánk Veronika: *Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie*. Liège: Université de Liège, 1993.

Gáboriné Csánk 1984
Gáboriné Csánk Vera: *A Remete Felső-barlang és a „dunántúli Szeletien"*. In: Budapest Régiségei XXVI (1984), 5–32.

Hopkins 2018
Hopkins, Rachel J. A.: *A Matter of Time. Towards an Absolute Chronology for the Middle-Upper Palaeolithic Biocultural Shift along the Danube Fluvial Corridor* (PhD disszertáció). Oxford: Oxford University, 2018.

Horváth–Ilon 2017
Horváth Tünde – Ilon Gábor: Mezőlak–Szélmező-Tőzegtelep: Egy nem hétköznapi őskori lelőhely. In: *Archeometriai Műhely* 3 (2017), 143–183.

Horváth–Szunyogh 1971
Horváth János – Szunyogh Gábor: A máriaremetei Szurdok-völgy barlangjainak felmérése. In: *Karszt és Barlang* 1 (1971), 9–22.

Kormos–Lambrecht 1914
Kormos Tivadar – Lambrecht Kálmán: A Remetehegyi sziklafülke és postglaciális faunája. In: *Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve* 22 (1914), 347–380.

Lanszki–Heltai–Szemethy 2007
Lanszki József – Heltai Miklós – Szemethy László: Európai borz – *Meles meles* (Linnaeus, 1758). In: Bihari Zoltán – Csorba Gábor – Heltai Miklós (szerk.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2007, 241–244.

Lyman 1994
Lyman, R. Lee: *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Markó 2019
Markó András: Jankovichian, Szeletian or a leaf point industry: Analysis of three small lithic assemblages. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019), 259–282.
DOI: https://doi.org/10.1556/072.2019.70.2.1

Mozsolics 1988
Mozsolics Amália: Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988), 27–64.

M. Virág 1995
M. Virág Zsuzsanna: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (Das Ludanice-Problem). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1995), 61–94.

Schafarzik–Vendl 1929
Schafarzik Ferenc – Vendl Aladár: *Geológiai kirándulások Budapest környékén*. Budapest: Stadium Sajtóvállalat Részvénytársaság, 1929.

Tillier et al. 2006
Tillier, Anne-Marie – Mester Zsolt – Henry-Gambier, Dominique – Pap Ildikó – Ringer Árpád – Gyenis Gyula: The Middle-Upper Paleolithic transition in Hungary: An anthropological perspective. In: Cabrera Valdés, Victoria – Bernaldo de Quirós Guidotti, Federico – Maíllo Fernández, José Manuel (eds.): *En el Centenario de la Cueva de el Castillo: El ocaso de los Neandertales*. Santander: Universidad Nacional de Educación a Distancia en Cantabria, 2006, 89–106.

Tóth 2011
Tóth Katalin: Előzetes beszámoló a Hódmezővásárhely–Gorzsa V. számú homokbánya lelőhelyen végzett feltárásról. In: *Hombár/Múzeumi Műhely* 6 (2011), 7–31.

Vértes 1954
Vértes László: Néhány új őskőkori lelőhelyünkről. In: *Folia Archaeologica* 6 (1954), 9–21.

Vörös 2000
Vörös István: Macro-mammal remains on Hungarian Upper Pleistocene sites. In: Dobosi T. Viola (szerk.): *Bodrogkeresztúr-Henye (NE Hungary) Upper Palaeolithic Site*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000, 186–212.

Vörös 2008–2010
Vörös István: Pézsmatulok (*Ovibos pallantis* H. Smith) koponyalelet a zebegényi epigravetti vadásztelepen. In: *Folia Archaeologica* 54 (2008–2010), 39–55.

Cserpák Ferenc – Péntek Attila – Zandler Krisztián

A Remete-völgyi Felső-barlang pleisztocén korú csontanyagán végzett antropogén nyomok vizsgálata és a fauna revíziója

A múlt század elején a magyar barlangi ásatások fénykorában, a barlangokból előkerült állati maradványoknak – az alkalmazott feltárási módszereknek és szemléletnek köszönhetően – csak egy válogatott részét gyűjtötték össze és őrizték meg. Így ezek a korai ásatási időszakból származó leletegyüttesek csak korlátozott lehetőséget nyújtanak az antropogén eredetű nyomok vizsgálatára. A 20. század második felében feltárt barlangok között viszont már találunk olyan leletanyagot, amelynek feltárásakor igyekeztek minden maradványt begyűjteni az üledékből, ugyanakkor hagytak az utókor számára még feltárható kitöltést is. Számos lelőhelyet tanulmányozva esett a választásunk a Remete-szurdokban található barlang csontanyagára. A barlang kitöltéséből előkerült fauna erősen kevertnek bizonyult, így magyarázatot kerestünk ennek okaira. Az emberi tevékenységhez köthető nyomokat kutatva a barlang első és hátsó termében vágásnyomos, feltört és égett csontokat, valamint egy gímszarvas átfúrt szemfogát találtuk. A vágás nyomait viselő csontok egy részét fajhoz is lehetett kötni (*Equus* sp., *Cervus elaphus*, *Ursus spelaeus*, *Panthera spelaea*), a morfológiai karaktereket nem hordozó, többnyire kis méretű töredékeket viszont nem lehetett faji szinten meghatározni. Az ember által vadászott nagyemlősök mellett fény derült a barlangi medvék elejtési módjára, valamint a barlangioroszlán-csontok barlangba kerülésének valószínűleg nem mindennapi körülményére. A barlangból előkerült emberi maradványok esetében további természettudományos vizsgálatok szükségesek. A fauna revízióját maradéktalanul nem tudtuk elvégezni, mert sajnos az ásatásokat követően több apró- és nagyemlőslelet elkeveredett vagy elveszett.

Ferenc Cserpák – Attila Péntek – Krisztián Zandler

An Examination of Anthropogenic Traces on Pleistocene Bone Material from the Upper Cave in Remete Valley and a Revision of its Fauna

At the beginning of the last century, during the heyday of Hungarian cave excavations, only a selected portion of the faunal remains found in caves was collected and preserved due to the excavation methods and the approach in use. Thus, the assemblages from this early period of excavations offer limited opportunities for examining traces of anthropogenic origin. However, among the caves excavated in the second half of the 20th century, there are already faunal assemblages in which every effort was made to collect all remains from the sediment, while leaving some of the cave filling undisturbed for posterity. After studying several sites, the bone material from the cave located in the Remete Valley was chosen for examination. The fauna recovered from the cave filling proved to be highly mixed, and we looked for reasons. While searching for traces of human activity, cut-marked, broken and burnt bones were found in the front and back chambers of the cave, as well as a pierced red deer tooth. Some of the bones with cut marks could be linked to one species or another (*Equus* sp., *Cervus elaphus*, *Ursus spelaeus*, *Panthera spelaea*); however, the mostly small fragments that lacked distinct morphological features could not be identified at the species level. Light has been shed on the methods used to hunt large mammals, including cave bears, as well as on the likely unusual circumstances under which the bones of cave lions ended up in the cave. With regard to the human remains found in the cave, further scientific examination is necessary. A complete revision of the fauna could not be carried out because several small and large mammal finds were mixed up or lost after the excavations.

ÚJABB ADATOK A DUNAKANYAR AVAR KORI BENÉPESÜLÉSÉHEZ

BESZÁMOLÓ A SPAR ÁRUHÁZ KAPCSÁN FELTÁRT AVAR KORI TEMETŐRŐL

■ Décsi Enikő
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
eniko.decsi@femuz.hu
ORCID: 0009-0004-7984-8553
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.106-127

Bevezetés[1]

Szentendre és környéke régészeti korok szempontjából rendkívül sokszínű. A város Pest vármegyében, a Szentendrei-Duna-völgy és a Visegrádi-hegység kistájak találkozásánál fekszik, emiatt geomorfológiailag igen változatos képet mutat.[2] Míg északnyugatról a Visegrádi-hegység alacsony domblábi lejtőibe fut, addig kelet felől már a Duna menti síkvidék lapos ártereihez és teraszvidékeihez kapcsolódik.[3] A Duna mint jelentős természeti forrás az ősidőktől kezdve formálta a környezetet, és meghatározta az itt megtelepült népek mindennapjait.[4] A város egyik fontos időszaka a római korra tehető, amikor *Ulcisia Castra auxiliaris* táborának kiépülésével központi szerephez jutott.[5] A római uralom hanyatlását követően a népvándorlás időszakából – azon belül is az avar korra vonatkozóan – jóval kevesebb adattal számolhatunk.[6] Jelen tanulmányban a Szentendrén feltárt avar kori temető előzetes beszámolóját adom közre, elsősorban az előkerülés körülményeire, a temető előzményeire, a kiterjedésére, valamint a temetkezési szokások egy részére vonatkozóan.

A lelőhely környezeti jellemzői

A lelőhely a belvárost határoló Bükkös-pataktól délre és a 11. számú főúttól nyugatra lévő újvárosi részen terül el. Ez a terület korábban a Duna magas árterébe esett, ezért főként a folyóvízi síkságokra jellemző iszapos vagy homokos üledékes rétegek azonosíthatók itt a vékonyabb csernozjom vagy mezőségi talajok mellett.[7] Régészeti korszakok szempontjából a városnak ezen a részén római kori lelőhelyek dominálnak,[8] főként *Ulcisia Castra/Castra Constantia auxiliaris* táboráról, a hozzá kapcsolódó *auxiliaris vicus* maradványairól,[9] valamint az ezekhez kapcsolódó, több ponton mutatkozó temetkezésekről ismert.[10] A római kori jelenségek dominanciáján túl ugyanakkor az 1990-es években már megmutatkoztak a jelen tanulmányban tárgyalt avar kori temető előzményei is.

Leletmentések a Vasúti villasoron és az Árpád utcában

Szentendre – Vasúti villasor 3., 3/b. és 7.

A Vasúti villasor a HÉV-végállomástól északra található, keleti fele közvetlenül kapcsolódik a 11. számú főútba, ahol az 1990-es években szórványos jelleggel több alkalommal is dokumentálták az avar temető egyes részeit. A lelőhely ekkor Szentendre – Árpád utca déli szakasza (59473) néven került be a közhiteles nyilvántartásba.[11] 1990 októberében a 7. házszám alatti üzletház alapozásakor sikerült dokumentálni az első olyan temetkezéseket, amelyek esetében leletanyag is előkerült, és a sírok egymáshoz való viszonyát is vizsgálni lehetett. A nyugat–kelet tájolású sírok közül kettő gyermek-, kettő pedig felnőtt- volt. A sírgödrök egyszerű aknasírok voltak, és a korábbiakkal megegyezően a járószinttől mérten

1 Az ásatás kihívás elé állította a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársait, ugyanis a kezdeti előzetes információkra támaszkodva egy kisebb, belátható időn belül befejezhető feltárásra lehetett számítani. A feltárás végül megszakításokkal 2023 októberétől egészen 2024 júliusáig tartott. Ennek következtében a legtöbb résztvevő megtapasztalta, milyen kihívásokat tartogat egy évszakokon átívelő temetőfeltárás. Nélkületek nem sikerült volna: Antoni Dániel, Banga Péter, Bánlaki Zsolt, Bartha Dániel, Beker Edit, Bende Marcell, Bittsánszky Géza, Bócz Béla, Bolvári Miklós, Bózsa Anikó, Czermann Attila, Czibulka Ákos, Cseh István, Csuti Judit, Ekrik Ákos, Fekete Gertrúd, Giedl Dániel, Gilmayer Levente, György Eda, Hajdu László, Heltay Attila, Hüse Asztrik, Jakucs János, Jászberényi Mónika, Kis Nikoletta, Kovács László, Kovács Zoltán, Králik Kamilla, Labundy Bertalan, Lenge Anna, Liszi István, Magdics Sándor, Makai A. Tamás, Molnár Ágoston, Nagy Balázs, Nagy Zoltán, Ősze Sámuel, Pál Dalma, Páncsics Petra, Patay Róbert, Pintér János, Pisák Vilmos, Prander Péter, Rácz Tibor Ákos, Rajna András, Rupnik László, Sahin Gábor, Sajtos Dorina, Sima Gábor, Soós Balázs, Szabó Dominika, Szabó László, Tóth Károly, Vicsápi Éva, Zandler Krisztián, Zsabokorszky Dénes. A tanulmány képtábláit Jakucs János állította össze.

2 Schwalm 1910: 12.

3 Csorba 2021: 30–31; Dövényi 2010: 25–29.

4 Csukovits–Forró 2008.

5 Kovács 2007: 212.

6 Szentendre népvándorlás korát nagyban meghatározza a Pannóniatelepről ismert langobard kori temető: MRT 7: 281; Gróf 2007: 390–391; valamint az avar korra keltezhető ún. fejedelmi sírcsoport: MRT 7: 290; Bóna 1983: 81–160; továbbá itt említhetők azok a szórványos avar kori temetkezések, amik az MRT 7. kötetében és az ADAM vonatkozó részeinél szerepelnek (a környék szórványanyagait külön tanulmányban kívánom közreadni).

7 Horváth 2009: 7.

8 A beruházás Szentendre – Római temető (11523) és Szentendre – Római tábor *auxiliaris vicus*a (11522) lelőhelyeket érintette.

9 Kovács 2007: 212–214, 225, 227.

10 T. Maróti–Topál 1980: 95–177; Ottományi 2024: 94–140; Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 209–242; Ottományi 2025: 206–248.

11 A feltárásokat Tettamanti Sarolta és Maróti Éva végezte. Tettamanti Sarolta az eredményekre hagyatkozva jól feltételezte, hogy a környéken egy nagyobb kiterjedésű temetővel lehet számolni.

kb. 2 méter mélyen helyezkedtek el. A kialakított rész oldalfalaiban a temetkezések felett jelentős vastagságú modern kori felhordást lehetett megfigyelni, ami alatt kb. 30 cm vastag termőréteg, majd a sárga altalaj húzódott.[12]

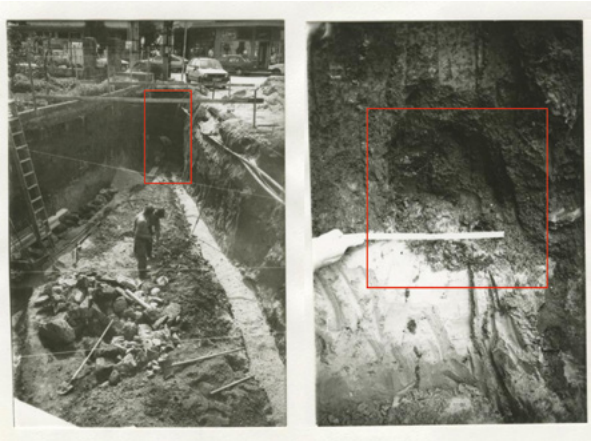
1. sír: M: 170 cm. T: nyugat–kelet. Bolygatott. Nyújtott, hanyatt fekvő gyermeksír. A házalap északi falában került elő, a földmunka során a gerinc mentén a temetkezés egy része elpusztult, csak a koponya, a bal karcsontok és a bordák egy része maradt az eredeti helyén. Mellékletek: 1.: bronz hurokdarabka (méret ismeretlen).[13]

2. sír: M: 210 cm. T: nyugat–kelet. Bolygatott. Nyújtott, hanyatt fekvő felnőtt temetkezése. Az úthoz közel, a házalap egyik déli falszakaszában rajzolódott. A jobb felkar hiányzott, a koponyán korabeli rablás nyomai látszottak. A csontváz jobb oldalán lévő vázrészek eredeti pozícióban voltak. Mellékletek: 1.: vaskarika a bal medencelapát felső szélén (méret ismeretlen); 2.: vaskés a bal alkar belső oldalán (méret ismeretlen).

3. sír: M: 200 cm. T: nem ismert. Bolygatott. Nyújtott, hanyatt fekvő felnőtt temetkezése. Az úthoz közelebb eső egyik keleti falszakaszban került elő. Eredeti pozícióban csak két alsó lábszárat lehetett dokumentálni. Melléklet nélkül.

4. sír: M: 180 cm. T: nyugat–kelet. Bolygatott. Nyújtott, hanyatt fekvő gyermek temetkezése. A házalap hosszabbik keleti falszakaszának déli sarkában került elő. A koponya másodlagos pozícióban a combcsontok között volt. Az állkapocs töredékei a kulcscsontok között kerültek elő, a bal felkar hiányzott. A sír lábszár felőli része az alapfal alá futott, így nem lehetett kibontani. Melléklet nélkül.

A 3/b. számú telken 1994 májusában családi ház pincéjének kialakításába fogtak, amelyről a múzeum munkatársai véletlenül szereztek tudomást.[14] A végleges építési mélység kialakítását követően a saroktelek legkeskenyebb pontján, annak oldalfalában a járdaszinttől 260 cm mélyen a bolygatatlan altalaj feletti rétegben emberi koponya és sötétbarna agyagos betöltésű aknasír beásása rajzolódott ki *(1. kép)*.[15]

1. kép: leletmentés a Vasúti villasor 3/b házszám alatt (FMC AD 2815-94)

1996 szeptemberében a szomszédos 3. házszámú telken is építkezésbe kezdtek, ahol Tettamanti Sarolta megfigyelései alapján újabb öt temetkezés semmisült meg *(2. kép)*.[16]

2. kép: tönkretett temetkezés a Vasúti villasor 3. házszám alatt (FMC AD 6936-2018)

Szentendre – Árpád utca 11.[17]

Az Árpád utca középső szakaszán, a 11. szám alatt több ízben is mutatkoztak temetkezések és sír-

12 FMC AD 2714-93; Tettamanti 1992: 52; Szentpéteri 2002: 350.
13 Publikálatlan és leltározatlan anyag, hollétük ismeretlen (a szerző megjegyzése, 2026. június).
14 Mivel a földmunka több régészeti lelőhelyet is érintett, Maróti Éva, Tettamanti Sarolta régészek és Schrett László restaurátor ennek okán több alkalommal is kilátogatott a helyszínre.
15 FMC AD 2815-94; a temetkezésből felnőtt egyén koponyáját és töredékes vázrészeit csomagolták, melléklet nem került elő.
16 FMC AD 6936-2018; az előző esetekhez hasonlóan ekkor sem értesítették a szakembereket, a kiszállás alkalmával leletanyagot nem lehetett azonosítani, csak a szétdúlt temetkezéseket (a szerző megjegyzése).
17 Szentpéteri 2002: 350.

anyagok. 1993 áprilisában a tulajdonos építkezés kapcsán értesítette a múzeumot. A helyszíni szemle során derült ki, hogy korábban, a telek déli felében lévő házrész építésekor kb. 2 méter mélyen csontvázas temetkezés került elő, benne sötétszürke, gömbös testű, kihajló peremű fazék, nyakán vonalköteggel, a váll- és hasvonalon pedig hullámvonalköteg díszítéssel (m.: 10 cm, pá.: 7,5 cm, fá.: 5,5 cm, ltsz.: leltározatlan) *(3. kép)*.[18]

3. kép: az Árpád utca 11. szám alatt előkerült edény (FMC AD 5786.1)

A ház északi bővítése és pincéjének kialakítása során újabb dokumentálható sírfolt nem mutatkozott, ellenben a kitermelt földben számos ló- és embercsont-töredék volt, amik egyértelműen a temetőhöz köthető lovas temetkezések jelenlétére utaltak. Sok töredéken régi törések nyomait lehetett azonosítani, amik minden bizonnyal a korabeli sírrablásokhoz köthetők.[19]

A Spar-projekt kapcsán feltárt részek

A beruházási terület

A beruházás a HÉV-végállomás, a Vasúti villasor és a Római temető utca által közrefogott, minden irányból beépített külvárosi részen valósult meg.[20] Az 1960-as évektől a helyi Városi Szolgáltató telepe és Tüzép-telep működött itt,[21] ezt megelőzően pedig a HÉV tulajdonában volt. Végleges felszámolásukat követően a helyszín a 2010-es évek elejétől ideiglenesen P+R parkolóként hasznosult. Régészeti kutatások 2023–2024 között zajlottak, amelyek egy új Spar élelmiszerüzlet építését előzték meg.[22]

Próbafeltárás

A munkaterületen a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének munkatársai 2023. május 30. és 2023. június 20. között végeztek próbafeltárást Lassányi Gábor vezetésével. Mivel a környéket több régészeti lelőhely is együttesen fedi, jelen esetben nem az volt a kérdés, hogy a munka során előkerülnek-e régészeti jelenségek, hanem sokkal inkább az, hogy milyen mértékben. A kutatás során egy kelet–nyugati (1. szonda) és egy észak–déli (2. szonda) próbaárkot nyitottak, amelyek 153 m^2 alapterületűek voltak. A szondákból több mint egy méter vastag modern kori feltöltés eltávolítása után mutatkozott meg a sárga agyagos altalaj. Eredményképpen 6 darab téglalap alakú, nyugat–kelet tájolású, csontvázas aknasír került elő. A sírhelyek mindegyikét szisztematikusan megbolygatták, a rablás az elhunytak felsőtestére irányult. A leletek között többek közt vaskések és orsógomb, valamint egy agancsból faragott kétoldalas csontfésű is volt. A legnagyobb sírban lovával eltemetett felnőtt volt. A ló rozettás lószerszámdíszei, valamint

[18] FMC AD 5788.1; az edényről csak egy fotó és a helyszínen felvett méretadatok állnak rendelkezésre, a dokumentálást követően visszakerült a találóhoz, holléte ismeretlen (a szerző megjegyzése).

[19] Tettamanti 1996: 55; a töredékes csontok a korábbiakhoz hasonlóan jelentős, 1,5–2 méter mélységben mutatkoztak. A szórványos ember- és állatcsontokon kívül a pince északi oldalfalában bizonytalan temetkezés beásásának nyoma látszott (FMC AD 2712-93); a metszetfalban jelentkező temetkezés dokumentálása nem történt meg, a szórványleletanyag holléte ismeretlen (a szerző megjegyzése).

[20] A környék legismertebb pontjai a HÉV-végállomás és az autóbusz-állomás, amelyeket már a belváros déli kapujaként tartanak számon.

[21] A szentendrei Tüzép-telep 1961–2004 között, míg a Városi Szolgáltató telephelye 1976–2011-ig működött a Római temető utca mögötti területen. A régészeti megfigyelés során mutatkozó számottevő építési törmelék a két telephely végleges felszámolása során keletkezett és temetődött el.

[22] A Spar-projekt lezárását követően a környék régészeti lelőhelyeivel kapcsolatban módosítások történtek. Az 1990-es évek leletmentései kapcsán az avar temetkezések Szentendre – Árpád utca déli szakasza (59473) néven kerültek bejegyzésre. A 2023–2024 során végzett megelőző feltárás a Szentendre – Római temető (11523) lelőhelyen belül valósult meg, ezért a feltárás során azt 11523 LNyA-val dokumentáltuk. Annak érdekében, hogy az avar temető elhatárolható legyen a római kori lelőhelytől, és egységet alkosson a korábbi avar jelenségekkel, a temető új lelőhely néven került be a közhiteles nyilvántartásba: Szentendre – Árpád utca alatt.

az egyéb sírmellékletek alapján a temetkezéseket avar koriként határozták meg.[23]

Megelőző feltárás és megfigyelés közbeni bontómunka

A régészetileg érdekelt földmunkákat figyelembe véve az ásatás kb. 3300 m²-en valósult meg. Ennek nagy részét a megelőző feltárás során kialakított mélygarázs tette ki, kisebb hányadát pedig az ettől délre eső víztározó. A megelőző feltárás előtt régészeti megfigyelés történt, amelynek kezdetén a munkaterület nyugati felén – közel az 1. számú negatív próbaárokhoz – két kisebb négyzet alakú szondát nyitottunk annak érdekében, hogy tisztázni lehessen a munkaterület rétegviszonyait és az altalaj pontos mélységét *(4. kép)*. Az egyik szondában 2,7 méter, a másikban pedig 1,7 méter mélyen volt az agyagos összetételű altalaj. A szondák rétegződése meglehetősen egyszerű volt: termőtalaj gyakorlatilag nem mutatkozott, csak modern építési törmelékkel teli vastag feltöltés.

4. kép: a feltárás előtt nyitott kutatószonda a munkaterület nyugati oldalán (a szerző felvétele)

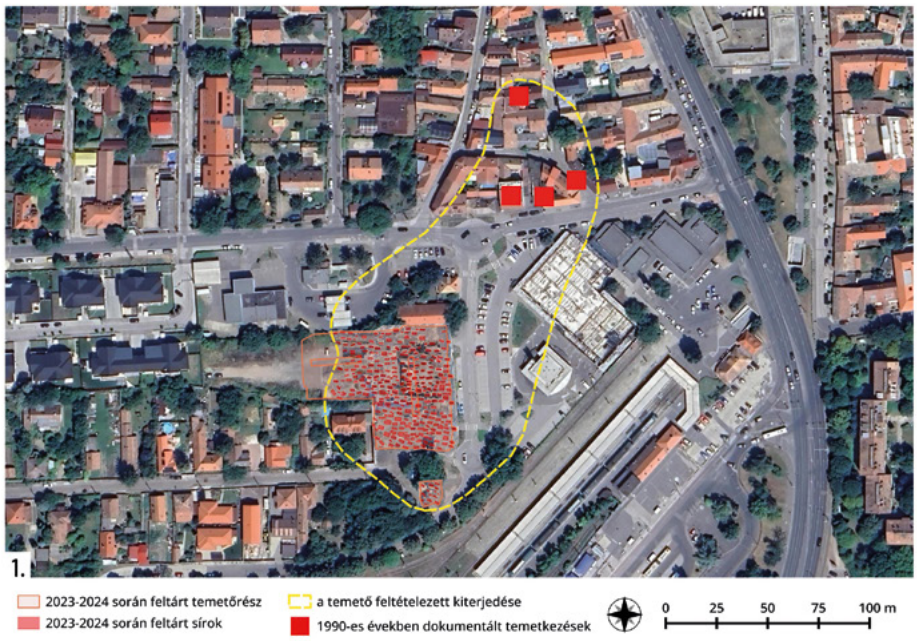
A próbafeltárás során elkezdett sírszámkiosztás folytatólagos volt, így a megelőző feltáráshoz kapcsolódó első temetkezés – közvetlenül a 2. számú pozitív szondától nyugatra – az OBJ: 7/STR: 7 azonosítót kapta (7. sír). A feltárással párhuzamosan a régészeti megfigyelés állandósult, a temető pedig a nyugati részen létesített 1. számú negatív próbaszondától északi, keleti és déli irányba is nagy arányban bővült.[24]
A mélygarázstól 15 méterre délre további 117 m²-en egy víztározó kiásása is megvalósult, amely során további 14 temetkezés került elő. A víztározóban mutatkozó sírhelyek szabályosan illeszkedtek a temető szerkezetébe, tájolásukat, formájukat és egymástól való távolságukat is figyelembe véve megegyeznek a mélygarázs területén azonosítottakkal. A különbség csupán abban mutatkozott, hogy ezek a sírfoltok halványabban rajzolódtak, és a modern kori járószinttől mérten magasabban, kb. 120 cm mélységben jelentkeztek.[25]
A feltárási területen összesen 330 régészeti korú objektumot rögzítettünk, amelyből 14 kora bronzkori vagy vaskori gödör, 316 pedig avar kori temetkezés volt *(1. tábla 2)*. Az őskori jelenségek a sírhelyek között elszórtan mutatkoztak, amelyek között agyagnyerők,[26] tároló- vagy szemetesgödrök voltak,[27] betöltésükben számos edénytöredékkel.[28]
A két korszak objektumai azonos szinten jelentkeztek, a sírokat pedig – az őskori jelenségeket teljesen figyelmen kívül hagyva – kisebb-nagyobb részben ráásták azokra.

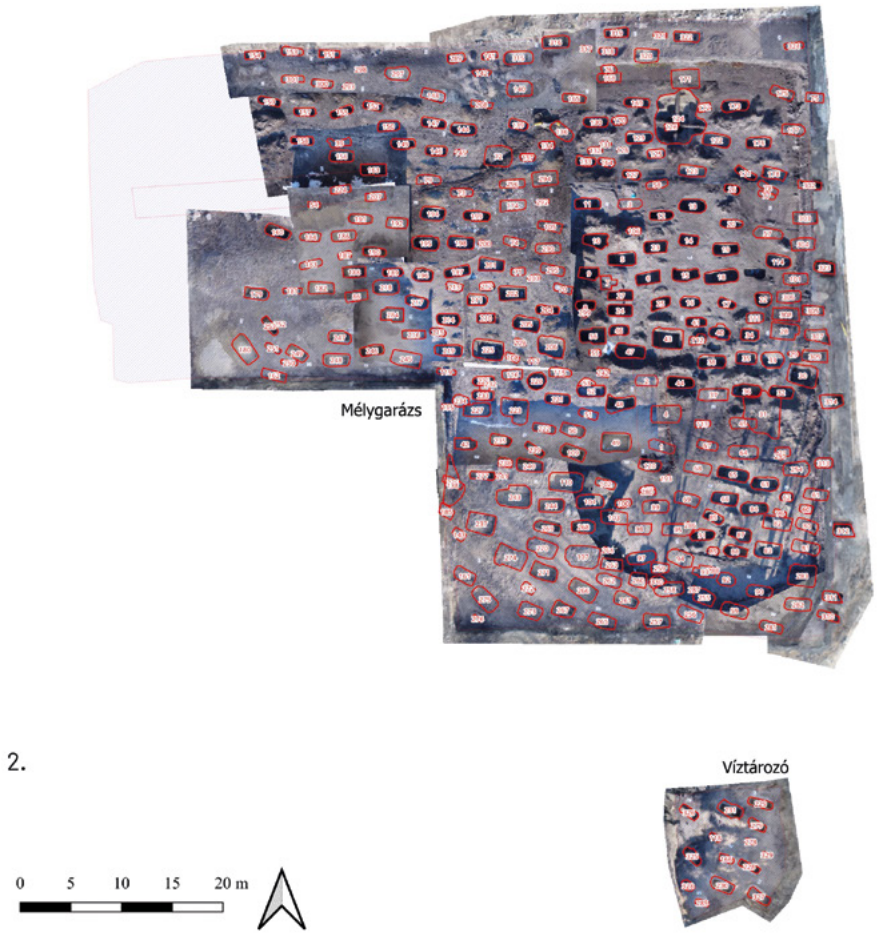
A lelőhely értékelése[29]

A temető modern kori bolygatásai

A humuszolás során egyértelművé vált, hogy a temetkezésekre a munkaterület egészén jelentős modern kori felhordás került, aminek köszönhetően részben megmenekültek a modern kori behatásoktól. Ennek ellenére a munka kezdetén nyitott két próbaszonda egyértelműen bizonyította, hogy a beruházási terület nyugati szélén valószínűleg a HÉV-telephelyhez kapcsolódó létesítmények roncsolták a terület egy részét.[30]

[23] ERD 2023, továbbá köszönöm Lassányi Gábor szóbeli tájékoztatását.
[24] A mélygarázs és a víztározó feltárása 2023. október 16. és 2024. június 24. között zajlott.
[25] Az előzőekkel megegyezően itt is kb. 80 cm vastag modern kori sóderes feltöltést szedett el a munkagép, amely alatt homogén sötétbarna humusz és agyagos altalaj húzódott.
[26] OBJ: 31/STR: 40; OBJ: 124/STR: 207.
[27] OBJ: 53/STR: 63; OBJ: 138/STR: 221; OBJ: 220/STR: 340; OBJ: 232/STR: 572; OBJ: 234/STR: 574; OBJ: 286/STR: 627; OBJ: 188/STR: 693; OBJ: 287/STR: 676; OBJ: 291/STR: 993; OBJ: 299/STR: 30; OBJ: 330/STR: 706; OBJ: 331/STR: 740.
[28] Az őskori leletanyag meghatározásáért Patay Róbert (FMC) kollégámnak tartozom köszönettel.
[29] A leletanyag feldolgozása megkezdődött, azonban jelen tanulmány írásakor a teljes restaurált anyag hiánya miatt meglehetősen kezdeti fázisban volt. Emiatt egyes részeknél csak általános megfigyelésekre és kevesebb konkrét példára tudtam támaszkodni (a szerző megjegyzése).
[30] Az egyik szondában egy vasúti átrakodó alapozási kövei is előkerültek, melyek közvetlenül a sárga altalaj fölött helyezkedtek el. Ez minden bizonnyal összefügg azzal, hogy korábban ezen a részen helyezkedett el a HÉV-telephely „kis mozdonyok fűtőháza". *Pest Megyei Hírlap*, 1964. 07. 15.

1. tábla: 1: a Spar-projekt kapcsán feltárt avar kori temető és kiterjedése az északkeleti részen az 1990-es évek leletmentéseivel; 2: a feltárt temetkezések (készítette: Rupnik László, Décsi Enikő)

A temető nyugati széle idáig már nem terjedt ki, így azt ezek a beavatkozások nem érték el. Az 1. számú próbaszonda déli szakaszától nyugatra nagyobb kiterjedésű, építési törmelékes és kátrányos rész volt, viszont szerencsére a temetkezések mélyebb rétegeit ez sem érintette. A 163. sír (OBJ: 163/STR: 246) délnyugati sarkát vágta a 2. számú próbaszonda, a 121. sírt (OBJ: 121/STR: 204) pedig egy építési törmelékes beásás *(5. kép)*, de a vázak szerencsére nem sérültek. A rendelkezésre álló információk alapján azonban bizonyosra vehető, hogy több modern kori bolygatás miatt a temető egyes részei elpusztultak.

5. kép: a 121. sírt (OBJ: 121/STR: 204) roncsoló modern kori építési törmelékes beásás (a szerző elvétele)

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a beruházási terület keleti felére eső régi Spar élelmiszerüzlet helyén valaha végeztek volna régészeti vonatkozású munkákat.[31] Környezetét a HÉV-vonal modernizációjához kapcsolódóan alakították ki, amikor a helyszínen mélyalapozási és közművesítési földmunkák is történtek. A korábbi Spar-épület maradványait régészeti megfigyelés során bontották le és távolították el, amely közben az épületegyüttes vasbeton alaptesteinek maradványai jelentős mélységből kerültek elő. Fontos megjegyezni, hogy a 2023–2024. évi feltárási határ és a régi épület legtávolabbi pontja között kb. 80 méter van. Ez a tény, valamint a temető erőteljes kelet felé terjedése alapján feltételezhető, hogy az eredetileg idáig is kiterjedhetett, azonban az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején végbement nagyfokú építkezések kapcsán megsemmisülhetett.

A Vasúti villasoron és az Árpád utcában végzett építkezések kapcsán is bizonyosan számolni lehet sírhelyek pusztulásával. A feljegyzések alapján nem egyértelmű, de a legóvatosabb becslések szerint is kb. egy tucatnyi sírt érinthettek ezek a munkálatok.

Kisebb roncsolást okozott az 1. számú negatív próbaszondától 9 méterre délre beásott modern kori szemetesgödör, ami egészen biztosan néhány temetkezés pusztulásához vezetett *(6. kép)*.[32]

6. kép: a feltárási terület délnyugati részén lévő modern kori szemesgödör és a körülötte lévő temetkezések (készítette: Rupnik László)

A víztározó humuszolása során annak középső részéről egy beton átfolyót emelt ki a munkagép, ami a 166. gyermeksír (OBJ: 166/STR: 249) koponya felőli részét érintette, a 325. számú sírnak (OBJ: 325/STR: 1041) pedig elvitte az északi felét, tönkretéve ezzel a felnőtt váz teljes bal oldalát, valamint a jobb lábszárát *(7. kép)*.[33]

[31] A korábbi Spar élelmiszerüzlet a HÉV-végállomás közvetlen szomszédságában helyezkedett el, és a rendszerváltás után költözött be az 1980-as években ugyanitt működő Forrás Iparcikk Áruházba. *Dunakanyar*, 1984/1. szám; az épület 2021-ben égett le (a szerző megjegyzése).

[32] A humuszolás során egyértelműen látszott, hogy a szemetesgödör néhány temetkezést biztosan vágott, ugyanis foltjaik egy részét még el lehetett különíteni a gödör erősen bolygatott, szemetes és fakorhadékos tartalmától, a nagyfokú roncsolás miatt azonban sírszámot nem kaptak.

[33] A temetkezéseket egy kiterjedt és mély modern kori beásás vágta. Humuszolás során a gödörből egy beton csatornázási aknát fordított ki a munkagép.

A Római temető utcával párhuzamosan a Spar beruházáshoz kapcsolódóan közműveket is korszerűsítettek. Ennek egy része alig néhány méterre valósult meg a víztározóban feltárt síroktól. A megnyitott közműárokban régi vezetékek társaságában téglatörmelékkel és szeméttel kevert modern kori feltöltés volt. A csekély távolság, valamint az árok alja és a közelében fekvő temetkezések szintjének egybeesése miatt biztosra vehető, hogy a valamikori közművesítéssel egy sírsor elpusztult.

7. kép: beton csatornázási akna a víztározó területén (a szerző felvétele)

A temető kiterjedése és szerkezete

A próbafeltáráskor nyitott 1. számú kelet–nyugat irányú szonda alapján feltételezhető volt, hogy a temető a beruházási terület nyugati oldalán nem lesz jelentős. A feltárási határtól 16 méteren belül itt már nem is kerültek elő sírok, ennek segítségével egy ponton lehatárolható a temető nyugati széle. Ezt leszámítva azonban északi, keleti és déli irányú teljes kiterjedése nem ismert. Az északi feltárási határnál a 151., 153., 154. és a 316. temetkezések egy része belógott a partfal alá, ezért kibontásuk kisebb rábővítést igényelt. Ennek köszönhetően az északi részen sikerült megfogni a feltárás szempontjából az utolsó, már meglehetősen hézagos és rendezetlen sírsort. A déli feltárási határ mentén a 257. és a 265. sírok igényelték a partfal enyhe megbontását.

Feltárás szempontjából a keleti oldalon mutatkozott a legtöbb nehézség, ugyanis itt a partfal határa számos temetkezést érintett.[34] A 75., 302., 310., 311., 312., 314. és 323. sírok több mint fele a feltárási határ alá futott, amiket csakis a beruházó engedélyével és a kivitelező jelentős segítségével lehetett kibontani.[35]

A 2023–2024 évi feltárás északkeleti sarka és a Vasúti villasor 7. szám alatti ingatlan 1990-ben történt leletmentésének helyszíne között kb. 60 méter távolság van, ami egyértelműen jelzi, hogy a temető északkeleti irányban is jelen van. Ezt a közelben előkerült Árpád utca 11. szám alatt lévő sírhelyek és edény is bizonyítja. Ha összevetjük a rendelkezésre álló adatokat, akkor óvatos becslésekkel körvonalazható a temető kiterjedése, ami kb. 2 hektáron terülhet el *(1. tábla 1)*.[36]

A temetkezések egymástól kb. 1–1,5, ritkább esetben 2 méter távolságra, egymással kissé laza függésben lévő, kelet–nyugati vagy északnyugat–délkeleti sírsorokba rendeződtek. Az északi sávban előforduló sírok között jellemzően ennél nagyobb távolság is előfordult, továbbá itt még rendezetlenebbé vált azok elhelyezkedése. Hasonló lazább elrendeződés mutatkozott a délkeleti sarokban is, ami a víztározónál is megmaradt. Az északkeleti sarokban a sírgödrök között egy kb. 50 m^2-es üres terület is volt.

Egy esetben fordult elő, amikor két temetkezés érintette egymást. A 280. számú sír a környezetétől eltérően kisebb méretű sötétbarna ovális foltként jelentkezett, azonban a sírsorba illeszkedett. Teljes bontás után egy bal oldalára fektetett, zsugorított helyzetű felnőtt feküdt benne *(5. tábla 4)*. A váz mellett keltező értékű leletanyag nem volt. Felszedését és a sírgödör tisztítását követően egy újabb (167. sír), nyugat–kelet tájolású, kis méretű, lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír rajzolódott ki, benne egy melléklet nélküli rabolt gyermekváz alsó végtagjaival *(5. tábla 5)*.[37]

Sírtípusok

A temetőben túlnyomó többségben aknasírok voltak, de kisebb számban padmalyos és padkás sírok is előfordultak.

[34] 75., 302., 303., 304., 305., 307., 309., 310., 311., 313., 314., 323. sírok.

[35] Az érintett sírgödrök feletti több mint 1 méter vastag modern kori feltöltést csak gépi munkaerővel lehetett eltávolítani, amiben hatalmas segítséget nyújtottak a Vértes Út Kft. munkatársai. Segítségüket ezúton is köszönöm.

[36] Az övezet meghatározása a mélygarázs és a víztározó, a korai leletmentések és a régi Spar-épület helyének összegzése által történt.

[37] A gyermeksír beásása már a zsugorított váz bontása során is elvált, azonban bizonyosan csak annak megtisztítása után vált egyértelművé. A zsugorított váz a humuszolt felszíntől számítva 22, míg a gyermekváz 47 cm mélyen volt.

Aknasírok: a leggyakoribb típus az egyszerű kialakítású, függőlegesen felmenő falú aknasír volt. Ezen belül három altípust lehetett elkülöníteni.
Az egyik variáns a lekerekített sarkú téglalap alakú volt, legnagyobb arányban ez képviseltette magát. Ez a forma a felszíni nyesést követően foltban jól rajzolódott, lekerekített formáját pedig a sírgödör bontását követően is megőrizte. A sírmélységet figyelembe véve az aknasírok meglehetősen változatos skálán mozogtak (kb. –30–90 cm). A mélyebbek esetében gyakori volt a deszkakoporsó, valamint a különböző típusú beásások, cölöphelyek, néhány esetben pedig az oldalfalakban előforduló vájatokat is meg lehetett figyelni *(2. tábla 5)*. Ezzel ellentétben a nagyon sekély mélységűeknél ezek egyáltalán nem mutatkoztak. A legegyszerűbb és legsekélyebb aknasírok felmenő fala enyhén lejtős vagy egyenetlen volt, továbbá azok észrevehetően a sírgödör keleti részén, tehát a halott láb felőli oldala felé elkeskenyedhettek *(2. tábla 6)*.
Egy másik altípusnál a sírgödör sarkai derékszöget zártak, ezek foltban meglehetősen szögletes téglalap alakban rajzolódtak. Ez a variáns ritkábban képviseltette magát, általában pedig a nagyobb és mélyebben beásott aknasírokra volt jellemző.
Harmadik variánsként a padkás sírok fordultak elő, amelyeknél a padka a sírgödör két hosszanti oldala mentén kisebb-nagyobb kiállásban mutatkozott meg *(2. tábla 4)*. A kevés padkás sír a temető legmélyebben beásott gödrei közé tartozott (kb.–90–110 cm). Környezetükbe jól illeszkedtek, a bontás kezdeti fázisában pedig a körülöttük lévő temetkezésektől nem különböztek.
Padmalyos sírok: nagy sírszámú avar kori temetőkben padmalyos temetkezések előfordulnak, azonban számuk csekélynek tekinthető. Ez az összetett szerkezetű sírgödör egy aknából és egy oldalüregből áll, amit az akna valamelyik hosszanti oldalfalából indulva alakítottak ki. A legáltalánosabb megfigyelések szerint aljuk teknős, hosszúságuk megegyezik az akna méretével, az aknához képest pedig vagy azzal egy szinten vájták ki, vagy ahhoz képest kissé lejtősen.[38] Szerencsés esetben már nyesési szinten felismerhetők egyrészt nagyobb méretük miatt a padmaly oldalán mutatkozó halvány folt által vagy a mélyebben beásottak esetében a bolygatatlan altalaj és a humuszos rétegek keveredése okán jelentkező betöltésből.[39]
A szentendrei temetőben hat temetkezés esetében lehetett megállapítani, hogy azok biztosan padmalyos sírok voltak. A 22. és a 313. számú gyermeksírok esetén foltjuk a nyesési szinten nem mutatta a padmaly jelenlétét, a lovas sírok esetében pedig nagyfokú bolygatottságuk nehezítette azok nyesési szinten történő felismerését. A lovas temetkezések közül a 4., 28., 30. és 171. sírok padmalyosak voltak. A lovas temetkezések mindegyike erősen rabolt volt, ami az esetek többségében jelentősen befolyásolta a bontási körülményeket, valamint a temetkezés végleges képét is meghatározta. Emiatt a bontás során a padmaly jelenléte csak akkor vált egyértelművé, miután a teljes sírgödör lemélyítése megtörtént.[40] A padmalyos lovas sírgödröknél a ló és az ember párosa minden ismert esetnél azonos képet mutatott. Az oldalüregben fekvő egyén az aknában lévő lónál lejjebb helyezkedett el, tehát a padmalyt az akna aljától mérten valamivel mélyebben alakították ki *(2. tábla 3)*.[41] Ennek megfelelően a sírgödör déli oldalán lévő aknában helyezték el a fejjel kelet felé néző állatot, míg az elhunytat az akna északi hosszanti falából kivájt padmalyba helyezték fejjel nyugati irányba. A padmalynak köszönhetően jellemzően a lovakat érték a nagyobb bolygatások, azonban az elhunytak csontvázai is rendkívül hiányosan kerültek elő, általában véve csak medencétől lefelé maradtak eredeti helyzetben. Az egyetlen épen maradt lovas temetkezés felnőttje a 225. sírból (OBJ: 225/STR: 345) került ki *(8. kép)*. Padmalyos volt továbbá a 22. (OBJ: 22/STR: 22) és a 313. (OBJ: 313/STR: 781) számú gyermeksír. Előbbi esetében dokumentálni lehetett az akna és a padmaly kapcsolatát. A sírhely a feltárt terület keleti oldalának középső részén, egy rendezetlen sírsorban aknasírok között helyezkedett el. Sírfoltja alapján korabeli bolygatás érte, már a nyesési szinten csonttöredékek mutatkoztak.[42]

[38] Balogh 2000: 113.
[39] A mélyebben beásott padmalyos sírok esetében rendszerint több bolygatatlan homok vagy agyag kerül a felszínre, ami a sír visszatöltése során összekeveredik a gödör magasabb talajrétegeiből származó humusszal. Emiatt a felszínen egyfajta sárgával kevert szürkés vagy barnás humuszos betöltés mutatkozik: Lőrinczy 2011: 149–150.
[40] Lőrinczy Gábor és Straub Péter részletesen elemzi, hogy a padmalyos sírok bontása során milyen jellegzetességekre érdemes figyelni annak érdekében, hogy az oldalüreg és maga a padmalyos sír értékelhető maradhasson: Lőrinczy–Straub 2006: 280–281.
[41] A nagyfokú sírrablás miatt csak a 4., 28., 30. és 171. számú temetkezésekben vált el egyértelműen a padmalyban fekvő egyén a temetkezés egyéb részétől.
[42] A csontok vizsgálatára még nem volt lehetőség, így azok típusa nem meghatározott.

2. tábla: válogatás a temetőben előforduló sírtípusok közül (a szerző felvételei). 1: 313. számú (OBJ: 313/STR: 781) padmalyos gyermeksír bontási fázisai; 2: 22. számú (OBJ: 22/STR: 22) padmalyos gyermeksír bontási fázisai; 3: 28. számú (OBJ: 28/STR: 37) padmalyos lovassír bontási fázisai; 4: 59. számú (OBJ: 59/STR: 69) padkás sír; 5: 12. számú (OBJ: 12/STR: 12) egyszerű mély aknasír; 6: 20. számú (OBJ: 20/STR: 20) egyszerű sekély aknasír

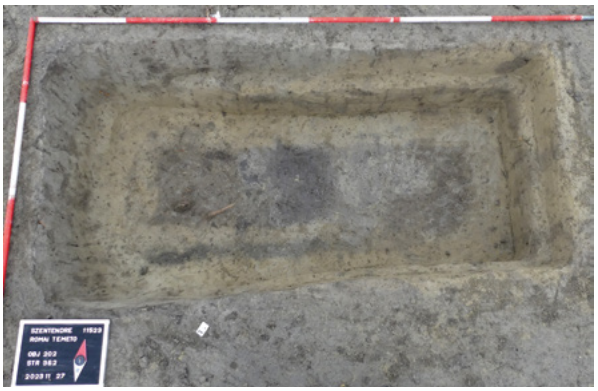

8. kép: a 225. sírban (OBJ: 225/STR: 345) fekvő mérsékelten bolygatott felnőtt váza (a szerző felvétele)

Az akna bontása közben számos csonttöredék és egy azonosíthatatlan fémtöredék került elő. Az oldalüreget a sírgödör déli felébe ásták be, formáját tekintve – az aknával megegyezően – enyhén lekerekített sarkú, téglalap alakú volt (STR: 27). A padmalyban egy fejjel nyugat felé néző, feltételezhetően bolygatatlan, de rendkívül hiányos kisgyermek vázának a lábszárcsontjai voltak. A padmaly és az akna között egy padka húzódott, ennek mentén különítették el a padmalyban fekvő elhunytat a sírgödör aknájától *(2. tábla 1)*. Bizonytalanabb, de valószínűleg padmalyos volt a 313. temetkezés is, amely a feltárt terület délkeleti sarkában került elő. Benne egy hiányos csontozatú, de bolygatatlan, koporsóban eltemetett nyújtott helyzetű gyermek nyugat–kelet (270–90°) irányú váza feküdt. A foltban lekerekített sarkú, viszonylag kis méretű sírgödör formáját megőrizve a bontás során nagyobb lett, végül sekély mélységben a sírgödör déli hosszanti fala mellett előbukkant a koporsóban fekvő gyermek koponyája. A sírgödör északi fele – amely feltehetően így az akna szerepét töltötte be –, a gyermektől kb. 10 cm-rel magasabban helyezkedett el, alja tömör sárga agyag volt *(2. tábla 2)*. A két padmalyos gyermeksír egymástól jelentős távolságban került elő, sírmelléklet pedig egyikben sem volt.

Koporsóhasználat

A koporsók jelenlétének felismerése és dokumentálása összetett folyamat, de bizonyos technikák alkalmazása mellett az avar kori temetők nagy részénél kimutatható.[43]
A szentendrei közösségre nagy arányban jellemző volt az ácsolt deszkakoporsóban való temetkezés. A sírhelyek több mint felénél lehetett azonosítani valamilyen koporsóra utaló jelenséget. Ezek közül a leggyakoribb a koporsófolt volt, amely a sírgödrök mélyítése közben változó mélységben vált el, a bolygatatlan temetkezéseknél pedig rendszerint szabályos téglalap alakú sötétbarna elszíneződésként jelentkezett. A 202. temetkezés (OBJ: 202/STR: 302) sírládájának déli hosszanti oldala is jól kivehető *(9. kép)*.

9. kép: a 202. temetkezés (OBJ: 202/STR: 302) sírládájának foltja (a szerző felvétele)

Az elszíneződések mellett a 156. számú (OBJ: 156/STR: 321) temetkezésnél egyértelműen a deszkakoporsóhoz társítható szenült maradványt sikerült azonosítani *(10. kép)*. Koporsószegek vagy vasalatok elvétve kerültek elő, amiből az következik, hogy a temető közössége inkább a csapolásos módszert részesíthette előnyben a sírládák készítésekor. Ezt az egyszerű deszkalapokból készített koporsófajtát az aknasírokban és a padmalyos sírokban is alkalmazták.
A temetkezések nagy részében a fejnél és a lábfejeknél megközelítőleg téglalap alakú lemélyítéseket lehetett azonosítani. A beásások többnyire

[43] Tomka 1979: 17–18.

10. kép: a 156. sír (OBJ: 156/STR: 239) koporsójának szenült famaradványa (a szerző felvétele)

koporsófoltokkal együtt fordultak elő, így azok együttes jelenléte koporsós temetkezésre utalt. Méretükben vagy formai jegyeikre vonatkozóan bizonyos sajátosságokat fel lehetett fedezni, azonban ezek jó része nem vallott szándékosságra. Rendszerint párban kerültek elő, azonban az is előfordult, hogy csak a fej vagy csak a láb felőli oldalon.[44]

Sírépítményekhez köthető jelenségek

Deszkafedeles sírok: a korszakból ismertek olyan temetkezések, amelyeknél a sírba helyezés után az elhunytat deszkákból kirakott lappal fedték le. Erre a sírgödör felmenő falában vékony csíkban mutatkozó, humuszban gazdag betöltés utal.[45] Ideális esetben ez a sírgödör egészén körbefut, bolygatott temetkezések esetében azonban sokszor csak részleteiben dokumentálható. A szentendrei temetőben több sírhelynél is mutatkozott a tartóoszlopok nélküli deszkafedeles konstrukció. A 48. számú (OBJ: 48/STR: 58) felnőtt és a 107. számú (OBJ: 107/STR: 166) erősen szétdúlt lovassírnál csak szakaszosan lehetett megfigyelni a deszkafedélre utaló vájatot.[46] A felnőtt sírban a sötétbarna humuszos vonal az északi és a keleti *(3. tábla 4)*, míg a lovas sírnál a nyugati falszakasz kivételével egyenetlenül, változó magasságban jelent meg *(3. tábla 6)*. Ennek oka talán a deszkalapok bomlására vezethető vissza, amelyek elgyengülése miatt az egyes részek idővel beszakadtak. A 23., 38. és 44. sírokban a lovas temetkezésben megfigyelt vékony vájattal ellentétben a talán deszkafedélre utaló betöltés sokkal vastagabb formában jelentkezett. Mindhárom temetkezésben a koponyájukon és a felsőtestükön bolygatott felnőttek feküdtek, a sírgödrök alján pedig jelen voltak a téglalap alakú lemélyítések.
A 23. sírban (OBJ: 23/STR: 23) a sírgödör aljától számított kb. 40 cm magasságban vált el a részlegesen azonosítható, kb. 14 cm vastagságú sötétbarna elszíneződés *(3. tábla 1–2)*. Az elhunyt jobb combcsontjának külső oldalán egy vaskarika volt. A 38. sírban (OBJ: 38/STR: 47) a deszkafedélre utaló vájatot csak a sírgödör déli hosszanti falának egy szakaszán és a nyugati oldalon sikerült megfigyelni. A részlegesen körbefutó humuszos betöltés csak a sírgödör alapos tisztítása után vált láthatóvá, kibontása után pedig kb. 10–15 cm vastag sávban mutatkozott meg *(3. tábla 3)*. Az elhunyt mellől a mellkas bolygatott csontjai közül gömböstestű és hurokfolyatott gyöngyök kerültek elő, bal medencéjénél vascsat, ugyanitt a combcsont tövénél függesztőkarika, míg külső felén vaskés volt. A 44. sírban (OBJ: 44/STR: 54) a déli sírfal kivételével hasonló módon jelentkezett a váztól kb. 40 cm-rel magasabban lévő meglehetősen vastag sötétbarna betöltés *(3. tábla 5)*. Az elhunyt szegényes viseletét mindössze egy vascsat alkotta.
Téglalap alakú lemélyítések és cölöphelyek kombinációja: olyan sírhelyek is voltak, amelyeknél

[44] A beásások eredetileg minden bizonnyal párosával kerültek elő, azonban a téli kedvezőtlen időjárási körülmények vagy a nem megfelelő bontási technikák következtében megeshetett, hogy azok kinyesésre kerültek.
[45] Szücsi Frigyes Csákberény-Orondpuszta újabb feltárásai kapcsán eredményesen tudta vizsgálni a különböző sírépítményekkel kapcsolatos jelenségeket. Gyűjtésében az oszlophelyek nélküli deszkafedeles variánst a 2. típusba sorolta: Szücsi 2022: 385.
[46] A temetkezés eredetileg talán padmalyos volt, de a nagyfokú rablás miatt ez nem vehető biztosra (a szerző megjegyzése).

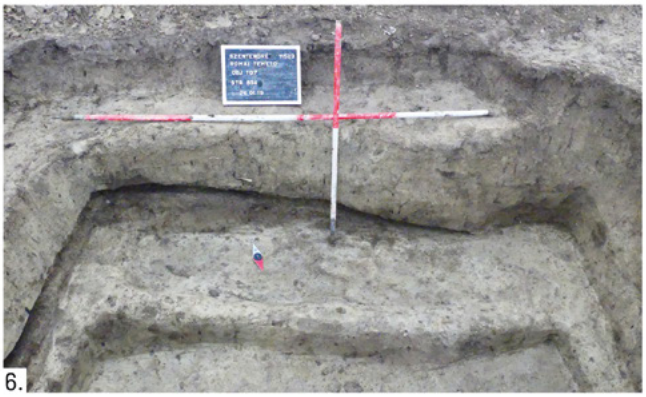

1.

2.

3.

4.

5.

6.

3. tábla: a temetőben előforduló sírépítmények fajtái (a szerző felvételei). 1–2.: 23. sír (OBJ: 23/STR: 23) deszkafedele (STR: 86); 3: 38. sír (OBJ: 38/STR: 47) deszkafedelének részlete (STR: 194); 4: 48. sír (OBJ: 48/STR: 58) deszkafedele (STR: 723); 5: 44. sír (OBJ: 44/STR: 54) deszkafedele és lemélyítései (STR: 575, 576, 609); 6: 107. sír (OBJ: 107/STR: 166) deszkafedelének részlete (STR: 834)

4. tábla: a temetőben előforduló sírépítmények fajtái (a szerző felvételei). 1: 10. sír (OBJ: 10/STR: 10) oszlophelyei a keleti oldalon (STR: 150–151); 2: 63. sír (OBJ: 63/STR: 98) lemélyítése és cölöphelye (STR: 310); 3: 84. sír (OBJ: 84/STR: 119) lemélyítése és cölöphelye (STR: 338); 4: 178. sír (OBJ: 178/STR: 278) lemélyítés és oszlophely kombinációja (STR: 440–472, 471–473); 5: 323. sír (OBJ: 323/STR: 819) lemélyítés és cölöphely kombinációja (STR: 964–965, 970–973)

a téglalap alakú lemélyítéseken felül további cölöplyukak is megjelentek. Ezek kombinációjaként a 10. (OBJ: 10/STR: 10) és a 178. sírok (OBJ: 178/STR: 278) sarkaiban a nyesési szintig érő oszlophelyeket lehetett elkülöníteni. A cölöphelyek mindkét esetben a sírgödrök sarkaiban helyezkedtek el, közvetlenül a téglalap alakú lemélyítések mellett, de egyértelműen azokon kívül. A 10. sírnál a keleti *(4. tábla 1)*, míg a 178. sírnál a nyugati oldalon lévő cölöphelyeket a felmenő sírfalban a nyesési szintig követni lehetett *(4. tábla 4)*. A 323. és a 63. sírban (OBJ: 323/STR: 819; OBJ: 63/STR: 98) hasonló konstrukciót lehetett megfigyelni, azzal a különbséggel, hogy itt a cölöphelyek a nyújtott, lekerekített sarkú téglalap alakú lemélyítésen belülre estek *(4. tábla 2, 5)*. A 84. sírnál (OBJ: 84/STR: 119) is hasonló volt a helyzet, viszont ebben az esetben a sírgödör keleti felén a lemélyítésen és a cölöphelyen felül egy talán deszkafedélhez társítható vájat is elkülönült *(4. tábla 3)*.

Négyzetes vagy kör alakú cölöphelyek: a temetkezések alján nagy arányban jelen lévő lekerekített sarkú téglalap vagy ovális alakú lemélyítésekkel ellentétben a sírgödör sarkaiban lévő négyzetes vagy kör alakú cölöphelyek jóval ritkábban fordultak elő. Klasszikus formáik a 72. számú (OBJ: 72/STR: 107) lovas temetkezésben kerültek elő.

Kettős temetkezések

A nagy kiterjedésű avar kori temetőkre általánosságban véve igaz, hogy néhány kettős vagy többes temetkezés előfordul. Az ilyen sírhelyekben többnyire gyermekek vagy felnőtt és gyermek vagy két felnőtt nyugszik.[47] A temetőben két sírhely volt, amelyben két-két elhunyt feküdt.

A 152. számú meglehetősen egyszerű, sekély (m.: –25 cm) és szűk nyugat–kelet tájolású (270–90°) aknasír (OBJ: 152/STR: 235) a munkaterület északi sávjában került elő. A sír betöltése sárga agyaggal kevert sötétbarna humusz volt, a közepén lévő sötétbarna ovális folt a rablás tényét bizonyította. Teljes bontás után a lekerekített sarkú gödörben, annak jobb oldalán hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű felnőtt, balján hasonló pozícióban lévő kisgyermek volt *(5. tábla 1)*. A rablás a temetkezés szinte egészét érintette, eredeti helyzetükben csak az elhunytak koponyája és a felsőtestük egy része maradt. A felnőtt koponyája a déli sírfal felé dőlt, és enyhén lefelé tekintett, állkapcsa szétnyílt, míg a gyermek koponyája enyhén előre billent, és egyenesen előre nézett. A karok eredetileg a felsőtest mellett helyezkedtek el, az alsó végtagok feltehetőleg nyújtott helyzetben lehettek. A felnőtt két egyszerű huzalkarikát viselt, a gyermeknek melléklete nem volt. A sírgödör tisztítása után láthatóvá váltak a sírvégekben lévő beásások (STR: 591, 592).

A 205. számú nyugat–kelet (270–90°) tájolású sírgödör a munkaterület közepén helyezkedett el. A temetőben uralkodó tájolást figyelembe véve jól elkülöníthető, nyújtott, homogén sötétbarna beásással, körülötte pedig sárga iszapos bemosódással jelentkezett a feltételezhetően felsőtestre irányuló rablógödör. A másik temetkezéssel ellentétben a jóval nagyobb, de nem sokkal mélyebb (m.: –45 cm) aknasírban két melléklet nélküli felnőtt feküdt. A két elhunytat szorosan egymás mellé helyezték, és jól láthatóan egy nagyobb méretű közös koporsóba helyezték. A rablás nagymértékben roncsolta a felsőtest és a medence vonalát, a lábak eredeti helyzete azonban megfigyelhető volt. A jobb oldali egyén lábcsontjai bokánál összeértek, lábfejei hiányoztak, míg a bal oldali elhunyt lábszárai valamivel lazább tartásban, egymástól távolabb helyezkedtek el, lábfejei a sírgödör két hosszanti oldala felé dőltek *(5. tábla 2)*. Az általános tendencia szerint ebben a sírban is voltak beásások, de a sírrablás miatt azt csak a láb felőli végen lehetett megfigyelni (STR: 390).

Zsugorított temetkezés

Az avar kori temetőkben zsugorított temetkezések ritkán, de előfordulnak. Jellemző, hogy a temető szélén, melléklet nélkül vagy csak nagyon szegényes tárgyakkal együtt temetik el ezeket az elhunytakat.[48] A szentendrei temetőben az egyetlen nyugat–kelet tájolású (270–90°) zsugorított temetkezés (OBJ: 280/STR: 541) a temető déli részén került elő, viszont az általános tendenciával ellentétben nem a temető peremterületén volt *(5. tábla 4)*.

Teljes bontás után egy bal oldalára fektetett felnőtt feküdt benne. Az arckoponya egyenesen az északi sírfal felé tekintett. A bal kar könyökben

[47] A kettős és többes temetkezések problematikájával összefoglaló jelleggel Tomka Péter foglalkozott: Tomka 2003: 14; az utóbbi időben több olyan írás is született, amelyek egy-egy térségen belül elemzik a jelenséget: Balogh 2006: 41–86; Bende 2017: 283–285; Szücsi 2025: 47–49.

[48] Szalontai 1992: 320–321.

5. tábla: a temető kettős és rendellenes temetkezései (a szerző felvételei). 1: 152. kettős sír (OBJ: 152/STR: 235); 2: 205. kettős sír (OBJ: 205/STR: 314); 3: 179. számú (OBJ: 179/STR: 279) sír, megszokottól eltérő testhelyzet (a szerző felvételei); 4–5: 280. számú (OBJ: 280/STR: 541) zsugorított sír és az alatta lévő 167. számú (OBJ: 167/STR: 250) gyermeksír

hajlítva, az ujjak érintették az állcsúcsot. A jobb kar könyökben enyhén hajlított helyzetben, a kézfej az erősen felhúzott bal combcsontra fektetve. A váz mellett keltező értékű leletanyag nem volt.

Rendellenes testhelyzetek

Az általánosan megfigyelhető fektetési normától eltért a 179. számú egyén (OBJ: 179/STR: 279). A temető nyugati szélén utolsóként jelentkező sírgödör formáját és tájolását tekintve nem tért el környezetétől, a megszokott nyugat–keleti (270–90°) lekerekített sarkú téglalap volt. A sírfolt nyugati felén – a felsőtestnél – feltételezhetően rablógödröt jelző folt mutatkozott. Bontását követően koporsóban eltemetve egy jelentősen a jobb oldalára fordított felnőtt látszólag bolygatatlan váza került elő. Az állkapocs valamelyest eltolódott, a nyakcsigolyák összetorlódtak, a vállöv pedig rendezetlenséget mutatott. Ellenben a bal lapocka, a gerincoszlop és a bordakosár látszólag épek, a karok ívesen helyezkedtek el, a kézfejek anatómiai szempontból épek, az ujjak érintik egymást. A test súlya a jobb medencelapátra nehezedik, az alsó végtagok térdnél összeérnek, anatómiailag rendben kapcsolódnak egymáshoz *(5. tábla 3)*. Az elhunyt ujjai között vastárgy, míg jobb combcsontja alatt vaskés volt. A sír tisztítását követően annak mindkét végében megmutatkoztak a téglalap alakú beásások (STR: 837, 838). A váz rendellenes helyzetének okát biztosan nem lehet megállapítani. Az ízületi pontokon csatlakozó végtagrészek helyzetét figyelembe véve lehetséges, hogy egy bolygatatlan, csupán rendellenesen a sírba helyezett elhunytról van szó. Azonban ha a sírfolt nyugati felén mutatkozó jelenséget rablógödörként aposztrofáljuk, már fennáll a valószínűsége annak, hogy az elhunyt másodlagos behatás következtében került az ismert pozícióba. Ebben az esetben a sír felnyitása és az elhunyt megbolygatása a temetést követő belátható időn belül következett be, amikor a végtagok közötti lágy szöveti kapcsolatok még jelen voltak.[49]

Lovas temetkezések

A feltárt sírok közül kiemelkednek a lovas temetkezések, amelyek a sírsorokat alkotó temetkezések között elszórtan, egymástól függetlenül és változó távolságban kerültek elő. Tájolásuk egységesen nyugat–kelet (270–90° vagy 280–100°) volt. Az összes feltárt temetkezés közül tizenöt lóval eltemetett egyén,[50] egy önálló lósír (OBJ: 102/STR: 161), valamint egy részleges lovas temetkezés (OBJ: 33/STR: 42) volt.
A sírmellékletek, a viseleti elemek és az antropológiai vizsgálatok tanúsága szerint a férfiaknál alkalmazták ezt a temetkezési formát, a 274. számú sírba (OBJ: 274/STR: 535) azonban egy *infans II* korú fiúgyermeket egy 13–14 éves kancával, míg a 225. sírba (OBJ: 225/STR: 345) – a medencecsont metrikus jellege alapján – talán egy *adultus* korú nőt temettek el 14 éves kancájával együtt.[51]
A lovas temetkezések a temetőn belül egységes képet mutattak. Általánosan véve jellemző volt rájuk, hogy jóval nagyobb méretűek voltak, mint a körülöttük lévők. Bolygatatlan lovas temetkezés nem került elő, azok mindegyikét korabeli sírrablással jelentősen feldúlták *(6. tábla 1)*. A rablásra utaló jelenségek kivétel nélkül mindegyik esetben már a sírfolton erősen szembeötlöttek. Erre a sírbetöltésben látható sárga iszapos bemosódások, az agyagos sötétbarna rablógödör elválása és szerencsés módon a sírgödör egy bolygatatlan részének barna, sárga pettyes elegye utalt.
A 4., 28., 30. és 171. sírok esetében a nagyfokú sírrablás ellenére is jól látszott, hogy eredetileg padmalyos temetkezések voltak.[52] Kilenc lovas temetkezésnél lehetett megfigyelni az elhunyt oldalán a sírgödör két végében kivájt téglalap alakú beásásokat. A fentebb említett négy padmalyos sír továbbá egyértelműen bizonyította, hogy az oldalüregekben is kialakították a deszkakoporsók lábazatának helyét. A 72. sírgödörben (OBJ: 72/STR: 107) az elhunyt oldalán cölöpszerkezetes padmalyt vájtak ki *(6. tábla 4)*.
Kutya és ló az elhunyt mellett: a nyesési szinttől csekély mélységben a 30. számú *adultus* korú

[49] A váz rendellenes helyzetének anatómiai szempontból való értelmezésében Szeniczey Tamás nyújtott segítséget.
[50] OBJ: 4/STR: 4; OBJ: 28/STR: 37; OBJ: 30/STR: 39; OBJ: 43/STR: 53; OBJ: 49/STR: 59; OBJ: 72/STR: 107; OBJ: 107/STR: 166; OBJ: 110/STR: 169; OBJ: 171/STR: 270; OBJ: 206/STR: 315; OBJ: 223/STR: 343; OBJ: 225/STR: 345; OBJ: 237/STR: 581; OBJ: 274/STR: 535; OBJ: 283/STR: 544.
[51] Az antropológiai, valamint az archaeozoológiai meghatározásért Szeniczey Tamásnak és Kőrösi Andreának tartozom köszönettel.
[52] A padmalyos lovas temetkezésekről bővebben lásd: *Sírtípusok és sírmélység* alfejezet.

6. tábla: lovas temetkezések (a szerző felvételei). 1: 225. számú (OBJ: 225/STR: 345) rabolt lovassír; 2: 102. számú (OBJ: 102/STR: 161) önálló lósír; 3: 30. számú (OBJ: 30/STR: 39) lovassír kutyaváza (STR: 609); 4: 72. számú (OBJ: 72/STR: 107) lovassír cölöphelyekkel (STR: 966, 967)

férfi és a 274. számú *infans II* korú gyermek temetkezéseiben, a sírhely északkeleti sarkában kutyaváz is volt *(6. tábla 3)*. Az avar kori lovas temetkezésekben előforduló kutyavázak jelenlétére több értelmezési lehetőség is akad.[53] Az itt előkerült kutyával és lóval eltemetett egyének legközelebbi párhuzama pl. a Budakalász–Dunai-kisföldek 280. számú, *adultus* korú felnőtt temetkezésében található meg, ahol a sírgödör északnyugati sarkában egy, a jobb oldalára fektetett kutya csontváza feküdt.[54]

Önálló lósír: a temető egyetlen önálló lósírja a déli oldalon, egy kissé rendezetlen sírsorban került elő. Nyesési szinten a sírhely délkeleti sarkában lándzsahegy volt, ami egyértelműen a sírhelyhez tartozott. A meglehetősen szűk gödörben egy fiatal, 2–3 éves, feltételezhetően kanca feküdt. Az állat tájolása és fektetési pozíciója megegyezett a lovas temetkezésekben lévőkkel, fejjel kelet felé nézett, végtagjai behajlítva, a test alatt helyezkedtek el. Az állat nyaka ívesen hajlott, feje közvetlenül a sírgödör északkeleti sarkának hanyatlott. Az állat felszerszámozva került a gödörbe, pofáján, gerincoszlopának vonalán és farrészén rézötvözet lemezből préselt rozettás veretek kerültek elő, továbbá hasvonalának két oldalán egy-egy vaskengyel, míg szájában vaszabla volt *(6. tábla 2)*.

Részleges lovas temetkezés: a 33. számú koporsós gyermeksír részleges lovas temetkezésként tartható számon. A hiányos lókoponya több részén zöld korróziós foltok voltak, amik lószerszámveretek jelenlétére utaltak. A részben feldúlt gyermekváz mellkasának jobb oldalán került elő, a váz szintjétől 20 cm-rel magasabban, megközelítőleg egy vonalban a koporsó tetejével. A bolygatás miatt eredeti helyzete bizonytalan, azonban elképzelhető, hogy szándékosan helyezték a koporsón kívülre.

Összegzés

Szentendre közigazgatási határárán belül mindeddig csak kisebb sírcsoportok vagy szórványleletek utaltak avar kori közösségek megtelepedésére. A tanulmányban ismertetett temető lehetőséget nyújt arra, hogy a település és környéke avar korát új megközelítésben vizsgálhassuk. Az eddig feltárt rész ugyanakkor a teljes temetőnek csupán egy szegmense. A lelőhely kiterjedésének vizsgálata arra enged következtetni, hogy a 2023–2024 között dokumentált sírokon túl még legalább ugyanannyi fekszik a föld alatt. A most közreadott összefoglalóval – amely elsősorban a lelőhely előzményeire, a feltárási körülményekre, valamint a temetkezési szokások részleges áttekintésére irányult – elsődleges célom a lelőhely szakmai köztudatba emelése volt. A jövőbeni vizsgálatok eredményei idővel körvonalazzák a szentendrei avar temetőt használó közösségek életétvitelét, szokásait és kapcsolatrendszerét.

[53] Vörös 1999: 121–153; Tóth 2012: 525–556; Tóth 2018: 111.
[54] Pásztor–Vida 2024: 103.

Rövidítések

fá. = fenékátmérő
M = mélység
m. = magasság
pá. = peremátmérő
T = tájolás
ltsz. = leltári szám

Források

ERD 2023
Előzetes Régészeti Dokumentáció: Szentendre, 402/34 hrsz. alatt új Spar üzlet építése (készítette: Lassányi Gábor, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Nemzeti Régészeti Intézet)

Ferenczy Múzeumi Centrum (régi nevén: Szentendrei Ferenczy Múzeum [SZFM]), Adattár (FMC AD)
2714-93
2815-94
6936-2018
5788.1
2712-93

Pest Megyei Hírlap, 1964
Dunakanyar, 1984

Hivatkozott irodalom

Balogh 2000
Balogh Csilla: Avar kori padmalyos sírok a Duna–Tisza közén. In: Petercsák Tivadar – Váradi Adél (szerk.): *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája, Eger, 1998*. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 2000, 111–124.

Balogh 2006
Balogh Csilla: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 44/2 (2006), 41–86.

Bende 2017
Bende Lívia: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. Budapest: Archaeolingua, 2017.

Bózsa–Sáró–Kelemen 2024
Bózsa Anikó – Sáró Csilla – Kelemen Zsófia: Két újabb kőládasír Szentendre késő római temetőjéből. In: *Archaeologiai Értesítő* 149 (2024), 209–242.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2024.00068

Csorba 2021
Csorba Péter: *Magyarország kistájai*. Debrecen: Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, 2021.

Csukovits–Forró 2008
Csukovits Anita – Forró Katalin (szerk.): *Duna. Az ember és a folyó*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008.

Dövényi 2010
Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010.

Gróf 2007
Gróf Péter: Késő római kor – kora népvándorlás kor. In: Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 387–396.

Horváth 2009
Horváth Zoltán: Geo-archeopedológus munkája a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálatban – A földtani talajtani protokoll (GPP) alkalmazása és esettanulmányok. In: *Archeometriai Műhely* 2 (2009), 1–13.

Lőrinczy–Straub 2006
Lőrinczy Gábor – Straub Péter: Az avar kori padmalyos temetkezésről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 44/1 (2006), 277–314.

Lőrinczy 2011
Lőrinczy Gábor: A padmalyos sír. In: Müller Róbert (főszerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest: Magyar Régész Szövetség, 2011, 147–151.

MRT 7
Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

Ottományi 2024
Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése I. In: *Studia Comitatensia* 42 (2024), 94–141.

Ottományi 2025
Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése II. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 206–250.

Pásztor–Vida 2024
Pásztor Adrien – Vida Tivadar: *Avar period cemetery at Budakalász-Dunapart. Part I. 1*. Budapest: Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Huma-

nities Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University – National Institute of Archaeology, Hungarian National Museum – Ferenczy Museum Center, 2024. DOI: https://doi.org/10.62150/maa.13.2024

Schwalm 1910
Schwalm Amadé: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye természeti viszonyai. In: Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.* (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest: Országos Monografia Társaság, 1910, 1–24.

Szalontai 1992
Szalontai Csaba: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője). In: *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1992), 309–347.

Szentpéteri 2002
Szentpéteri, József (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 2002.

Szücsi 2022
Szücsi Frigyes: „Az ismeretlen ismerős": Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából: a sírépítmények. In: Türk Attila (főszerk.): *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16*. Budapest: BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – PPKE Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, 2022, 369–398. DOI: https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2021.4.1_19

Szücsi 2025
Szücsi Frigyes: *Az avar kori Mezőföld. Temetkezési szokások, tárgyi kultúra és településtörténet a temetők tükrében.* Székesfehérvár: Siklósi Gyula Várostörténeti Kutatóközpont, 2025.

T. Maróti–Topál 1980
T. Maróti Éva – Topál Judit: Szentendre római kori temetője. In: *Studia Comitatensia* 9 (1980), 95–177.

Tettamanti 1992
Tettamanti Sarolta: Szentendre, Vasúti villasor 7. In: Czeglédy Ilona (szerk.): *Az 1990. év régészeti kutatásai.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1992, 52.

Tettamanti 1996
Tettamanti Sarolta: Szentendre, Árpád u. 11. In: Wollák Katalin (szerk.): *Az 1993. év régészeti kutatásai.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 55.

Tomka 1979
Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 19–20 (1977–1978), 17–108.

Tomka 2003
Tomka Péter: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 41 (2003), 11–56.

Tóth 2012
Tóth Zoltán: Az avar kori állatáldozatok értelmezése. Die Interpretation für die awarenzeitlichen Tieropfer. In: *Első Század* 2 (2012), 525–556.

Tóth 2018
Tóth Zoltán: Az áldozati állatok eltemetésének kontinuitása a késő avar korban. In: Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara (szerk.): *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében*. Debrecen: Déri Múzeum, 2018, 109–140.

Vörös 1999
Vörös István: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. In: *Zalai Múzeum* 9 (1999), 121–153.

DÉCSI ENIKŐ

Újabb adatok a Dunakanyar avar kori benépesüléséhez. Beszámoló a Spar áruház kapcsán feltárt avar kori temetőről

Szentendrén a Bükkös-pataktól délre és a 11. számú főúttól nyugatra lévő HÉV-végállomás közelében 2023–2024 között egy új Spar élelmiszerüzlet mélygarázsának kialakítása miatt a Ferenczy Múzeumi Centrum feltárást végzett. Régészeti korszakok szempontjából a városnak ezen a részén római kori lelőhelyek dominálnak: főként *Ulcisia Castra/Castra Constantia auxiliaris* táboráról, a hozzá kapcsolódó *auxiliaris vicus* maradványairól, valamint az ezekhez tartozó, több ponton elhelyezkedő temetkezésekről ismert. A feltárás során nem várt eredményként egy avar kori temető részlete került elő. A feltárással érintett kb. 3300 m^2-en összesen 330 régészeti korú jelenséget bontottunk ki, amelyek közül 316 avar kori temetkezés, további 14 pedig kora bronzkori és kora vaskori telepobjektum volt.

Bár a temető váratlanul került elő, a kutatás előzményei már az 1990-es évek elején megmutatkoztak, amikor a közelben lévő utcákban csontvázas sírokat dokumentáltak. A korai leletmentések kapcsán nem volt lehetőség messzemenő következtetések levonására, azonban a temető jelenlétére egyértelműen utaltak.

Az új feltárási eredményeknek köszönhetően körvonalazódott a temető kiterjedése, továbbá nyugati szélének egy részét sikerült lehatárolni. Óvatos becslés alapján a temető összterülete akár 2 hektárnyi is lehet.

A temető jól illeszkedik az avar kori nagy kiterjedésű soros temetők körébe. Az elhunytakat aknasírokba, míg a lóval eltemetett egyéneket az akna oldalában kialakított padmalyba helyezték. A közösség nagy részét ácsolt faládákban temették el, amelyre a sírgödrökben megfigyelhető beásások és cölöpszerkezetek is utaltak. Emellett számos további jelenség utalt a sírokban sírfedlap alkalmazására és egyéb épített konstrukcióra.

A közösség elitjének számító lovas temetkezésekből (15 db) számos lószerszámveret, zablák és kengyelek, nyílhegyek vagy lándzsacsúcsok is előkerültek. A 102. sírban fiatal ló felszerszámozott váza feküdt, a 33. számú gyermeksírban pedig a részleges lovas temetkezések egy típusa jelent meg.

ENIKŐ DÉCSI

New Data on the Pannonian Avar Population of the Danube Bend. Report on the Avar-Period Cemetery Excavated in Connection with the Spar Supermarket

Between 2023 and 2024, the Ferenczy Museum Center conducted an excavation in Szentendre, near the suburban railway (HÉV) terminus south of the Bükkös Stream and west of Road 11, ahead of the construction of an underground parking lot for a new Spar supermarket. In terms of archaeological periods, Roman-era sites dominate this part of the town: it is primarily known for the auxiliary fort of Ulcisia Castra/Castra Constantia, the remains of its associated *auxiliaris vicus*, and various related burial grounds at discrete locations. As an unexpected result of the excavation, a section of an Avar-period cemetery was uncovered. Across the area affected by the excavation—approximately 3,300 square metres—a total of 330 archaeological features were excavated, of which 316 were Avar-period burials, and 14 were Early Bronze Age and Early Iron Age settlement features.

Although the discovery of the cemetery was unexpected, it was foreshadowed by findings in the early 1990s, when inhumations were documented in nearby streets. While these early rescue excavations did not allow for far-reaching conclusions, they clearly indicated the presence of a cemetery. The new excavation results have helped us to put an estimate on the extent of the cemetery, and successfully establish a portion of its western boundary. By a conservative estimate, the total area of the cemetery could be up to 2 hectares.

The cemetery fits well within the category of large-scale row-grave cemeteries from the Avar period. The deceased were placed in shaft graves, while individuals buried with horses were laid in side niches (alcoves) constructed in the wall of the shaft. Most members of the community were buried in wooden chests, as indicated by cuts and post structures observed in the grave pits. In addition, numerous other features pointed to the use of grave covers and other built structures within the graves.

The equestrian burials (15 in total), representing the elite of the community, yielded numerous harness mounts, bits, stirrups, arrowheads and spearheads. Grave 102 contained the harnessed skeleton of a young horse, while Child Grave 33 featured a type of partial equestrian burial.

A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE III.

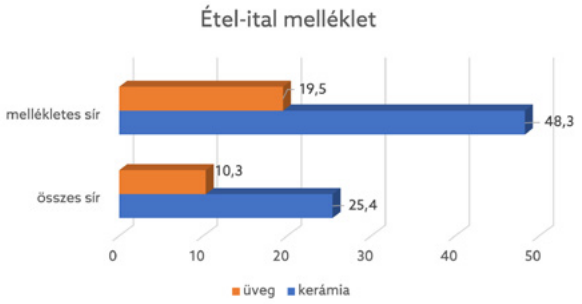
▪ Ottományi Katalin, PhD
régész
ottomanyi.katalin@gmail.com
ORCID azonosító: 0009-0002-3412-3335
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.130-167

Étel-ital melléklet

A halottakkal sírba tett tárgyak egyharmadát alkotó étel-ital melléklet edényei egyrészt a túlvilági utazásra szánt enni- és innivalót tartalmazták, másrészt a halotti lakomához kapcsolódtak.[1] Szentendrén elsősorban kerámiaedényeket használtak (kb. 70 edény). Üveg jóval kevesebb került elő (20 edény és 6 illatszeres üveg). Összesen 51 sírban, a beszámozott sírok 31%-ában (a mellékletes sírok 58,6%-ában) volt valamilyen edény.[2] Kerámia és üveg együtt nyolc sírban *(2. táblázat)*. Néha állatcsont is előfordul edény nélkül (kb. két sír).

Kerámia

A temető beszámozott 165 sírjából 42 sírban (25,45%) és a vázak 21%-a mellett volt kerámia *(1. ábra)*.[3] A bolygatatlan síroknak 34,5%-ába (19 sír), a mellékletet tartalmazó síroknak kb. a felébe tettek edényt. Ehhez a 66 darabhoz járul még két régi sírból 4 edény (1928/1., 1959/1. sír) és két szórványkerámia.[4] Jelenleg tehát 72 késő római edény ismert a temetőből, az összes mellékletnek kb. a 22%-a (a mellékletek 8,4%-a üveg). A kerámiát tartalmazó sírok 55%-a bolygatott. Korabeli rablás 8 sírban, újkori bolygatás 15 sírban. Van néhány ép, 3. századi edény is, melyeket eredetileg hamvasztásos sírokba tehettek, majd

1. ábra: a kerámia- és üvegedények százalékos megoszlása a beszámozott sírokban

másodlagosan is felhasználtak a késő római temetkezéseknél.[5] Hasonló a helyzet az agyagmécsesekkel is, melyek anyaguk ellenére sem sorolhatók a kerámiához, hiszen funkciójuk teljesen más.

Pannonia késő római temetőiben eltérő arányban fordul elő kerámiaedény. Szentendréhez hasonló mennyiség volt pl. Lussonium és Tokod temetőjében, kicsivel több Budaörsön, jóval több Somogyszilen, valamint Pátyon.[6] Máshol viszont kevesebb található.[7] A kerámia- és üvegedények aránya is területenként eltér.[8]

A kerámiaedények sírba helyezésének szokása a 4. század végére – 5. század elejére csökken. A legkésőbbi temetkezések már legfeljebb csak üveget tartalmaznak Szentendrén.[9]

1 A késő római temetőelemzés korábbi cikkei: Ottományi 2024; Ottományi 2025; Ottományi 2026.

2 Pl. Ságváron ez a szám 40% (a mellékletes síroknak több, mint a fele), melynek többsége – Szentendrével ellentétben – üveg (Horváth 2023: 424).

3 Az eredeti publikációban (Maróti–Topál 1980) már közölt edényekhez képest újak a Czveiber Ferenc gyűjteményében lévő sírok (1972/3., 1977/2–3. sír, „kakasos" sír), továbbá az új feltárások edényei (1993/1–3., 1994/2., 2018/2. sír). Nagy Lajos egyik kőládasírjához (valószínűleg a XVI. sír) is sikerült kötni három korsót (FMC AD 1503-80: 15). Ugyanakkor nem tartoznak ide a bolygatott sírok földjéből származó, korábban mellékletként feltüntetett kora római kerámiatöredékek (42. sír 1–2; 46. sír 2; 47. sír 1; 48. sír 1; 57. sír 1. melléklet). Nem számoltam be az V. és VII. kőláda utántemetkezéses halottjai között lévő földréteg kerámia- és üvegtöredékeit sem. Lehettek még edények olyan sírok lábánál is, ahol csak a csontváz felső részét sikerült feltárni (pl. 102. sír).

4 A szórványedényeket néha helyhez vagy sírformához is köthetjük. Maróti–Topál 1980: 123: szórvány 2. mázas korsó, valószínűleg a Római Sánc u. és Acél u. sarkán; szórvány 3–4. edény a Római temető u. 3-ban (1928/1. kőláda); 5–6. szórványedény és a 7. üveg a Római Sánc u. 5–9. szám előtti közműárokból (1959/1. sír); 8. korsó a Római Sánc u. 18-ban (Nagy Lajos utcai sarok); 9. mázas tál a 110. sírból (vagy környékén); kérdéses, hogy az 1877/1. szarkofág három kerámiatöredéke melléklet volt-e (MNM RR161/1877.1–7). Az 1928/1. sírt mind a sírformához (kőláda), mind a nemhez (nő) beszámítottam, a többi szórvány csak az edényformáknál és kiviteli módoknál szerepel.

5 41. sír *terra sigillata* pohár, 46. sír 1. fémmázas korsó, 52. sír 2. törött, behúzott peremű tál a gyerek lábánál (bár tégla és kődarab alatt, tehát a *vicus*hoz is tartozhatott); Burger 1974: 91 (Somodorpuszta, 3. századi edények a későbbi sírokban); Csákváron a 4. századi edényművesség egyre romló minőségével magyarázzák a szerzők, hogy a sírokba szívesen helyeztek helyszínen talált kora római edényeket (Salamon–Barkóczi 1971: 79).

6 Szabó 2023: 135–140: Lussoniumban a sírok 23%-a (a bolygatatlan sírok 27,7%-a), Tokodon 24,5%, Esztergomban 32,5% (tábor); Budaörs: 37% (Ottományi 2016: 232); Somogyszil 48% (Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 96; Horváth 2023: 438); Pátyon 55,4% (Ottományi 2019: 146–148); Mannersdorfban 63% (Ployer 2023: 281).

7 Pl. Ságváron a sírok 15,8%-a (Horváth 2023: 427); Intercisa délkeleti temetőjében 15% (Vágó–Bóna 1976: 163); Keszthely-Fenékpusztán 4,6–12,6% között (Müller 2010: 181); Pottenbrunnban 18% (Hölbling 2008: 49).

8 Horváth 2023: 438–439 (az edénymelléklet kétharmada üveg, pl. Ságvár, Intercisa délkeleti temetője, Esztergom–Bánomi-dűlő).

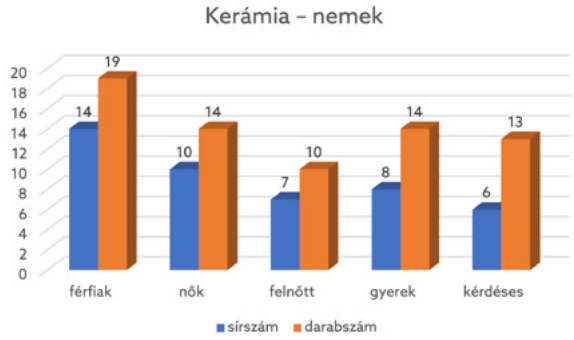
9 Zsidi 1987: 67 (szinte kizárólag az I. csoportban van edény); Konrad 1997: Tab. 9 (4. század elején 65%, 5. század elején 28,6%, 410–430 között már csak üvegek vannak); Horváth 2023: 439 (Ságváron a késői fázisban egyre kevesebb a kerámia, és több az üveg).

Nemek – edények (2–4. ábra)

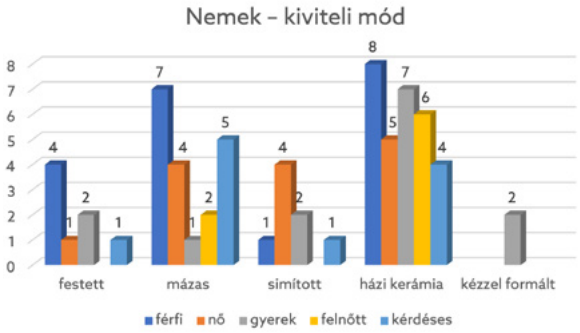
A kerámiát tartalmazó sírok közül jelenleg nemhez köthető 31 váz. Ennek majdnem a fele férfi. Ők kapták a legtöbb edényt (19 db). Ezen belül többnyire csak egy darab volt a sírban (9 váz), néha kettő (5 váz).[10] Kevesebb a női (21%) és a gyereksír (19%). A nőkön belül egy edény volt 6 váz mellett, és két edény 4 sírban.[11] A gyerekek mellé többnyire két edényt tettek (6 sír: 1 fiú, 3 lány).[12] A férfi sírok 26%-a, a nők 20%-a és a gyerekek 21%-a kapott edénymellékletet. Üveggel együtt elsősorban felnőttek mellett található (4 férfi, 2 nő, 1 felnőtt, 1 kérdéses), gyerek mellé nem került kerámia-üveg együttes. Valószínűleg változna a kép, ha a temetkezések közel egyharmadát kitevő „felnőtt" és kérdéses sírokat is nemhez lehetett volna kötni. Összehasonlítva a kerámia- és üveghasználatot az derül ki, hogy kerámiából a férfiak kaptak többet, üvegből viszont a nők. A gyerekeknél is a kerámiaedény dominál.[13]

Ha megnézzük a pannoniai késő római temetőket, elég változatos a kép. Lányi Vera eredményei alapján a kerámia egyaránt jellemző mindkét nem sírjaira (53,5%-a nők és kislányok mellett, 46,4%-a férfiak és kisfiúk mellett).[14] Budaörsön kicsivel több férfi sírban volt edény, viszont a darabszám a nőknél nagyobb.[15] Pátyon ezzel szemben a legtöbb edény a nők mellé került, és majdnem feleannyit kaptak a férfiak, gyereksír pedig mindössze egy volt.[16] A legtöbb edény Esztergomban is női sírokban található, míg a férfi és gyereksírok száma közel azonos.[17] Lussoniumban pont fordított a helyzet.[18]

A nemeket és az egyes kiviteli módokat összehasonlítva úgy tűnik, hogy a festett edény főleg a férfiakra, a simított kerámia pedig a nőkre és gyerekekre jellemző Szentendrén. Házi kerámiát majdnem egyforma mennyiségben kapott mindenki. Mázas edény elsősorban felnőttek (főleg férfiak) mellé került, de olyan sok a kérdéses nemű sír, hogy az eredmény így nem mérvadó. Kézzel formált és kézi korongolt kerámia csak gyereksírban van *(3. ábra)*.[19] A felnőtteknél (főleg a férfiaknál) a korsó dominál. Gyerekeknél pedig leggyakoribb a bögre vagy pohár. Tál főleg a gyerekek és nők mellett található *(4. ábra)*.[20]

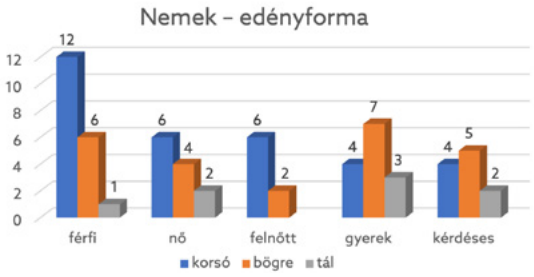

2. ábra: az edények megoszlása az egyes nemeknél

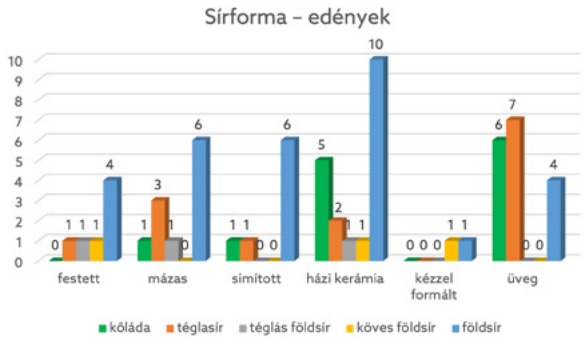

3. ábra: a nemek és az egyes kiviteli módok kapcsolata (darabszám)

10 Három sír erősen bolygatott (11., 44., 46. sír), de a 44. sírban biztos a két edény a láb mellett (a harmadik edény a nőé lehetett). Az 1972/3. sír előkerülési körülményei ismeretlenek, így az edények száma kérdéses.
11 A két bolygatott sírban (69., 82. sír) a lábnál lévő edények megmaradtak. Az 1928/1. régi sírban két edény.
12 Az újkorban megbolygatott 106. és 1993/2. sírok mellékletszáma kérdéses.
13 Ottományi 2025: 4. ábra.
14 Lányi 1972: 75–76.
15 Ottományi 2016: 235–236, 57. ábra; Horváth 2023: 425 (Ságváron a férfi sírok 58,8%-ában, a nők 51,7%-ában, a mellékletes gyereksíroknak pedig az egyharmadában volt kerámia- vagy üvegedény); Somogyszil: Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 98.
16 Ottományi 2019: 148, 22–23. ábra.
17 Kelemen 2008: 166–167, II. táblázat; Tokodon több női sírban volt edény, mint a férfiéban (Lányi 1981: 188); Ployer 2023: 281, Tab. 47 (Mannersdorf: a nőknél az edények 35%-a, férfiaknál 10%, gyerekeknél 5%).
18 Szabó 2023: 100–101 (9 férfi, 3 női, 6 gyerek).
19 Ottományi 2016: 236, 60. ábra (Budaörs: mázas edény főleg férfiaknál és nőknél, simított edény gyerek- és női sírban, festett és házi kerámia mindhárom nemnél); Horváth 2023: 427–428 (Ságvár: simított kerámia gyerekeknél, festett edény női sírokból, mázas főleg férfiaknál); Puschnigg 1996: 80 (függőleges vonalakkal simított kerámia női és gyereksírokban).
20 Lányi 1972: 75 (a bögréknél több a nő, a fazekaknál pedig a férfiak); Tokodon a nők mellett bögrék is voltak, nem csak korsók (Lányi 1981: 188); Somogyszil temetőjében a korsók felnőttekhez (ezen belül főleg nőkhöz), a tálak nőkhöz és gyerekekhez kapcsolhatók (Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 99).

4. ábra: a nemek és edényformák kapcsolata (darabszám)*

5. ábra: a sírformák és az egyes kiviteli módok összefüggése

Sírformák – edények

A kerámiát tartalmazó sírok többsége földsír, 19 db (45%), benne 27 edény. Ezen belül a sírok felében egy edény van, másik felében kettő (a három edényt tartalmazó sírban több halott feküdt). A földsír valamennyi kiviteli módnál az első helyen áll *(5. ábra)*. Jóval kevesebb az épített sír: téglasír 7 db (16,6%), kőláda 5 db (12%). Ezek többségében is csak egy edény van, néha kettő. Három edény a XVI. kőládában.[21] A többi (köves és téglás földsír) 7–7%, bennük 1–2 edény. Nem ismerjük a sírformáját öt sírnak (egyikben öt edény).[22] A sírok ezen aránya körülbelül megegyezik az egyes sírformák temetőn belüli összetételével.[23] Kerámiát tehát mindenki kaphatott, nem a gazdagabbak kiváltsága.[24] Az, hogy az épített sírokban sem maradt több darab, valószínűleg a korabeli rablásra vezethető vissza. Bár talán nem véletlen, hogy a temető egyetlen, három edényt tartalmazó sírja kőláda (a másik többszörös temetkezés). Üveggel együtt már más a helyzet. Ilyenkor valóban a leggazdagabb, többnyire épített sírokba kerül kerámia- és üvegmelléklet (3 kőláda, 3 téglasír, 2 földsír).

Edények helye

Az edények helyét 25 sírnál lehet meghatározni.[25] A pannoniai késő római temetőkhöz hasonlóan legtöbb (22 váz, 88%) a halott lábánál volt *(2. tábla 1–2)*.[26] A temetkezések felénél a bal lábnál, ritkábban a jobb lábnál, néha mind a kettőnél. Lehet a láb végében, vagy csak annyit tudunk, hogy a lábnál. Szinte mindig a lábszár külső oldalán.[27] Bal lábnál és karmagasságban három sírban, mellkason vagy bal vállnál egy-egy sírban.[28] Ez utóbbiak általában a 3. század végére, 4. század első felére tehető sírok, ahol lábnál van a korsó, és feljebb a bögrék vagy tálak.[29] Így pl. az 5. sír mellkasán egy korai festett edény, az 1993/1. sír bal vállánál egy 2–4. századi, behúzott peremű tál. Ugyancsak 3. századi forma az 52. sír pohara és tálja, továbbá az 53. sír vízszintesen kihajló peremű tálja a bal medencén. A 83. sírban viszont 4. század közepi mázas bögre volt a mellkason, kiöntős korsóval a lábnál. Néha egy másik edénnyel (IX. sírban bögretalppal)[30] vagy üvegpohárral fedik le a korsót.[31] Amennyiben az üvegedényeket is hozzávesszük, a láb bal oldalán kerámia, jobb oldalán üvegpoha-

21 Téglasír: 1 edény 6 sírban, 2 edény 1 sírban; kőláda: 1 edény 3 sírban, 2 edény 1 sírban, 3 edény 1 sírban.
22 A 110. sír öt edényéről Soproni Sándor azt írja, hogy a házalapozáskor megbolygatott sírokból valók. Tehát valószínűleg nem egy sírból kerültek elő (Maróti–Topál 1980: 122–123, szórvány 9. tál, 78–79. lábjegyzet).
23 Ottományi 2024: 5. ábra.
24 Ezzel szemben pl. Budaörsön és Pátyon legtöbb edény az épített sírokban van (Ottományi 2016: 234; Ottományi 2019: 150).
25 Tizenhárom sírnál nincs adat (IX., X., XIII., XVI. sír, 11., 24., 106., 110. sír, „kakasos" sír, 1972/3., 1993/2–3, 1994/2. sír). A bolygatott sírok felénél a helyén maradt, a többinél a sírföldben került elő az edény *(2. tábla 3)*.
26 Lányi 1972: 96–98, Abb. 14–15; Lányi 1981: Abb. 25 (többnyire a láb jobb oldalán, fej környékén néha bögre vagy pohár); Kelemen 2008: 186; Ottományi 2016: 236–237, 86. kép 3 (bal oldalon gyakoribb); Szabó 2023: 99–100; Horváth 2023: 427 (többségében lábnál, jobb oldalt).
27 Bal boka: 2., 29. sír; bal sípcsont: 4., 98. sír; bal lábszár: 10 (2 db), 21., 67. sír; bal boka – jobb boka: 25. sír (2 db); jobb boka: 77. sír (2 db); jobb térd: 36. sír; jobb lábszár: 66. gyerek (2 db); bal boka – lábfejek között: 26. sír (2 db); lábak végénél: 58., 69. sír (2 db); lábnál: I. (2 db), 44. 1 (2 db), 82., 1977/2., 1977/3. sír (2 db); lásd Ottományi 2024: 6. tábla 2–3, 7. tábla 3.
28 52. sír (bal váll, bal lábszár), 53. sír (bal medence, bal boka; Ottományi 2024: 5. tábla 2), 83. sír (bal mellkas, bal láb vége); mellkason: 5. sír; bal váll: 1993/1. sír.
29 Hasonló a helyzet Budaörsön (Ottományi 2016: 237) és Bátaszéken is (Péterfi 1993: 89).
30 Szabó 2023: 100 (25. sír); Doneus 2014: 104, Abb. 92 (Halbturnban sok bögretalp: fedő vagy mécses).
31 Az analógiákat lásd az üvegeknél.
* Az egyetlen fedőtöredék felnőtt sírjában volt.

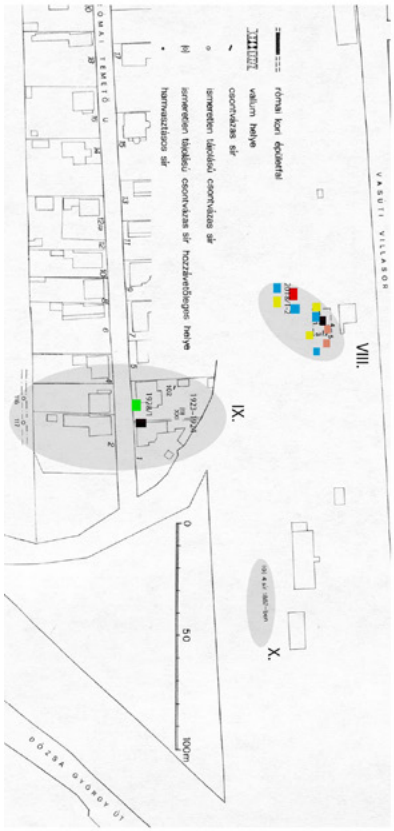
1.

2.

3.

1. tábla: 1: a Dunakanyar késő római térképe; 2–3: edények megoszlása a temető északi (2) és déli részén (3)

rak a 2. sírban, és a láb végében a kerámiakorsó az üvegpohárral az 58. sírban. Más temetőkben néha az ásatók a nemek között is különbséget találtak az edények elhelyezésénél.[32] Szentendrén ilyen nem állapítható meg.[33]

1. táblázat: edények helye a sírokban

	bal láb	***jobb láb***	***bal és jobb láb***	***bal láb és lábfejek közt***	***láb végében***	***lábnál***	***bal váll vagy medence és bal láb***	***bal váll***	***mellkas***
sír (edény)	7 (8 db)	3 (6 db)	1 (2 db)	1 (2 db)	2 (3 db)	5 (8 db)	3 (6 db)	1 (1 db)	1 (1 db)
forma	7 korsó 1 bögre	2 korsó 3 bögre 1 szűrőtál	1 korsó 1 pohár	1 korsó 1 pohár	2 korsó 1 tál	4 korsó 1 bögre 1 pohár	1 korsó (láb) 1 pohár 2? bögre 2 tál	1 tál	1 korsó
kivitel	5 házi kerámia 1 mázas 2 festett	1 mázas 1 házi kerámia 1 simított 1 festett 2 kézzel formált	1 mázas 1 simított	2 mázas	1 simított 2 mázas	2 mázas 1 simított 1 festett 4 házi kerámia	5 házi kerámia 1 mázas (mellkas)	1 házi kerámia	1 festett

Halotti lakomára utal a 2018/2. kőláda tetejére helyezett mázas korsó és állatcsont *(2. tábla 4)*. A halotti tort követően a rokonok többször is rendeztek lakomát és hagytak ételt a halott sírjánál.[34] Esetleg koporsóra tett edényhez tartozhattak a 38. fiúsír feletti kerámiatöredékek állatcsonttal és útravaló adománynak szánt éremmel, továbbá az 5. sír mellkasa felett 10 cm-el lévő festett korsó (lábnál állatiállkapocs-töredék).[35] Sírgödörbe dobott halotti lakoma maradványaihoz kapcsolódhatnak a korabeli törött edények is (pl. 52. bolygatatlan sír).[36] A sírnál való étkezés alkalmából juttattak le italáldozatot egy *imbrex*ekből összeállított csőben a XIV. kőládába temetett fiatal gyerekhez (edénye nincs).[37]

Edényegyüttesek (2. táblázat; 3. tábla)

A kerámiamellékletes síroknak kb. a felében volt több edény.[38] 18 sírba kerámiaegyüttes, nyolc esetben edény-üveg kombináció és 18 sírba csak egy edény került.[39]
Közülük legtöbb a korsó, 34 db (31 sírban). 12 sírban egyedül, bár néha többet is tesznek egy sírba (XVI. sírban 3 db, 1928/1. kőládában 2 db). Üvegpohárral együtt három sírban, üvegpalackkal egy esetben.[40] Többségük férfi sír *(4. ábra)*.[41]

32 Pl. Oggau: Puschnigg 1996: 69, Abb. 3 (többnyire lábnál, néha fej mellett. Ez utóbbiak egy kivétellel mind nők); Dombóváron az edények többsége a lábnál, gyermekeknél a fej környékén (Boruzs–Szabó 2018: 216).
33 Lábnál: 6 férfi, 6 nő, 5 gyerek, 2 felnőtt; lábnál és kézmagasságban: 2 férfi, 1 gyerek; mellkasnál: 1 férfi; vállmagasságban: 1 nő.
34 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 233–234 (ókori forrásokkal és további analógiákkal, pl. Győr, Aquincum, Esztergom stb.); Kelemen 2008: 33 (107. téglasír tetején mázas korsó), 65 (282. sír koporsója tetején mohazöld üvegpalack); Sopron, Hátulsó u. 3. kőládasír tetején besimított díszítésű korsó (Tomka 1967: 246, 249); Bölcske 3. sír, koporsó tetején korsó (Vágó 1961: 268, 5–6. kép).
35 A 38. sír tetején 3. századi érem és edénytöredékek (behúzott tálperemek, oldalak), de volt egy hasonló korú (és több későbbi) érem a sír belsejében is. Koporsóra utalhat a két vasszög; Pátyon két kőláda tetején is voltak behúzott peremű tálak (Ottományi 2019: 150).
36 Ployer 2023: 258.
37 Ottományi 2024: 113 (további irodalom a 117. lábjegyzetben); Tóth 2006: 75, 176. jegyzet.
38 Esztergomban a sírok felében, Tokodon az egyharmadukban van edényegyüttes. Lussoniumban és Intercisában ennél jóval kevesebb (Szabó 2023: 136–137, 140–141).
39 Az 1959/1. sír szerepel a táblázatban, de nincs benne a beszámozott 42., kerámiát tartalmazó sírban. Itt üveg is volt a két edény mellett.
40 Budaörsön hét esetben találunk korsót üvegpohár mellett (Ottományi 2016: 259).
41 Ságváron is hasonló a helyzet (Horváth 2023: 428).

1.

2.

3.

4.

2. tábla: edények helye a sírokban. 1: 4. sír; 2: 67. sír; 3: 44. sír bontás közben; 4: 2018/2. kőláda (fotó: Bózsa Anikó, FMC)

Bögre vagy pohár összesen 23 darab (21 sírban). A hagyományos füles bögréken túl ide soroltam a fületlen poharakat, a *terra sigillata* és a horpasztott falú poharat is.[42] Önmagában három sírban, és még kettőben üvegedénnyel. A gyereksírok felébe ilyen került.
A tál jóval ritkább, mindössze 10 db. Önmagában: három sírban. Gyerekeknél és nőknél gyakoribb. Két edény esetében a korsó-bögre (vagy -pohár) párosítás a leggyakoribb (11 sírban; *3. tábla 1–3*).[43] Üvegpohár csak a 26. sírban került a mázas korsó-bögre együttes mellé. Korsó- és tálpárosítás három sírban volt, ezen belül a 69. sír mázas csészéje lehet ivóedény is *(3. tábla 4, 6)*, az 1959/1. sírban üvegpalack is volt mellette. Bögre- és tálpárosítás három sírban *(9. tábla 12)*.

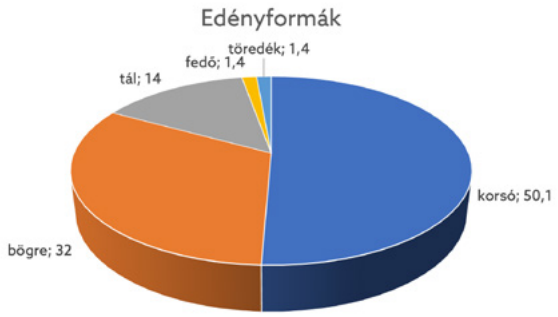
2. táblázat: edényegyüttesek*

edényformák	***mázas***	***simított***	***festett***	***házi kerámia***	***kézzel formált***	***nemek***
korsó egyedül	*24., 82., 98., 1994/2.*	*1977/2., (1928/1.)*	*4., 5., 29.*	*21., 46., 67., (1928/1.)*		5 férfi, 2 nő, 3 felnőtt
korsó **üvegpohárral**	2018/2. (üvegpalack)	11. (*balsamarium*), 58.		*XVI.* (1/3 korsó?); *2.* (2 pohár, *balsamarium*)		3 férfi, 1 nő, 1 felnőtt
korsó és bögre/pohár	IX. korsó, 25., 26. (korsó, bögre + **üvegpohár**), 83. (pohár), *„kakasos sír"* (*ascos*, bögre), 1977/3.	25. (pohár)	*66., 106.*, 1977/3. (pohár)	I. (korsó, bögre), IX. (bögretalp), 10. (kancsó, bögre), *44/1.* (korsó, bögre), 83., *106.* (pohár)	66. (bögre)	6 férfi, 2 nő, 3 gyerek
korsó – bögre – tál	*110.* (korsó, tál)	110. (bögre)		*110.* (2 bögre)		kérdéses
korsó – csésze/ tál	69. (korsó–csésze), (*1959/1.*: korsó, **üvegpalackkal**)		*1993/3.* (korsó)	*1993/3.* (tál)**, (*1959/1.*: tál)		1 nő
bögre egyedül				*36., 50., 1972/3.*		1 férfi, 1 fiú
bögre **üveggel**			*41.* TS (üvegpalack)	XIII. (üvegpohár)		1 nő
bögre – tál		77. (bögre)		52. (tál, pohár), 53. (tál, bögre?)	77. (szűrőtál)	1 férfi, 2 gyerek
bögre – fedő				X. (bögre, fedőtöredék)		1 felnőtt
tál egyedül		*44/2.* (tál)		1993/1., *1993/2.*		1 nő, 1 kislány

* *Dőlt betűvel* a nagyon bolygatott sírok. Nem szerepelnek a IV. kőláda házikerámia-töredékei (a forma kérdéses), és zárójelbe kerültek a régebbi sírok szórványedényei. A nemeknél nem számoltam bele a kérdéses nemű sírokat (1959/1., 24., 44/2., 110., 1993/3., „kakasos" sír).
** Az 1993/3. sír környékén volt két fedőhornyos bögreperem is, de kérdéses, hogy a sírhoz tartozott-e.

[42] Az 53. sír helyszínen ellopott edénykéje is bögre lehetett, bár kivitele kérdéses (Maróti–Topál 1980: 16. tábla).
[43] Ezen belül a „kakasos" sír korsója egy madáralakú *ascos*, a IX. sírban pedig a korsó lefedésére szolgált a bögretalp.

Egy esetben fedőtöredék volt a bögre mellett, de kérdéses, hogy funkciójának megfelelően használták-e. Korsó, bögre és tál csak olyan sírban található együtt, ahol vagy több halott volt (44. sír), vagy az újkori bolygatás miatt kérdéses, hogy egy sír edényei-e (110. sír: *3. tábla 5)*.[44]
Összességében legtöbb az italfogyasztáshoz kapcsolódó korsó, illetve a korsó és bögre vagy pohár kombinációja. Ez utóbbi szokást régebben a kereszténységhez kötötték, pedig mindössze az étel-ital mellékletadás két alapvető, legpraktikusabb edénytípusa (a bögrében étel is lehet).[45] Jóval ritkább az ételt tartalmazó tál, és fazék egyáltalán nincs Szentendrén. Az edények funkciója tehát részben a halotti lakomához (asztali szervírozó edények), részben a túlvilági utazáshoz (tárolás) kapcsolódik, de ezen belül az italfogyasztás került előtérbe.[46]
A pannoniai késő római temetőkben a leggyakoribb edényforma a korsó. Gyakorisága sírmellékletként a 4. században növekvő tendenciát mutat. Utána a bögre, majd a tál következik, mennyiségük a század folyamán egyre csökken.[47]

6. ábra: az edényformák százalékos megoszlása

Az edények százalékaránya területenként változik Pannoniában. Van, ahol a korsók az edények kb. 70%-át alkotják, ilyen például Esztergom, Ságvár és Páty.[48] Máshol ez az arány csak 50% körül mozog, például Budaörsön, Biatorbágyon.[49] Ide tartozik Szentendre is *(6. ábra)*. Somogyszilen viszont tálból van a legtöbb (38%), és a korsó mindössze 14%.[50] Alsó-Ausztria temetőiben a bögre a leggyakoribb, és a bögre-korsó együtteshez gyakran járul tányér is, illetve csak bögre-tányér kombináció fordul elő.[51] Területenként változhat tehát az edényformák kombinációja. Az egyes közösségekre jellemző, hogy temetnek-e ételt is a halottal (pl. sok tányér van Somogyszilen és a Pécs környéki temetőkben; egyáltalán nincs tál Majs, Ságvár, Tokod, Oggau temetőiben stb.). Emögött vallási hovatartozás nem határozható meg, bár a tálakban lévő ételmelléklet mindenképpen pogány szokás.[52] Szentendrén, akárcsak a többi pannoniai temetőben, nagyon ritka más használati edény, pl. fedő, szűrőtál vagy kultikus edény *(ascos)*. A temetők edénykészlete tehát jóval szűkebb spektrumot mutat, mint a telepek mindennapi életben használt formái. Minőségben viszont Szentendrén nincs köztük különbség. Külön sírkerámiaként készült, rosszabb minőségű edények nem figyelhetők meg.[53]
Ha megnézzük az egyes kiviteli módok keveredését az edényegyüttesekben, az derül ki, hogy legtöbb a házi kerámia (néha több is egy sírban), amit gyakran (4 esetben) mázas edénnyel kombináltak, két esetben festett, egyszer pedig simított kerámiával. A mázas kerámiát az összes többi kiviteli móddal variálták (kivéve a kézzel formált edényeket). A simított kerámiát házi, mázas és kézi korongolt edénnyel tették egy sírba *(2. táblázat)*.

44 A 44. rabolt sírban férfi, nő és *infans* II. összedobált csontjai kerültek elő. A sírrajz alapján a bögre-korsó együttes a vastagabb férfi lábszár mellett volt, a tál pedig külön, a sírföldben. Két különböző halotthoz tartozott tehát a három edény (Ottományi 2024: 4. tábla 3).
45 Lányi 1972: 134 (mennyiségük a 4. század folyamán nem nő, mint az a keresztény mellékleteknél várható lenne); Konrad 1997: 166–167, Tab. 10 (370 után [V. fázis] a kereszténység terjedése miatt már csak ivóedények [korsó, pohár] vannak, és az ételt tartalmazó edények eltűnnek); Kelemen 2008: 167; Ottományi 2016: 237–243 (további irodalommal).
46 A kora és középső császárkorban még jóval több az ételhez köthető tál és fazék (lásd pl. a hamvasztásos sírok edénykészletét); Szabó 2023: 141.
47 Lányi 1972: 75, Abb.7.1.
48 Lányi 1972: 74–75, Abb. 8.1; Kelemen 2008: 82; Horváth 2023: 428, 1. kép (Ságváron főleg mázas korsók); Ottományi 2019: 156, 28. ábra.
49 Ottományi 2016: 237, 62. ábra; Ottományi 2023: 6. ábra (Biatorbágy: 43% korsó, 40% bögre).
50 Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 99 (bögre 22%, fazék 16%); Varga 2007: 39; Marijanski-Manojlović 1987: Beške u Sremu (főleg tál és bögre vagy fazék).
51 Ployer 2023: 282–283, Abb. 131 (Mannersdorf: bögre 34%, tányér 22%, korsó és kancsó 22%, fazék 12%); Veling 2018: 59; Doneus 2014: 107 (Halbturn); Kronberger 2005: 186–187 (Vindobona: leggyakoribb a füles bögre, tányérral és üveggel).
52 Lányi 1972: 75; Tóth 2006: 79–83; Puschnigg 1996: 80.
53 Kivétel talán a 82. sír festett alapon foltosan mázas korsója, melyhez égetéskor hozzáragadt egy másik edénytalp.

1.

2.

3.

4.

5.

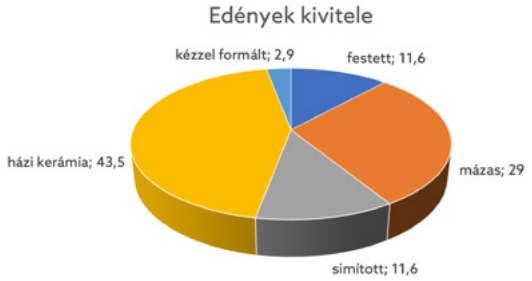
6.

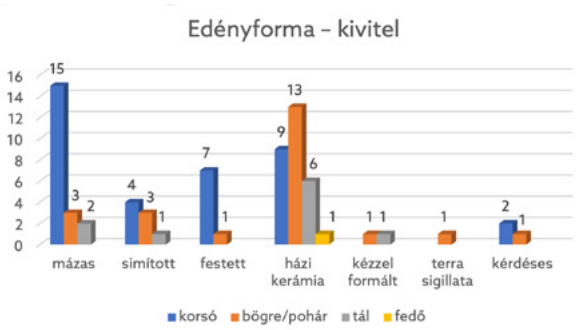
3. tábla: edényegyüttesek. 1: 26. sír; 2: 25. sír; 3: 83. sír; 4: 1959/1. sír; 5: 110. sír; 6: 1993/3. sír

Edények kivitele[54] – edényformák

A 4. századra a szürke színű edények szinte teljesen felváltották a sárga és téglaszínű árut. A temető edényeinek majdnem a fele házi kerámia (43,5%). Utána a mázas (29%), a simított (11,6%) és a festett (11,6%) kerámia következik. Kézzel formált, illetve kézi korongolt edény mindössze két sírban volt, és található egy ép *terra sigillata* pohár is *(7. ábra)*. Gyakran kapcsolat van az edényforma és a kivitel módja között is. Például mázas és festett kerámiából elsősorban korsó került a sírokba *(8. ábra)*. Előfordul, hogy egy-egy típust többféle kivitelben is gyártottak.[55]
Társadalmi rangot is jelezhet az edények kivitele. Például a fém- és üvegedényeket utánzó mázas kerámia sokkal gyakoribb hagymafejes fibulával vagy éremmel, mint az egyszerű házi kerámia.

7. ábra: az edények kivitelének százalékos megoszlása

8. ábra: az edényformák kivitel szerinti megoszlása (darabszám)

A festett kerámia mellett pedig nemesfém ékszereket találunk Szentendrén. Importedény csak egy darab volt a temetőben (másodlagosan felhasználva). A többi Pannoniában készült áru, a környező nagyobb városokból érkezhettek Szentendrére (pl. Aquincum, Brigetio). Helyi, szentendrei műhely megléte egyelőre nem bizonyítható, bár egy katonai tábor mellett feltételezhető.

Terra sigillata (4. tábla 12)

Egy másodlagosan felhasznált, Drag. 54. formájú pohár volt a 41. sírban (rheinzaberni gyártmány, 2. század vége). Ép edény, mely eredetileg egy hamvasztásos sírban lehetett.[56]
A sírok betöltésében több esetben is előkerültek *sigillata*-töredékek.[57] Az 58. sírban lévő orsókarikát pedig *terra sigillata* oldaltöredékből faragták.

Festett kerámia (4. tábla 1–11)

Nyolc sírban nyolc edény.[58] A sírok felében a halott lábánál volt, az 5. sírban pedig a férfi mellkasa fölött (három sír bolygatott).[59] Többsége földsír (46., 66., 106., 1977/3. sír), köves, illetve téglás földsír (5., 29. sír), és csak egy téglasír (4. sír) van közte. A nemet tekintve férfiak (4 db), nő (1 db), egy fiú és egy kislány melléklete. Sírcsoportonként csak egy-egy (II., IIIa, IIIc, IVb), illetve két sírban (IIIb és VIII. csoport) található.
A festett kerámia a kora- és középső császárkori sírok sajátossága. Néha tovább használják a 4. században is.[60] Szentendrén gazdag késő római ékszerekkel (ezek: aranyozott állatfejes karperec, arany fülbevaló, ezüstgyűrű, vascsat), 3–4. századi edényekkel, mécsessel és 284–361 közötti érmekkel együtt kerül elő a sírokból. Másodlagos felhasználása is elképzelhető.

Edényforma
Egyetlen poharat kivéve valamennyi korsó. Az 1977/3. női sír lábánál pirosra festett, hordóalakú pohár, alul-felül bordázással. Raetiai és Raj-

[54] Nagy Lajos ásatásából van két korsó, melyek kiviteléről semmit sem tudunk, sőt a helyük is kérdéses. Kizárásos alapon (a többi sírnál írja, hogy nincs benne melléklet) a XVI. kőládához tettem őket. Az itt említett 3. korsó házi kerámia. Ugyancsak nem lehet tudni a kivitelét az 53. sír elveszett edényének (bögre?), így a százalékszámításnál a 100% csak 69 db.
[55] Ottományi 2016: 245; Horváth 2023: 428.
[56] Pl. Budaörs 106. sír (Ottományi 2016: 39, 17. kép, Severus-kor).
[57] Pl. XI., 4., 26., 29., 51., 60., 61., 75., 76., 78., 88., 90–91., 92., 93., 94., 98. sír stb. A megbolygatott korábbi *vicus* leletanyaga töltődhetett vissza a késő római sírok földjébe.
[58] Több sírban találhatók még festett edénytöredékek, pl. 46. sír 2. melléklet stb.
[59] Ottományi 2024: 4. tábla 2.
[60] Lányi Vera összefoglalásában mindössze három korsótípus szerepel festett kivitelben (Lányi 1972: 176, 16., 17., 28. típus).

4. tábla: festett kerámia (1–11). 1: 46. sír; 2–3: 29. sír; 4–5: 66. sír; 6: 106. sír; 7: 4. sír, 8: 5. sír; 9: 4–5. sír; 10: 1993/3. sír; 11: 1977/3. sír; 12: *terra sigillata* (41. sír); 13: mécses (36. sír)

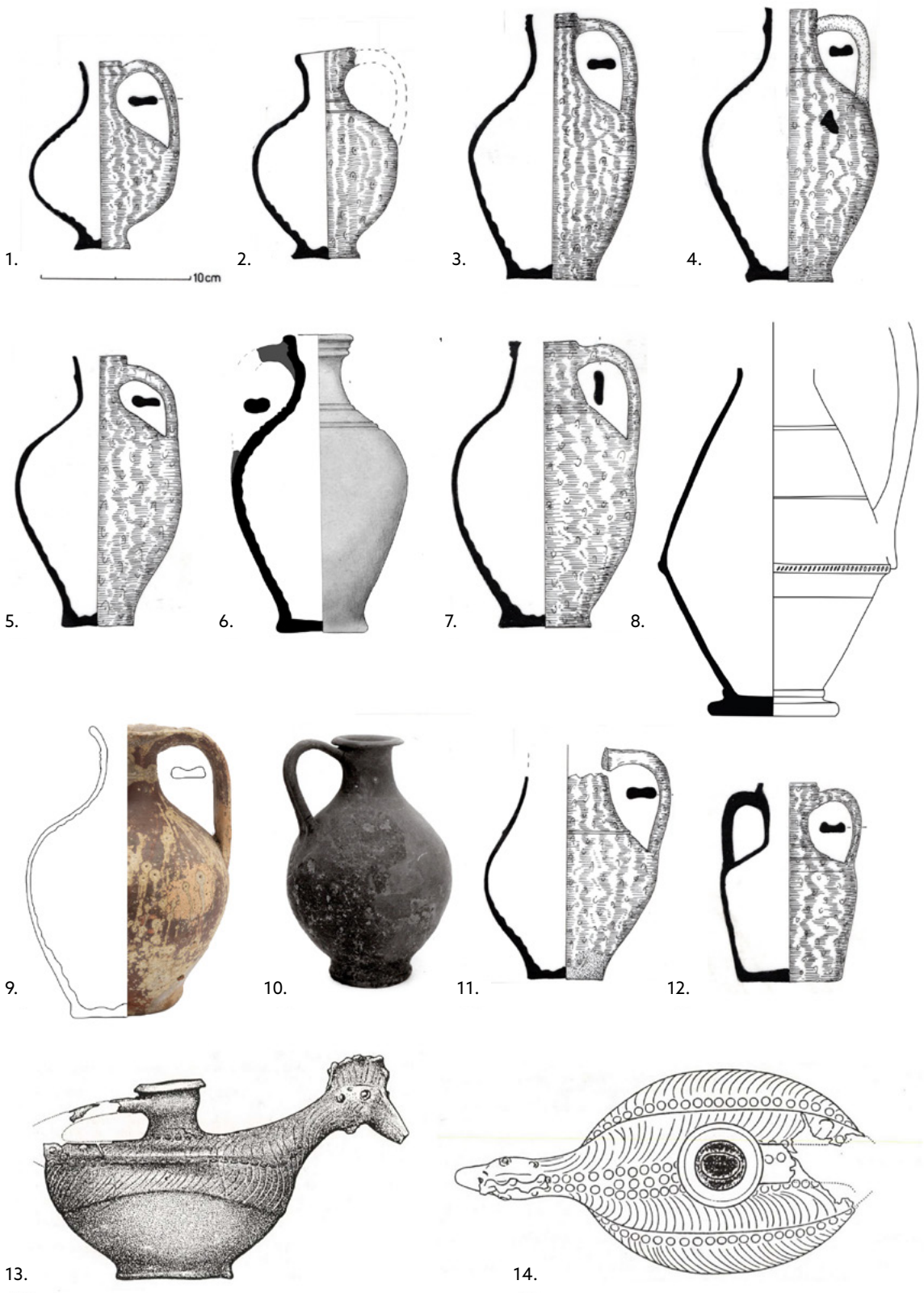
na-vidéki edények utánzataként készült a középső császárkorban. Brigetióban piros bevonattal gyártották is.[61] Mellé hasonló korú mécsest, de késő római mázas korsót és fülbevalót tettek.
Az egyfülű korsók közül háromnak a pereme egyforma *(4. tábla 2–6)*. Testük gömbölyű (66., 106. sír) vagy tojásalakú (29. sír). 2–3. századi forma, narancssárga és vörös festéssel.[62] A 66. sír korsóformája házikerámia- és simított kivitelben is jellemző a késő római temetőkre.[63] A 106. kislánysírban hasonló korú *Faltenbecher* és mécses volt, késő római ékszerekkel együtt. A 66. kisfiú mellett későbbi kézzel formált edény és vascsat. Kónikus peremű, fényes bevonatú a 46. sír korsója (mellette egy másik, hasonlóan korai korsó alsó fele).[64] A sírt egy érem keltezi 361 utánra, így ezek a korábbi edények egy hamvasztásos sírból kerülhettek bele.
A két- illetve háromfülű korsók *(4. tábla 7–10)* világos téglaszínűek, kívül piros festéssel vagy vörös bevonattal. Az 1–3. században kedvelt, itáliai eredetű korsóforma. Brigetióban, Intercisában, Aquincumban készültek a 3. század első felében,[65] késő római temetőkben ritka.[66] A bolygatatlan 5. sírba egy hosszan használt, kopott, letört fülű korsó került, két Diocletianus éremmel (284–294; egyik ezüstözött). A mellette lévő 4. sírt – bár a kétfülű korsó és az emailos fibula 3. századi – a poncolt övveret későbbre keltezi. A két gazdag férfi sír talán összetartozott (VIII. sírcsoport).

Mázas kerámia (5–7. tábla)

20 db (14 sírban [egyik régi: 1959/1.], valamint két szórvány).[67] A kerámiát tartalmazó sírok 31%-a, az edények 29%-a. Többsége korsó (15 db), ritkán bögre vagy pohár (4 db), illetve vízszintes peremű csésze vagy tál (2 db). Két mázas edényt – korsót és bögrét – tettek a 26. és 69. férfi sírokba, valamint a „kakasos" sírba *(3. tábla 1)*, emellett mázas korsót és mázas tálat a 110. sírba. Festett pohárral együtt található mázas korsó az 1977/3. sírban, simított pohárral a 25. sírban *(3. tábla 2)*. Házikerámia-korsóval mázas bögre a 83. sírban, házikerámia-tállal és üvegpalackkal mázas korsó az 1959/1. sírban *(3. tábla 3–4)*. A IX. sírban házikerámia-bögretalppal fedték le a mázas korsót, a 26. sírban üvegpohárral. Üvegpalackkal együtt a 2018/2. sírban. 4 sírban egyedül került elő (lásd a *2. táblázat*ot), bár valamennyit megbolygatták az újkorban, így a mellékletek száma kétséges.
A nemeket tekintve elsősorban a felnőtteknél, ezen belül a férfiaknál gyakrabban fordulnak elő: 5 férfi (7 db), 3 női (4 db), 2 felnőtt- (2 db), 1 gyereksírban (1 db) és 3 ismeretlen neműében (5 db).[68] Nemcsak a gazdag épített sírokban található (1 kőláda, 3 téglasír), mert a legtöbb a földsírokban (6 db; téglás földsírban: 1 db) maradt meg (2 kérdéses sírforma).[69] Használatuk általában a gazdagabb középréteghez köthető, akik már megengedhették maguknak ezt a drágább importedényeket utánzó kerámiát.[70]
A temetőn belül legtöbb a II. sírcsoportban (5 sír), a IIIc., illetve I. csoportban (3–3 sírban), máshol csak egy-egy sírban fordul elő. A déli temetőrészben mindössze egy darab volt *(1. tábla)*.

Korsó (5–6. tábla; 11. tábla 3)
Többsége egyfülű korsó (13 db). A három, kihajló peremű edény *(5. tábla 9–10)* közül legkorábbi

61 Gátfalvi-Delbó 2019: 97, Kat. 749; Fényes 2003: 13, Kat. b/19, V. t.1; Horváth 2012: 203, Abb. 88. T. 116 (szürke színű), 1418. lábjegyzet (Krefeld-Gellep: 4. század első fele, szürke).
62 Topál 1993: Pl. 30/34.1–2, Pl. 76/131.3 (hamvasztásos sírok).
63 Burger 1979: Fig. 117.292. sír (érem: 367–375), Fig. 121.331. sír; Horváth 2023: 431, 2. kép 4–5; Ottományi 2019: 158, 80. tábla 6–8.
64 Gátfalvi-Delbó 2019: 66 (a kónikus peremkiképzés a 3. századig volt jellemző); Topál 1993: Pl. 65/103.1–3, 66/106.3 (3. század eleje).
65 Delbó 2016: 408, 6. kép 5–9 (Budaörs); Gátfalvi-Delbó 2019: 89, Kat. 655–657, 52. tábla (Brigetio); Fényes 2003: Abb. 26.1 (Brigetio); Brukner 1981: 159, T.105.14 (Sirmium, 3–4. század); Póczy 1957: 50–51, Abb. 43. 73–73a (3. század első fele; Intercisa, Aquincum).
66 Brigetio-Gerhát temetőben egy 3–4. századi gyűrűfibulával együtt (Gátfalvi-Delbó 2019: 69, Kat. 445–446); Bátaszék 141. sírban, mázas korsóval (Péterfi 1993: 89); Horváth 2012: 196–197, Abb. 85. K.31, 33, 35 (festett: 3–4. század), Abb. 94. K218–2222 (mázas); Topál 1993: Pl. 85/170.1 (3–4. század fordulója); Doneus 2014: 88, Abb. 82 (4. század első évtizedei).
67 Töredékek a sírok betöltéséből, pl. 31., 2004/1. sír *(7. tábla 6)*. A 2004/1. téglasír rajzán, a gyerek lábánál egy kb. 20 cm hosszúságú foltban szerepel a „sírcserép" felirat, így lehet, hogy volt itt egy mázas korsó mellékletként (FMC AD 6295-2015; a leletanyag nincs restaurálva).
68 A ságvári temetőben elsősorban a férfiakra jellemző (Horváth 2023: 427); ezzel szemben Pátyon csak női sírban volt (Ottományi 2019: 173–175); Bátaszéken a kis méretű mázas korsók a nőknél és gyerekeknél találhatók, a férfiak mellé csak egy-két nagyobb korsó kerül (Péterfi 1993: 88); Budaörsön férfi és női sírban egyaránt (Ottományi 2016: 256); Mannersdorfban egy kivétellel női sírból (Ployer 2023: 147).
69 A két ismeretlen formájú sír is földsír lehetett (110., „kakasos sír"), mivel nem maradt feljegyzés kőről vagy téglákról; hasonló a helyzet pl. Budaörsön (Ottományi 2016: 255).
70 Ottományi 2016: 256, 266–267.

5. tábla: mázas korsók. 1: 110. sír; 2: 24. sír; 3: 25. sír; 4: 26. sír; 5: 69. sír; 6: 1994/2. sír; 7: 1959/1. sír; 8: 2018/2. sír (Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 15. kép); 9: 82. sír; 10: 1977/3. sír; 11: 98. sír; 12: szórvány 2. edény; 13–14: kakasalakú edény (Maróti 1996: Abb. 2.)

1.

2.

3.

4.

5.

6.

6. tábla: mázas korsók. 1: 24. sír; 2: 1997/2. sír; 3: szórvány 8. edény; 4: 82. sír; 5: 2018/2. sír (fotó: Lukács Katalin, FMC); 6: szórvány 2. edény

az 1977/3. sír borostyánsárga mázas korsója. A 82. sír edényén festett alapon világoszöld mázcsíkok és foltok. Rossz minőségű, talán rontott darab. A formát a 340-es évektől keltezik érmek, és még az 5. századi tokodi temetőben is előfordul, rosszabb minőségű mázzal.[71] A nagy méretű, hengeres testű szórvány 8. korsó *(6. tábla 3)* formája a 4. század középső harmadában gyakori.[72] Talán kihajló pereme lehetett a 98. sír lefelé szélesedő nyakú, hiányzó peremű korsójának is. Legjellemzőbb a szűk szájú, egyenesen álló, tagolt (gyűrűs) peremű korsótípus. Hasban vagy vállban szélesedő formák, szalagfüllel *(5. tábla 1–7)*. Átlag magasságuk 18–21,6 cm (25., 26., 69., 1994/2. sír). A 4. század középső harmadától a század végéig az egyik leggyakoribb mázaskorsó-forma, mely az egész provinciában elterjedt.[73] Kisebb méretben is előfordul (24. sír).[74] A nagyobb változat hengeres nyaka lefelé szélesedik (1959/1. sír). A legkisebb a 110. sír barna mázas, gömbölyű edénye (m: 12,5 cm).[75]

Másik jellegzetes forma a fémedényeket utánzó, karcsúbb, magasabb, tölcséresen kihajló peremű korsó, nyakán borda. „Fülénél a fedél felnyitójánál szereplő ujjtartó is megvan" – ahogy Nagy Lajos leírja a IX. kőládába temetett férfi „zománcos" edényét. Az edény pereme osztott lehetett („rovátkolt, széles száj"), és teste lefelé gömbölyödik.[76] A típus elsősorban a 4. század második felére–végére jellemző.[77] A szentendrei temetőben simított felülettel is láthatjuk (1928/1. téglasír; *8. tábla 4)*.

A 2018/2. kőláda tetején lévő nagy méretű, szűk nyakú, bikónikus testű korsónak elvitte a munkagép a peremét. Éles hastörésén rovátkolt borda fut körbe. Fülének alsó részén pikkelyszerű és ék alakú bevésések *(6. tábla 5)*. Az edény felső felén zöldesbarna, foltos máz.[78] Ugyanilyen élesen bikónikus mázas korsó található a leányfalui őrtoronyban, rajta szintén plasztikus díszítéssel (törött pereme galléros, egyenesen álló). Mindkét edény csak a hastöréstől felfelé mázas. Méretük is egyforma (m: kb. 30 cm, tá: 10 cm), és halványvörös színük is hasonló (talpkiképzésük más). Ugyanakkor a keményre égetett, vékony falú leányfalui edény felső része vízszintes vonalakkal tagolt. A nyaknál lévő legfelső sávban „halpikkelyszerű behúzások", az alatta lévő két sávban bemélyített hullámvonalsorok futnak körbe.[79] Ez a kivitel és díszítésmód már a 4. század végére – 5. század elejére jellemző. Az őrtorony a 370-es évek elején épült. Lehet, hogy már ekkor gyártották itt ezt a korsótípust, és a bemélyített hullámvonalas változat a legkésőbbi, pusztulási omladék anyagához tartozott.

Kétfülű korsó a hengeres testű, szórvány 2. edény *(5. tábla 12)*. Hasonlóan zömök, díszítetlen típus ritka (pl. Majs, Intercisa). Többnyire nyújtottabb, magasabb változatban készül.[80] Kora a 4. század középső harmada – 5. század eleje.

Egyedi típus a kakasalakú *ascos* edény, melynek galléros pereme és füle korsószerűen lett kialakítva. Felületét – a kakas testét és fejét – ívesen bekarcolt vonalak és benyomkodott kis körök díszítik *(5. tábla 13–14)*. A formát és analógiáit, valamint a kultikus értelmezés lehetőségét Maróti Éva ismertette.[81]

Pohár és bögre (7. tábla 1–5)[82]

Fületlen kis poharak (korsóval együtt) a 26. és 83.

71 Nádorfi 1992: 47–48, Taf. 1/8a-b (sárga és zöld mázzal, 341–361-es érmekkel); Barkóczi 1960: 32. ábra 15 (Pilismarót 20. sír); Horváth 2012: 206, Abb. 91. K164; Lányi 1981: 182, Abb. 14. 94. sír (Typ 1).

72 Nádorfi 1992: Taf. I. 3a-b, Kat. 200.

73 Lányi 1972: Abb. 37.1; Nádorfi 1992: Taf. 1.3a-b, 6a, 7; Intercisa (Horváth 2012: 206, Abb. 91. K168–171); Páty (Ottományi 2019: 158, 80. t. 4); Ottományi 2023: 312–313, Abb. 21.3–4 (Biatorbágyon II. Constantius és Valens éremmel); Ságvár (Horváth 2023: 430–431, 1. kép 1–5, érmek: 351–361); Tokod (Lányi 1981: 176, Abb. 5.27., Abb. 6.35).

74 Budaörs 238. sír (Ottományi 2016: 247, 88. kép 4).

75 Nádorfi 1992: Taf. 1/10.

76 FMC AD 1503-80, 19.

77 Lányi 1972: Abb. 38. 16 (mázas, besimított, festett); Nádorfi 1992: Taf. I. 2b–2c; Kelemen 2008: 83–84; Ottományi 2016: 247–248, 88. kép 5–8; Boruzs–Szabó 2018: Pl. II. 40.J8, Pl. IX. 464. J3 (érmek: II. Constantius, Valentinianus); Horváth 2023: 429–430, 1. tábla 10–11; Lányi 1981: 183, Typ 4, Abb. 9.72, Abb. 16.118 (5. század eleje, plasztikus díszítés); Cvjetićanin 2006: LRG 80.

78 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 234–235, 15. kép; hasonló ék alakú díszítés Tokodon mázas (Bónis 1991: Abb. 12. 11), illetve simított felületű, bepecsételt edényen (MNM Balassa Bálint Múzeum, ltsz. 70.535.5–6); mázas korsó hasán vagy válltörésén körbefutó rovátkolt sáv pl. Pilismarót 18. sír (Barkóczi 1960: 118, 32. ábra 11), Intercisa (Bónis 1991: Abb. 26.6); Cvjetićanin 2006: 97, LRGapp 9.

79 Alföldi 1932: 83–84, XXX. t. 2 (az edény elveszett).

80 Burger 1972: 26. kép 13.4 (Majs); Lányi 1972: 70, Abb. 40.38; Bónis 1991: Abb. 26.5 (Intercisa).

81 Maróti 1996; Nádorfi 1992: 82, Kat. 124.

82 A 2004/1. sír környékéről (talán a sírból?) származik egy fedőnek kiképzett peremű bögretöredék, sárgásbarna mázpöttyökkel és csíkokkal *(7. tábla 6)*. Kora a 4. század második fele–vége (II. árok –110–130 cm; Cvjetićanin 2006: 83–84, LRG 134).

sírban. Nem túl gyakori sírmelléklet.[83] A 83. sír sárgászöld mázas poharát érem keltezi 355 utánra. A 26. sír barnászöld mázas pohara az analógiák alapján a 4. század végére – 5. század elejére tehető.[84] A „kakasos sír" füles bögréje a 4. században szokásos forma, mely mázas felülettel ritka a temetőkben.[85]

Vízszintes peremű tál és csésze (7. tábla 7–10)
Vízszintes peremkiképzéssel egy nagyobb tál (110. sír) és egy kisebb, mélyebb csésze (69. sír) került elő a temetőből. Mindkét esetben volt mellette mázas korsó is. Ez a tálforma fémedények utánzataként honosodott meg a 4. század második felében.[86] A csésze ritkább változat.

Kivitel, szín
A mázas edények többsége oxidációs égetéssel készült, téglavörös színű, jól iszapolt, közepesen kemény anyagból. Közvetlenül a máz alatt néha szürkére égtek (szórvány 2., 8. korsó).[87] Szürke színű anyagból. Közvetlenül a 26. sír bögréje, továbbá másodlagosan szürkére égett a szórvány 5. korsó (1959/1. sír) és az 1994/2. sír korsója is helyenként. Az edények többségénél a máz a teljes felületet borítja, néha még a talp is mázas (82. sír), vagy már a talp felé kezd elvékonyodni a máz (25. sír). Kevés a jó minőségű, fényes máz (pl. 25., 98. sír), többségük kopott, néha lyukacsos (pl. 26. sír bögréje, 82. korsó stb.). A 82. korsón a halvány téglaszínű felületen bordó színű engób, festett bevonat látható, erre csorgatták, illetve spriccelték a világoszöld mázat.[88] Égetéskor hozzáragadt egy másik edény töredéke.
A máz színe változatos.[89] Sárgászöld négy edény (24., 26., 82. sír, szórvány 2.), sárgás-zöldesbarna három edény (69., 98. sír, szórvány 8.), világoszöld a IX. sír korsója, zöld az 1994/2. sír korsója, zöldesbarna öt edény (26. sír bögréje, 110. sír tálja, 2018/2. sír korsója, kakasos sír mindkét edénye). Borostyánszínű (sárgásbarna) mázas három edény (25., 1977/3., szórvány 5.), és sötétbarna a 110. sír korsója. Plasztikus díszítés csak a 2018/2. kőládasír korsójának hastörésén (rovátkolás) és füle alatt (ék alakú bevésések) látható.

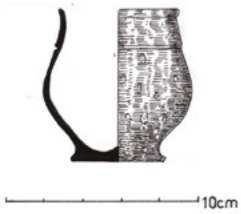
Keltezés, műhely
Pannoniában a mázas edények a 4. század középső harmadában jelennek meg, majd a század második felében egyre gyakoribbak lesznek. Még az 5. század első harmadában is megtalálhatók. Helyi műhelyek gyártják, különböző színben és kivitelben.[90] Az egységes formakincsben területenként, műhelyenként különbségek is megfigyelhetők. A Szentendréhez legközelebbi műhely Leányfalun található a Valentinianus-korban épült és az 5. század első harmadáig működő őrtoronyban, de a 2018/2. sír korsóját kivéve pontos analógia nincs a két lelőhely edényei között. A leányfalui edények mind forma, mind díszítés alapján pár évtizeddel későbbi időszakot képviselnek.[91] Ugyancsak későbbiek a tokodi műhely mázas edényei is.[92] Esetleg helyi műhelyre utalhat a 82. sír rossz minőségű, festést és mázazást keverő korsója.
Az érmek *terminus post quem* keltezhetnek. Szentendrén 351–361 közötti érem volt a 83. sír együttese mellett. A 26. sírban lévő 312-es érem keltezését felülírja a korsó szájára húzott mohazöld üvegpohár, mely csak a 4. század utolsó negyedében jelenik meg (a mázas pohár analógiái is hasonlóan későiek).

Simított kerámia (8–9. tábla)

Az edények felületének simítása már a 4. század elejétől megfigyelhető, de bizonyos típusok, kiviteli módok csak a század utolsó harmadában jelennek meg.[93]
A kerámiát tartalmazó sírok 16,7%-ában (7 beszámozott és a régi 1928/1. sír) volt 8 db simított edény (az ismert kivitelű edények 11,6%-ában).[94]

83 Nádorfi 1992: 50–51, Taf. II.6a (tojásalakú pohár: 4. század középső harmada).
84 Cvjetićanin 2006: 83, LRG 132–133.
85 Zsidi 1987: 12. kép 92.1 (érem: 335–361); Nádorfi 1992: 51, Taf. II.6b (360-as évek), Kat. 82 (Somogyszil), 107 (Csákvár, füle felhúzott); Ottományi 2016: 251, 92. kép (mázcsíkos).
86 Bónis 1991: 129–131, Abb. 1 (díszített peremmel); Nádorfi 1992: 50, II. t. 5a-b; Péterfi 1993: 89 (119. sírban mázas csésze madárcsontokkal); Boruzs–Szabó 2018: Pl. II. 40 J7 (érmek: 355–361); Cvjetićanin 2006: LRG 71.
87 Horváth 2023: 429.
88 Vörös festés a máz alatt pl. néhány ságvári korsón (Horváth 2023: 429, 63. lábjegyzet, 3. kép 1–2).
89 Az edény anyagától, a kiégetés hőmérsékletétől és a máz összetételétől függ. Lásd Horváth 2023: 59. lábjegyzet.
90 Hárshegyi–Ottományi 2013: 489–499; a temetők mázas edényeihez lásd Nádorfi 1992; a legkorábban – már a 3. század végén – feltűnő mázas dörzstálak ritkán kerülnek a sírokba (Cvjetićanin 2006: 23).
91 Ottományi 1991.
92 Bónis 1991.
93 Hárshegyi–Ottományi 2013: 499–500.
94 Nem számoltam be a 42. sírban lévő két bikónikus tálperemtöredéket (kora rómaiak); ide tartozhat viszont az 1993/2–3. sírok mellett lévő korsóperem-töredék is, melyről kérdéses, hogy sírmelléklet-e. Késői keltezése miatt valószínűbb, hogy a temetőhöz és nem a *vicus*hoz köthető.

1.

3.

5.

2.

4.

6.

7.

9.

8.

10.

7. tábla: mázas bögrék és tálak. 1–2: 26. sír; 3–4: 83. sír; 5: „kakasos sír" (rajz: Mali Antal); 6: 2004/1. sír földje; 7–8: 69. sír; 9–10: 110. sír

Két simított edény nem került egy sírba. Mázas korsóval (25., 110. sír), házikerámia-korsóval (1928/1. sír) és kézi korongolt szűrőtállal (77. sír) kombinálják. Házikerámia-korsó és -bögre volt a 44. sír másik halottjánál. Üvegedényt nem tettek mellé (a 11. sír illatszeres üvege nem étel-ital mellékletadásra szolgált).
Simított felületű kerámia elsősorban nők (44?, 58. sír, 1977/2., [1928/1. sír]) és gyerekek (25., 77. kislány) mellé került.[95] A 11. téglasír halottját az ásató kérdőjelesen férfinak tartja, bár erre utaló jellegzetes melléklete nincs, sőt a *balsamarium* inkább a nőkre jellemző. Nem ismert a 110. sír halottjának a neme.[96] Egy téglasír (11. sír) és egy kőláda (1928/1. sír) kivételével a többi földsír. A temetőn belül a IIIb sírcsoportban volt három sírban, máshol csak egy-egy darab fordul elő, és van, ahol egyáltalán nincs *(1. tábla)*.
Jól iszapolt, homokkal soványított anyagból készült, redukciós égetésű, szürke színű edények. Felületük többnyire összefüggően fényes (25., 58., 77., 110., 1928/1., 1993/2. sír), néha viszont látszik a függőleges, illetve vízszintes sávokkal történő simítás (11., 1977/2. sír). Ez utóbbiak a besimított kerámia első csoportjába is sorolhatók.[97]
Edényformát tekintve három sírban szélesebb szájú korsó, egyben szűk szájú, tölcséres peremű korsó van, és szórványként nagy méretű, galléros korsóperem is előfordul. A sírok másik felében különböző formájú pohár vagy bögre található; tál mindössze egy darab.

Korsók
Széles szájú korsók (8. tábla 1–3; 9. tábla 1–3): az egyszerű, kihajló peremű korsók és kancsók lehetnek körtealakúak (1977/2. sír; 11. sír: kiöntős peremmel)[98], illetve van egy darab, mely lefelé szélesedő nyakú, vállban osztott típusú (58. sír). Ez utóbbi összefüggően simított, a mohazöld pohár a 4. század utolsó harmadától keltezi. A másik kettő nyaka és válla függőlegesen, sűrű besimított vonalakkal díszített. A forma simított és besimított felülettel a 4. század közepétől az 5. század közepéig előfordul.[99]
Szűk szájú, tölcséres peremű korsó (8. tábla 4): az 1928/1. kőládasír korsójának formája elsősorban mázas kivitelben jellemző (lásd IX. kőláda), simított felülettel ritkább. A 4. század utolsó harmadától besimítással díszítik.[100]
Nagy méretű, galléros peremű korsó (8. tábla 5): peremtöredék került elő az 1993/2–3. sírok kidobott földjéből (szá: 15,5 cm). Hasonló peremű tárolóedényeket a 4. század végén – 5. század elején használtak. Elsősorban telepkerámia.[101] Sírmellékletként ritkább.[102]

Pohár – bögre (9. tábla 4–6)
A 110. sír függőleges falú, világosszürke füles poharához hasonlók a szarmata kerámiában tűnnek fel (simított és besimított díszítéssel) a 4. század végén.[103] Bikónikus, fényes feketére simított poharat tettek a 25. gyereksír lábához. Hasonló formájú poharak készültek fémes fényű bevonattal a 4. század elején. A szarmata kerámiában is megtalálható.[104] A legkésőbbi változatán látható fényesre simított, fekete felületet a 4–5. század fordulóján fellépő új edényformákon alkalmazzák (lásd bikónikus tálak).
Simított felületű fületlen bögre került a 77. gyereksírba, egy kézi korongolt szűrőtálkával és poliéder végződésű fülbevalóval együtt *(9. tábla 12)*. Analógiák ugyancsak a szarmata, simított kerámiában találhatók.[105]

95 Hasonló a helyzet pl. Budaörsön (Ottományi 2016: 236, 60. ábra), Biatorbágyon (Ottományi 2023: 307), Oggau temetőjében (Puschnigg 1996: 80); Ságváron elsősorban a gyerekek melléklete (Horváth 2023: 428).
96 A szórvány-korsóperem talán az 1993/2. sír kislányához tartozott.
97 Hárshegyi–Ottományi 2013: 501–502.
98 Ilyen peremkiképzéssel simított korsó elég ritka, pl. Biatorbágy (Ottományi 2023: 313, Abb. 22.3); Intercisa Grab 2222 (Szabó 1980: Taf. XI.4); Péterfi–Váradi 1988: 179, I. tábla V/2 (Kisdorog: 351–354-es éremmel).
99 Lányi 1972: Typ 23; Nagykanizsán 326–354 közötti érmekkel (Eke–Horváth 2010: 5., 38., 39., 43., 61. sírokban); Horváth 2012: 211–213, Abb. 95. K239–244 (Intercisa); Horváth 2023: 434, 5. kép 13 (Ságvár); Friesinger–Kerchler 1981: 258, Abb. 16–17, 52, 57; Doneus 2014: 109, Abb. 95–96; Ployer 2023: 152–153, Abb. 98.2; Veling 2018: 73, 77.
100 Lányi 1972: Abb. 38.16; Kelemen 2008: 86, 1. tábla 6, 2. tábla 4 (pereme kiöntős); Dombóváron 331–340 közötti érmekkel, szürke kivitelben (Boruzs–Szabó 2018: 216, Pl. XIII, 503/J10); fényes, fekete bevonattal Balácáról (Csirke 2004: 241, 6. ábra 2); Friesinger–Kerchler 1981: 253–255; Hárshegyi–Ottományi 2013: Fig. 2.5–6 (mázas), Fig. 3.9 (besimított).
101 Pl. Budaörs: Ottományi 2009: 418–421, Abb. 5 (analógiák: Szentendre, Visegrád, Wien-Leopoldau, Iatrus, szarmata és karp kerámia); Hárshegyi–Ottományi 2013: 500, Fig. 4.1–4; Friesinger–Kerchler 1981: Abb. 26 (Wien-Aspern).
102 Mészáros et al. 2024: 281, 7. kép („hun kori" sír).
103 A forma – fül nélkül – *terra sigillata*- (Drag. 30.) és üvegpohár-előzményekre vezethető vissza. Barkóczi 1988: Taf. VI. 61 (3. század); Vaday 1982: 125, Taf. 1.6, 10 (peremük tagolt!).
104 Póczy 1957: 82, Abb. 38.17 (Intercisa; szarmata és noricumi analógiák); Lányi 1972: Abb. 42.34 (Au am Leithaberge); Vaday 1989: 150, Abb. 41.4 (késő szarmata – hun kori).
105 Lányi 1972: Abb. 41.27 (házi kerámia: Budapest, Bécsi út; Tokod); Vaday 1989: 153–155, Abb. 42.4, 14; Grumeza–Ursuțiu 2016: 292, Fig. 6.4, Pl. XVIII.3.

1.

2.

3.

4.

5.

8. tábla: simított korsók. 1: 11. sír; 2: 1977/2. sír; 3: 58. sír; 4: 1928/1. sír; 5: 1993/2. sír (?)

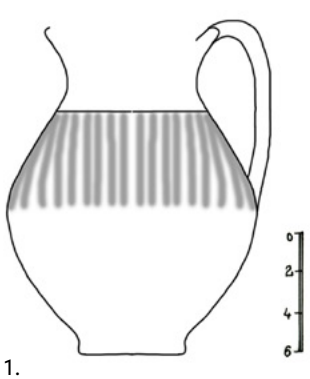
Tál bemélyített, beszurkált díszítéssel (9. tábla 7–8)
A 44. rabolt sírban került elő egy ép tál, valamint egy hasonló edény kis, bikónikus hastöredéke.[106] Anyaga szürke, kívül fekete, fényes simítással (festéssel?), rajta bemélyített (nem élesen bekarcolt, hanem mélyen besimított) ferde vonalak, beszurkált pontokkal kitöltött háromszögek. Égetés előtt, pálcikával húzták a ferde vonalakat, majd erre a háromszögeket. A tál felső része díszített, alsó fele kónikus, tölcséresen szűkülő. Hasonló formájú, de kisebb és díszítetlen, fekete bevonatos (festett) edény a somogyszili temető 134. gyereksírjában, 355–361 közötti éremmel és vas gyűrűfibulával.[107] Római villákból (Baláca, Budapest-Csúcshegy, Gorsium, Páty), táborokból (Aquincum, Százhalombatta) és temetőikből (Intercisa) ismerünk hasonló díszítésű töredékeket, melyek római műhelyekben készültek. Felületükön festett vagy fémes fényű bevonat.[108] Az Intercisa délkeleti temetőjének 1290. sírjában lévő tál díszítését már besimításként említik az ásatók (egymást keresztező vonalak).[109] A csúcshegyi villában lévő töredék díszítését Nagy Lajos a barbár ízlés 4. századi újjászületéséhez kapcsolja. Az edény felülete „füstöléssel feketére fényezve".[110] A Dunától északra lévő germán telepeken van néhány hasonló díszítésű, grafitos felületű bikónikus tál és fazék, melyeken háromszögbe rendezett beszurkálások vagy vonalkázások láthatók (a két díszítést nem keverik).[111]

Házi kerámia (10–12. tábla)

A háztartások mindennapi tárgyai, a korszak tömegtermékei ezek a keményre égetett, szemcsés, néha kavicsos anyagú edények, szürke, feketésszürke színben. „Közönséges konyhaedény [...] a késő római korban válik általánossá" – írja róla Nagy Lajos.[112] 22 beszámozott és két régi sírban volt összesen 30 edény (a kerámiát tartalmazó sírok 52,4%-a, az edények 43,5%-a).[113]
A sírok fele földsír (10 sír), van még egy köves és egy téglás földsír, továbbá 5 kőláda és 2 téglasír (4 sír formája kérdéses). Bármilyen nemű halott kaphatott ilyen edényt *(3. ábra):* 7 férfi (8 edény), 5 felnőtt (6 edény), 4 nő (5 edény), 5 gyerek (7 edény). A temetőn belül legtöbb a II. (7 sír) és IIIb sírcsoportban (6 sír). Máshol csak egy-két sírban fordul elő.
A sírok felében csak egy házikerámia-edény volt (IV., XIII., 2., 21., 36., 50., 67., 1972/3., 1993/1–2. sír). Korsó- és bögreegyüttes az I., 10. és 44. sírokban, bögre-tál párosítás az 52. gyereksírban,[114] bögre és pohár a 110. sírban, bögre és törött fedő a X. kőládában.[115] Házi kerámiaedényt mázas (IX., 83., 110., 1959/1. sír), festett (106., 1993/3. sír) és simított edényekkel is párosítanak (1928/1. sír), üveggel együtt három sírban (XIII., XVI., 2. sír).
A formákat nézve legtöbb a bögre (13 db) és a korsó (9 db). A bögretalp egy esetben fedőként szolgált a korsó tetején. Tál mindössze hat darab van, és egy fedőtöredék is előfordul. A IV. kőládában pedig csak töredékek maradtak.

Korsó
A korsók egy kivétellel (I. sír) mind lóherealakú kiöntős peremmel készültek *(10–11. tábla 1–2)*. Többségük ugyanahhoz a széles szájú kancsóformához tartozik (XVI., 2., 10., 44., 67., 83. sír). A típus nyaka lefelé szélesedik, vállát bemélyített vonal tagolja. Formája nyúlánkabb (2. sír) vagy hasasodó. Kiöntős pereme egyszerűen kihajló (2., 10. sír) vagy tagolt, osztott perem. Keltező melléklet a 2. és 44. sír fibulája (300–340 között), a 2. (314–321) és 83. sír érme (351–361).[116] Ugyanez

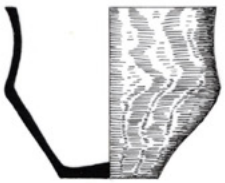
106 A hastörés felett háromszöget kitöltő ferde vonalkázások, de kicsit más, mint a nagy edény díszítése. A sírrajzon nem azonosítható. Az ép edény mérete: szá: 18 cm, m: 11 cm. Nőhöz vagy *infans* II. serdülőhöz tartozhatott *(2. tábla 3)*.
107 Burger 1979: 134, Taf. 23.134.2.
108 Maróti 2004: 165–167, 3–5. ábra (egyik gyártóhelye talán Baláca); Ottományi 2007: 202, 147. kép 13 (Páty); Campona táborából szürke és téglaszínű töredékek (Mráv Zsolt szíves szóbeli közlése); Brukner 1981: 155, Typ 30, T. 45.22 (4. század, Sirmium).
109 Vágó–Bóna 1976: Taf. 26., Taf. 31.1–4 (mellette sodort karperec és fényesre simított, bikónikus edények); Póczy 1957: 111, Nr. 36, Taf. XII.4 (IV. temető 9. sírjából peremtöredék).
110 Nagy 1937: 42–43, 5. kép 2. sor 1 (mázas dörzstállal egy gödörből).
111 Pollak 1980: Taf. 96.1 (Rabensburg), Taf. 110.5., 116.1., 131.4., 6., 8., 10 (Straning).
112 FMC AD 1503-80, 19.
113 A IV. sír töredékeit egy edénynek vettem, bár Nagy Lajos az I. sír edényeihez hasonló darabokról ír. Az 50. és 52. sír törött edényei lehettek korábbiak is.
114 Talán az 53. sír ellopott kis edénykéje is házikerámia-bögre volt (meglévő edénye tál).
115 Két házikerámia-edény mellett további kerámia volt még a 44. (simított, beszurkált tál) és 110. sírban (simított bögre, mázas korsó), de mindkettőnél kérdéses, hogy egy halotthoz tartozik-e.
116 Ottományi 2016: 245, 90. kép 4 (érem: 348); Horváth 2023: 433, 4. kép 4–5 (érem: 355–361); Ployer 2023: 129, Abb. 87.5 (4. század közepe).

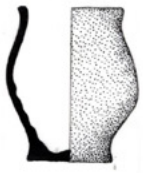
1.

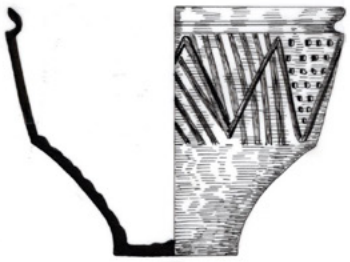

2.

3.

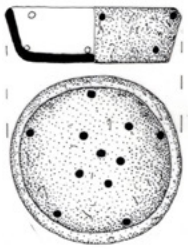

4.

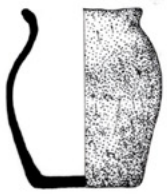

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

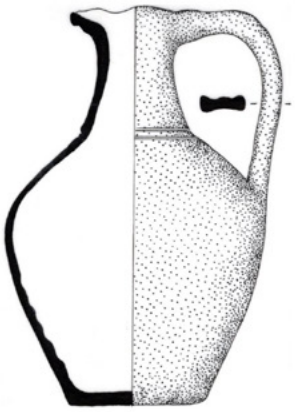
9. tábla: 1: 1977/2. sír (Maróti Éva rajza alapján); 2: 11. sír (Topál Judit rajza alapján); 3: 58. sír; 4: 25. sír; 5: 110. sír; 6: 77. sír; 7–8: 44. sír; 9: 77. sír; 10–11: 66. sír; 12: 77. sír

1.

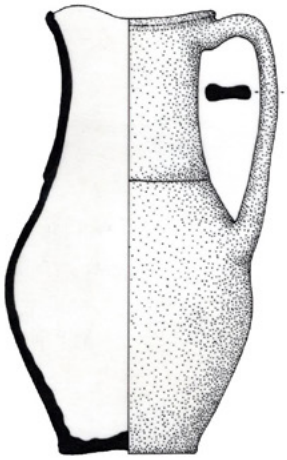
2.

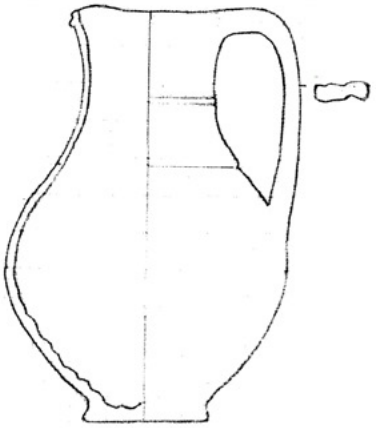
3.

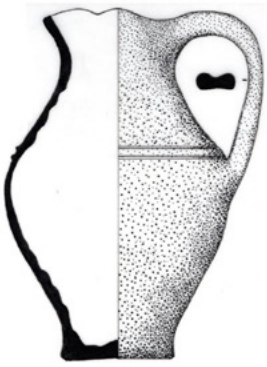
4.

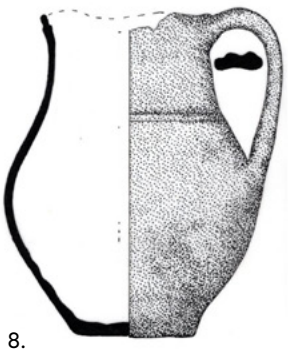
5.

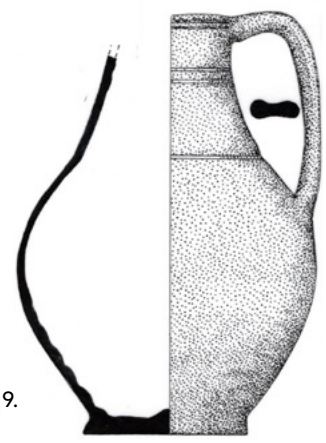
6.

7.

8.

9.

10cm

10. tábla: kiöntős házikerámia-korsók. 1: 1928/1. sír; 2–3: 21. sír; 4–5: 2. sír; 6: 67. sír; 7: 10. sír; 8: 83. sír; 9: 44. sír.

1.

2.

3.

11. tábla: 1–2: házikerámia-korsók kiöntős peremmel (2., 1928/1., 67. sír; 10., 21., 83. sír); 3: mázas korsók (25–26. sír, szórvány 2., 8. edény)

a forma lehetett kiöntő nélkül, tagolt peremmel az I. sírban, durva, fekete szemcsés anyagból.[117] A kiöntős korsók másik típusa egy karcsúbb, szűkebb szájú forma, tagolt vállal (21. sír).[118] Az 1928/1. sír edénye nyúlánk, tagolatlan típus, tojás alakú testtel, mely a legkorábbi változatot képviseli a kiöntős peremű korsókon belül *(10. tábla 1)*.[119] A pannoniai késő római korsók vezető típusát alkotják a kiöntős peremű változatok, bár ilyen sok egy temetőben ritkán fordul elő. Pl. Biatorbágyon ugyancsak valamennyi házikerámia-korsó kiöntős peremű. Budaörsön a házikerámia-korsók fele ilyen típus.[120] A forma kora római előzményekre vezethető vissza.[121] Házikerámia-kivitelben, szemcsés, szürke anyagból a 3. század végétől a 4. század végéig megtalálható, karcsúbb vagy zömökebb változatban egyaránt.[122] A 4. század közepétől néha egy temetőn belül – Szentendréhez hasonlóan – többféle kivitelben (pl. simított, házi kerámia) is előfordul.[123]

Bögre – pohár (12. tábla 1–10)

Formájuk változatos. Szín, anyag és kivitel alapján két csoportra oszthatók. Korábbiak a sárgás-barnásszürke, jól iszapolt, homokkal soványított anyagú, fületlen poharak vagy kis bögrék behúzott talppal (36. sír), kónikus hastöréssel (50. sír).[124] Ezek 3. századi formák, melyek tovább élhettek a 4. században is.[125] Fületlen, alul éles törésű, világosszürke, keményre égetett anyagú pohár volt az 52. sírban.[126]

A másik csoport sötétszürke színű, anyaga durvább, szemcsés, keményre égetett. A régi sírok (I., X., XVI. sír) bögréinek formáját Nagy Lajos részletesebben nem jegyezte fel: egyik kihajló peremű (XVI. sír), másik kissé deformálódott (I. sír). A meglévő edények részben füles bögrék. Peremük többnyire osztott, erősen hasasodó (10. sír) vagy az alsó harmadában szélesedő (44. sír) forma. Behúzott talpú, karcsúbb típus az 1972/3. sír bögréje (feketésszürke, szemcsés), mely a korábbi poharakra hasonlít. Más formájú, kissé deformált a 110. sír füles pohara. Nincs füle a 110. sír másik, kavicsos anyagú bögréjének. Lefelé szélesedő nyaka és kiugró válltörése már a fazekakra emlékeztet, de kisebb méretben.[127] A IX. sír fedőként használt bögretalpa is hasonló anyagból készült.[128] A késő római bögrék számtalan változata jelzi a sok kis helyi műhely meglétét a 4. században.[129]

A szürke szemcsés anyagú, horpasztott falú pohár (*Faltenbecher*) a 3. századra jellemző, a késő római temetőkben már ritka.[130] A 106. sír edényének nyaka többszörösen bordázott. Raetiai és Rajna-vidéki, fekete, firnises bevonatú importedények helyi utánzataként készülhetett Brigetióban vagy Aquincumban.[131] Az esztergomi *vicus*

117 I. sír: „Széles, kerek, több vonallal tagolt szájjal."; „A korsók alakja nehézkes, a szájuk kerek vagy patera alakú" (FMC AD 1503-80, 19); Kelemen 2008: 21. tábla 92. sír (4. század végi – 5. század eleji fibulával); Ottományi 2019: 160, 81. tábla 2; Ottományi 2023: 313, Abb. 22.1 (pereme törött).

118 Zsidi 1987: 67, 13. kép 101. sír; Kelemen 2008: 84–85.

119 Ottományi 2019: 162, 83. tábla 1 (érem: 313); Zsidi 1987: 12. kép 90. sír (piros, festett); Ottományi 2023: 313, Abb. 22.4 (3–4. század fordulója).

120 Ottományi 2023: 313, Abb. 22; Ottományi 2016: 245, 90. kép.

121 Pl. a 48. sír földjében kis kiöntős peremtöredék, több kora római kerámiával együtt; Budaörsön Severus-kori sírból (Ottományi 2016: 7. kép 26. sír); Brukner 1981: 164, T. 145/132 (2–4. század).

122 Vágó–Bóna 1976: 190 (Intercisa délkeleti temetőjében 4. század eleji éremmel [1239. sír] és 4. század végi csontfésűvel [1308. sír] egyaránt előfordul); Zsidi 1987: 40., 83., 92. és 101. sír (érmek: 335–361); Esztergomban Valentinianus-kori bélyeges téglákkal, de a széles nyakú változatok korábbra tehetők (Kelemen 2008: 85, analógiák az 50. lábjegyzetben); Ottományi 2019: 162, 83. tábla 2–6, analógiák a 497–499. lábjegyzetben; Puschnig 1996: 76 (4. század második fele); Marijanski-Manojlović 1987: T. 40 (72. sírban Valens és Valentinianus érmekkel).

123 Pl. Biatorbágy (Ottományi 2023: Abb. 22); Kisdorog-Hegyiszántók (Péterfi–Váradi 1988: V. és 7. sír); Intercisa (Szabó 1980: Taf. XI.4).

124 Eke–Horváth 2010: 8. kép 32, 15. kép 2 (érem: 239–240); Ottományi 2016: 250, 93. kép 2.

125 Delbó 2017: 41, 3. tábla (Brigetio, Járóka temető); Ottományi 2019: 168, 84. tábla 7; Burger 1979: Taf. 8.38.8 (Valentinianus érem).

126 Péterfi 1993: 1. tábla 9. sír (Bátaszék); Sági 1981: Abb. 28. Grab. 75 (szélesebb szájú csésze).

127 Ottományi 2023: 315, Abb. 23. 10–11 (érem: 351–358); Péterfi 1993: 89 (118., 132., 135., 136. sír stb.).

128 Rengeteg bögre és fazéktalp került elő pl. Halbturn temetőjéből (Doneus 2014: 104, Abb. 92).

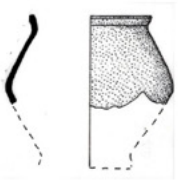
129 Lányi 1972: 70, Abb. 40–41; Péterfi 1993: 89, VII. tábla 59. sír (szegényes sírok melléklete); Pollak 1993: 51–54, Textabb. 7 (4. század eleje – 5. század eleje); Doneus 2014: 107–109, Abb. 94; Veling 2018: 58–60, Taf. 12, 14; Ployer 2023: 125, Abb. 84.8.

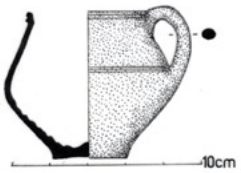
130 Ottományi 2016: 29. kép 210. sír (középső császárkor); Burger 1974: 88, 6. kép 35/213 (érem: 321–324); Varga 2007: 39 (Ménfőcsanakon két késő római sírból); Ployer 2023: 126–127, Abb. 85 (a mannersdorfi temetőben 3 db csontvázas sírból és 30 db hamvasztásos temetkezésből; a 7. sírban Diocletianus éremmel).

131 Fényes 2003: 16–17, XIV. t. 2; Intercisa északnyugati temetőjének téglasírjaiból kerültek elő bordázott nyakú, horpasztott falú poharak (Vágó 1971: 117, Taf. XLVI. 2., 4b); horpasztás nélküli, bordázott nyakú szürke poharak analógiáit ld. a festett poharaknál (Páty, Intercisa).

1.

2.

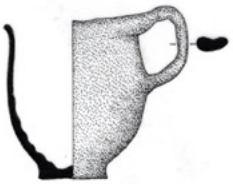

3.

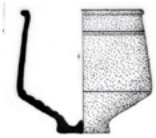

4.

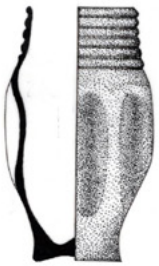

5.

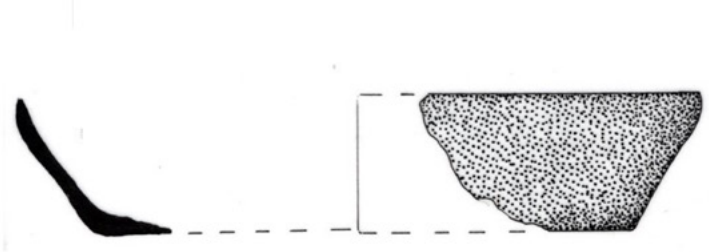

6.

7.

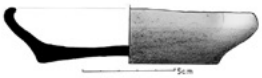

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

12. tábla: házikerámia-bögrék és -tálak. 1: 36. sír; 2: 1972/3. sír; 3: 50. sír; 4: 10. sír; 5: 44. sír; 6–7: 110. sír; 8–9: 52. sír; 10: 106. sír; 11: 52. sír; 12–13: 1993/2. sír; 14: 53. sír; 15: 1959/1. sír.

temetőjében van egy hasonlóan bordázott nyakú, horpasztott falú, sötétszürke festésű edény.[132]

Tál

A behúzott peremű tálak legkorábbi változata az 52. és 1993/1. sírokban lévő nagy méretű lapos, ún. katonatányér (*Soldatenteller*).[133] Pontosabban keltezni egyik sírt sem lehet *(12. tábla 11)*.[134] Kisebb méretű tálkák voltak az 1993/2–3. sírokban (szá: 11 cm; *12. tábla 12–13)*. A behúzott peremű, lapos tálforma szürke házikerámia-kivitelben a 3. század végétől a 4. század közepéig jellemző sírmellékletként, de csak Pannonia egyes területein, elsősorban a vidéki, civil telepek temetőiben.[135]
Az 53. sír vízszintes peremű mély tálja ugyancsak kora római előzményekre vezethető vissza. Profilja szívalakú, pereme háromszögletes átmetszetű *(12. tábla 14)*. Mindig házikerámia-kivitelben készül. 2–3. századi típus, de elvétve később is előfordul.[136] A szentendrei sírt a hagymafejes fibula mindenképpen a késő római korra keltezi (a tál és a mécses talán egy korábbi hamvasztásos sírból került át, másodlagos felhasználásban).
Az 1959/1. sír durva kivitelű, mély, bikónikus tálformáját (vörösesszürke, nem keményre égetett) a vele egy sírban lévő mázas korsó és üvegpalack keltezi a késő római korra *(12. tábla 15)*. A tálakba ételmellékletet helyeztek, bár állatcsontmaradvány Szentendrén nem maradt meg bennük.

Fedő

A X., bolygatatlan sírban került elő egy fedőtöredék, az ép bögre mellett. Funkciója kérdéses. A fedő ritka a késő római sírokban, esetleg csak töredékként került a sírba.[137] A IX. sírban fedőfunkciót töltött be egy bögretalp a mázas korsó szájára helyezve.

Kézzel formált és kézi korongolt kerámia

Szentendrén mindössze két gyereksírban fordul elő, a halottak jobb lábánál. Mind a két edény kissé deformálódott, durva anyagú. A 66. sír kisfiú halottjánál lévő kézzel formált, kihajló peremű bögre *(9. tábla 10–11)* általános forma a római korban, számtalan variációja létezik. A mellette lévő vascsatos öv a halott lábánál mutatja, hogy nem hagyományos római öltözetről lehet szó. Esetleg egy szomszédos, barbár területről érkező család temette ide gyermekét.[138] A sírban lévő festett korsó talán másodlagos felhasználásban került a halott mellé.
A 77. kislánysír szűrőtálkája az ásatók szerint kézzel formált, de a belső peremén látszó koncentrikus vonalak alapján inkább kézi korongolt lehet. Funkciója talán sajtkészítő tál.[139] A rómaiaknál korongolt változatban, a Dunától északra lévő germán telepeken kézzel formált kivitelben fordul elő.[140] A mellette lévő simított bögre és poliéder végződésű fülbevaló együttese idegen hatást tükröz *(9. tábla 12)*. A két sír egymás közelében található, a temető északnyugati részén (IIIc sírcsoport).
Kézzel formált, illetve kézi korongolt edények ritkán kerülnek a késő római halottak mellé. Megjelenésük – a technikai feltételek romlásán túl – tükrözi a lakosság megváltozott ízlését, a *limes* menti népesség elbarbárosodását is a 4. század végén.[141]

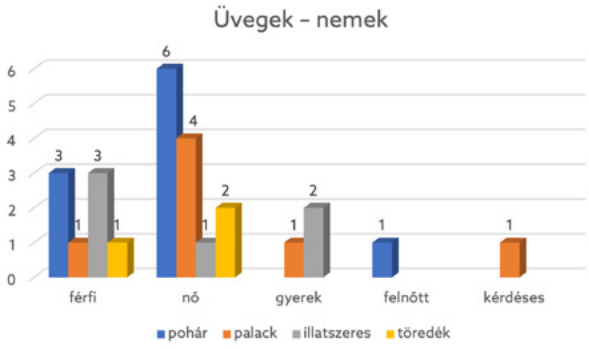
132 Kelemen 2008: 187–188, 98. tábla 45.3.
133 Vámos 2012: 402, Fig. 6.7–17; Delbó 2016: 414; Topál 2003: 51, Pl. 61/30 (2. század közepe – 3. század közepe).
134 Az 52. sír lábánál lévő táltöredék tartozhatott a korábbi *vicus*hoz is. Az 1993/1. sírnál mind az edény helye (bal váll), mind tájolása (kelet–nyugat) a 2–3. századi sírokra emlékeztet, viszont helyzete a táborárok külső oldalán inkább késő római.
135 Lányi 1972: 70, 75, Abb. 43. 2–3; Varga 2007: 39 (Ménfőcsanak-Eperföldek legjellemzőbb táltípusa); Budaörsön szinte kizárólag behúzott peremű tálak vannak (Ottományi 2016: 243–244, 87. kép 1–5, analógiák az 1082–1084. lábjegyzetekben: Győr, Somodorpuszta, Somogyszil, Nagykanizsa, Sirmium); Pátyon majdnem a tálak fele ilyen típus (Ottományi 2019: 169–170, 85. tábla 1–2); Eke–Horváth 2010: 17. kép 14 (érem: 330–341); Horváth 2012: 204, Abb. 90. K.158 (Intercisa); Boruzs–Szabó 2018: 217 (Dombóváron a tálak többségét alkotja); Esztergom katonai táborának temetőjében egyetlen darab sincs (Kelemen 2008: 87, 188), akárcsak Tokodon (Lányi 1981) és Ságváron (Horváth 2023: 433); Doneus 2014: 99–101, 111, Abb. 90–91, 97 (3. század vége – 5. század eleje); Ployer 2023: 145, Abb. 93.6 (337–341-es éremmel).
136 Delbó 2016: 416 (Budaörs, Severus-kor); Delbó 2017: 41, 2. tábla 10 (Brigetio, Járóka temető); Topál 2003: Pl. 26.54/1, Pl. 42/7. sír 5 (3. század második fele); Boruzs–Szabó 2018: Fig. 10. Q58 (4. századi övveretekkel); Doneus 2014: 95, Abb. 87.4. (Halbturn, 2–3. század).
137 Pl. Nemesbőd (Ilon–Kvassay 2015: Fig. 65., 40. sírban hagymafejes fibulával és késői üvegpohárral együtt fedőperem és korábbi fazéktöredék).
138 Nagy 2023: 341, Abb. 118. III/E (a Péceli úti temető edénymellékletes gyereksírjainak többségében kézzel formált fazék volt); Ployer 2023: 282. Abb. 99 (116. germán sírban kézzel formált fazék).
139 A meghatározásban nyújtott segítséget Horváth Friderikának köszönöm.
140 Pl. Tokodon (Lányi 1981: Abb. 10.6–7); Pollak 1980: 136, Taf. 137.5–6 (Straning).
141 Barkóczi 1960: 124 (Pilismarót 5. sír); Barkóczi 1961: 112 (Brigetio); Tomka 1967: 4. kép (Sopron, Hátulsó u. 4. sírban durva korsó mázpöttyökkel); Salamon–Barkóczi 1971: Abb. 13, 6, Taf. 25, 3 (szórvány); Kelemen 2008: 88 (két 5. századi sírban); Zsidi 1987: 67 (II. csoport 17. sír, kézi korongolt); Ployer 2023: 153–154, 281, Abb. 99 (szvéb *foederati)*; Wewerka 2000: Abb. 100 (Mautern: germánok).

Üvegedények

17 sírban, 18–20 halott mellett volt 26 üvegedény (a beszámozott sírok 10,3%-a, a mellékletes sírok 19,5%-a).[142] Ez kicsit kevesebb, mint a pannoniai átlag, ahol a vidéki, civil temetőkben van ilyen kevés, és a nagyobb városok vagy táborok temetőiben jóval több.[143] Többségük rabolt sír (1., 3., 11., 12., 23., 51., 63., 75. sír), vagy az újkorban bolygatták meg (XVI., 2., 41. sír), esetleg utántemetkezés volt a kőládában (2018/1–2. sír). Nem szolgált valamennyi étel-ital mellékletadásra, hiszen az illatszertartó üvegeknek más funkciójuk volt. A déli temetőrészben a VIII. sírcsoportnak szinte mindegyik sírjában előfordul. Északon a II., IIIb sírcsoport négy-négy sírjában, máshol csak egy-két temetkezésnél *(1. tábla)*. A szentendrei sírokban lévő üvegek többsége a 4. század első harmadától a század végéig keltezhető. Legkésőbbiek (4. század utolsó negyede – 5. század közepe) a mohazöld színű üvegek.[144]
A 4. század második felétől két régió emelhető ki Pannoniában az üvegedények földrajzi eloszlását tekintve. Az első az Arrabona és Intercisa közötti *limes*szakasz, melynek legfigyelemreméltóbb zónája a Dunakanyar (ide tartozik Szentendre is). Az üvegedények több mint fele (53%) ebben a régióban került elő.[145]

Az üvegek helye, sírformája, neme

A halott lábánál kerültek elő, még a bolygatott sírok többségében is (11 esetben). Jobb és bal lábnál, illetve a két térd között és a láb végében egyaránt előfordul.[146] A 26. sír üvegpoharát a mázas korsó szájára húzták, ami egy ivógarnitúra lehetett, bár talán rituális oka is volt.[147]
Elsősorban épített sírokba teszik *(5. ábra)*, de a földsírok sem szegényes temetkezések, hiszen az egyikben három üveg is volt, a többiben érmek, ékszergarnitúra borostyánnal stb.[148]
Többnyire nő mellé kerül (8 sírban 13 db), de ebből az egyik rabolt kettős sír, ahol lehetett a férfi melléklete is (63. sír). 6 esetben férfi mellett (8 db), ebből kettő csak kérdőjelesen férfié (1., 11. sír).[149]
A férfi sírokba – a 2. téglasírt kivéve – mindig csak egy üveg kerül, a női sírok felénél viszont két darabot tettek be. Palack és pohár mindkét nemnél előfordul, de a megoszlása különböző *(9. ábra)*.[150]
A két gyereksír közül az egyik biztosan kislányé (12. sír), a másikban (2018/1.) fiú és lány is volt a két illatszeres üveg mellett.[151] Néha az üvegforma is utalhatna a nemre, de ez Szentendre esetében nem biztos. Pl. az elvileg nőkhöz tartozó illatszeres üveg Szentendrén három esetben férfi mellé került (1., 2., 11. sír), ahol valami más funkciója is lehetett (pl. olajat, festéket stb. tarthattak benne).[152] Csak a 12., 51. és 2018/1(?) sírban tették kislány, illetve nő mellé.

9. ábra: üvegmellékletek az egyes nemeknél (darabszám)

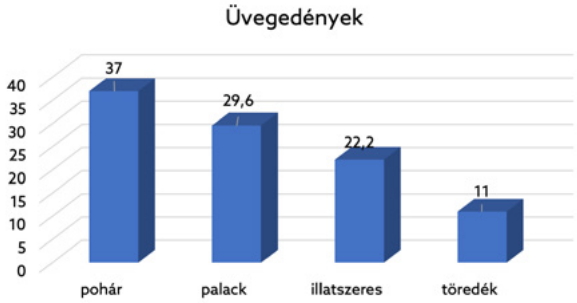
142 Több halott a 63., 2018/1–2. sírokban. Szórvány az 1959/1. sír töredéke.
143 Dévai 2025: 29, 187; Budaörsön a sírok 13%-a, a mellékletes sírok 21%-a (Ottományi 2016: 258, 39. ábra); Somogyszil 15,79% (Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 99); Intercisa délkeleti temetőjében a sírok 27%-a (Vágó–Bóna 1976: 162–163); Ságváron a mellékletes sírok 40%-a (Horváth 2023: 437); Mannersdorfban a mellékletes sírok 18%-a (Ployer 2023: 284); Pottenbrunnban mindössze 4 kerámia volt, és 28 üveg (Hölbling 2008: 258–259).
144 Dévai 2025: Cat. nos. 40., 130., 226. (mohazöld), 733.
145 Dévai 2025: 200, Fig. 149.
146 Dévai 2025: 184; Lányi 1981: Abb. 26; Varga 2007: 40 (a test jobb oldalán, a vállnál és a lábfejeknél); Katona Győr 2013: 185 (a váll vagy láb és a sír fala között, valószínűleg azért, mert ott fértek el); Ployer 2023: 284 (bal és jobb láb, néha koponya).
147 Pilismarót 18. sírban mázas korsó száján féltojás alakú pohár (Erdélyi–Salamon 1982: 150); Visegrád-Diósi temető 117. sír korsójának a száján üvegpohár (Gróf Péter szíves közlése); Mészáros et al. 2024: 277–280, 11. kép (kétfülű korsó szájára tett féltojás alakú pohár).
148 Kőláda: XIII., XVI., 63., 75., 2018/1–2; téglasír: 1., 2., 3., 11., 12., 23., 41. sír; földsír: VI. (mésszel leöntve), 26., 51., 58. sír; ezzel szemben pl. Somogyszilen az üvegek 80%-a földsírokból került elő (Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 101); Mannersdorfban valamennyi kőládában volt (Ployer 2023: 284).
149 FMC AD 21. és 97; hasonló a helyzet pl. Somogyszilen (Horváth–Miháczi-Pálfi 2019: 99); Ságváron több női, mint férfi és gyereksírban (Horváth 2023: 437); Mannersdorfban kizárólag női sírokban (Ployer 2023: 284).
150 Tokodon a férfiaknál csak pohár, a nőknél korsó, pohár, palack is előfordul (Lányi 1981: 188); Dévai 2025: 184–185 (egyik edényfajta sem köthető kizárólagosan valamelyik nemhez).
151 A többi pannoniai temetőben inkább a kislányok, mint kisfiúk mellé került üveg (Dévai 2025: 184).
152 Dévai 2025: 184 (Lányi Vera adatai alapján az illatszeres üvegek 40%-a férfiak mellett volt).

Üvegedény-együttesek

Egy üveg volt 12 temetkezésnél, kettő darab négy halott mellett. Három üveg egy sírban nagyon ritka (ilyenkor a harmadik illatszeres üveg, lásd 2., 51. sír).[153] A 2018/2. sírban két halott mellett volt a három üveg, melyeket lehet halottanként külön számolni (férfi: palack; nő: palack és pohár), de az is lehet, hogy egy halotté volt mind a három edény.
Kerámiával együtt üveg nyolc beszámozott és egy régi sírban fordul elő *(2. táblázat)*. Három-három esetben mázas, illetve házi kerámiával, két esetben simított korsóval, egy sírban *terra sigillata* pohárral együtt.[154] Elsősorban felnőttek mellett.[155] Egyedüli mellékletként üveg soha nem kerül a sírba. A bolygatás ellenére is mindig maradt mellette kerámiaedény, ékszer, viseleti tárgy, érem vagy eszköz (kivéve az 51. rabolt sírt). Ez is jelzi, hogy a gazdagok melléklete volt.[156]

Forma (13. tábla)

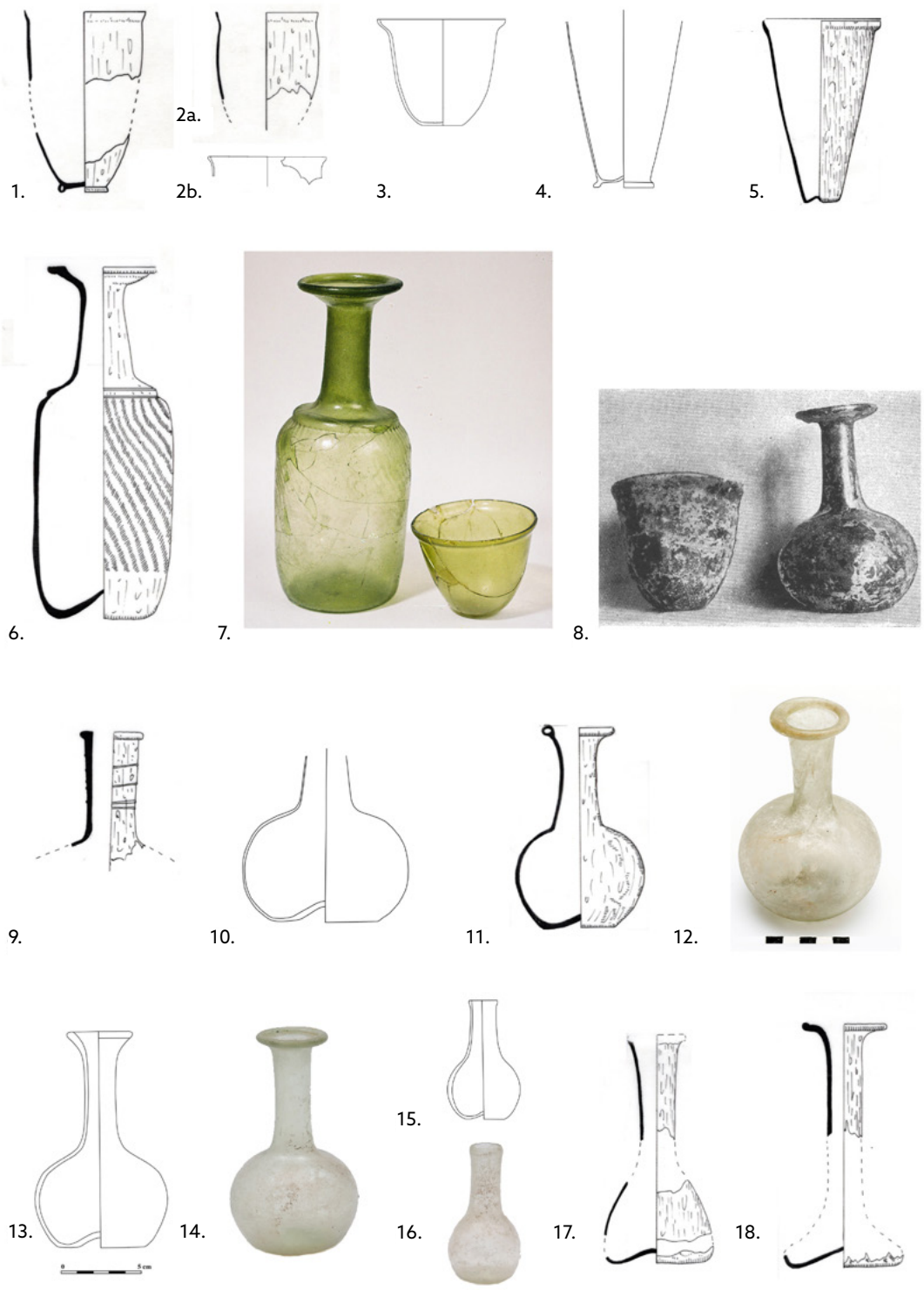
Szentendrén – akárcsak a pannoniai késő római temetőkben – legjellemzőbb formák az ital szervírozására szolgáló asztali edények *(10. ábra)*. Elsősorban poharak, melyekkel a kerámiapoharat helyettesítették, és kisebb mennyiségben palackok, melyek a korábbi, drágább kancsókat váltották fel.[157] Az üvegpohár (10 db) többnyire egyedüli üvegként (de kerámiával együtt!) kerül a halott mellé (XIII., XVI., 26., 58. sír), néha kettő van belőle (2. sír) vagy palackkal együtt alkot készletet (VI., 51?, 75., 2018/2. női sír). Ez utóbbi esetekben kerámia nincs mellette, és valamennyi női sír *(13. tábla 8)*.[158] Üvegpalack nyolc darab, egyedül (12., 23. sír; kerámiával 41., 2018/2. férfi, 1959/1. sír) vagy üvegpohárral. Funkciójukat tekintve külön csoportba tartoznak az illatszeres üvegek (6 db). Egyedül (1., 11. sír), pohárral együtt (2., 51. sír) vagy kettő egy sírban (2018/1. sír). Meg nem határozható üvegtöredék három bolygatott sírban fordul elő (3., 51., 63. sír). Importedény nincs köztük.

10. ábra: az üvegformák százalékos megoszlása

Pohár
Magas, ívelt falú pohárforma volt a 75. kőláda egyik oldaltöredéke.[159] A 4. század első felében jellemző, ritkán a század második felében–végén is előfordul. Többnyire színtelenített anyagból készültek, és díszítetlenek. Elsősorban a *limes* mentén fordul elő, Arrabonától Aquincumig. A formán belül a talpgyűrűs változat, mely a szentendrei 2. sírban található, kifejezetten ritka *(13. tábla 1)*.[160] A sírban lévő érmek (314–321) és hagymafejes fibula (300–340) a század első felére keltezik. Ugyancsak talpgyűrűje van a kónikus formájú pohárnak a 2018/2. kőládában *(13. tábla 4)*. Leggyakoribb 340–380 között.[161] Kónikus, talpgyűrű nélküli változat az 51. sír pohara *(13. tábla 5)*. A 4. század második felében a legjellemzőbb.[162] Félgömb alakú, színtelen pohár peremtöredéke lehetett a 2. sír másik pohara *(13. tábla 2b)*. Kora a 4. század első harmada–vége.[163]

153 Az 51. sír pohara és illatszeres edénye a halott nő lábánál, a harmadik edény töredékei a felső, bolygatott csontok között (lehet egy korábbi halott is); Ságváron többnyire 3–4 üveg került egy sírba (Horváth 2023: 437).
154 Üvegpohár korsóval a XVI., 2., 58. sírokban, korsó-bögre együttessel a 26. sírban. Üvegpalack korsóval a 2018/2. férfi sírban, korsóval és tállal az 1959/1. sírban, bögrével a 41. és XIII. sírban. *Balsamarium* korsóval a 11. sírban.
155 4 férfi, 2 nő, 1 felnőtt, 2 kérdéses nemű; Ságváron pont fordítva, inkább a nők kapnak kerámiát üveggel együtt (Horváth 2023: 426, 437).
156 Dévai 2025: 185.
157 Dévai 2025: 139, 187, 191 (a vizsgált anyag 45,5%-a pohár, 20,2%-a palack); Ságváron pohár 46%, korsó és palack 40% (Horváth 2023: 437).
158 Ságváron is elsősorban nők kapnak palack-pohár együttest (Horváth 2023: 438).
159 Dévai 2025: 77–82, Cat. no. 40, Fig. 2. P1.1A.
160 Dévai 2025: 82–83, Fig. 2. P2.1A, Fig. 25 (elterjedés), Cat. nos. 67–73.
161 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 231 (Dévai P2.1A formához sorolják, de a közölt rajz alapján inkább a P8-as típus); Dévai 2025: 107–109, Fig. 3. P8.1A, Cat. nos. 273–274.
162 Lányi 1972: Abb. 46. 11; Dévai 2025: 109–116, Fig. 3. P9.1A (a katalógusból hiányzik az 51. sír mindhárom üvegedénye); Boruzs–Szabó 2018: Pl. XI. 501–502. sírok (érmek 355–375 között).
163 Dévai 2025: 87–90, Cat. no. 130, Fig. 2. P5.1A; Maróti–Topál 1980: 1. tábla 2. sír 3. melléklet rajza nem félgömb alakú, hanem a másikhoz hasonló, magas, ívelt falú pohárforma *(13. tábla 2a)*.

13. tábla: üvegek. 1–2a-b: 2. sír; 3: 58. sír (Dévai 2025: Kat. 226); 4: 2018/2. sír (Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 10. kép 4); 5: 51. sír; 6: 23. sír; 7: 23. és 26. sír; 8: VI. sír (Bónis 1945: 8. kép); 9: 1959/1. sír; 10: 2018/2. sír (Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 10. kép 1); 11–12: 12. sír; 13–14: 2018/1. sír (Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 5. kép 10., 14. kép 1); 15–16: 2018/1. sír (Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 5. kép 11., 14. kép 2); 17: 51. sír; 18: 2. sír.

Féltojás alakú, mohazöld pohár volt az 58. és a 26. sírban.[164] Nagy Lajos leírása alapján ilyen lehetett a VI. kőládában, palackkal együtt: a pohár anyaga piszkoszöldes, ami elüt a korábbi átlátszó (kölni-) üvegektől *(13. tábla 3., 7–8)*.[165] Az ívelt, csiszolt peremű, féltojás alakú pohár a 4. század második felében jelenik meg (színtelen és üvegzöld), majd egyre gyakoribb lesz a 4. század végén – 5. század első felében (mohazöld, sötétzöld, rosszabb minőségű). Ez a késői változat elsősorban a Dunakanyarban, Arrabona és Intercisa között található, ahol működhetett egy üveggyártó műhely a 4. század utolsó – 5. század első harmadában. A Kárpát-medence 5. századi, hun kori sírjaiban is gyakoriak, így a műhely tovább élhetett Pannonia feladása után is.[166] A 26. sír az a tipikus eset, amikor korábbi érmeket tettek a 4. század végi sírokba, így a 312-es éremnek nincs keltező értéke.

Palack

A palackok közül Pannoniában leggyakoribb a nyomott gömbtestű forma, hengeres nyakkal.[167] Már a 3. század második felétől népszerű, végig az 5. század első feléig. Ezen az időszakon belül a díszítés, a peremkiképzés (melegen lekerekített, visszahajtott vagy vágott perem) és az anyagminőség, szín alapján lehet különbségeket tenni. Több helyi műhely gyártotta Brigetio, Intercisa és Ságvár környékén. Valamennyi ide tartozó szentendrei palack díszítetlen *(13. tábla 8, 10–12)*. Legkisebb a 12. sír edénye (m: 13 cm, mérete alapján esetleg illatszertartó üveg is lehetett). A 2018/2. kőláda két palackja színtelen, peremük hiányzik (4. század harmadik negyede).[168] A VI. kőládasírban lévő sötétzöld üvegpalackot Bónis Éva a 4. század második felére keltezi.[169] Ez a mellette lévő pohárral együtt a típus legkésőbbi, mohazöld variánsa lehet, mely a 4. század utolsó negyedében terjedt el.[170] Ugyanehhez a késői csoporthoz tartozik a 23. sír mohazöld hengeres testű, ívelt vállú palackja, tölcséresen kihajló peremmel. Testét ferde kannelúrák díszítik *(13. tábla 6–7)*. Ez a fajta optikai fújt díszítés a 4–5. század fordulójára a legjellemzőbb. Elterjedése a provincia északi *limes*szakasza mentén, főleg a Dunakanyarban figyelhető meg, ahol egy helyi műhely gyárthatta.[171] A 75. kőláda egyik színtelen üvegtöredéke is egy hengeres testű (díszítetlen) palackhoz tartozik.[172] A szórvány, 1959/1. sírból való peremtöredék nyakán rátett üvegszáldíszítés, mely 4. századi gömbhasú palack lehetett *(13. tábla 9)*.[173]

Illatszertartó üvegek (unguentarium, balsamarium)[174]

Hosszú ideig használatban lévő formák. Gyakoriságuk a 4. században erősen lecsökkent a korábbi időszakhoz képest. Egyszerű, helyi termékek.[175] Legnagyobb a gömbtestű, hosszú nyakú, tölcséresen kihajló peremű illatszeres palack, mely elsősorban méretében (néha a peremkiképzésben) tér el az italtároló palackoktól (m: 10–13 cm). Ide tartozik a 2018/1. kőládában lévő nagyobbik üveg *(13. tábla 13)*. Használata a 4. század második harmadától a század végéig tart.[176] A kőláda másik edénye jóval kisebb, de ugyancsak gömb alakú, hengeres nyakú forma, pereme egyenesen álló, vágott *(13. tábla 15–16)*. A 3. század végétől a 4. század második feléig keltezhető.[177] Miután illatszeres edényből többnyire csak egy került a sírba, az ásatók felvetik a lehetőségét, hogy vagy egymás után tették a sírba a két illatszeres palackot (két utántemetkezéses gyerek van a sírban), vagy a nagyobb üvegnek már más funkciója lehetett (italtároló palack).

164 Dévai 2025: 92–97, Fig. 3. P7.1A, Cat. no. 226.
165 FMC AD 1503-80; Barkóczi 1960: 122.
166 Barkóczi 1988: 75–76, Form 37b, Taf. VII. 76–78 (380 – 5. század eleje); Kelemen 2008: 92–93; Dévai 2025: 97, Fig. 38.
167 Dévai 2025: 139–143, Fig. 5.Pa1.1B.
168 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 231, 10. kép 1–2.
169 Bónis 1945: 562, 8. kép.
170 Dévai 2025: 141–142, Cat. no. 673; Kelemen 2008: 95.
171 Dévai 2025: 29–30 (brigetiói műhely), 146–148, Fig. 6. Pa5.2B; Kelemen 2008: 94–95, 162 (legtöbb palack Esztergom, Bánomi-dűlőből).
172 Dévai 2025: Cat. no. 733 (Pa5).
173 Dévai 2025: 145, Pa3 (pereme tölcséres és nem hengeres).
174 Összefoglaló elnevezés a tartalom alapján: olajat, illatszert, festéket, kenőcsöt, gyógyszert stb. tarthattak benne. Ókori neve az *ampulla* is lehetett (Dévai 2025: 161).
175 Dévai 2025: 162 (az összes üveg 19,8%-a); Ságváron az üvegek 20%-a (Horváth 2023: 438).
176 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 231–233, 5. kép 10; Dévai 2025: 165, Fig. 7. I2.1B.
177 Bózsa–Sáró–Kelemen 2024: 231–233, 5. kép 11; Dévai 2025: 164–165 (I1.1A-B forma).

Négy sírban volt kis, kihajló peremű, hosszú nyakú, alul kónikus (2., 11. sír) vagy nyomott gömb alakú (51. sír) *balsamarium (13. tábla 17–18)*. Az 1. sírban csak a pereme maradt meg. A 3. századtól az 5. század elejéig használták.[178] Szentendrén a 4. század első (2. sír) és második felében került a sírokba (11. sír).[179]
A temető IIIb, IVa és VIII. sírcsoportjában fordul elő illatszeres üveg *(1. tábla)*.

Állatcsont – ételmelléklet

Az ételmelléklethez tartozhat még az állatcsontok egy része is. A sírföldben lévő csirkecsontok funkciója és a késő római sírhoz tartozása kérdéses.[180] Amennyiben egy kupacban kerülnek elő a halott lábánál, úgy feltételezhetjük, hogy ételmellékletről van szó, melyet egy mára már elkorhadt fatálba tettek (pl. a 36. sírban állatcsont a lábfej mögött; a 47. téglasírban csirkecsontok a férfi bal lábszáránál).
A pannoniai temetőkben, ha edény nélküli ételmaradvány kerül elő, az szinte minden esetben csirke-, néha malaccsont. Civil, vidéki temetőkre jellemző.[181]
Az 5. sírban a bal alsó lábszárnál állati állkapocs (disznóé?) volt. Miután ez nem ehető része az állatnak, lehet, hogy valami más (kultikus) szerepe volt a sírban.[182]
Áldozati lakomához tartozhattak a sír felett – koporsón vagy kőládán – lévő állatcsontok, melyekhez edény is kapcsolódott. Ilyen volt pl. a 38. fiúsír és a 2018/2. kőládasír.[183] Ezt a lakomát a temetés után a legközelebbi hozzátartozók etették meg, közvetlenül a még nyitott sírgödör felett, és meghatározott összetételű volt: tojás, zöldség, baromfi, kenyér és só.[184]

Mécses

A késő római temető öt sírjában került elő firmamécses *(4. tábla 13)*. Két esetben a síron kívül (36., 63. sír), így a halotthoz való tartozása kérdéses. Esetleg a koporsó vagy kőláda fölé, a sírhantra helyezték, hogy bevilágítsa a túlvilágra vezető utat.[185] Három esetben a síron belül, a halott lábánál. Az egyiket a helyszínen ellopták (53. sír),[186] a másik kettőt pedig nem szakember ásta ki (1972/3., 1977/3. sír).[187] Mind a három sírban volt 4. századi melléklet (mázas korsó, hagymafejes fibulák), tehát a korábbi mécses másodlagosan is belekerülhetett a sírba. Az öt sír nem egy csoportban, hanem az északi temetőrész különböző helyein került elő, de közös bennük, hogy valamennyi alatt ott található a korábbi *vicus* és hamvasztásos temető.[188]
A mécsesek használata a római lakossággal együtt jelenik meg Pannoniában. Elsősorban a városok és táborok melletti temetőkre jellemző. A szentendrei temetőben előkerült valamennyi mécses firmamécses (Iványi XVII, Loeschke X), mely a 2–3. századi sírokban a leggyakoribb, főleg a hamvasztásos, néha csontvázas temetkezéseknél.[189]

178 Lányi 1972: Abb. 48.2; Dévai 2025: 165–166, Fig. 7. I1.1A, I5.1B.
179 Puschnigg 1996: Taf. 10: Oggauban 2. századi *balsamarium* 4. század végi korsóval (14. sír).
180 37. kőládából kidobálva égett baromficsontok (FMC AD 306); 38. sír felett állatcsontok és korábbi kerámiatöredékek; 42. sírban korábbi kerámiatöredékek között állkapocs; 44. sírban mindenütt csirke- és emlőscsontok; 50., 51. sírok földjében csirke- (vagy rágcsáló-) csontok. Az 53. bolygatatlan sír felett állatcsontok (FMC AD 1261-77). A naplóban és az eredeti sírrajzon szerepelnek, viszont a publikációba már nem kerültek be (FMC AD 1833-81).
181 Kelemen 2002: 87 (Szentkirályi-dűlő 1. sír); Kelemen 2008: 197 (csak a *vicus* temetőjében); Pátyon a 6. kőládasír halottjának a medencéjén csirkecsontok (Ottományi 2019: 196, további analógiák: Mözs-Kakasdomb, Kisdorog, Tordas, Bogád, Feked, Dunaújváros, Naposlejtő); Ployer 2023: 289–290 (három sírban, tyúkcsontok).
182 Kocztur 1991: 352–353 (állatáldozatok, sertésfejkultusz).
183 Kora római kor: Solymáron a 88. kőlapokból épült ládán kívül egy korsó és tálkában malaccsont (Kocztur 1991: 352); Olasz 2020: 31 (59. sír felett); késő római: lásd az edények helyénél.
184 Flück 2005: 75.
185 A 36. fiúsír lábánál, a csontváz felett 20 cm-el, sírfolton kívül; a 63. kőláda sírfoltján belül, de a kőlap külső oldalán,–50 cm-re.
186 Az eredeti sírrajzon szerepel, a publikációba már nem került be (Ottományi 2024: 5. tábla 2, bal combnál); Olasz 2020: 32 (Brigetióban a mécsesek főként a láb környékén kerültek elő, egy esetben a vállnál).
187 Ottományi 2026: 196–197, 6. és 9. kép.
188 Ottományi 2026: 198, 10. kép (mécsesek az 1977/1–3. sírok környékén, hamvasztásos sírból).
189 Ilon–Kvassay 2015: 12., 34, Fig. 81–82 (hamvasztásos sírokban); Ottományi 2016: 189, 34–35. ábra (csontvázas sírok); Eke–Horváth 2010: 13. kép (47. csontvázas sírban Commodus éremmel); Olasz 2020: 57 (1–3. század); Teichner 2012: 188–189, Abb. 82 (Intercisa, 2–4. század eleje); Ployer 2023: 266–267, 284 (8 db a hamvasztásos temetőben, 2 db a későbbi csontvázas sírokban).

Rövidítések

FMC = Ferenczy Múzeumi Centrum
ltsz. = leltári szám
m = magasság
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum
szá = szájátmérő
tá = talpátmérő
TS = *terra sigillata*

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum (régi nevén: Szentendrei Ferenczy Múzeum [SZFM]) Adattár (FMC AD)
21
97
306
1261-77
1503-80 (Nagy Lajos: *Római Kutatások Szentendrén I.* Ásatás a késő-római temetőben)
1833-81

Hivatkozott irodalom

Alföldi 1932
Alföldi András: *Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1932.

Barkóczi 1960
Barkóczi László: Későrómai temető Pilismaróton. In: *Folia Archaeologica* 12 (1960), 111–132.

Barkóczi 1961
Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez. In: *Folia Archaeologica* 13 (1961), 95–115.

Barkóczi 1988
Barkóczi László: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Bónis 1945
Bónis Éva: Későrómai üvegleletek Aquincumból. In: *Budapest Régiségei* 14 (1945), 561–572.

Bónis 1991
B. Bónis Éva: Glasierte Keramik der Spätrömerzeit aus Tokod. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991), 87–150.

Boruzs–Szabó 2018
Boruzs Katalin – Szabó Géza: Late Roman Graves in Dombóvár. In: Bartus Dávid – Boruzs Katalin (szerk.): *FIRKáK IV. Fiatal Római koros kutatók IV. Konferenciakötete*. Budapest – Visegrád: Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences – King Mathias Museum, 2018, 197–242.
DOI: https://doi.org/10.17204/dissarch.suppl1.197

Bózsa–Sáró–Kelemen 2024
Bózsa Anikó – Sáró Csilla – Kelemen Zsófia: Két újabb kőládasír Szentendre késő római temetőjéből. In: *Archaeologiai Értesítő* 149 (2024), 209–242.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2024.00068

Brukner 1981
Brukner, Olga: *Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Savez Arheoloških Društava Jugoslavije, 1981.

Burger 1972
Sz. Burger Alice: Római kori temető Majson. In: *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972), 64–100.

Burger 1974
Sz. Burger Alice: Rómaikori temető Somodor-pusztán (Komárom megye). In: *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974), 64–101.

Burger 1979
Sz. Burger Alice: *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

Cvjetićanin 2006
Cvjetićanin, Tatjana: *Late Roman glazed pottery (Glazed pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania)*. Belgrad: National Museum, 2006.

Csirke 2004
Csirke Orsolya: Késő római sírok Balácán. In: *Balácai Közlemények* 8 (2004), 237–256.

Delbó 2016
Delbó Gabriella: A budaörsi temető korarómai kerámiaanyaga. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok.* Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 396–431.

Delbó 2017
Delbó Gabriella: A brigetiói Járóka temető helyi készítésű kerámiamellékletei. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23 (2017), 31–81.

Dévai 2025
Dévai Katalin: *Vessel Glass from Late Roman Burials in Pannonia*. Budapest: Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, 2025.
DOI: https://doi.org/10.21862/9786156388

Doneus 2014
Doneus, Nives: Halbturn I. – ein römerzeitliches Gräberfeld aus dem Burgenland. Struktur und Grabrituale eines ländlichen Gräberfeldes im Hinterland von Carnuntum zwischen dem 2. und 5. Jahrhundert. In: Doneus, Nives (Hrsg.): *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2014, 1–230.

Eke–Horváth 2010
Eke István – Horváth László: Késő római temetők Nagykanizsán (Anyagközlés). In: *Zalai Múzeum* 19 (2010), 155–254.

Erdélyi–Salamon 1982
Erdélyi István – Salamon Ágnes: Bericht über die Ausgrabungen in Pilismarót, Öregek dűlő (1973–1974). In: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1982), 147–182.

Fényes 2003
Fényes Gabriella: Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 101–163.
DOI: https://doi.org/10.1556/aarch.54.2003.1-2.4

Flück 2005
Flück, Hannes: *Das Gräberfeld Windisch-Dammstrasse – Ein Ausschnitt eines spätrömischen Gräberfeldes in Unterwindisch*. Brugg: Vindonissa-Museum, 2005, 51–104.

Friesinger–Kerchler 1981
Friesinger, Herwig – Kerchler, Helga: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.–6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. In: *Archaeologia Austriaca* 65 (1981), 193–266.

Gátfalvi-Delbó 2019
Gátfalvi-Delbó Gabriella: *Brigetio településrendszerének kerámiaművessége I*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2019.
DOI: https://doi.org/10.15476/elte.2019.268

Grumeza–Ursuțiu 2016
Grumeza, Lavinia – Ursuțiu, Adrian: The Sarmatian Cemetery from Nădlac 3M North. In: Bârcă, Vitalie (ed.): *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2016, 283–324.

Hárshegyi–Ottományi 2013
Hárshegyi Piroska – Ottományi Katalin: Imported and local Pottery in late Roman Pannonia. In: Lavan, Luke (ed.): *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*. Leiden – Boston: Brill, 2013, 471–528.
DOI: https://doi.org/10.1163/22134522-12340040

Horváth 2012
Horváth Friderika: Keramik. In: Teichner, Felix (Hrsg.): *Die Gräberfelder von Intercisa II: Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 2012, 193–229.

Horváth 2023
Horváth Friderika: Az edénymelléklet-adás és a kerámiaedények sajátosságai Ságvár késő római temetőjében. In: Merczi Mónika (szerk.): *„Testas, turres, tegulas, titulosque litterate tractavit". Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2023, 423–460.

Horváth–Miháczi-Pálfi 2019
Horváth Friderika – Miháczi-Pálfi Anett: Analyse der Spätrömischen Grab- und Beigabensitte. Lehre zur Überprüfung des Gräberfeldmaterials von Somogyszil. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019), 83–136.
DOI: https://doi.org/10.1556/072.2019.70.1.4

Hölbling 2008
Hölbling, Eva*: Das römische Gräberfeld von Pottenbrunn. Untersuchungen zur Bevölkerung des ländlichen Raumes um Aelium Cetium. Die Grabungen des Bundesdenkmalamtes der Jahre 2000–2002*. (Dissertation.) Wien: Universität Wien, 2008.

Ilon–Kvassay 2015
Ilon Gábor – Kvassay Judit (eds.): *The early and late Roman rural cemetery at Nemesbőd (Vas county, Hungary)*. Oxford: Archaeopress, 2015.

Katona Győr 2013
Katona Győr Zsuzsa: Temetkezési szokások a római kori Sopianaeban. In: Visy Zsolt (szerk.): *Pécs története 1*. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó, 2013, 153–194.

Kelemen 2002
H. Kelemen Márta: Késő római sírok az Esztergom, Szentkirályi-dűlőben. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002), 85–98.

Kelemen 2008
H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2008.

Kocztur 1991
Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatensia* 21 (1991), 171–334.

Konrad 1997
Konrad, Michaela: *Das römische Gräberfeld von Bregenz–Brigantium I. Die Körpergräber des 3. bis 5. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck, 1997.

Kronberger 2005
Kronberger, Michaela: *Siedlungschronologische Forschungen zu den canabae legionis von Vindobona. Die Gräberfelder*. Wien: Phoibos Verlag, 2005.

Lányi 1972
Lányi Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972), 53–213.

Lányi 1981
Lányi Vera: Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy András (szerk.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 169–221.

Marijanski-Manojlović 1987
Marijanski-Manojlović, Mirjana*: Rimska Nekropola kod Beške u Sremu. A Roman Necropolis at Beška in Srem*. Novi Sad: Vojvođanski Muzej, 1987.

Maróti 1996
Maróti Éva: Ein spätrömischer glasierter ascos aus Szentendre. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996, 117–123.

Maróti 2004
Maróti Éva: Megjegyzések a balácai „névbélyeges" edényekhez. In: *Balácai Közlemények* 8 (2004), 164–175.

Maróti–Topál 1980
Maróti Éva – Topál Judit: Szentendre római kori temetője. In: *Studia Comitatensia* 9 (1980), 95–177.

Mészáros et al. 2024
Mészáros Boglárka – Türk Attila – Mende Balázs Gusztáv – Gyuris Balázs – Heltai Botond István – Szécsényi-Nagy Anna: Előkelő hun kori temetkezés Budapestről, egy késő római erődfal árnyékából. Biorégészeti adatok a Kárpát-medence hun megszállásának korai szakaszához. In: *Archaeologiai Értesítő* 149 (2024), 269–291.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2024.00077

Müller 2010
Müller Róbert: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden: MTA Régészeti Intézete – Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V. – Balatoni Múzeum, 2010.

Nádorfi 1992
Nádorfi Gabriella: Glasierte Keramik in spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: Bánki Zsuzsanna – Cseri Vajk (Hrsg.): *Glasierte Keramik in Pannonien*. Székesfehérvár: König Sankt Stephan Museum, 1992, 45–51.

Nagy 1937
Nagy Lajos: A csúcshegyi római villa Óbudán. In: *Budapest Régiségei* 12 (1937), 27–60.

Nagy 2023
Nagy Margit: *Das jüngerkaiserzeitliche Gräberfeld von Budapest–Rákoscsaba, Péceli út (2.–4. Jahrhundert n. Chr.). I–II*. Budapest: Institut für Archäologie des HUN-REN Forschungszentrums für Geisteswissenschaften – Institut für Archäologiewissenschaften der ELTE – Eötvös Loránd Universität – Budapester Historisches Museum, Museum Aquincum – Martin Opitz Kiadó, 2023.
DOI: https://doi.org/10.62150/mabipd.1.2.2023

Olasz 2020
Olasz Rita: *A Komárom/Szőny-Nagymagtár lelőhely római kori leletanyagának feldolgozása*. (MA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2020.

Ottományi 1991
Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. In: *Studia Comitatensia* 22 (1981), 5–144.

Ottományi 2007
Ottományi Katalin: A pályi római telep újabb kutatási eredményei. In: *Studia Comitatensia* 30 (2007), 7–238.

Ottományi 2009
Ottományi Katalin: Eingeglättete Gefässe aus der letzten Periode der Siedlung von Budaörs. In: Bíró Szilvia (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2009, 411–442.

Ottományi 2016
Ottományi Katalin: A budaörsi római *vicus* temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 9–372.

Ottományi 2019
Ottományi Katalin: *A pályi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

Ottományi 2023
Ottományi Katalin: Das Gräberfeld des römischen *vicus* bei Biatorbágy. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74 (2023), 265–329.
DOI: https://doi.org/10.1556/072.2023.00018

Ottományi 2024
Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése I. In: *Studia Comitatensia* 42 (2024), 94–141.

Ottományi 2025
Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése II. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 206–248.

Ottományi 2026
Ottományi, Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének anyaga egy helyi magángyűjteményben. In: Kovács Katalin (szerk.): *Helytörténet és Helyi Közösség. A Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár III. Helytörténeti konferenciájának előadásaiból*. Szentendre, 2026, 191–201. https://pmdk.hu/eredmenyek?template=normal&rnums=b62718 (letöltve: 2026. 03. 20.)

Péterfi 1993
V. Péterfi Zsuzsanna: A Bátaszék–Kövesd-pusztai késő római temető. In: *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 18 (1993), 47–168.

Péterfi–Váradi 1988
V. Péterfi Zsuzsanna – Váradi Zoltán: A Kisdorog–Hegyiszántók dűlői késő római kori temető. In: *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14 (1988), 179–204.

Ployer 2023
Ployer, René: *Das römerzeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Niederösterreich. Ein Beitrag zum Bestattungswesen und zur Demografie der Bevölkerung im Hinterland von Carnuntum während der Römischen Kaiserzeit*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2023.

Pollak 1980
Pollak, Marianne: *Die germanischen Bodenfunde des I–IV. Jahrhunderts n. Chr. Im nördlichen Niederösterreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.

Pollak 1993
Pollak, Marianne: *Spätantike Grabfunde aus Mautern/Favianis*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 1993.

Póczy 1957
Sz. Póczy Klára: Keramik. In: R. Alföldi Mária – Barkóczi László – Fitz Jenő – Sz. Póczy Klára – Radnóti Aladár – Salamon Ágnes – Sági Károly – Szilágyi János – B. Vágó Eszter: *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957, 30–138.

Puschnigg 1996
Puschnigg, Gabriele: Eins spätantikes Gräberfeld in Oggau. In: Schlag Gerard (Hrsg.): *Römische Grabfunde aus Müllendorf und Oggau*. Eisenstadt: Landesregierung, 1996, 59–126.

Sági 1981
Sági Károly: *Das römische Gräberfeld von Keszthely–Dobogó*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

Salamon–Barkóczi 1971
Salamon Ágnes – Barkóczi László: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. In: *Alba Regia* 11 (1971), 35–80.

Szabó 1980
Szabó Klára: Die 1977 freigelegten Gräber des westlichen Gräberfeldes von Intercisa. In: *Alba Regia* 18 (1980), 291–297.

Szabó 2023
Szabó Antal: *Késő császárkori temetkezési szokások a valeriai limes mentén (Lussonium késő császárkori temetőjének alapján)*. (PhD doktori értekezés.) Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2023.

Teichner 2012
Teichner, Felix (Hrsg.): *Die Gräberfelder von Intercisa II: Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 2012.

Tomka 1967
Tomka Péter: Későrómai sírok a Hátulsó utcában. In: *Soproni Szemle* 1967, 245–253.

Topál 1993
Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi road 1*. Budapest: Municipality of the City of Budapest, 1993.

Topál 2003
Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi road II*. Budapest: Budapest Historical Museum, 2003.

Tóth 2006
Tóth Endre: A pogány és keresztény Sopianae. A császárkultusz-központ Pannonia Inferiorban, valamint a pogány és keresztény temetkezések elkülönítésének lehetőségéről. In: *Specimina Nova* 20 (2006), 49–102.

Vaday 1982
H. Vaday Andrea: Bemerkungen zur Frage der eingeglätteten Keramik mit figuraler Verzierung. In: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1982), 121–130.

Vaday 1989
H. Vaday Andrea: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Greschichte des sarmatischen Barbaricums. In: *Antaeus* 17–18 (1989).

Vágó 1961
B. Vágó Eszter: Későrómai sírok Intercisában és Bölcskén. In: *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961), 264–272.

Vágó 1971
B. Vágó Eszter: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). In: *Alba Regia* 11 (1971), 109–119.

Vágó–Bóna 1976
B. Vágó Eszter – Bóna István: *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

Vámos 2012
Vámos Péter: Some remarks on military pottery in Aquincum. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012), 395–406.

Varga 2007
Varga Krisztina: Előzetes beszámoló a Ménfőcsanak-Eperföldek lelőhelyen feltárt késő római temetőről. In: Bíró Szilvia (szerk.): *FiRKáK I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete.* Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 35–49.

Veling 2018
Veling, Alexander: *Das spätantike Gräberfeld von Steinhaus bei Wels. Ein Beitrag zur Belegungsdauer spätantiker Gräberfelder in Noricum ripense*. Bonn: Verlag Dr. Rudof Habelt GmbH., 2018.

Wewerka 2000
Wewerka, Barbara: Ein spätantikes Gräberfeld im Bereich der Burggartengasse in Mautern/Favianis. In: *Fundberichte aus Österreich* 39 (2000), 213–244.

Zsidi 1987
Zsidi Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 45–82.

Ottományi Katalin

A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése III.

A sírba tett tárgyak egyharmadát kitevő étel-ital mellékletet elsősorban kerámiaedénybe tették Szentendrén (kb. 70 edény). Üveg jóval kevesebb (20 edény és 6 illatszeres üveg) volt. A sírok 31%-ában volt valamilyen edény (kerámia 42, üveg 17 sírban). Az ételmelléklethez vagy halotti lakomához tartozhat még az állatcsontok egy része is (kb. két sír).

Kerámiából a férfiak kaptak többet, üvegből viszont a nők. A gyerekeknél is a kerámiaedény dominál. Üveg és kerámia együtt elsősorban felnőttek mellett található. A kerámiát tartalmazó sírok fele földsír, bennük egy-két edény. Az edények 88%-a a halott lábánál volt. Halotti lakomára utal a 2018/2. kőláda tetejére helyezett mázas korsó, mellette állatcsonttal.

18 sírban volt kerámiaegyüttes, nyolc esetben edény-üveg kombináció. Legtöbb az italfogyasztáshoz kapcsolódó korsó (34 db), illetve a korsó- és bögre- vagy poháregyüttes. Ételt tartalmazó tál jóval ritkábban fordul elő (10 db), és fazék egyáltalán nincs.

A temető edényeinek majdnem a fele szürke házi kerámia. Mázas 29%, simított 11,6% és festett kerámia 11,6%. Kézzel formált, illetve lassú korongolt edényből két darab van. A kerámiaedények sírba helyezésének szokása a 4. század végére – 5. század elejére csökken Pannoniában. A legkésőbbi temetkezések már legfeljebb csak üveget tartalmaznak Szentendrén.

Az üvegek többsége a 4. század első harmadától a század végéig keltezhető. Legkésőbbiek a mohazöld színű poharak és palackok (5 db), melyeket még az 5. század közepén is használtak. Üveg elsősorban az épített sírokban van. Gazdagságukat jelzi, hogy egyedüli mellékletként üveg soha nem kerül a sírba, valami egyéb tárgy a rablások ellenére is maradt mellettük. Legjellemzőbb forma a pohár (10 db) és a palack (8 db).

Van néhány ép, 3. századi edény is, melyek eredetileg hamvasztásos sírokban lehettek, majd másodlagosan is felhasználták őket mellékletként a késő római temetkezésnél. Hasonló a helyzet az agyagmécsesekkel is, melyek anyaguk ellenére sem sorolhatók az edényekhez, hiszen funkciójuk teljesen más.

Katalin Ottományi

Assessment of the Late Roman Cemetery of the Szentendre Camp, Pt. 3

Food and drink offerings, which account for one third of all grave goods in Szentendre, were deposited primarily in ceramic vessels (approx. 70 vessels). Glassware was significantly less common, comprising 20 vessels and 6 perfume bottles. 31% of the graves contained vessels (pottery in 42 graves and glass in 17). A portion of the animal remains (found in approx. two graves) may also be associated with food offerings or funerary feasts. Male burials contained a higher proportion of ceramics, whereas female burials yielded more glassware. Ceramic vessels were the most common choice for children, while glass and ceramics were found together mostly in the graves of adults. Half of the graves with one or two pottery items were simple earth burials. 88% of all vessels were placed at the feet of the deceased. A glazed jug placed atop stone cist 2018/2, along with an animal bone next to it, evinces a funerary feast.

Pottery assemblages were found in 18 graves, with eight of the instances being a combination of ceramic and glass. Most of the vessels were jugs associated with beverage consumption (34 pcs), and accompanying cups or glasses. Bowls containing food were much less common (10 pcs), and there were no pots at all.

Almost half of the vessels in the cemetery were made of grey earthenware, of which 29% were glazed, 11.6% were smoothed and 11.6% were painted. There are two pieces of hand-formed and slow-wheel-thrown vessels each. The practice of depositing ceramic vessels in graves declined in Pannonia during the late 4th and early 5th centuries; in Szentendre, the last burials contain, at most, only glassware.

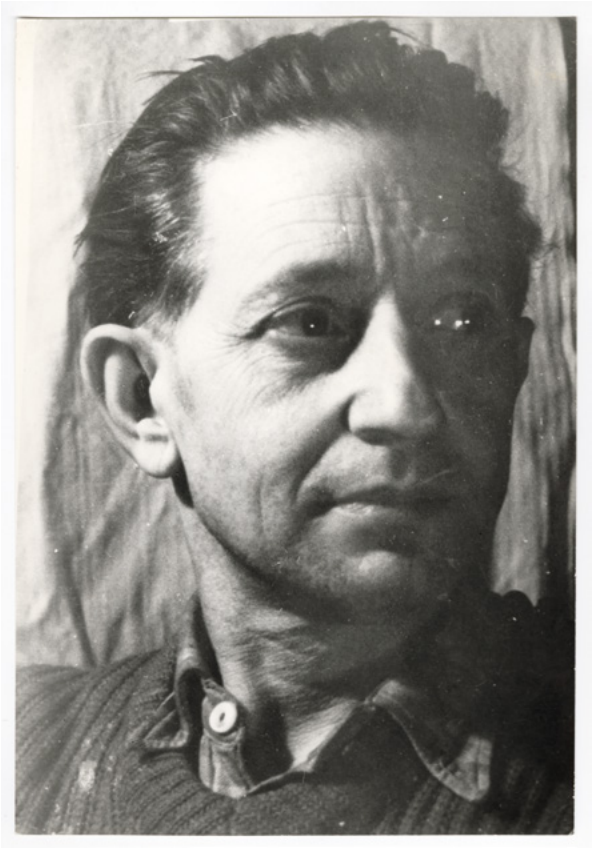
Most of the glass vessels date from the first third of the 4th century to the end of that century. The latest are moss-green drinking vessels and bottles (5 items) that remained in use as late as the mid-5th century. Glassware was found primarily in built graves, whose wealth is evidenced by the fact that glass was never deposited as the sole grave good—additional items remained alongside them despite looting. The most common forms are glasses (10 pcs) and bottles (8 pcs).

There are a few intact 3rd-century vessels, which may have originally served in cremation graves before being reused as secondary grave goods in Late Roman burials. A similar pattern is observed with terracotta lamps, which, despite their material, cannot be categorized as vessels given their entirely different function.

KÉPZŐMŰVÉSZET

VAGYOK, AKI VAGYOK! JAKOVITS JÓZSEF (1909–1994) SZOBRÁSZ-, FESTŐ- ÉS GRAFIKUSMŰVÉSZ ÉLETMŰVÉNEK KRITIKAI FELDOLGOZÁSA

▪ Szabó Noémi
művészettörténész
Ferenczy Múzeumi Centrum
noemi.szabo@femuz.hu
ORCID: 0009-0001-4305-9497
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.170-202

1. kép: Jakovits József, 1960-as évek (Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet [továbbiakban: KEMKI] – Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya, ltsz.: Ad/26143/2021/A0113)

Jakovits József – vagy ahogyan kortársai és barátai nevezték, Jaki – életműve sajátos módon kapcsolódik a 20. század művészeti folyamataihoz: miközben számos, a korszakot meghatározó tendenciával érintkezik, a magyar szobrászat közegében hosszú évtizedeken keresztül izolált jelenség marad *(1. kép)*.[1] E kettősség – a történeti beágyazottság és a párhuzamos kívülállás – nem csupán stiláris kérdés, hanem az életmű egészének értelmezési keretét meghatározó probléma. Jelen tanulmány kiindulópontja annak vizsgálata, hogy Jakovits munkássága milyen történeti, művészettörténeti és társadalmi összefüggések hálózatában kapcsolódik a 20. század bonyolult korszellemében. Művészete ugyanis nem köthető vegytisztán egyetlen irányzathoz sem: egyszerre érintkezik az európai avantgárd különböző áramlataival, a szürrealizmus mitikus és organikus szemléletével, távoli kultúrák formavilágával, valamint egy tágabb értelemben vett egzisztenciális látásmóddal, amelyben az emberi test, a szexualitás, a születés és a halál kérdései kerülnek a középpontba. Jakovits nem válik egyetlen mozgalom reprezentánsává sem, hanem a különböző hatásokat sajátos, heterogén, mégis következetesen autonóm formanyelvvé alakítja. Ebből következik „társtalanságának" több szinten is értelmezhető jellege. Stiláris értelemben művészete kívül esik a magyar szobrászat főbb irányain; intézményi szinten pályáját hosszú időn keresztül a marginalizáció és a kiállítási lehetőségek hiánya jellemzi; recepciótörténeti szempontból pedig életműve csak megkésve, részlegesen és mindmáig hiányosan épült be a művészettörténeti kánonba. A 20. századi magyar történelem megszakításokkal teli folyamata – háború, politikai fordulatok, diktatórikus kultúrpolitika, kényszerű belső vagy külső emigráció – alapvetően hozzájárult e helyzet kialakulásához, hiszen a progresszív művészeti törekvések és a nyilvánosság közötti kapcsolat lényegében újra és újra megszakadt.

Jakovits életművének egyik legfontosabb sajátossága, hogy az életrajzi tények (sors) és a művészi teljesítmény (művek) elválaszthatatlanul összefonódnak. A négy évtized alatt kibontakozó, olykor heterogén alkotói pálya stiláris alakulása nem választható el azoktól az egzisztenciális helyzetektől, amelyekben a művek keletkeztek. A művész személyes tapasztalatai – a családi háttér bizonytalansága, az identitás kérdésének visszatérő problematikája, a társadalmi és intézményi kirekesztettség, majd az emigráció élménye – a művekben a formanyelv, a motívumkészlet, sőt a médium alakulására is hatással vannak. E biografikus összefüggések azonban nem determinisztikus módon értelmezendők: a jelen tanulmány célja nem az életmű „levezetése" az életrajzból, hanem a kettő közötti kölcsönhatás feltárása.

A művész pályáját alapvetően meghatározó tapasztalat az idegenség különböző formáinak megélése. Ez az idegenség nem egyetlen történeti helyzethez köthető, hanem több szinten és több korszakában is megjelenik: idegen volt saját családjában, ahol nemcsak mostohapja szigorától és szeretetlenségétől szenvedett, hanem attól a bizonytalan sejtelemtől is, hogy valódi apja sem az volt, akinek a nevét viselte. Így kérdőjeles származása (félig zsidó vagy sem) élete egészén végighúzódó, saját identitásával kapcsolatos tépelődésekhez vezetett, ami szintén artikulálódott szobrászati és főleg kései festészeti munkásságában. 1945-től idegen maradt lefontosabb

[1] A tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia Ösztöndíj programjának (2023–2026) támogatásával valósult meg.

közegében, felnőttkorának meghatározó helyszínén, a Rottenbiller utcában is, ahol bár személyiségét és művészetét nagyban formálta az a szellemi atmoszféra, amely a korszak elnyomott, de ekkor már kiforrott egyéniségeiből, gondolkodóiból és művészeiből állt, azonban Jakovits folyamatosan úgy érezte, hogy e közegben „csupán kétkezi munkás" maradt. Majd végül idegen maradt emigrációjában is, hiszen New York csupán egy helyszín, a Kánaán illuzórikus ígérete volt számára, ahol az új közegbe való beilleszkedés sem járt együtt a művészi pozíció stabilizálódásával. Ez a „külső és belső emigrációként" is leírható állapot hozzájárult ahhoz, hogy a művek gyakran más kontextusban születtek, mint amelyben később értelmezték és befogadták őket.

Ki volt Jakovits József? Végigolvasva a róla szóló visszaemlékezéseket, írásokat plasztikusan rajzolódik ki a művész személyiségének ambivalens karaktere: Szegi Pál szerint „szenvedélyesen problémázó, de rendkívül következetes művész"[2] volt, de visszatérő jelző esetében a „melós" művész, amely nemcsak arra utal, hogy Jakovits kihagyta az akadémiai képzést, hanem idomszerész múltjából fakadó bricolage (barkácsoló) szobrászi hozzáállására, illetve baloldali elkötelezettségére is. „Ösztönéletű", ahogyan Bálint Endre fogalmazta meg a szobrászi hagyományokat és kategóriákat nem tűrő, az élet minden területén „nagy természetű" személyiségéről. És mindemellett fanyar humorú mítoszteremtő volt, akinek egész művészetét – és valójában egész életét – tudatos ellenállásként felmutatott primer erotika, sőt olykor obszcén blaszfemitás jellemezte, amely a szocialista kultúrpolitika normatív keretei között szükségszerűen marginalizálta egész alkotói tevékenységét. És bár Jakovits mindig az egyetemes jelentés felmutatására törekedett műveiben, azonban élete és sorsa alakulása sokszor kényszerítette őt figyelmének és tehetségének elaprózására.

Az elmúlt évek kutatásai arra is rávilágítottak, hogy titokban kacérkodott az írás gondolatával. Több száz levél, egy publikálatlan, naplójellegű önéletírás és számos jegyzet tanúskodik intenzív önreflexív igényéről. Ezek az írások egyrészt fontos forrásai a művészi gondolkodás rekonstruálásának, azonban kritikai megközelítést is igényelnek, mivel gyakran utólagos, több évtized távlatában papírra vetett narratív önkonstrukcióként, esetenként konfabulatív elemekkel átszőve jelennek meg.

Amikor Jakovits élete végén, két évtizedes amerikai tartózkodás után visszatért Budapestre, a szakmai érdeklődés újra ráirányult. Ekkorra azonban kortársai jelentős részének munkássága már a kánon részévé vált, míg az ő életműve csak részlegesen és késleltetve került be a művészettörténeti diskurzusba. Bár monográfiák és tanulmányok születtek róla, munkássága mindmáig nem vált a szélesebb nyilvánosság számára is ismertté.

A fennmaradt *œuvre* mennyiségileg is jelentős, műfajilag pedig sokrétű: mintegy kétszáz szobor és objekt – különböző változatokban és utánöntésekben –, több száz rajz és szoborterv, valamint hozzávetőleg százötven, főként az Egyesült Államokban készült festmény tartozik ide. Stiláris besorolásuk korántsem egyszerű, mivel az életmű különböző rétegeiben a szürrealizmus, a mitikus gondolkodásmód, valamint később a populáris vizuális kultúra elemei egyaránt jelen vannak. Az életmű változatossága azonban nem csupán a művész személyiségének sajátosságából fakad, hanem a korszak töredezett történeti és kulturális kontextusának is következménye.

Jelen tanulmány célja, hogy Jakovits József művészetét e komplex összefüggésrendszerben vizsgálja. Az elemzés az alkotói periódusok, a formanyelvi változások és a motívumrendszer feltárására törekszik, miközben figyelembe veszi az életrajzi és történeti kontextus meghatározó szerepét is. A vizsgálat különös hangsúlyt fektet a korábban nem publikált írásos forrásokra, amelyek új szempontokat kínálnak az életmű értelmezéséhez.

A gyerek- és kamaszkor – Az emlékek origója

A művész gyermekkorának tényszerű adatait viszonylag jól ismeri a kutatás, nagyrészt Kozák Gyula közlései nyomán,[3] azonban most figyelmünk fókuszába a 1986-ban, még Amerikában, de a Pestre való visszatérés bizonyosságával megírt kéziratos *Napló*ját helyezzük, amely számos új adalékot tartalmaz.[4] A közel nyolcvanoldalas *Napló*t a dátumos bejegyzések alapján két év leforgása alatt írta meg. Történetmesélése kronológiai szempontból töredezett, főleg fiatalkorának éveit fejti ki bővebben és részletesebben. Bár fontos

[2] Sz. P. 1947: 164.
[3] Kozák 2015: vonatkozó fejezetek Jakovits családjával kapcsolatban. 55–64.
[4] Jakovits József kéziratos *Napló*ja, 1986. HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet Adattára, C-I-236, lapszámozás nélkül. A *Napló* korábban sem részben, sem egészben nem került közlésre. A továbbiakban: *Napló*.

hangsúlyozni, hogy Jakovits időskori visszaemlékezése forráskritikai szempontból nem kezelhető közvetlen dokumentumként, ugyanakkor – éppen narratív jellege révén – jól kirajzolja azokat az életrajzi és gondolati mintázatokat, amelyek mentén saját életét és művészetét keretezte.

Jakovits József 1909. november 2-án született Budapesten, egy polgári gyökerű, de ekkorra már meggyengült egzisztenciális helyzetű családban. Édesanyja, Fulmann Eugénia 1914-ben vált el férjétől, idősebb Jakovits Józseftől. Két gyermekük született, Mária és József. A család egy nagyobb házban lakott a nagyszülőkkel együtt, a Déli pályaudvar fölötti Táltos utcában, a temető mellett. Jakovits egyik meghatározó emléke lehetett a szomszédban látott temetkezési szertartások rendje és külsőségei; a halálhoz kapcsolódó rítusok gyermekkori játékainak részévé váltak:

> „Minden november 1-én kimentünk a házunk mögötti Csörsz utcai még működő temetőbe, ahol a Jakovits családnak nagy kriptája volt, ahol a sírhelyemet a nagynéném huszonöt év múlva elkönyörgött tőlem. […] Kedvenc szórakozásunk volt nővéremmel, hogy a talált döglött madarakat eltemettük, az általunk látott temetések mintájára. Így a kert különféle részeiben elrejtve sírok voltak, amihez én faragtam a köveket. Ha épp nem találtunk új halottat, úgy kiástuk valamelyiket, bármennyire büdösödött és újra beszenteltük. Most sem értem hogyan tudtuk beszerezni a kellékeket, mert nekünk gyászt kellett öltenünk. Ha más nem akadt bekormoztuk magunkat."

Jakovits bensőséges kapcsolata a halállal és annak rituális gyakorlataival egész későbbi életét markánsan jellemezte, ahogyan egy másik visszatérő életrajzi elem, a kívülállás, egyedüllét érzésének forrását is megkísérelte gyermekkorából eredeztetni:

> „Az életem gyermekkoromtól fogva egy általam állandóan tovább épülő mesevilágban zajlott, amivel tulajdonképpen egyedüllétemet kompenzáltam volt. Nem tudtam a környezetemben igazán beilleszkedni, felvettem egy bohóc attitűdöt, amivel elfüggönyöztem magamat."

Nyitott azonban a kérdés, hogy az életének alakulásán, identitásának körvonalán töprengő Jakovits vajon utólagosan kreált életrajzi konstrukciót, vagy amerikai magányában valóban mély lelki fúrásokat végzett, hogy tisztázza magában hosszú életének ok-okozati összefüggéseit.

A gyermekkor boldog éveinek azonban hamar vége szakadt. Nagyapja, Fulmann Mátyás halála, szülei 1914-es válása után és vélhetően az első világháború nehézségei miatt Jakovits nagy valószínűséggel a Budakeszi úti Klotild Szeretetház Egyesület intézményébe, azaz árvaházba került.[5] A kis termetű gyermek számára a szenvedések és megaláztatások időszakát jelentette, ugyanakkor vélhetően ez az „élmény" alakította ki benne a mások iránti együttérzés és a szívós kitartás képességét. Megrendítő sorokkal emlékezik ezen évekről időskorában:

> „Papírból készült ruhát kaptunk, ami nagyon hasonlított a zsákra. És papírcipőt. Háború van – mondták. Nagyon elásott évek, emlékek hiánya. Félelem, fázás, éhezés, szeretet hiány. Ki a felelős? Teljesen idegenül éltem a világban."[6]

Az árvaházi időszaknak édesanyja új házassága[7] és a család költözése vetett véget. Jakovits társadalmi és kulturális értelemben is új közegbe került: a budai polgári miliőt a kispesti munkáskörnyezet váltotta fel. Négy polgári elvégzése után a szakmunkás mostohaapa megkövetelte, hogy az ő pályáját kövesse, nem tanulhatott tovább, hanem inas lett, és ez mélyen elkeserítette.

> „Tíz éves koromban anyám férjhez ment, de nehezen viseltük egymást a mostohámmal. […] Én állandóan provokáltam, ő meg szorgalmasan vert ok és ok nélkül. Anyám nem tudott megvédeni. […] Akkor évekre leálltam, műszerész lettem. Nem voltam tiszta, inkább rendetlen, izzadt a kezem-lábam. Elég szerencsétlen voltam. A mostohaapám […] engem kifejezetten gyűlölt, valami múltbeli sérelme miatt anyámmal."[8]

A konfliktusra adott dacos, ellenálló magatartás következtében a műhelymunka mellett elkezdett rajzolni, majd elkészítette első plasztikai kísérleteit is. *Napló*jában leírja, hogy tizennyolc–húszéves korára a sportolás révén testileg már megerősödött annyira, hogy 1929 környékén fizikai atrocitásra is sor került közöttük, amelynek eredményképp a mostohaapa felhagyott a kamasz Jakovits inzultálásával. A művészi ambíciókat dédelgető, sokat olvasó fiatal Jakovits különccé vált a „melós" közegben. A kispesti évek ugyanakkor nemcsak konfliktusokat, ha-

5 Erre a *Napló*ban utal, helytelenül a Városmajort megjelölve. Az árvaházi évei 1916–1917 körül kezdődhettek, és 1919-ben már bizonyosan hazakerült onnan.
6 *Napló.*
7 Anyja második férje, Jakovits nevelőapja Schwach Richárd volt.
8 *Napló.*

nem fontos ismeretségeket is hoztak számára. Itt kötött életre szóló barátságot Nádas Józseffel[9] és Kontraszty László festőművésszel, akik révén kapcsolatba került a képzőművészeti oktatás intézményes formáival is. Saját visszaemlékezése szerint rendszeresen bejárt az Oroszlán utcai intézménybe,[10] ahol gipszmásolatokat rajzolt, miközben főállásban továbbra is ipari munkásként dolgozott.[11]

Bár a gyermek- és kamaszkori élmények nem közvetlen előzményei Jakovits későbbi művészetének, ugyanakkor olyan visszatérő motívumokat és önértelmezési struktúrákat jelölnek ki – a rítusok, a test, az idegenség vagy a kívülállás kérdését –, amelyek egész munkásságát mélyen meghatározzák.

Melósból művész – Az önképzés és az identitáskeresés évei

Jakovits József már az 1920-as évek végén meghozta azt a döntést, amely későbbi életének egyik legfontosabb irányát kijelölte: művész kívánt lenni. Ez az elhatározás azonban nem intézményes keretek között, hanem azokkal szemben, illetve azok hiányában formálódott. Az, hogy az 1945 előtti időszakban alkotott művek elvesztek, vagy a művész maga semmisítette meg őket, nemcsak a korai pálya rekonstrukcióját nehezíti, hanem egyben jelzi azt a radikális önreflexív attitűdöt is, amely Jakovits későbbi működését jellemzi: a saját múlt folyamatos újraírását és újraértelmezését. A művészi önképzés folyamata a fizikai munkával párhuzamosan zajlott. A különböző ipari műhelyekben szerzett tapasztalatok – a vasesztergályosként, idomműszerészként végzett munka – nem pusztán egzisztenciális hátteret biztosítottak, hanem sajátos anyagismeretet és technikai gondolkodást is kialakítottak. Ez a tapasztalat később a szobrászati formálásban is érvényesül: a tárgyi világ mechanikus és szerkezeti aspektusainak közvetlen ismerete egy olyan, nem akadémikus plasztikai szemlélet alapját képezte, amely a formát nem csupán mintázandó felületként, hanem alakítható, szerkeszthető struktúraként értelmezte.

Mindennek ellenére érezte saját gyakorlatának hiányát:

> „Ugyanakkor már egy barátom portréját megcsináltam volt, de inkább csak másolgattam. Ide tartozik az Oroszlán utcai rajzolgatás is a gipszekről. Állandóan belebotlottam a dilettáns mivoltomba. Ez rátette bélyegét mindenre, amit nem a gyárban (szakmunkás voltam) történt."

Jakovits helyzete 1938 környékén kilátástalannak tűnt; házassága első feleségével[12] hamar megromlott, folyamatosan szenvedett a mindennapos gyári munka és az alkotói szabadság kibékíthetetlen ellentététől. Jakovits életrajza ezen a ponton igen ellentmondásos, egy forrás szerint Medgyessy Ferenc szobrászművésznél segédmunkát végzett,[13] illetve ezzel párhuzamosan bejárt az Epreskertbe – a Képzőművészeti Főiskola szobrász tanszékének helyszínére –, ahol „elleshette" a szobrászat, a mintázás alapjait. Mivel azonban az 1945 előtti időszakából egyetlen műve sem maradt az utókorra, sötétben tapogatózunk a tekintetben, hogy milyen műveket készített ekkor a hangját kereső fiatal autodidakta. Saját visszaemlékezései sem könnyítik meg a helyzetet, mivel ezeket jóval később, egészen más szűrőn keresztül vetette papírra. Sokat hangoztatott ellenszenve – például Pátzay Pállal és az expresszív naturalista vagy klasszikus orientációjú plasztikával szemben – vélhetően nem az 1930-as évek második felében született meg benne, hanem jóval később, a Rottenbiller utcai időszakban, amikor önértelmezése már e közeg határozott értékrendjén keresztül formálódott.

Preparált testek – Jakovits József anatómiai érdeklődése

Jakovits kevéssé dokumentált és főleg saját visszaemlékezéseiből, leveleiből feltérképezhető fiatal éveinek egy korábban nem vizsgált, és

9 Nádas József (1903–1975) festő, grafikus. Az 1920-as években az Iparművészeti Főiskolán folytatott művészeti tanulmányokat. Bár a későbbieken is szoros baráti és szakmai kapcsolatban állt Jakovits Józseffel, Bálint Endrével és az Európai Iskola más tagjaival, azonban nem csatlakozott művészi törekvéseikhez. Az 1950-es évek után nyugdíjba meneteléig a Képzőművészeti Alap kiadónál művészeti szervezőként dolgozott. Második felesége Jakovits féltestvére, Nádas (Schwach) Bori. Fia Nádas Artúr, becenevén Pilátus, Pili.

10 Ma Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium, anno Oroszlán, ma Török Pál utca.

11 1935-ig egy VII. kerületi, Kürt utcai műhelyben, valamivel később a Magyar Optikai Műveknél, a Gamma Műveknél, majd 1935 és 1944 eleje között a Ganz–MÁVAG-nál dolgozott főállású vasesztergályosként és idomműszerészként. A korai munkahelyek rekonstrukciójában a *Napló* mellett saját önéletírása (KEMKI– Ad/26143/2021/A0162) segít eligazodni az évszámok között. Továbbá ismert a MÁVAG-nál eltöltött éveinek bizonyítványa, közli: Kozák 2015: 59.

12 Jakovits első felesége Szász Anna. Az adatot közli: Kozák 2015: 60.

13 Közli Kozák 2015: 58., de hivatkozás nélkül. Ezzel ellenétben Józsa Ágnes interjúalapú írásában éppen azt írja, hogy bár Jakovits szeretett volna Medgyessy tanítványa lenni, ez soha nem jött létre. Józsa 1997.

a későbbi művészetére nagy hatást gyakorló aspektusa: erőteljes anatómiai érdeklődése. Vélhetően 1938 után kezdett bejárni az Anatómiai Intézetbe, ahol Koren István szobrászművésztől tanult – nem hivatalos keretek között – anatómiát és bonctant.[14] 1986-ban keletkezett *Napló*jában kifejezetten hosszan, naturalisztikusan, távolságtartó objektivitással, ugyanakkor nagy érdeklődéssel írta le az Anatómiai Intézet alagsorának halottas kádakkal teli termét és első emberi preparátumának elkészítését.[15] A részletezésében bizarr szöveg mögött felsejlik a fiatalember intenzív érdeklődése a téma iránt, sőt maga is felveti, hogy már gyermekkorában is erősen foglalkoztatta a halottak kultusza és a boncolás folyamata. Egy jellemző idézet:

> „Volt egy teljes hulla, ami a saját bőrébe volt csomagolva, a külső izmok tanulmányozására. Ezenkívül végtagok, amiről már én is segítettem lehántani a bőrt. Erősen idegenkedtem az egésztől, de végre tartoztam valahová, ahol valami hasznosat fogok megismerni."[16]

A halott emberi test szétszerelhetőségének, majd újra összeállításának lehetősége és az Intézetben szerzett élmények számos későbbi alkotásán is visszaköszönnek: kimérajellegű szobrai, kifordult vagy lenyúzott emberi testeket ábrázoló rajzai arról tanúskodnak, hogy Jakovits bonctani érdeklődése nem csupán művészeti anatómiai képzését szolgálta, hanem egyfajta „furcsa" személyes kíváncsiság is vonzotta e témához *(10. kép, 12. kép)*. Szintén *Napló*jában, a bonctani intézetben végzett tanulmányaival nagyjából egy időre datálhatóan részletesen leírja a Mária nevű szeretőjén-barátnőjén saját maga által elvégzett, titkos abortuszműtét sokkolóan részletes procedúráját.[17] Bár e beszámoló hitelessége forráskritikai szempontból nem ellenőrizhető, jelentősége abban rejlik, hogy a testtel kapcsolatos tapasztalatok radikális, határhelyzetekben történő megélését rögzíti. Az ilyen jellegű narratívák nem feltétlenül dokumentarista pontosságuk miatt fontosak, hanem azért, mert a művész saját önértelmezésében a test, az élet és a halál kérdései központi helyet foglalnak el. Az abortusztéma és a csecsemőgyilkosság későbbi, 1945 után kibomló autonóm művészi praxisában gyakran visszatérő motívummá vált.

Jakovits az orvostudomány iránti nagyfokú, főleg az 1940 és 1945 között jellemző érdeklődése meglehetősen szerteágazó és eklektikus volt, ugyanúgy foglalkoztatta a korszakban divatos bicsérdyzmus,[18] mint dr. Moravcsik Ernő Emil pszichiáter elmekórtani értekezései. Jakovits saját magáról a későbbiekben elmesélt legendáriumának fontos eleme, hogy Moravcsik írásaiból tanult meg egy olyan mentális betegséget szimulálni, amelynek alapján a hatósági orvos 1944 júniusában zavart elmeállapotúnak nyilvánította, és zárt intézetbe utalta[19] – az akkor harmincöt éves Jakovits így vészelte át a második világháború végnapjait.

Az 1930-as és 1940-es évek elejének időszaka tehát nem egy kiforrott művészi program kialakulásának korszaka, hanem az intenzív tapasztalatszerzésé, amelyben a fizikai munka, az önképzés, a társadalmi marginalitás és a szélsőséges élethelyzetek egyaránt szerepet játszanak. E tényezők együttesen alakítják ki azt a sajátos személyiség- és látásmódbeli alapot, amelyre a háború utáni években kibontakozó művészi tevékenység épül. Ebben az értelemben Jakovits „művésszé válása" nem egyetlen fordulóponttal írható le, hanem egy hosszabb, töredezett folyamatként, amelyben az életrajzi események és a gondolkodásmódbeli változások szorosan összefonódnak.

Egy új élet kezdete – Jakovits művésszé válik

A korai életrajz részletes ismertetése és rekonstruálása azért tűnik relevánsnak, mert Jakovits művészi pályája alapvetően atipikus, számos véletlen fordulat alakította. Életének korai eseményei és ezekből sarjadó személyisége pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy később kibomló művészi tevékenysége kevéssé tűrte a konvenciókat, és még akkor is a két lábbal a földön álló, családfői szerepet betöltő figura tudott lenni, amikor a leg-

14 Koren István (1911–1994) szobrászművész 1938–1950 között az Anatómiai Intézetben volt egyetemi előadó, ahol demonstratív művészeti anatómiát tanított.
15 *Napló*.
16 *Napló*.
17 *Napló*.
18 Bicsérdy Béla (1874–1951) a nyers vegetáriánus táplálkozást és az egészséges életmódot népszerűsítő „mester", akit 1926 körül, sikerei csúcsán tízezrek követtek, ugyanakkor rengetegen kritizáltak. Jakovits *Napló*jában utal rá, hogy 1943 körül felkereste a közeli Pestszenterzsébeten lakó Bicsérdyt, azonban nem volt számára szimpatikus a kipróbált vegetáriánus életvitel: „…súlyos idegkimerültséget kaptam. Ekkor mentem Bicsérdyhez, ez elszakított az emberektől, hiszen minden húsevő büdös lett."
19 A hatósági igazolás fennmaradt, közli: Kozák 2015: 61.

szűkebb környezetében élő művész-családtagok összeroppantak a Rákosi-korszak politikájának súlya alatt. Az életet pragmatikusan szemlélő Jakovits alapvetően nem volt az elvek embere, korai éveinek baloldali, szocialista orientációja inkább fakadt társadalmi státuszából és élethelyzetéből (munkás a MÁVAG-ban; a wekerletelepi mindennapok, a szegénység és kiszolgáltatottság közvetlen közeli megtapasztalása), mint mély meggyőződésből vagy a politika iránti érdeklődésből. Jakovits a háború lezárultakor már 36 esztendős volt, korábban semmilyen politikai szervezethez vagy párthoz nem csatlakozott, és bár elhivatottsága nagy volt, művészi képzettsége csupán az innen-onnan felszedett tapasztalatokból táplálkozhatott. Első házassága ekkor már tönkrement, a gyári munkát otthagyta, ismét hontalan és idegen lett. Vélhetően Kispestről ismert jó barátja, Nádas József volt az, aki hívta Jakovitsot, hogy vegyen részt a közvetlenül a felszabadulás után, 1945. március 16-án megalakult Munkás Kultúrszövetség[20] munkájában, amely nemcsak munkásoknak, hanem a háborút túlélt, elsősorban baloldali orientációjú képzőművészeknek nyújtott lehetőséget kiállítások szervezésére és érdekérvényesítésre. A szövetség feladata volt az is, hogy az ostrom miatt erősen sérült fővárosban lakhatást biztosítson, melynek keretében a romos, II. kerületi Ady Endre utca 17. szám alatt álló Vidor-villa művészkolóniává történő átalakítását tűzte ki céljául. A sérült állapotú épület felújításának megszervezésével Jakovits Józsefet bízták meg, akinek gyárimunkás-tapasztalata tökéletesen alkalmassá tette őt a feladatra. Az Ady Endre utcai villában válogatott művésztársaság költözött össze, pályakezdő alkotók és a magyar modern művészet jeles képviselői éltek egy fedél alatt: Lossonczy Tamás és Ibolya, Bálint Endre, Nádas József, Stark Anna, Faragó Pál, Bíró Iván, Gyarmathy Erzsébet és Kontraszty László, akik közül többen a hamarosan megalakuló Európai Iskola munkájában is részt vettek.[21] Jakovits számára ez a közeg vált végül művészi alakulásának mozgatórugójává és forrásává, egy otthon, ahol magára talált, és művészeti szempontból is kiteljesedhetett. 1945 végén egy ünnepség keretében találkozott Vajda Júliával, Vajda Lajos özvegyével, akivel szerelem szövődött közöttük. Júlia 1946 januárjában már a villába költözött, majd októberben életet adott közös ikergyermekeiknek.[22]

Az 1945 utáni évek Jakovits József művészetében nem pusztán egy új élethelyzet kezdetét jelentették, hanem egy intenzív, kísérletező periódust is, amely során viszonylag rövid idő alatt alakította ki sajátos, a kortárs magyar szobrászatban üdítően friss formanyelvét. Az Ady Endre utcai művészkolónia szellemi közege – minden heterogenitása ellenére – biztosította neki az inspiratív miliőt, amelyben az autodidakta módon szerzett technikai tudás és a különböző forrásokból táplálkozó vizuális tapasztalatok szintézise végbemehetett. Első szobrászi próbálkozásai bizonyos értelemben zsánerszobrok voltak, munkásfigurák, aktok jelentették a kiindulópontot. *Zsákolók* című szobra volt az első kiállításon szereplő plasztikája, melyet *A Szociáldemokrata Párt Képzőművészeinek Társasága és meghívott művészek* című tárlaton mutatott be *Davajos* című, mára elveszett alkotásával együtt az Ernst Múzeumban.[23] A csoportos tárlatot a korszak elismert művészeti kritikusa, Kállai Ernő is megtekintette. A *Zsákolók* előzményét és kiindulópontját saját pár évvel korábbi emlékei jelentették, amikor gyakran járt egy Kispest melletti szeméttelepre:

> „Ezek az emberek és a környező kisvárosok szegényei mind szeméttelepen dolgozott. Nem kellett szaktudás csak két zsákféle és egy kotró kétágú villa. Minden, ami a szeméttelepen található volt, a tulaj tulajdona. Az ételmaradék és koksz kivételével, mindent le kellett adni. Ha nem, lopásnak számított és a szerencsétlent kirúgták; mindenkinek ki kellett ürítenie a zsákját, mielőtt elhagyta a telepet" – írta időskori *Napló*jában Jakovits.

1945-ben készült alkotásainak (*Ősanya*, *Napozó*) közös jellemzője a kerekded, elnagyolt, tömör és monumentális formálás, a munkáslét tapasztalatából fogant elemi ősi indulat és a groteszkre való hajlam *(2. kép)*. Bár első szobrászi évében még erősen kapcsolódott a hazai szobrászat Medgyessy-féle irányzatához, plasztikáinak friss energiáját, absztrakcióra való nyitottságát már megelőlegezi *Harc (Háború)* című terrakot-

[20] Az 1949-ig működő Munkás Kultúrszövetség (MKSZ) négy szakosztállyal indult (irodalmi, zenei, képzőművészeti, előadói), feladata pedig a munkásság kultúrabefogadó képességének fejlesztése (ismeretterjesztés, szakoktatás, továbbképzés stb.) mellett kultúrateremtő képessége kibontakozásának segítése (a tehetségesek kiemelése, tanítása). A képzőművészeti szakosztály elnöke kezdetben Bálint Endre volt. Bővebben: Standeisky 1979.

[21] (sz.) 1945.

[22] Gyermekeik Jakovits Iván és Vera.

[23] A Szociáldemokrata Párt Képzőművészeinek Társasága és meghívott művészek, volt Ernst Múzeum, 1945. október 13. – október 28. Jakovits két szobra (*Zsákolók*, gipsz; *Davajos*, gipsz) volt látható. A kiállítás katalógusának előszavát Szakasits Árpád írta.

ta munkája, ahol a három egységből felépülő, egymásnak feszülő amorf és szürreális forma dinamikus lehetőségeivel kísérletezett. Azonban saját hangjának megtalálásához szükség volt a háború utáni korszak radikális optimizmusára, és az őt körülvevő pezsgő szellemi közeg hatására is.

2. kép: Jakovits József: *Ősanya* (Ülő akt), 1945, gipsz, 17,8 × 11,2 × 19 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

Jakovits szobrászi ébredése az Európai Iskola éveiben (1945–1949)

Jakovits autodidakta státusza nem pusztán a hivatalos képzés hiányát jelenti, hanem esetében tudatos művészi krédóvá vált: elutasította az akadémikus modellálás elsődlegességét és a klasszikus európai szobrászati hagyomány folytonosságát, helyette az európai szobrászi kánonon kívül eső források felé fordult.

> „Művészi fejlődésem során, az expresszív realizmusból indulva, természetes átmenetekkel jutottam el a nagy primitív kultúrákat tápláló szellemi ősenergiák megismeréséig – és itt bukkantam mondanivalóm legsajátosabb forrásaira. A barlangművészet, a primitív népek törzsi művészete, a nagy religiózus kultúrák archaikus korszakai azok, amelyekből erőt és stílusalkotó inspirációt meríteni tudok és akarok. […] Szobraimmal nem az artisztikus absztrakciók egyedi útját keresem, hanem a mindannyiunkban élő vagy életre hívható ősképek megjelenítésére törekszem" – írta ars poeticájában 1962-ben.[24]

Az archaikus és úgynevezett „primitív" kultúrák formavilága, valamint a modern festészet – mindenekelőtt az avantgárd festői gondolkodás – válik számára meghatározó referenciává. E választás nem stiláris utánzásban ragadható meg, hanem abban a törekvésben, hogy a plasztika eszközeivel olyan képi nyelvet hozzon létre, amely az egyéni stílus helyett univerzális, „ősképi" jelentéstartalmak megjelenítésére képes.

Ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott Vajda Lajos örökségének megismerése. Az 1945 végén létrejövő szerelmi és szellemi kapcsolat Vajda Júliával nem csupán egy életműhöz, hanem egy komplex gondolkodásmódhoz biztosított hozzáférést Jakovits számára. Vajda példája – amely a modernitás és az archaikus, népi vizuális formák összeegyeztetésére tett kísérletként is értelmezhető – valós legitimációs keretet adott a művészi szempontból kiforratlan szobrásznak. Ugyanakkor kettejük művészi attitűdje alapvetően különböző marad: míg Vajda „pictor doctus" szemlélete intellektuálisan felépített, reflektált rendszert eredményezett, addig Jakovits munkái sokkal közvetlenebb, anyagszerűbb és ösztönösebb viszonyt mutatnak a formával és az anyaggal. Az archaikus formanyelvhez való fordulás nála kevésbé elméleti program, mint inkább a plasztikai gondolkodás gyakorlati terepe volt.

Jakovits első valóban autonóm szobrait 1946-ban készítette, ez 1948-ig körülbelül ötven darab nagyrészt fennmaradt, kisebb részt megsemmisült vagy lappangó plasztikát jelent. Ezen művein már egyértelműen kibomlanak szobrászi felfogásának sajátosságai, alapvető motívumrendszere, humoros-groteszk, olykor szatirikus szemlélete, dinamizmusa, sőt szobrászatának a szerelem, erotika és a halál kettősségén nyugvó jellemvonása. E korai művek stiláris szempontból nem lineáris fejlődést mutatnak, hanem párhuzamosan futó kísérletek hálózataként értelmezhetők, bennük az absztrakció, a kubizáló szerkesztés és az organikus formálás egyszerre vannak jelen. Korai kísérletei több irányba mutattak 1946-tól: *Aktból lett* című első absztrakt szobra esetében a tömör formát kivájja, majd a pozitív és negatív formák ritmusos váltakozásával alakítja ki a művet. Ez az eljárás természetesen nem ismeretlen a szobrászatban, a nagy avantgárd generációból Hans Arp és Constantin Brâncuși plasztikái, illetve a Jakovitscsal egy fedél alatt alkotó Lossonczy Ibolya e korszakban készült szobrai is hasonló kérdéseket vizsgálnak. Jakovits ezen plasztikája ugyanakkor erősen merített Vajda Lajos utolsó szénrajzainak organikus absztrakciójából, áramló formavilágából is. Jakovits az időszakban különböző plasztikai álláspontokkal kísérletezik: a *Kubista akt* (1946), mintha stílusgyakorlat lenne, szögletes formák közé szorítja a monumentális

[24] Közli: Nagy 1996a: 35.

női figurát; majd e szobor pandanjaként készíti el az *Áttört akt*ot (1947), ami teljesen átjárható szoborként, egyfajta dinamikus mozdulatba fagyott figuraszerkezetként jellemezhető, és egyik első példája a hazai szobrászatban az üreges forgástest problémájának *(4. kép)*. A korszak optimista hangulata, az Európai Iskola progresszív szemléletű szereplői és művészei között zajló diskurzusok inspiratív közege kedvezett az olykor radikális kísérletezésnek is: Jakovits két, drótból hajtogatott plasztikát is készített, a *Hurkolást* 1946-ban[25] és a *Szálló madarak* című függesztett művet 1947-ben (mindkettő elveszett). Utóbbi experimentális jellege valóban újdonság volt – ezzel időben párhuzamosan hasonló függesztett vagy efemer anyagokból épített szobrokkal csak Megyeri Barna és Lossonczy Tamás kísérletezett.

3. kép: Jakovits József: *Bagoly,* 1945, bronz (utólagos öntés), 29,5 × 18 × 19 cm (Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria [továbbiakban: SzM–MNG], ltsz.: MM93.74)

4. kép: Jakovits József: *Áttört akt,* 1947, bronz, 39 × 29,5 × 19 cm (SzM–MNG, ltsz.: MM82.129)

Az absztrahált aktok és női alakok mellett ekkor jelennek meg Jakovitsnál az állatfigurákat megjelenítő, alapvetően érzéki formálású szobrok (*Fókák*, *Bagoly*, *Halak*, *Büszke bika*, *Mókusból lett*, *Delfinek*), melyek a természeti világ kezdetén kialakult alapformák, egymásba csavarodó ősalakzatok képzetéből sarjadnak,[26] kompozicionális szempontból pedig szinte mindig a formai megkettőzöttségre épülnek. Ez a sima felületű, kerek formálású motívumkészlet jelentette a kiindulópontját Jakovits későbbi szürreális, emblematikus és kiméraszerű plasztikai világának *(3. kép, 5. kép)*. A háború utáni magyar szobrászat jóval kevesebb avantgárd előképpel és hagyománnyal rendelkezett, mint a festészet, azonban az 1945 és 1948 közötti időszakban kivirágzó hazai plasztika rövid időre szinkronba került az európai és nemzetközi

[25] A *Színház* című lapban publikálva 1946-ban.
[26] Hamvas–Kemény 1989 [1947]: 101–102.

szobrászat kérdéseivel. Jakovits pedig értette a kor szavát. Hamar csatlakozott az Európai Iskolához, majd 1946-ban az onnan kiváló nonfiguratív művészek, a teoretikus Kállai Ernő vezetésével megalapított Elvont Művészek Csoportjához is.

5. kép: Jakovits József: *Fókák,* 1948 körül, alumínium, 39 × 28 × 22 cm (SzM–MNG, ltsz.: 56.755-N)

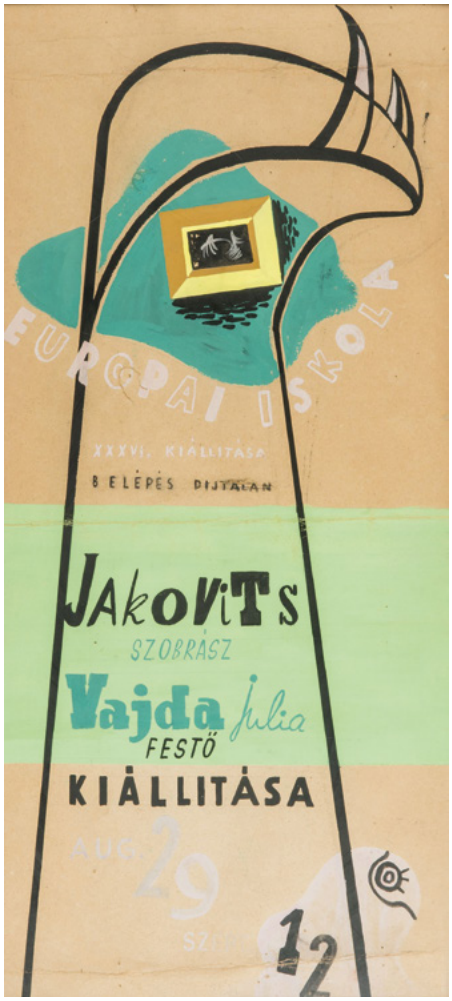
Első jelentős kiállítási szereplésére 1946 májusában került sor az Elvont Művészek Első Csoportkiállításán, ahol többek között a *Hurkolás* című drótszobrát és az *Aktból lett* terrakotta szobrát mutatta be.[27] A háború utáni demokratikus átmenet évei azonban tele voltak feszültséggel és fenyegetéssel, a modern művészetelmélet és a politikai-hatalmi diskurzus élesen egymásnak feszült, és Kállai már e kiállítás kapcsán is magyarázkodni kényszerült az absztrakt és nonfiguratív művek miatt. Jakovits és vélhetően a körülötte alkotó művészek azonban még nem érezték a saját bőrükön a diktatúra egyre fojtogató jelenlétét, és bár egyre fenyegetőbb politikai klímában, de az Európai Iskola 1948 végéig folytathatta tevékenységét.

Jakovits 1945 után tulajdonképpen rohamtempóban vált szobrásszá, ezzel párhuzamosan pedig elismert művésszé: az Európai Iskola progresszív szemlélete, a hagyományok lebontásának igénye mind megteremtette a közeget, amelyben Jakovits a kísérletezésen keresztül formálódó szobrászi karaktere hamar megtalálta a helyét. 1945-ös, első zsánerszobrainak kivitelezésétől tulajdonképpen két év alatt eljutott oda, hogy 1947-ben jó barátja, Bálint Endre többoldalas, képes recenziót írt életművéről a korszak kiemelkedő folyóiratába, a *Tér és Formá*ba.[28] Számos csoportos kiállításon szerepelt,[29] de első önálló kiállítására 1948 nyaráig kellett várni, amikor feleségével, Vajda Júliával együtt mutatták be műveiket az Európai Iskola Üllői úti kiállítóhelyén, amelyhez ismét csak a jó barát és kolléga, Bálint Endre írt katalógusszöveget, amiben kihangsúlyozta, hogy Jakovits ősi formákból merítő motívumkészlete, mint az univerzalitás eszköze, a kortárs lét ambivalenciájára rezonál *(1. tábla 1)*.[30] Hasonló gondolat ez, mint amit az előképnek tartott Vajda fogalmazott meg másfél évtizeddel korábban. A viszonylagos szabadság utolsó hónapjaiban bemutatott anyagot Rabinovszky Máriusz már keményebb – de alapvetően szakmai és nem politikai – kritikával illette:

> „Ha valakinél, úgy Jakovitsnál érezzük, hogy az elvonatkozás nem felel meg művészi természetének. S nem felel meg állandó kacérkodása sem a primitív művészetekkel. Jakovits szedeget innen is, onnan is, hol finom humorérzékkel, hol csak külsőséges utánzó szándékkal."[31]

Az 1945 és 1948 közötti időszak Jakovits pályakezdésének origója, és egész életművének alappillére. Ebben a rövid, de intenzív periódusban nemcsak formai eszköztára alakul ki, hanem az őt később is meghatározó működésmód is: a különböző művészeti és kulturális rendszerek közötti szabad átjárás, a folyamatos újrakombinálás gyakorlata, valamint a kívülálló pozíciójának fenntartása.

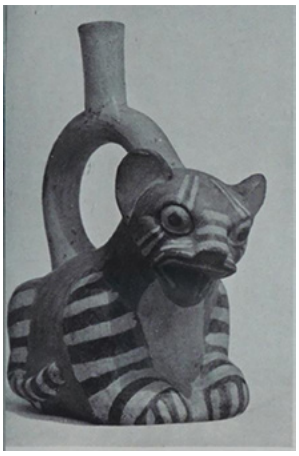
[27] Elvont Művészek Első Csoportkiállítása, Magyar Képzőművészek Szakszervezete (Bp., Andrássy út 69.), 1946. május 26. – június 10. Rendezte: Kállai Ernő.
[28] Bálint 1947: 21–23.
[29] Elvont Művészek Második Csoportkiállítása, Magyar Képzőművészek Szakszervezete (Bp., Andrássy út 69.), 1947. július 12–23; *Mi magunk*. Az Európai Iskola XXXIII. kiállítása, az Európai Iskola kiállítóhelye (Bp., Üllői út 11.).
[30] Bálint Endre: *Jakovits József és Vajda Júlia kiállítása.* Az Európai Iskola XXXVI. kiállítása, 1948. augusztus 29. – szeptember 12. Közli: György–Pataki 1990: 121.
[31] Rabinovszky 1948: 322.

1.

2.

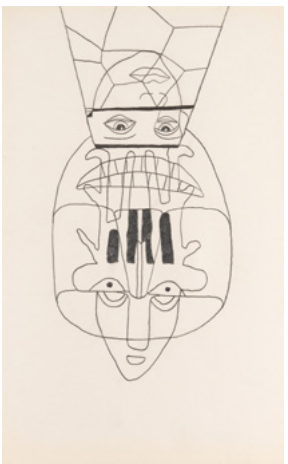
3.

4.

5.

6.

1. tábla: 1: Bálint Endre: Jakovits József és Vajda Júlia kiállításának plakátja. Az Európai Iskola XXXVI. kiállítása, 1948, tempera, papír, 858 × 402 mm (Szent István Király Múzeum – Deák Gyűjtemény, Székesfehérvár, ltsz.: 89.81.1.); 2: Jakovits József: *Manoela táncosnő,* 1951, Sztárparádé (rendező: Szegő Iván), Budapest Bábszínház (fotó: Szabó Noémi); 3: Perui állatábrázolás Paul Kelemen *Medieval American Art* című könyvéből (Macmillan, 1943); 4: Jakovits József: *Macskapár,* évszám nélkül, ceruza, papír, 312 × 215 mm (a Nemes Galéria jóvoltából); 5: Famaszk Oklahomából Paul Kelemen *Medieval American Art* című könyvéből (Macmillan, 1943); 6: Jakovits József: *Tükröződés,* évszám nélkül, ceruza, papír, 382 × 240 mm (a Nemes Galéria jóvoltából)

A Rottenbiller utcában – A sötétség évei (1949–1956)[32]

A demokratikus átmenet rövid időszakában folyamatosan szűkültek a művészek lehetőségei, az egyre szovjetizálódó, Rákosi Mátyás által vezetett Magyar Kommunista Párt autoriter politikájának térhódítása mellett az Európai Iskolán belül is több törésvonal rajzolódott ki. Ebben az általános értelemben vett nehéz helyzetben, 1948 tavaszán vált nyilvánvalóvá az Ady Endre utcai művészkolónia számára, hogy nem maradhatnak a budai villában. Jakovits József és Bálint Endre családjukkal együtt 1948 tavaszán költöztek át a Rottenbiller utca 1. szám alatti három és félszobás lakásba. Jakovits *Napló*jában a tőle megszokott kendőzetlen stílusban rögzítette az átköltözés körülményeit és az Európai Iskola utolsó évének feszültségeit:

> „A villát, amit mi rendbe hoztunk, megkapta Csébi Lajos vezérőrnagy, aki áttelepített minket Bálinttal a Rottenbillerbe, ahol csak a poloskáknak volt elég helyük. Évekig tartott, amire sikerült kipusztítani őket. Öt felnőtt és három gyerek. Három művész: két festő és jómagam. Így 1948–1965 együtt laktunk. Jellemző volt az akkori mentalitásra. Én elmentem Csébivel beszélni, hogy ne rúgjon ki minket. Erre azt felelte: mikor mi Spanyolországban voltunk és kellett lakás, de nem kaptuk meg, akkor megtizedeltük a lakosságot. Így még aznap aláírtam, hogy átköltözöm! Lossonczy Tamás nem állt mellénk, egyszerűen bezárkózott![33] Akkoriban volt 1948-ban a még létező Erzsébet Kioszk, ott volt az 1948-as, Kállai Ernő által rendezett kiállítás.[34] Nem tudom milyen jogon, de Schubert Ernő[35] odacsődített a lakására minket. Fekete Béla, Faragó Pál, Korniss Dezső, Anna Margit, Lossonczy Tamás és felesége, Szántó Piroska, Rozsda Endre – aki nem jött el –, Bartha [sic!] Lajos. Schubert próbálta otthonossá tenni az elég kellemetlen ügyet, az íróasztalon hatalmas könyvfal emelkedett nyilvánvalóan P [kiolvashatatlan] ült ott, hogy szcenográfálja a történteket. Szóval hosszú duma volt, hogy *írjuk alá, hogy nem értünk egyet* [kiemelés: Sz. N.] a kiállítás rendezésével. Persze, hogy nem értettem egyet, elég szedett-vedett társaság volt ott együtt. Fekete rögtön különválasztotta magát, hogy ezeket a tulajdonképpeni gyerekeket akarod félre vezetni, Schubert? Ígérgetsz és ijesztgeted őket. Én kilépek, mondta, már van állásom![36] Három kivétellel nem írták alá. Ubult, K[állai] E[rnőt] kirúgták a főiskolából,[37] Kornisst még egy rövid ideig hagyták! Kállai agyonitta magát! Korniss mindenbe belekötött, vezérnek hülye volt és közlegénynek büszke. Júlia a nagy Korniss kiállítás után írta nekem: sajnos nincs mondanivalója, de a nagy sima, színes felületeket ő festette először Magyarhonban. […] Nem tudta megbocsájtani a Vajdának, hogy jobb festő volt, mint ő! A Bandiba is állandóan belekötött, hogy ellopja a témáit. Mindketten Szentendrén festettek, vagy onnan vették a motívumokat. A Mezei fújta fel a Tituszt."[38]

A Jakovits által leírt szituáció jól vázolja, hogy miképp változott meg radikálisan a politikai-művészeti hangulat 1948 környékétől, és hogyan körvonalazódott az Európai Iskola tagjai közötti szellemi törés, majd szétesés. 1949-ben a Rákosi-korszak zsdanovista, pusztán propagandacélokat szolgáló kultúrpolitikájának kizárólagossá válásával pedig végképp ellehetetlenült a progresszív-avantgárd művészek helyzete; sem kiállítani, sem műveket eladni nem tudtak, így alkotni pedig nem volt értelme. Jakovits a Rottenbillerbe való költözés során dühében számos szobrát megsemmisítette, ekkor törte össze nagy méretű *Növekedő* című művét;[39] majd 1949 és 1951 között egyáltalán nem készített autonóm műtárgyakat, saját megfogalmazásában: „a politikai presszió sodort bele egy mágikus, védekező állapotba."[40]

32 Jakovits József és a Rottenbiller utcában lakó művészek 1949 és 1953 közötti korszakának történeti aspektusa és szellemi hátterének részletes feldolgozása: Szabó 2025: 215–250.
33 Lossonczy Tamás és felesége, Lossonczy Ibolya életük végéig az Ady Endre utcai villa egyik lakásában éltek.
34 1948 januárjában került sor Kállai Ernő rendezésében az *1948. A magyar képzőművészet újabb irányai* című, több mint száz műalkotást bemutató kiállításra, amely ekkor még a politikai és esztétikai dogmáktól mentes, európai művészetelméleti problémákhoz hozzászóló magyar művészetet hirdette. A fenti idézet a kiállítás kapcsán kialakult polémiát mutatja be.
35 Schubert Ernő (1903–1960) festőművész az 1930-as évektől gyakran dolgozott Szentendrén. 1948-tól a hivatalos kultúrpolitika szolgálatába állt, a Rákosi-korszakban az iparművészeti területért felelt, 1948 és 1952 között az Iparművészeti Főiskola rektora.
36 Fekete Nagy Béla (1905–1983) festő, grafikus és zsidómentő. Az 1930-as évek végén nagy hatást gyakorolt rá Vajda Lajos. Az Európai Iskolából való 1948-as kilépése után felhagyott a képzőművészeti tevékenységgel, mérnökként dolgozott 1965-ös nyugdíjazásáig.
37 Kállai Ernő művészetszervező és teoretikus munkássága mellett 1946 és 1948 között az Iparművészeti Főiskolán tanított.
38 *Napló*. Kállai Ernő beceneve Ubul, Korniss Dezsőé Titusz.
39 Nagy 1996b: 10.
40 Idézi: Nagy 1996a: 48.

Passzív rezisztenciájának több oka is volt: részben a szobrászat műfaja anyag- és helyigényes volt, autonóm szobrászatot művelni csupán a műterem négy fala számára olyan luxusnak tűnt, amely az általános nyomor éveiben elképzelhetetlennek számított. Ráadásul Jakovitsra hárult a Rottenbiller családfenntartói szerepe, aki előteremtette a népes klán megélhetéséhez szükséges minimális bevételt. A sokat betegeskedő Bálint Endre is vállalt alkalmi munkákat (plakáttervezés, könyvillusztráció), azonban csak Jakovitsnak volt állandó jövedelme: 1950. augusztus 8. és 1955. február 20. között az Állami Bábszínház bábfestőműhelye vezetőjeként dolgozott,[41] majd 1955-től 1958-ig a győri Kisfaludy Színház munkatársa volt *(1. tábla 2)*.

A Bábszínház az 1950-es évek Magyarországának legalább olyan legendás helyszíne volt, mint a Rottenbiller. Ahhoz, hogy a teljesen ellehetetlenített, a korszak kultúrpolitikáját elutasító művészek menedékévé váljon, elsősorban az 1949-ben kinevezett és 1954-ig az igazgatói székét elfoglaló Bod László vakmerősége kellett, akinek nagyon jó kapcsolata volt az Európai Iskola művészeivel. Itt kezdett el dolgozni Korniss Dezső,[42] alkalmi munkát vállalt Bálint Endre, majd 1950-ben a Képzőművészeti Főiskolán frissen végzett két művész, Ország Lili és Márkus Anna is csatlakozott a Bábszínházhoz, ahogyan a nagy bábos dinasztia tagja, ifj. Kemény Henrik is ettől az évtől volt a mechanikai műhely munkatársa. A dramaturgián tevékenykedett Mészöly Miklós és Pilinszky János, a varrodában pedig Passuth Lászlóné, és rövid ideig gyakornoki munkát vállalt lánya, a későbbi művészettörténész Passuth Krisztina is.[43] A csapathoz 1951-ben csatlakozott Bródy Vera.[44] Bár mindannyian a megélhetésért választották a színházi munkát, életre szóló barátságok kötődtek itt: a művészek magas színvonalú bábokat készítettek a sötét ötvenes években, és fordítva, a bábkészítés speciális szakterülete inspirálóan hatott autonóm művészeti tevékenységükre. A Rottenbiller-kör tehát összefonódott a Bábszínház korabeli történetével is, annál is inkább, mert amikor 1953 augusztusában sor került a városligeti bábszínház és a népligeti vásári mutatványosok tevékenységének felszámolására, Jakovits és Bálint a VII. kerületi lakásba menekítette Kemény Henrik felszerelésének javát, 137 (marionett- és kesztyűs) bábot. A Kemény-bábok elhelyezése tehát tetézte a Rottenbiller zsúfoltságát, nem csoda, hogy az ott élő alkotóknak eddigre teljesen elment a „munkakedve".[45]

Egy mitologikus világszemlélet – Motívumok és szimbólumok Jakovits szobrászatában (1951–1960)

A „Rottenbiller" egyszerre volt műterem és élettér, valamint folyamatos vendégjárás és így élénk művészetelméleti viták színhelye, egyfajta szellemi menedék, ma már művészettörténeti fogalom.[46] A nagy szellemi erőket és energiákat összpontosító lakás a diktatúra legsötétebb éveiben hidat és közösséget képezett a háború előtt induló, majd az Európai Iskola tevékenységében aktívan részt vevő progresszív szellemiségű művészek, a kor gondolkodói, irodalmárai, képzőművészei között, és át is vezet az 1970-es évek következő generációjának történetéhez. A Rottenbiller utcai lakosok és vendégeik szellemi előképe kétségkívül Vajda Lajos volt. Az ágyneműtartóban őrzött Vajda-hagyaték egyszerre jelentette a messzire vezető disputák szellemi forrását, ugyanakkor e markáns életmű kerékkötője is volt a lakásban alkotó három művész saját stiláris hangja megtalálásának. Ahogyan Vajda Júlia és Bálint Endre, úgy Jakovits is a vajdai példa nyomán kezdte újra alkotói tevékenységét és alkotta meg 1951 és 1965 között szobrászi életművének jelentős részét.

Ebben a bő tíz esztendőben alakította ki jellegzetes formavilágát, motívumkészletét, azt a kettősségen alapuló mitologikus világszemléletet, amely során a szobrok, plasztikák teremtésmítoszokból eredő ellentmondása párhuzamba állítható saját korának ambivalens szövetével. Jakovits szimbólum- és motívumrendszere korántsem homogén, hanem szintetikus rendszer, amely eklektikusan merít a legkülönbözőbb kultúrákból és korszakokból, valamint a saját egyéni léttapasztalatából. Az időszakban készített hibrid lényei, androgün figurái, bizarr anatómiájú, vitális kimérái és termékenységi bálványai egy konven-

41 Bábszínház, 1955. évi fizetési kimutatás.
42 Ezt az adatot cáfolják a Bábszínház archívumának kifizetési bizonylatai, ahol Korniss neve nem szerepel. Vélhetően Korniss az 1950-es években a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának bábüzemében dolgozott.
43 Passuth Krisztina szóbeli közlése a szerzőnek 2023-ban.
44 Kolozsváry 2020.
45 Kemény–Granasztói 1992: 40; Kemény 2012: 88.
46 A Rottenbillerről több, különböző szempontú és hangsúlyú feldolgozás született, lásd: Mándy 1983; Kozák 2015.

ciótól mentes, emblematikus plasztikai világot hoztak létre. Jakovits saját megfogalmazásában:

> „[...] munkámmal szeretném megalkotni *a kor heraldikáját*, amelyben élek, és így természetesen saját formanyelvembe oltott, de egyetemes léttartalmak kifejezésére törekszem".[47]

Az archaikus és törzsi formák univerzális tartalmi rétegei kínálták számára a leginkább adekvát formát saját korának feszültségei – az elfojtás, az erőszak, a testi kiszolgáltatottság, a vágy és pusztulás kettőssége – sűrített, jelképi megfogalmazására.

6. kép: Jakovits József: *Gépmadár,* 1953, fa, 40 × 22,5 × 5,5 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

A hallgatás évei után készített első reliefkísérletei (*Hajóút*, 1951; *Szögletes*, 1951) erősen stilizáltak, a totemisztikus formákat geometrikus jelekké egyszerűsített formákból építette fel, majd egyre puhább, gömbölyded idomokból alakította organikus faszobrait (*Madárfüggő*, 1953; *Gépmadár*, 1954), amelyeken már központi szerepet kaptak az erotikus allúziók. Jakovits szobrászatának *(6. kép)* alapvető forrásvidéke Vajda Lajos művészete, a prehisztorikus vagy törzsi művészet hatása, a szexualitás és erotika megjelenítése, illetve a szürrealista festészet (Max Ernst stb.). Azonban ezek a hatások különböző módon érvényesülnek plasztikáiban. A törzsi művészet iránti érdeklődése saját bevallása szerint gyermekkoráig nyúlik vissza, bár ez nem ellenőrizhető, az azonban bizonyos, hogy a vajdai életmű, főleg 1938 utáni alkotásai jelentették az első bizonyítható hatást. A másik impulzus a Galéria a 4 Világtájhoz-ban 1947-ben megrendezett *Mohácsi busók* című kiállítás, amely erősen igazodva a korszellemhez a művészet őseredetét kutatta. Jakovitsot már ekkor sem a maszkok népművészeti vonatkozása, hanem az ősi kifejezési forma igazsága, egyetemessége és transzcendens jellege vonzotta. Jakovits ráadásul előszeretettel forgatta a 20. század elejének etnográfiai alapműveit – melyek Vajda könyvtárában megvoltak –, többek között Carl Einstein *Afrikanische Plastik* (1921) és Pál Kelemen *Medieval American Art* (1943) című, sok illusztrációval ellátott kiadásait. A Jakovits-hagyatékban fennmaradt vázlatok tanulsága alapján ezekből a könyvekből kimásolta a számára érdekes motívumokat, amelyeket később rajzain, majd szobrain is feldolgozott *(1. tábla 3–6)*. A törzsi művészettel való egyre elmélyültebb ismerkedést ráadásul egy találkozás is elősegítette: az ötvenes évek elejének apatikus időszakában ismerkedett meg Vértes László régésszel – a vértesszőlősi ősember, Samu felfedezőjével –, akinek tanácsára kezdte tanulmányozni a Néprajzi Múzeumban az afrikai szobrászatot, valamint Bíró Lajos új-guineai gyűjteményét.[48]

A „primitív" művészet formajegyei az 1950-es évek folyamán erősen jellemzik Jakovits plasztikáját, műveinek egy csoportja kifejezetten a maszkok témáját dolgozza fel. A *Maszk maori kagylókkal* című diófa faragványa egyfajta rítuskelléket idéz, kialakításának fő eleme a két szarv, amely egyértelmű fallikus konnotációt hordoz *(9. kép)*. A szarv és a bika ekkor már jó ideje jelentik Jakovits leitmotívumát, amely egyfajta védjegyként egész művészeti munkásságát végigkíséri. A maszktéma visszatérő a korszakban: a *Maszk (Heraldika)*, 1953; *Szarvas bagoly*, 1957 mellett a jóval absztraktabb, szinte geometrikus alapformákig csupaszított *Fej (Egyszemű*, 1946–1958) tartozik ide.

A háború előtt is jellemző volt Jakovitsra, hogy egymással párhuzamosan több szobrászi problémával foglalkozott, sőt egy-egy ötletet, kompozíciós megoldást akár hosszú évek, évtizedek során többször átdolgozott, folytatott. A masz-

[47] Nagy 1996a: 36.
[48] Józsa 1997.

kos szobrokkal párhuzamosan készítette egy másik szimbólum, a kéz témája mentén több szobrát. A Bábszínházban töltött mindennapok tapasztalata nyilván szerepet játszott abban, hogy a kéz formáját behatóan tanulmányozta, ugyanakkor a kézmotívum széles spektrumát nyitotta meg az erotikus allúziók lehetőségének is (*Rothadó kéz*, 1955 *[10. kép]*; *Megkötözött*, 1953–54; *Bábos*, 1953–54; *Termékenyítő [Fallikus relief]*, 1955). Az állandóan mozgásban lévő, egyszer három, máskor öt vagy hat ujjú kéz legkevésbé sem anatómiai értelemben foglalkoztatta, ugyanakkor sejthető, hogy a Bonctani Intézetben szerzett, emberi végtagokat preparáló gyakorlatának emléke is inspirálhatta.

7. kép: Jakovits József: *Békegalamb* (Sztálin békegalambja), 1953–1956, bronz, 44 × 31 × 25 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

Jakovits számára mind magánéletében, mind műveiben különösen fontos szerepet játszott a szexualitás – itt nem kitérve szeretőinek és bonyolult magánéleti „zűrjeinek" legendáira –, ráadásul ez a téma a művészi lázadás egészen radikális lehetőségét nyitotta meg számára egy végletesen prűd és aszexuális korszakban. Más kérdés, hogy műveinek olykor a pornográfiát súroló szexuális töltete Jakovits későbbi elfogadását és újraértékelését nem könnyítette meg, hiszen a „szocialista szemérem" évtizedei kitartottak egészen a 1980-as évekig. Éppen ezért tűnik egyszerre szélsőségesen merész, ugyanakkor saját korában fájóan tét nélküli alkotásnak az 1953 és 1956 között készített *Békegalamb*, illetve *Sztálin békegalambja* címváltozatban is ismert kisplasztikája *(7. kép)*. Jakovits sajátos szimbólumteremtő formavilágában a totális diktatúra abszurditását és elfojtását olvasztja magába egy olyan kiméra megteremtésével, amely összesűrítve ironizál a szocreál teljes emlékműszobrászatának modoros formai megoldásain. Jakovits szobra paradoxon: egyszerre félelmetes, ugyanakkor pedig nevetséges. A *Békegalamb* leginkább egy plasztikai *capricció*nak tekinthető, szarkasztikus karikatúrának, amely mélyen fakad saját korának paradoxonából. Jellemző, hogy ez a mű még az 1983-as Magyar Nemzeti Galéria kiállításán sem szerepelhetett, első bemutatására csak a rendszerváltás után kerülhetett sor.[49]

Az ötvenes évek szobrainak egy csoportját – hasonlóan a *Békegalamb*hoz –, főleg álló vagy egész alakos műveit különösen jellemzik a különböző

8. kép: Jakovits József: *Erdei picur,* 1954, bronz, 33,5 × 9 × 8 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

[49] Jakovits József: *Forradalmi sorozat*, Balassi Kiadó könyvesboltja, Budapest, 1993. október 22. – december 1.

9. kép: Jakovits József: *Maszk* (Maszk maori kagylókkal), 1955 (1951–1953), diófa, kagylók, 32,5 × 23,5 × 6,5 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

testi fragmentumok összekapcsolásából létrejövő, egymást kiegészítő formaellentétekből kibontakozó, már-már barokkosan áramló plasztikái, amelyek sokszor tudatosan idéznek meg művészettörténeti toposzokat. E csoport egyik korai példája az *Erdei Picurka* (*Erdei tündér*, 1954), amely egyszerre emlékeztet a *Willendorfi Vénusz* buja testiségére és a totemoszlopok geometrikus jellé csupaszított egyszerűségére *(8. kép)*. A rengeteg mellel felruházott, szigorú frontalitással beállított aprócska szobor feje is egy mellnek tűnik, amelyet két hatalmas szarv koronáz. A szobor pandanja az *Átváltozó* (1955), ahol a női-férfi attribútumok szabad cseréje a két nem egy plasztikán belül megvalósuló szimbiózisát eredményezi. A parafrázisszobrok egyik emblematikus alkotása az 1959-ben készített hetyke mellű *Arnolfini asszony*, Jan van Eyck híres festményének dinamikus formákkal átírt verziója, 1958-as *Mózes* szobra (*Jégmezők lovagja*), amely Michelangelo klasszikus szobrát dolgozza fel joviális és androgün bábuvá, míg *Király* és *Királynő* (1962) című, gyönyörűen esztergált cseresznyefa plasztikái Max Ernst hasonló című művét írják át *(14. kép)*. Azonban Jakovitsot legkevésbé sem érdekelte a tiszteletadás, inkább korát megelőző posztmodern gesztussal sajátította ki és formálta át radikális módon a nagy előképek vizuális ikonokká vált alkotásait. Ezekben a munkákban a tiszteletadás helyett az átírás és a deszakralizálás gesztusa kerül előtérbe. Jakovits olyan művészettörténeti ikonokat használt fel, amelyek már eleve telítettek kulturális jelentéssel, majd saját groteszk, erotikus és mitikus plasztikai nyelvébe fordította őket.

Jellemző Jakovits plasztikai humorára és ezen sorozatának szinte manierista lendületére a *Pallas Athéné* (1959) című szobra, amely az *Arnolfini asszony* karikatúrájának hat: a mellek itt már-már szárnyakká nőnek, és a kompozíció fő elemét jelentő alak pedig valójában a szoknya alól kibukkanó arc fejdíszeként funkcionál *(11. kép)*. Az ötvenes évek végén a barokkos parafrázis szobrainak sorozatát az *Angyal* (1958–1960) című műve zárja, amely egyértelműen utal a hellenisztikus szobrászat egyik legkiemelkedőbb remekművére, a *Szamothrakéi Nikére*. Jakovits a földtől elrugaszkodó győzelmi angyal klasszikus pátoszát egyetlen radikális gesztussal írja át: a fej helyére halmaszkot helyez, amely távolabbról gázálarcra emlékeztet. A heroikus forma így egyszerre válik groteszkké, fenyegetővé és modern történelmi tapasztalatokkal átitatottá *(12. kép)*.
Jakovits 1950-es években jellemző szobrászi „csapongása" és eklektikája vélhetően a dada- és szürrealizmus örökségéből merít, de előre is mutat

10. kép: Jakovits József: *Rothadó kéz* (Ötujjú kéz), 1955, bronz, 51 × 21,5 × 12 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

11. kép: Jakovits József: *Pallasz Athéné,* 1959, gipsz, 47 × 20 × 22 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

a pop-art és egy nem tudatos posztmodern gondolat felé. Úgy vélem, hogy későbbi recepciójában és a művészetét analizáló írásokban kevesebb hangsúlyt fektettek plasztikáinak humorból, iróniából és olykor szarkazmusból fakadó aspektusára, ami egyfelől a személyiségéből eredeztethető, és egyben páncélként is szolgált egy olyan társadalomban, amely teljes mértékben ignorálta létezését és művészeti teljesítményét. Jakovits vállaltan provokatív szobrászi álláspontja abból is fakadt, hogy nem kellett megfelelnie a kultúrpolitikának, sőt még csak legszűkebb, Rottenbiller utcai közösségének sem. Ez a kívülálló helyzet pedig sajátos szabadságot biztosított számára.
Jakovits az ötvenes évek első felétől kezd el intenzíven rajzolni, ma ismert, körülbelül kétszáz darab rajza különböző múzeumokban és magángyűjteményekben található. Rajzait – néhány kivételtől eltekintve – vélhetően nem tekintette autonóm műveknek: gyakran papírfecnikre, kitépett lapokra dolgozott. E művek több csoportra oszthatók: egy részük konkrét szoborterv vagy szoborvázlat, más rajzok kész plasztikák továbbgondolt változatai, és vannak olyan lapok is, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül szobrokhoz. Ceruzarajzain két eljárást vegyít: egyfelől alkalmazza a Vajda Lajostól jól ismert transzparens montázsszemléletet: a tiszta kontúrvonalakkal megrajzolt, egymáson áthatoló és egymással kapcsolatba lépő formák és szimbólumok minden esetben síkban maradnak, a formáknak sem terük, sem testük nincsen. Emellett ismertek tónusos, erőteljes fény-árnyék modellálással kidolgozott rajzai is. Bár Jakovits szobrászatában is provokatív, szexuálisan túlfűtött és prüdériát nem ismerő kompozíciókat hozott létre, azonban rajzaiban még kevésbé gátolta az anyag kötöttsége: rajzainak témája sok esetben kifejezetten obszcén, olykor pornográf. Művészetének montázsszemléletét az is alátámasztja, hogy rajzi hagyatékában rengeteg sablon, papírmetszet-motívum is fellelhető, amelynek a segítségével ugyanazt a formát 1:1-es méretben többször tudta reprodukálni. A sablonhasználatot (amely más korabeli művészek praxisában is előfordult) Jakovits vélhetően Vajda hagyatékából ismerte. Vajda ugyanis transzparens montázsainak jelentős részét sablonnal készítette, ezek azonban nem maradtak fenn vagy lappanganak *(1. tábla 4, 1. tábla 6).*
Jakovits egyik legfontosabb autonóm rajzi ciklusa a *Forradalmi-sorozat* volt, amely tíz ceruzarajzon keresztül örökítette meg az 1956. október 23. és november 4. közötti eseményeket *(2. tábla 1).*[50] Mándy Stefánia „törzsi szürrealizmusnak" nevezi azt az expresszív, organikus formarendszerben kibontakozó motívumvilágot, amely a sorozatot jellemzi.[51] Apró ceruzavonásokkal kialakított, szúrós szélű, meghatározhatatlan alakzatokkal indul a sorozat, amely a forradalom kronológiáját érzelmi szempontból térképezi fel. Korábban kialakított jelrendszere (a szarvakkal díszített totemfigura, a madár, a hengeres testté redukált női vagy angyalalak) az 1956-os események feldolgozásának motívumaivá lép elő, felmutatva Jakovits archaizáló szimbólumvilágának relevanciáját a jelen traumatikus történelmi eseményeinek emblematikus kifejezésében.
Jakovits az egész ötvenes évek folyamán a műtermének dolgozott, ekkoriban csupán két kiállításon szerepelt műveivel. Alkotásait elsősorban az a tág baráti-ismerősi kör ismerhette, aki feljárt a Rottenbillerbe, aminek ajtaja soha nem volt

50 A *Forradalmi sorozat* 1990 előtt *Rajzok* címen több kiállításon is szerepelt. Közli: Nagy 1996b: 18.
51 Mándy 1989: 113.

12. kép: Jakovits József: *Angyal,* 1950-es évek, fa, 189 × 130 × 54 cm (magángyűjtemény)

kulcsra zárva. A megfélemlítés légkörében kifejezetten merész lépésnek számított, hogy Bálint Endre felvette a kapcsolatot az esztergomi Keresztény Múzeummal annak érdekében, hogy az elhallgattatott modern művészeknek kiállítást szervezzen. A Múzeum vezetése a kiállítási ötletet nem támogatta, de egy modern művészetről szóló TIT-előadás ellen nem merült fel kifogásuk.[52] A „trükkel" megvalósuló kiállítás végül *Hét művész* címmel a múzeumrestaurátor műhelyében nyílt meg október 7-én,[53] a kiállítók pedig egykori Európai Iskola-tagok – Bálint Endre, Korniss Dezső, Anna Margit, Jakovits József, Gadányi Jenő, Barta Lajos, Rozsda Endre és a nagy előkép, Vajda Lajos – voltak. A kiállítás megvalósulása már jelezte azt a politikai erjedést, amelyben tarthatatlanná vált a művészeti élet pluralitásának teljes elfojtása, ahogy Bálint Endre a kiállítás kapcsán megfogalmazta:

> „Az Európai Iskola művészeinek java része megmaradt európai iskolásnak a csoport megszűnése után is, ha ez alatt azt értem, hogy kizárólag az önkifejezés zavartalanságának fontosságában hittünk, nem pedig a művészettől idegen külső erőkben."[54]

A forradalom idején – a dokumentumok tanulsága alapján – egyedül Bálint Endre exponálta magát a Rottenbiller lakói közül, ő volt az is, akit 1956 novemberében megválasztottak a Magyar Képzőművészek Szövetségének titkárává, és aki hozzásegítette Jakovitsot a szövetségi tagsághoz. Így szerepelhetett Jakovits a többi szilenciumra ítélt avantgárd művésszel együtt a híres-hírhedt 1957-es *Tavaszi Tárlat* absztrakt termében.[55]

Jakovits József művészi útjai 1957 és 1965 között

Az 1956-os események után elkezdődött lassú politikai oldódás nem egyik napról a másikra hozta el a művészeti élet reparációját. Jellemző maradt a hatvanas évek első felében is, hogy a progresszív-absztrakt művészek TIT-előadásnak álcázva vagy egészen más cím alatt rendeztek félig titkos kiállításokat. Ezek közül a korszak legismertebbje az Építők Klubjában Mándy Stefánia és Körner Éva szervezésében megvalósuló *Modern építészet – modern képzőművészet. A modern építészet és képzőművészet kapcsolatai. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1961–62. 1. félévi előadássorozatának illusztrálására rendezett dokumentatív képzőművészeti bemutató* volt, amely mivel nem viselte a kiállítás megnevezést, így nem tartozott a kötelező zsűrizés hatálya alá.[56] A kiállítás koncepciója a leírás szerint a modern építészet és képzőművészet lehetséges kapcsolatait vizsgálta, azonban inkább a kortárs absztrakt művészet marginalitásba vonult nagy öregjeinek (Kassák Lajos, Moholy Nagy László) és fiatalabb generációjának bemutatója volt. Jakovits, aki alig-

[52] Mucsi 1991: 4.
[53] A *Hét művész* kiállítás közvetlenül a forradalom kitörése előtt, október 21-én zárt be.
[54] Idézi: Mucsi 1991: 4.
[55] A *Tavaszi tárlat*on az *Angyal* és a *Csodaszarvas* című művei szerepeltek.
[56] Az 1962. január 6–15. között megrendezett bemutatón szereplő művészek: Antalffy Mária, Barcsay Jenő, Gadányi Jenő, Gyarmathy Tihamér, Jakovits József, Kassák Lajos, Marosán László, Martyn Ferenc, Moholy Nagy László, Ország Lili, Sikuta Gusztáv, Szántó Piroska, Vajda Lajos, Vásárhelyi Viktor, Veszelszky Béla.

alig szerepelt kiállításokon, itt öt művét mutatta be.[57] A rövid, csupán kilenc napig látogatható bemutató az elutasító kritikák össztüzébe került:

> „Jelentéktelen, ötlettelen, vérszegény absztrakt művészet ez, közvetlen, vagy reprodukciók közvetítette utánérzéseik, s több kiállító súrolja vagy át is lépi a dilettantizmus határát."[58]

– jegyezte meg a *Magyar Nemzet* (m) monogramú munkatársa, aki a politikus Mihályfi Ernőt takarta. Más kritikák kifejezetten Jakovitsot marasztalták el:

> „Szobrai játékos próbálkozások, nagy jóindulatról tesznek tanúságot, azonban a művészben meglevő hiten kívül semmi mást nem képesek érzékeltetni."[59]

A modernizmus iránti nem szűnő ellenérzés tehát továbbra sem bátorította a progresszív művészeket alkotásra.

Azonban Jakovits, akinek hosszú időre ez volt az utolsó szereplése csoportos kiállításon, épp az időszakot jellemző általános értetlenség és érdektelenség ellenére, 1957 és 1965 között készítette legkiforrottabb plasztikáit. Életrajzi okai is voltak Jakovits munkakedvének: 1955 körül megromlott házassága Júliával, aki 1956-ban egy évre Lundba költözött. Hamarosan szerelem szövődött Jakovits és Irina (Iri), Júlia testvére és Bálint Endre felesége között, majd a komplex helyzet hatására Bálint Endre 1957-ben, Vajda Júlia pedig 1961-ben több évre Párizsba költözött. A Rottenbiller immár saját műteremmel rendelkező kizárólagos ura Jakovits lett. 1986-os *Napló*jában így lamentál a szerelmi háromszögről:

> „Ahogyan most visszagondolok a Rottenbillerre és főként Julikára, egyáltalán nem voltunk egymáshoz valók. Mindketten önállók lévén, valahogyan egyikünk sem kapta meg, amit szeretett volna. Iri jó feleségem lett volna, Julika jó szellemi társam volt."[60]

Ahogy a történelem eseményei engedtek szorításukból, úgy magánéletében is bizonyos felszabadultság következett be, aminek hatására Jakovits szobrászata 1957-től jóval letisztultabb és összefogottabb lett, a törzsi művészetből leszűrt tanulságokat a jelenre vonatkoztatható valódi heraldikus jelekké formálta. Totemisztikus szobrai (*Kopjafa az élőkért*, 1958; *Háromkirály létra*, 1958) és a nyers szexualitást reprezentáló androgün és „genitália"-szobrai (*A herezacskó emlékműve*, 1959; *Tetovált androgün*, 1957), a geometrikus formákra redukált *Király* és *Királynő* (1962), valamint az *assemblage*-ként értelmezhető *Patkószöggel vert* (1960) című plasztikája koherens és friss, erős szuggesztivitást sugárzó, ugyanakkor rendkívüli formai könnyedséggel párosuló plasztikák *(2. tábla 2–3, 13. kép, 14. kép)*. Ráadásul az időszakban induló új szobrászgeneráció – Csiky Tibor, Pauer Gyula, Jovánovics György, akik később a neoavantgárd nagy nemzedékeként vonultak be a művészettörténetbe – felfedezte magának Jakovits különutas munkásságát.

13. kép: Jakovits József: *Kopjafa az élőkért* (Zöld kopjafa), 1957, fa, 156 × 42 cm (SzM–MNG, ltsz.: MM88.47)

[57] *Kopjafa az élőkért*, *Test és lélek*, *Egyensúly*, *Patkószöggel kivert* és egy plexikompozíció. Közli: Nagy 1996b: 11.
[58] (m) 1962.
[59] Kozák 1962. A sors játéka, hogy a cikk szerzője, a pályakezdő szociológus Kozák később Jakovits lányát, Verát veszi feleségül, így végül Jakovits életművének és hagyatékának őrzője és kezelője lett.
[60] *Napló*.

14. kép: Jakovits József: *Király,* 1962, fa, 86 × 14 × 12 cm (SzM–MNG, ltsz.: MM90.164)

A Molnár Sándor lakásán 1958-ban megalakult Zuglói Kör célja volt, hogy megkísérelje helyreállítani a progresszív művészet megszakadt hagyományának történeti folytonosságát, amelynek keretében Jakovits művészete is érdeklődésük horizontjára került. A korszak alternatív nyilvánosságának másik fontos helyszíne Petrigalla Pál „szalonja" volt, ahol Rózsa T. Endre visszaemlékezése szerint 1963–1964 körül Júlia és Jakovits közösen mutatták be munkáikat.[61]
Az Európai Iskola művészeinek lassú rehabilitációja is ekkor, a hatvanas évek második felétől indult meg: fokozatosan rendeztek életmű-kiállításokat az elődöknek (Vajda Lajosnak 1966-ban, Anna Margitnak 1968-ban stb.), egyre több szakcikk jelent meg az egyes művészek munkásságáról. Jakovits talán hibásan mérte fel a helyzetet, de már nem várta meg saját művészetének hazai kanonizálását, hanem 1965-ben emigrált az Egyesült Államokba.

Szobrászi kísérletek a monumentalitás jegyében

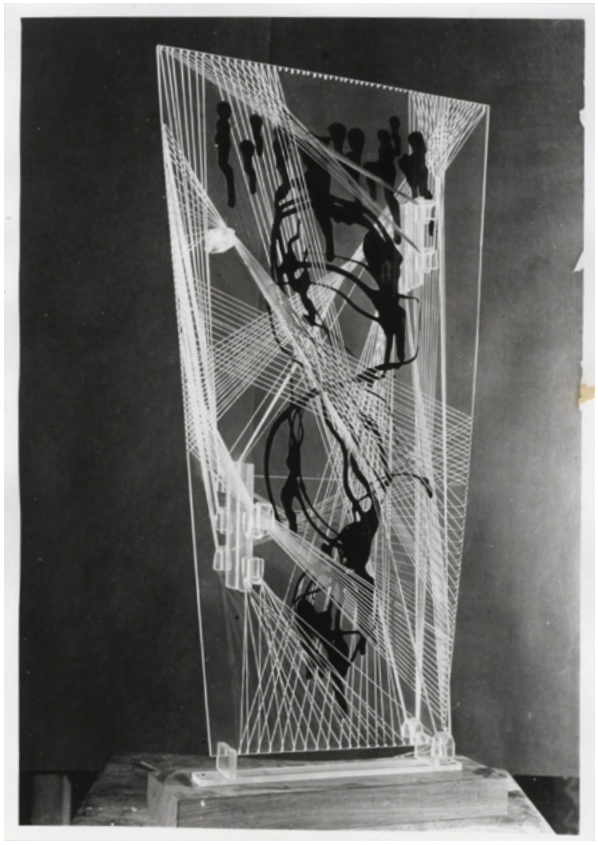
A hatvanas évek elején Jakovits számos szobrászi kísérletbe fogott. Önéletírásából tudjuk, hogy a puhuló kultúrpolitikában erősen foglalkoztatta szobrainak monumentális méretben való kivitelezése, tájba illesztése:

> „[...] a szobor teret kíván és teret teremt. Ez a térkövetelés és térteremtés kétféle környezetben válhat aktuálissá: architektúrában és tájban".[62]

Eddig úgy tudtuk, hogy monumentális elképzelései a Korányi Tüdőszanatóriumban felállított *Napóra* kivételével nem valósultak meg, azonban az elmúlt időszak kutatásai rávilágítottak, hogy Jakovits 1963-ban egy komoly „köztéri" megrendelésen dolgozott: őt és további három alkotót bíztak meg a Budapesti Nemzetközi Vásár Idegenforgalmi Pavilonjának megtervezésével és kivitelezésével. Jakovits mellett Bálint Endre, Ráth László iparművész és Varga László dolgoztak közösen a gömb alakú ideiglenes építmény létrehozásán *(15. kép, 16. kép)*. A pavilon külső megjelenését néhány korabeli sajtófotó[63] rögzítette, azonban az újszerű, szinte meghökkentő látványvilágú belső tér kialakításáról csak a Képzőművészeti Alaptól fennmaradt, Jakovitsnak címzett, a belső dekoráció kivitelezését és honoráriumát jóváhagyó nyilatkozat leírása,[64] illetve egy 1963. április 30-án megjelent cikk ad némi képet:

61 Rózsa T. 2018, a közlést más forrás egyelőre nem támasztotta alá.
62 KEMKI – Jakovits 15673/1962.
63 Baróti 1963: 1.
64 KEMKI – Ad/26143/2021/B1526.

„Fényes alumíniumcsövekből lesz a váz; csupa háromszögű síkot határolnak a csillogó ezüstbordák. Belülről kék plasztik anyagot feszítenek rá — az egész olyan lesz, mint egy óriási, gömbölyűre csiszolt kék drágakő —, magyarázza Jakovits József szobrász, a négy tervező művész közül az egyik, akik ezt a pavilont a nemzetközi vásárra építi. A modell kicsiben ott van már a műtermükben. […] A pavilon belsejében is halovány kék fény dereng majd. Az alsó gömbszeletben körülbelül öt méter magasságban közönségszolgálat lesz. Onnan lépcsősor vezet fölfelé. Forgó plexi üveghasábokból összeszerelt ritmikus plasztika fogadja itt az embert. A plexiüveg mögött színes diafilmek Budapest szépségeit mutatják be. Az üvegszerű plasztika – mely nem szobor, inkább valami nagyon szép gépezet benyomását kelti – csillog-villog és forog. A gömbfalakon a figura kiszögelléseit és betüremléseit visszhangozó dekoráció lesz: ezt csinálja Bálint Endre, aki Varga László segítségével csinálja a gömbház grafikai részét; fotókból és rajzokból."[65]

15. kép: Jakovits József: *Eolhárfa* (a mű megsemmisült), 1963 körül, plexi, huzalok, mérete ismeretlen (ELTE – BTK – Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára, MI-C-I-236-0005)

MAGYAR hírek

A MAGYAR SZAKSZERVEZETEK XX. KONGRESSZUSA

ausztria

16. kép: a Budapesti Nemzetközi Vásár Idegenforgalmi Pavilonjának külső képe, 1963 (A fotó a *Magyar Hírek* 1963. június 1-i számának címoldalán jelent meg.)

A nagyszabású összművészeti terv központi eleme, Jakovits mozgó és világító, kinetikus plexiinstallációja (*Reklámtérplasztika*) a tervek szerint hatalmas méretű, 350 × 180 cm volt. Ennek fotóját nem ismerjük, de az tudható, hogy 1962 és 1963 között legalább négy, főleg csak fényképekről ismert plexikompozíciót készített, amely vélhetően a megbízás tervezési fázisához kapcsolódott. Klasszikus nonfiguratív formavilágú plexiművei egészen új és merész szemléletről tanúskodnak, ilyen típusú és anyagú művek készítésével Magyarországon senki nem foglalkozott a hatvanas évek végéig. A könnyűszerkezetes, glóbusz alakú pavilon korát megelőző, látványos építmény lehetett, amelynek enteriőrje „immerzív" élményt kívánt nyújtani a látogatóknak.
Jóval ismertebb Jakovits egyetlen köztéri alkotása, a már említett, az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet kertjében felállított *Napóra* című szobra, melynek terveit 1960 és 1962 között

65 F. Á. 1963: 4.

1.

2.

3.

4.

5.

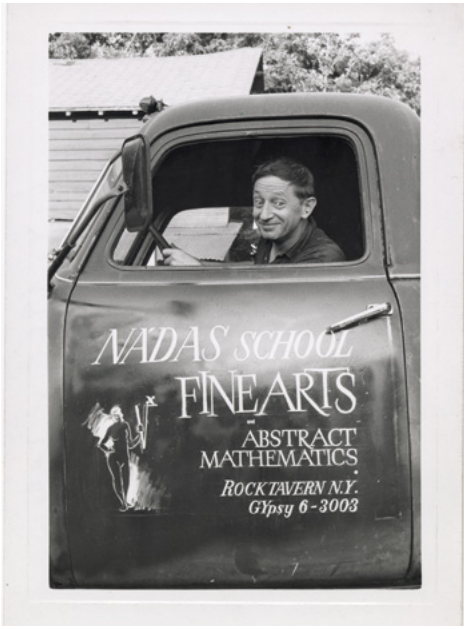
2. tábla: 1: Jakovits József: *Születés – Forradalmi sorozat,* 1956, ceruza, papír, 34,6 × 23 cm (a Nemes Galéria jóvoltából); 2: Jakovits József: *Tetovált androgün,* 1957, bronz, 58 × 23 × 16 cm (a Nemes Galéria jóvoltából); 3: Jakovits József: *Triptichon I. Mágia,* 1958–60, hársfa, 111 × 44,5 × 4,5 cm; *Triptichon II. Heraldika,* 1958–60, diófa, 96 × 58,5 × 4,5 cm; *Triptichon III. Heraldika (Jel),* 1958–60, körtefa, 111 × 44,5 × 4,5 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

1.

2.

3.

4.

3. tábla: 1: Jakovits József: *Napóra* – a Korányi Tüdőszanatórium kertjében, 1965, öntött műkő (Keleti Éva felvétele, MTI/MTVA); 2: *Boszorkányszombat – Montázsok kék alapon* sorozat, 1963, kollázs, karton, 480 × 330 mm (a Nemes Galéria jóvoltából); 3: Jakovits Amerikában, 1965 (KEMKI) – Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya, ltsz.: Ad/26143/2021/B2001; 4: Jakovits József: *Ahogy a kislányok képzelik – Amerika* sorozat, 1965, kollázs papíron, 767 × 515 mm (a Vintage Galéria jóvoltából)

készítette *(3. tábla 1)*. A tervmodellhez képest némi változtatással kivitelezett, eredetileg öntöttvasban megálmodott, majd végül műkőből kiöntött szobor lektorátusi átadására Jakovits régi jó barátja, Földesy Gyula szobrász győri műtermében került sor, 1965. július 21-én, amikor Jakovits már Amerikában volt.[66] A *Napóra* kozmikus szárnyas, ölelő alakzata az Európai Iskola bioromantikus szemléletét idézi fel. A Korányi gazdag képzőművészeti dekorációját az intézményben 1952-től dolgozó Dr. Levendel László tüdőgyógyász gründolta ki, aki kollégája, a pszichológusként ugyanott praktizáló Mezei Árpád révén ismerkedett meg a haladó szellemiségű kortárs művészekkel. Levendel – aki jelentős műgyűjteményt is létrehozott, művészbetegeinek és azok hozzátartozóinak ajándékaiból – nagyon jó kapcsolatba került Jakovitscsal, kollekciójában közel harminc szobrát őrizte.[67] Levendel volt az is, aki Jakovits emigrációjának idején számos plasztikájáról műanyag öntvényt készített, amelyet Jakovits után küldött Amerikába. A viszonylag rossz minőségű, könnyű és besárgulásra hajlamos anyag nemcsak az öntvény kivitelezését tette olcsóvá, hanem a másodpéldányok eladási árát is, bár maga a művész egyre kritikusabb volt a műanyag öntvényekkel, hiszen ő maga inkább nemes anyagból, azaz bronzból szerette volna műveit kivitelezni.

Jakovits azonban nemcsak a szobrászattal kísérletezett, hanem – Bálint Endre biztatására és nyilván a vajdai példa nyomán – 1963-tól elkezdett montázsokat készíteni. Első munkája, a *Montázsok kék alapon* (1963) című sorozata eredetileg tizenkét darabból állt, és Bálint Endre szerint Szent Antal megkísértésének tizenkét napját elevenítette fel *(3. tábla 2)*.[68] A művek közös vonása, hogy égszínkék kartonra készültek, felidézve a népi szakrális szentképek jellegzetes hátterét. Jakovits motívumrendszere két forrásból táplálkozott: a giccses szentképek, Szűz Mária, szentek és angyalok jellegzetes édeskés, esztétizáló kivágatait vegyítette különböző magazinok populáris és kortárs ábrázolásaival; erotikus női alakokkal, távoli tájakon élő emberekkel és a korszakra jellemző részletekkel (autó, rakéta). A kiüresedett szakralitás, illetve a ledér erotika konfrontációja olykor blaszfémikus képzelettársításokat eredményez a sorozat egyes darabjain, ami korrajz és egyben értékítélet is. Jakovits számára a montázs mint rendezőelv kifejezetten testhezálló módszer volt: nemcsak 1963-tól, majd később Amerikában készített papírkivágatos művein jelentkezik, hanem egész életművét mélyen áthatja.

Jakovits József emigrációja – a New York-i évek (1965–1987)

Jakovits életrajzában és munkásságában tulajdonképpen teljesen új és különálló fejezetként jelenik meg az a huszonkét esztendő, amit New Yorkban töltött. Jakovits emigrációja paradox történeti helyzetben következett be: éppen akkor hagyta el Magyarországot, amikor szűkebb művészközösségének fokozatos rehabilitációja megkezdődött, amelyre így esetében csak jóval később, 1984 körül került sor. Jakovits a hatvanas évek elején már úgy érezte, hogy a továbbiakban tarthatatlan Magyarországon a helyzete: kiállításra továbbra sem volt esélye, műveit senki nem vásárolta meg, ráadásul 1962 nyarán a Rottenbiller másik férfi lakója, Bálint Endre visszatért Párizsból, a lakás így ismét zsúfolttá, alkotómunkára alkalmatlanná vált.

Jakovits hosszú kihagyás után, 1963 körül vette fel a kapcsolatot régi jóbarátja, Nádas József fiával, az Amerikában élő és dolgozó Nádas Artúrral, akinek segítségével végül 1965 júniusában érkezett meg az Egyesült Államokba.[69] Az ekkor 56 éves alkotó maga mögött hagyta korábbi életét, szobrait és közösségét, hogy nyelvtudás, kapcsolati háló és pénz nélkül kezdjen új életet a világ másik felén. Amerikai mindennapjait, szerelmi történeteit, szerteágazó gondolatait, otthonmaradt műveire vonatkozó követelődzéseit és az Újvilággal kapcsolatos kritikáit, illetve a körülötte kialakuló magyar emigránsokból álló hol szorosabb, hol lazább ismerősi társaság összetételét több száz hazaírt leveléből lehet mélyebben megismerni.[70] Kiterjedt levelezése még így is csak töredékesen ismert, azonban tudható, hogy a New York-i székhelyű Salgo Trust for Education nagy mennyiségű írásos dokumentációt őriz a művész hagyatékából, amely nem képezhette e kutatás tárgyát.

Jakovits először Nádas Artúr (becenevén Pili) Rock Tavern-i farmján, Manhattantől egyórányi autóútra lakott *(3. tábla 3)*. A nyüzsgő városi léttől távoli

66 KEMKI – Sz/342/1965.
67 Levendel László gyűjteményét ma a BTM Kiscelli Múzeum őrzi.
68 Bálint 1965: 85.
69 Az disszidálás körülményeiről bővebben: Kozák 2015: 251–259.
70 A levelezés nagyobb része ma a Jakovits–Kozák-magángyűjteményben található.

és viszonylag hermetikusen elzárt élet azonban nem volt az önállósághoz szokott Jakovitsnak való. A magányosságból a munkába menekült:

„El akartam kezdeni dolgozni, így vettem vagy ötven kiló rossz amerikai magazint, sikerült csinálnom vagy tizenkét montázst belőle."[71]

Ez volt az *Amerika* sorozat, amely tulajdonképpen az 1963-as montázsának szellemében készült *(3. tábla 4)*. Leveleiből plasztikusan rajzolódik ki, hogy Jakovitsra az újdonság döbbenetes erejével hatott az általános magyarországi szürkeség után Amerika harsány színessége, a fogyasztói kultúra egyszerre csábító és túlzó allűrjei és a pop-art mindent átható jelenvalósága. E szabadságérzet jegyében fogantak montázsai is, amelyek kifejezőeszközei és képzelettársításai durvák, mármár brutálisak. Korábbi szobrainak kimérajellege, az emberi és állati testrészek felcserélése ezen kompozícióinak legbizarrabb alapelemei, melyre a szexuális, politikai és a női-férfi identitást megkérdőjelező utalások bonyolult rétegei rakódnak. Jakovits számos további – olcsón kivitelezhető – montázst készített az elkövetkezendő években, azonban művészetének fókuszában 1965-től a festészet állt.

Bár Jakovits saját szobrászi világát a szürrealista festészetből eredeztette, ő maga soha nem festett 1963 előtt. A körülötte alkotó kollégák praxisából, a bábszínházi évekből és szerteágazó tevékenységéből fakadóan nyilván volt egyfajta festészeti tapasztalata, azonban ezen a ponton ismét felbukkan életrajzában az autodidakta, önerőből tanuló művész toposza. A festészet ugyanakkor menekülőút is volt számára, hiszen szobrot készíteni drága, helyigényes tevékenységnek számított: ahogyan ezzel már az 1950-es években is szembesült. Vélhetően még 1965 folyamán érte az az impulzus, amely meghatározta következő évtizedeinek motivikus világát:

„[...] bejöttem a Citybe és egy kiállításon ott állt egy régi barátom nevetve, egy héber tankönyvvel a hóna alatt. Egy kávézóban kaptam az első leckét, hogy azután folytatódjon napokig egy szállodában. A betűk csodája megfogott."[72]

A héber misztika és a zsidó mítosz iránti érdeklődése azonban nem volt újkeletű, de végül itt, a hazájától távol szökkent szárba.

Identitáskérdések – Ki vagyok? Vagyok, aki vagyok!

Jakovits József életének egyik visszatérő motívuma saját identitásának kérdése: fiatal korában a művésszé válás vágya állt szemben a kispesti munkásélet prózai valóságával, majd Jakovits saját „melós" énje volt idegen az Ady Endre, majd Rottenbiller utcai művészközösség magas szellemi piedesztálon álló szubkultúrájában. Amikor 1946-ban elkötelezte magát Vajda Júlia mellett, akkor egyúttal egy olyan közösséghez csatlakozott, ahol szinte mindenki zsidó származású volt: felesége, Bálint Endre, az ősatya Vajda Lajos, a Rottenbillerbe feljáró filozófusok és írók (Tábor Béla, Mándy Stefánia, Szabó Lajos stb.), valamint a művészek (Anna Margit, Gedő Ilka stb.), akiket összekötött zsidó kötődésük, illetve a második világháború és a holokauszt traumatikus emléke. Az évek során a levegővétel természetességével szívta magába a hosszú disputákon tematizált zsidó kultúra alapjait, érdeklődve figyelte az erről szóló vitákat és írásokat. Ebben a közegben tehát „zsidónak lenni természetes" volt, és Jakovits vélhetően egy idő után maga is elkezdte alaposabban átvizsgálni saját múltjának és származásának kérdését. Végül amerikai tartózkodása idején fogalmazta meg több levelében is, immár tényként, hogy félig zsidó származású:

„Az első zsidó barátaimat 17–18 [éves] koromban szereztem, de csak kb. 10 évvel később tudtam meg félzsidóságomat."[73]

Jakovits dokumentumok alapján felfejthető élettörténetében a származásával kapcsolatban semmilyen hiteles bizonyíték nem áll rendelkezésre, azonban a családi legendárium[74] és Jakovits több 1966–1970 körültől datálható nyilatkozata visszatérő módon e körülményt már tényként említi. A származása körüli helyzet megítélése érzékeny téma, hiszen felsejlik benne a befogadás iránti őszinte vágy, hogy egyfajta önigazoló gesztusként végképp felszámolja a kívülállás és idegenség kínzó érzését. Mindez pedig Amerikában következett be, ott, ahol a magyar viszonyokkal ellentétben a helyi zsidó közösségek számos formában élhették meg identitásukat és hagyományaikat – Jakovits számára kardinális kérdéssé

71 Jakovits 1994 levél.
72 Jakovits 1994 levél: 20.
73 Levél Charles Fenyvesinek, 1973. Közli: Kozák 2015: 305.
74 Kozák 2015: 56. írja le, hogy Jakovits és nővére nemzőapja egy Boross nevű zsidó származású ügyvéd volt.

vált saját származásnarratívájának megerősítése. A valahová tartozás vágyát ismét elemi erővel fogalmazta meg:

> „[…] lényege a működésemnek, hogy tartozom valahová, van istenem, akivel párbeszédet folytathatok! Újra átélni a teremtést, minden pillanatban és kifejezni egy szimbólumrendszerben, amit mások folytatni tudnak…"[75]

Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy leveleiben és *Napló*jában felsejlik, legalábbis retorikai szinten, a zsidókkal szembeni kritikák sora, amelyek – szókimondó írói habitusához hűen – olykor egészen kendőzetlen szidalmazásba csapnak át. A héber ábécé, a Tóra és a Kabbala rejtett szimbólumainak elmélyült tanulmányozása magával ragadta Jakovitsot. Ahogyan egész szobrászi motivikus rendszerét alapvetően jellemezte a sűrített jelentéseket hordozó heraldikus-emblematikus formák montázsszerű összeillesztése, úgy az USA-ban kialakuló festészetét is ez a komponálási módszer határozta meg. Azonban felmerül a kérdés, hogy valójában zsidó festészet volt-e, amit létrehozott. A Jakovitsot személyesen is jól ismerő Horváth Ágnes világított rá talán a legfontosabb dilemmára Jakovits festészeti életművével kapcsolatban:

> „Az a kérdés tehát, hogy Jakovits közösséget tápláló és közösség által táplált szimbólumot villant-e föl – hiszen a kölcsönös táplálástól közösség és szimbólum egyaránt növekszik –, vagy csak titkosírásszerű, zárt jelrendszert hoz létre, holott ennek épp az ellenkezőjét akarta!"[76]

A releváns problémafelvetés arra irányul, hogy Jakovits valójában megértette-e a tanulmányozott héber írások több ezer éves tanítását, vagy e motívumok inkább ornamentális jellegűek maradtak-e képein. Tagadhatatlan, hogy Amerikában kialakult festészetének gondolatisága hibrid-eklektikus forrásokból táplálkozott, amely nem vonatkoztatható el annak a közegnek a szemléletétől, ahol korábban élt. Magyarországról hozott tapasztalata az volt, hogy a körülötte alkotó zsidó művészek (lásd Vajdánál, Bálintnál, Ország Lilinél) csupán fragmentumszerűen, jelképi szinten használtak zsidó motívumokat, míg más művészek, mint Chagall vagy Ámos Imre, illusztratív módon dolgozták fel a témát. Jakovits azonban festészetében köztes megoldást választott: motívumvilágát alapvetően a mágikus-religiózus és szóközpontú zsidó hagyományból, a Tórából, a Kabbalából, ezen belül elsősorban a Széfer Jecirából merítette, ugyanakkor ezeket a kollektív érvényességű betűket és szavakat a saját individuális mitológiáján keresztül interpretálta. Legjobban saját szavai világítanak rá gondolkodásmódjára:

> „A nagy kaland kezdete az volt számomra, hogy ráébredtem, az Alef, a legszebb és legteljesebb betű, miként Isten neve – nem kifejthető. Aztán úgy találtam, hogy két Alefből csinálhatok egy bikát két szarvval. Mindig el voltam bűvölve a szarvaktól, felfelé görbülő íveiktől. Láttam ölelésre táruló karnak vagy a repülés mozgását sugallónak, amely a békét jelképezi."[77]

A héber betűk tehát hamar szimbolikus többlettartalommal telítődtek, és már első festményein is feltűnik a szobrászatából jól ismert pozitív és negatív tartalmat egyaránt hordozó szarv és bika motívuma, amely festményeinek is állandó emblémája lesz *(17. kép)*. Jakovits Amerikában készült képeit ritkán datálta, ezért azok kronológiáját inkább csak motívumaiból lehet megállapítani; kezdetben egyszerűbb kompozíciókat készített, amelyek egy-egy héber betűt helyeztek a homogén háttér elé. Az 1970-es években egyre bonyolultabb motivikus rendszert alkotott, a betűkből kialakított, absztrahált szakállas mózesi fej mellett felbukkantak frontálisan beállított meztelen nőalakok, már-már szecessziós hatású ornamentális keretek, majd a szeretkező emberpár sziluettje is *(18. kép)*. Jakovits így végül valóban

17. kép: Jakovits József: *Vörös Alef a zsinagógában,* 1967, olaj, vászon, 71 × 71 cm (a Kieselbach Galéria jóvoltából)

[75] Józsa 1997.
[76] Horváth 2003: 100.
[77] Idézi: Mezei 1989: o. n.

felmutatta a holt betűkben a Teremtő erejét és elevenségét.

Jakovits, akinek már amerikai első éveiben is hiányzott a szellemi közeg, a „valahova tartozás" igénye, megkísérelte felvenni a kapcsolatot a környék zsidó közösségeivel – ami a tudás átadása mellett tervei szerint szakmai-anyagi boldogulását is elősegíthette volna –, azonban festészeti világának vizualitása távol állt a mélyen vallásos és az emberábrázolást tiltó rabbinikus gondolatiságtól.

> „Zavartak a zsidó vallás ellentmondásai, a rítusok, törvények túlzott fontossága. Pedig még arra is gondoltam, hogy mi lenne, ha megpróbálkoznék a rabbiképzővel? Hamarosan kiderült persze, hogy itt inkább imádkozni kellett volna a rajzolás helyett, s így – utólagos szerencsémre – csakhamar abbamaradt ez a kísérlet"[78] – emlékezett vissza Jakovits már az 90-es években.

Az 1965 és 1988 közötti festészeti tevékenysége meglehetősen koherens: viszonylag nagy méretű, sokszor di- és triptichonná összeálló művei heraldikus tömörségű és stilizáló megfogalmazásban emelik szinte kizárólagos főszereplővé a héber ábécé betűit. Vásznait a homogén színmezők dekorativitása, a kompozíció precíz szimmetriája, a formák síkszerűsége jellemzi, amely a kortárs hard-edge és pop-art formai megoldásaiból éppúgy merített, mint a plakátok figyelemfelhívó képi látásmódjából. Levelezésében csupán sporadikusan számol be festészetének technikájáról, holott hamar kialakít egy nagyon sajátos homogén felületkezelést, amelyen az ecsetnyom szinte alig látszik. 1966-ban így ír erről Júliának:

18. kép: Jakovits József: *Szerelem*, 1970 körül, olaj, akril, vászon, 120 × 182 cm (Ludman Gyűjtemény)

> „[...] valaki ajánlotta, kenjem be a képeimet visszal. Hát nagyon jól bevált nekem! Beáztatom a tiszta méhviaszforgácsot terpentinbe, miután a kép igazán jól megszáradt, függőleges helyzetben, egy széles ecsettel, jó lucskosan, felülről lefelé és így leszivárog, és így a kép olyan egyenletes lesz, mint a szűzleány feneke."[79]

Motívumai között rendre felbukkannak azok az elemek, amelyek munkássága kezdete óta foglalkoztatták: a kapu, az egymásban feloldódó, androgünitást reprezentáló, összefonódó emberpár, a templom vagy az áldó kéz, és mindezek szintéziseként a betűk tükrözésével kialakított maszk, arc motívuma. Jakovits öntörvényű szemléletét mi sem jellemzi jobban, mint Charles Fenyvesi 1972-ben publikált cikkének egy mondata:

> „Személyisége egy hippi művész és egy kabbalista szent valószínűtlen keresztezése. Művészetét leginkább a héber kalligráfia és a kortárs amerikai pop art keverékeként lehet összefoglalni."[80]

Valóban, valószínűtlen és egymásnak ellentmondó fogalmak ezek, élesen elkülönülő világok, amelyeket Jakovits egészen egyéni módon kapcsolt össze művészetében.

Jakovits munkakedvét nagyban befolyásolta, hogy vendéglátója, Nádas Artúr Rock Tavern-i farmjáról 1966 elején beköltözött a pezsgő New Yorkba, Budapestről ismert régi barátja, Bíró Iván szobrászművész műtermébe,[81] akinek aprópénzért segített kivitelezni a szobrait. A segélyen élő, szegényes körülmények között tengődő Jakovitsról tudható, hogy Amerikában készült számos objektjének alapanyagát sokszor az utcáról gyűjtötte:

> „Vannak olyan dolgok, amik csak szunnyadnak és senki nem tudja, hogy mi lesz belőle, pl. egy rossz metronóm, vagy kis zenélő szerkezetek, vagy egy nagy pulykának a mellcsontját megtisztítottam és beletettem két babaszemet, teljesen szellem lett belőle, plexidobozba tettem, mint egy preparátumot és aláírtam: »a pulyka szelleme«. De még van pár hasonló dolgom, keretbe és anélkül. Szereztem egy doboz babaszemet – nyolcvan darab van benne – és ha billentem, egyszerre nyitja és zárja a szemét. Mágikus dolog. Már több dologba akartam beletenni, de mindig sajnáltam..."[82]

Szobrászműterem hiányában Jakovits a talált tárgyakból több szürrealista, *capriccio*-jellegű objektet készített New Yorkban (*Tárgymontázs önarcképpel, Szürrealista vitrin, Tahiti szürreál*),

78 Pataki 1993: 133.
79 Levél Vajda Júliának, 1966. október 1. Jakovits–Kozák-magángyűjtemény.
80 Fenyvesi 1972: 40.
81 A címe ekkor 55W 95th Street, New York. Bírónál 1967 nyaráig lakott, majd miután megérkezett fia, Iván is Amerikába, beköltöztek a Water streeti bérleménybe.
82 Levél Vajda Júliának, 1966. október 23. Jakovits–Kozák-magángyűjtemény.

amelyek visszautalnak korábbi anatómiai érdeklődésére, bábszínházi tapasztalataira és szürreális tárgyszemléletére *(19. kép)*.

19. kép: Jakovits József: *Tárgymontázs önarcképpel*, 1970 körül, fa, fém, papír, műanyag, 46 × 37,5 × 10 cm (a Nemes Galéria jóvoltából)

Egy ismerősi kör portréja New Yorkban

Jakovits 1965 és 1987 között egyáltalán nem integrálódott az amerikai mainstream művészeti életbe, otthonos közegét a magyar kivándorlók kapcsolati hálójában találta meg, vagyis New York-i éveiben is újratermelődött a korábban is jellemző „külső és belső emigráció" állapota. A Budapesten nagy társasági élethez szokott Jakovits jóval magányosabban töltötte napjait Amerikában, azonban nagyon tanulságos, hogy a körülötte kialakuló barátok-ismerősök hasonló szellemi közegből érkeztek, mint ő. Figyelemreméltó tény például az, hogy Jakovits soha nem kereste a kapcsolatot a vele egyidős, szintén New Yorkban élő Domján József grafikusművésszel, míg az Ady Endre utcából jól ismert Bíró Iván szobrászművésszel, Kelemen Emillel, Polónyi Emillel és az 1930-as években az OMIKE-ben tanító Reichenthal Ferenc festőművészekkel már-már baráti kapcsolatot ápolt. Legfontosabb szellemi partnerévé talán Bakucz József költő vált, akivel Mándy Stefánia ajánlására ismerkedett meg:

> „Tényleg vannak körülöttem emberek különféle kapacitásúak, rossz művészek és még rosszabb gondolkodók! Bakucz igazi üdülés!"[83]

Jakovits a hetvenes évek vége felé fia, Iván révén szoros kapcsolatba került az egy generációval fiatalabb Halász Péter-féle Squat Theaterrel is. Jakovitsnak fontos szerepe volt a New York-i Rockefeller Egyetem biológusprofesszora, Müller Miklós műgyűjteményének kialakításában, majd gyarapításában. Továbbá e szellemi körhöz tartozott a klinikai pszichológusként, irodalmárként és műkritikusként tevékenykedő Mezei Árpád is, aki 1945-ben még Magyarországon az Európai Iskola művészközösség alapítója volt, majd 1971-ben érkezett Amerikába. Jakovits azt a kevés kiállítási és bemutatkozási lehetőséget, amelyben Amerikában része volt, elsősorban emigráns támogatóinak köszönhette: 1972-ben a Bloomingtonban megrendezett *Hungarian Art*[84] című, a hazai avantgárd művészetet bemutató csoportos kiállításra Mezei hívta meg, majd szintén 1972-ben megjelent munkásságáról egy nagy cikk a művészeti író Charles Fenyvesi tollából, de támogatói között tudhatta a művészetszervező Paul Mocsányit is. *Napló*jában említett számos ismerőse közül különösen érdekes a két teljesen elfeledett magyar származású művészhez, Tevan Rózsihoz[85] és Yela Brichtához[86] fűződő baráti kapcsolata. Kapcsolati hálózata tehát szinte kizárólag magyarokból állt. Bár Jakovits azzal a naiv reménnyel emigrált az Egyesült Államokba, hogy ott lehetősége lesz befutott művésszé válni, valójában a Water Street soknemzetiségű, szegényes bérházainak egyik, olykor guberáló, furcsa lakója maradt. Jakovits tehát földrajzilag emigrált, társadalmilag azonban továbbra is a magyar avantgárd hálózatában élt.

Egy életmű ambivalens kanonizációja

Korábban említettük, hogy Jakovits New Yorkból kiterjedt levelezést folytatott. Vajda Júliának írt

83 Idézi: Tábor 2014: 66. A Jakovits–Bakucz-barátságról uő.
84 Mezei 1972.
85 Tevan Rózsi (1896–?), a békéscsabai Tevan család tagja 1920 körül érkezett az USA-ba, kevés szobra és néhány absztrakt tus- és ceruzarajza maradt fent.
86 Yela Brichta (?–?) Magyarországon született, 1924-ben emigrált az Egyesült Államokba. Harmincévnyi sikeres fogorvosi karrier után, 1953-as első kiállítását követően feladta praxisát, és minden idejét az alkotómunkának (főleg a szobrászatnak) szentelte. Számos országban rendezett kiállítást.

leveleinek egyik visszatérő témája Budapesten maradt szobrainak helyzete, azok bronzba (vagy műanyagba) öntésének és Amerikába küldésének kérdése. Bár Júlia számára hatalmas anyagi terhet jelentett a művek kiküldése, jó néhány Levendel-féle műanyag öntvényt (ezen kívül pedig számos rajzot, könyvet és egyéni tárgyakat) eljuttatott Amerikába. Azonban Jakovits saját szobrainak eladására tett kísérletei sorra kudarcot vallottak *(20. kép)*.

20. kép: Keleti Éva fotója Jakovits József szobrairól, 1980 (MTI/MTVA)

Ezzel párhuzamosan Pesten maradt művei iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott, ami nagyrészt Júlia, Levendel László és Bálint Endre támogató segítségének volt köszönhető. A hetvenes évektől számos történeti kiállításon szerepelt egy-egy művével,[87] azonban ezek a szórványos szereplések nem voltak elegendőek ahhoz, hogy akár a közönség, vagy akár a szakma átfogó képet kapjon Jakovits munkásságáról. Neve csupán egy szűkebb közösség számára jelentett valamit. Itthon maradt szobrainak helyzete érdemben 1979-ben változott meg, amikor Júlia a szentendrei Ferenczy Múzeumnak eladott száz darab Vajda-művet egy múzeum létrehozásához, és az ebből befolyó pénzt többek között Jakovits főleg gipszben és terrakottában elkészített szobrainak bronzba öntésébe fektette.[88] Ez a szobrászi anyag alkotta végül Jakovits első átfogó kiállításának törzsét, amelyet a hatvani Hatvany Lajos Múzeum legendás vezetője, Kovács Ákos szervezett meg. Közel hatvan mű került bemutatásra az 1945 és 1963 közötti időszakából, azonban a kiállítás – néhány fontos publikációtól eltekintve[89] – szakmai körökben alapvetően visszhangtalan maradt. A fordulópontot egyértelműen az 1983-as, a Magyar Nemzeti Galériában Egry Margit művészettörténész rendezésében látható Jakovits-életmű-kiállítás jelentette, amely kapcsán Jakovits haza is látogatott Amerikából. Az ekkor már idős művész a végleges hazatelepedés gondolatát fontolgatta, amelyet évekig szervezett, hogy végül 1987-ben, hetvennyolc éves korában visszaköltözzön Magyarországra.

Jakovits recepciója egyszerre volt késleltetett, részleges és ellentmondásos; életműve csak fokozatosan, több hullámban került be a magyar művészettörténeti kánonba. 1983 környékén az Európai Iskola revideálása még nem, vagy csak részben történt meg, a progresszív irányzatnak pedig a neoavantgárd számított (főleg absztrakt művészet), ami ugyanúgy távol állt Jakovits felfogásától, mint a kora nyolcvanas évek kádári kultúrpolitikája által támogatott művészet. Jellemző, hogy Rózsa Gyula az 1983-as kiállítás kapcsán vitriolos kritikát közölt Jakovitsról, akit Vajda-epigonként írt le, és számonkérte rajta, hogy nem eléggé nonfiguratív.[90] Ezzel párhuzamosan P. Szűcs Julianna Jakovits hatvanas években készült plasztikáit marasztalta el:

> „[...] a mellőzött, félreállított és elhallgattatott Jakovits-féle művészet – mondjuk ki – éppolyan kommenssé lett, mintha a közönség vélt igényei szabták volna ki a formákat."[91]

Nagy Ildikó lényeglátóan vetette fel, hogy az 1983-as kiállítás időpontja egész egyszerűen szerencsétlen volt, hiszen Jakovits műveit kortársként már nem, történeti anyagként pedig még nem értékelhette a közönség.[92]

Valódi revideálására a rendszerváltozás után került sor, amikor egész művészete és sorsának alakulása is izgalmas, összetett és mély-

87 1966-ban két fotómontázzsal szerepel a *Magyar Fotóművészet 125 éve* című kiállításon, majd 1973-ban az Európai Iskolát bemutató székesfehérvári kiállításon, és ugyanebben az évben Vajda Júliával és Kelemen Renée-vel közösen Galántai György balatonboglári kápolnájában.
88 Bővebben: iksz 1983.
89 Mándy 1980; Forgács 1980.
90 Rózsa 1983.
91 P. Szűcs 1983.
92 Nagy 1996b: 18.

ségében feltárandó témává vált. Hazatértétől haláláig számos kiállításon szerepelt, 1990-ben Kiváló Művész címmel díjazták, majd 1993-ban a Széchenyi Művészeti Akadémia tagjává választották. Az 1996-os Ernst múzeumbeli, már posztumusz megvalósuló életmű-kiállítás és az ahhoz kapcsolódó, Nagy Ildikó által szerkesztett katalógus (és *œuvre* műtárgylista)[93] jelentette az első olyan kísérletet, amely Jakovits életművét egységként próbálta értelmezni és kanonizálni. Jakovits halála utáni recepciója ismét sporadikussá lett, bár ekkor már elvitathatatlan részévé vált a magyar művészettörténet legfontosabb fejezeteinek: az Európai Iskola körének, a Rottenbiller utcai alkotóközösségnek és a Bábszínház ötvenes évekbeli történetének. 2002-ben fontos állomást jelentett, hogy amerikai festményeinek zöme, összesen 110 alkotás visszakerült Magyarországra,[94] miközben Amerikában maradt művei is megismerhetővé váltak.[95] Héber betűs festményeiből pedig 2023-ban rendezett kiállítást a Műcsarnok.

Epilógus

Jakovits életművének ambivalenciája nem pusztán recepciótörténeti következmény, hanem magából a létrehozott művészetből fakad. Munkái gyakran olyan határterületeken mozognak, amelyeket a háború utáni magyar művészet hivatalos és progresszív ága egyaránt idegennek vagy vállalhatatlannak tekintett: a giccs, a blaszfémia, az erotika, a groteszk humor és az archaikus mítoszteremtés mezsgyéjén. Miközben kortársai közül sokan a modernizmus autonóm, letisztult és emelkedett nyelvezetét építették, Jakovits előszeretettel kapcsolta össze eklektikus módon a magasművészetet az ösztönös, a komikus vagy éppen a zavarba ejtően sikamlós regiszterekkel. Az életművet jellemző egyenetlenségek, amelyek ismétlésekben, zsákutcákban vagy formai túlzásokban jelentkeztek, egyszerre teszik Jakovits művészetének megítélését ellentmondásossá, miközben egyes elemei – a jelenből tekintve – meglepően korszerűnek hatnak. Bizonyos munkái olyan kérdéseket vetnek fel – az identitás performativitásáról, a kulturális motívumok szabad kisajátításáról, a magas és alacsony vizuális kultúra összecsúsztatásáról –, amelyek majd csak jóval később váltak a kortárs művészet magától értetődő témáivá. Talán éppen ezért maradt Jakovits saját korában nehezen értelmezhető művész: egyszerre volt archaikus és modern, ironikus és mitológiateremtő, provokatív és mélyen tradicionális. Életművének jelentősége végső soron nem a következetesség ethosza felől ítélhető meg, hanem abban az öntörvényű szabadságban, amellyel saját korának ízlésrendjét, ideológiai keretrendszerét és művészeti hierarchiáit újra meg újra figyelmen kívül hagyta.

[93] Nagy 1996b.
[94] *Jakovits Amerikában. Festmények 1965–1989,* Zsidó Múzeum, Budapest, 2002. szeptember 12. – október 3.
[95] Müller Miklós és Jan S. Keithly gyűjteménye (New York, USA) elérhető itt: https://muzeumdigitar.hu/muller_collection.

Források

Budapesti Bábszínház (BÁB) Archívuma
Éves kimutatások

ELTE HTK Művészettörténeti Intézet Adattára
C-I-236 – Jakovits József kéziratos naplója, 1986

Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet (KEMKI) Archívum és Dokumentációs Központ (ADK)
Ad/26143/2021/A0162 – Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya
Ad/26143/2021/A1181 – Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya
Ad/26143/2021/B1526 – Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya
Jakovits 15673/1962 – Jakovits József önéletrajza Szíj Bélának
Sz/342/1965 – Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai

Hivatkozott irodalom

Baróti 1963
Baróti Géza: A magyar szakszervezetek XX. kongresszusa. In: *Magyar Hírek* 11 (1963), 1.

Bálint 1947
Bálint Endre: Jakovits József szobrairól. In: *Tér és forma* 1 (1947), 21–23.

Bálint 1965
Bálint Endre: A fotómontázs néhány magyar képzőművész munkásságában. In: *Fényképművészeti tájékoztató* 2–3 (1965), 85.

F. Á. 1963
F. Á. [Feodor Ágnes]: Az első magyar gömbház és mozgó plasztika a Budapesti Nemzetközi Vásáron. In: *Magyar Nemzet*, 1963. 04. 30., 4.

Fenyvesi 1972
Charles Fenyvesi: The Magic Letters of Joseph Jakovits. Immigrant Artist Finds the Hebrew Alphabet and a New Life in New York. In: *The National Jewish Monthly* 3 (1972), 9. Magyarul: Charles Fenyvesi: Jakovits és a mágikus betűk. Ford. Horváth Ágnes. In: *Szombat* 1 (1995), 40–42.

Forgács 1980
Forgács Éva: Jakovits József szobrai. In: *Jelenkor* 11 (1980), 1015–1020.

Frank 1990
Frank János: Tisztelet Jakovits Józsefnek. In: *8. Budapesti Nemzetközi Kisplasztikai Triennálé Műcsarnok 1990*. Budapest: Műcsarnok, 1990, 10–12.

György–Pataki 1990
György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest: Corvina Kiadó, 1990.

Hamvas–Kemény 1947
Hamvas Béla – Kemény Katalin: *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*. Budapest: Misztótfalusi, é. n. [1947]. Második, javított kiadás: Pécs: Pannónia, 1989.

Horváth 2003
Horváth Ágnes: Jakovits József – a betűfestő. In: *Múlt és Jövő* 1 (2003), 99–112.

iksz 1983
iksz [Kozák Gyula]: Jakovits József szobrászművész kiállítása. In: *AL (Aktuális Levél)* 2 (1983), 29–33.

Jakovits 1994 levél
Jakovits József: Válasz Körner Éva tizenhét kérdésére. In: *Holmi* 1 (1994), 19–23.

Józsa 1997
Józsa Ágnes: Jaki 1997. In: *Liget Műhely*, 1997. 08. 07., https://ligetmuhely.com/jaki/ (letöltve: 2026. 05. 15.)

Kolozsváry 2020
Kolozsváry Marianna (szerk.): *Tiltottak menedéke. Művészek az Állami Bábszínház műhelyében.* Budapest: Budapest Bábszínház, 2020.

Kozák 1962
Kozák Gyula: Művészet és absztrakció. Gondolatok egy kiállítás ürügyén. In: *Egyetemi Lapok. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem lapja* 2 (1962) o. n.

Kozák 2015
Kozák Gyula: *A szabadság kicsiny szigete. Művészsorsok a 20. században*. Budapest: Balassi Kiadó, 2015.

(m) 1962
(m) [Mihályfi Ernő]: Egy kiállítás tévedései. In: *Magyar Nemzet*, 1962. 01. 19., 04.

Mándy 1980
Mándy Stefánia: Jakovits József szobrairól. In: *Életünk* 8 (1980), 693–698.

Mándy 1983
Mándy Stefánia: Itt és most. In: *Rottenbiller utca 1. Vajda Lajos, Vajda Júlia, Bálint Endre, Jakovits József.* (Kiállítási katalógus.) Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983, o. n.

Mándy 1989
Mándy Stefánia: Jakovits József: Forradalmi sorozat. 1956. október 23. – november 4. In: Nagy Ildikó (szerk.): *Jakovits József emlékkiállítás*. Budapest: Ernst Múzeum, 1996, 113–116.

Mezei 1972
Mezei Árpád: Hungarian Art. The Twentieth Century Avant-Garde. Arpad Mezei, „Introduction" [Budapest: 1971]. Bloomington: Indiana University Art Museum, 1972, 9–21.

Mezei 1989
Mezei Ottó: *Vagyok, aki vagyok. Jakovits József 80 éves*. (Katalógus bev. tan.) Budapest: Fészek, 1989, o. n.

Mucsi 1991
Mucsi András: Hét művész kiállítás a Keresztény Múzeumban, 1956. október 7. In: *Esztergom és vidéke* 41 (1991), 4–5.

Nagy 1996a
Nagy Ildikó (szerk.): *Jakovits József emlékkiállítás.* (Kiállítási katalógus.) Budapest: Ernst Múzeum, 1996.

Nagy 1996b
Nagy Ildikó: Jakovits József pályaképe, műveinek fogadtatása. In: Nagy Ildikó (szerk.): *Jakovits József emlékkiállítás*. Budapest: Ernst Múzeum, 1996, 7–23.

Pataki 1993
Pataki Gábor: A tűzkő és a szikra. Pataki Gábor beszélgetése Jakovits Józseffel. In: *Orpheus* 4 (1993), 129–136.

P. Szűcs 1983
P. Szűcs Julianna: Az inga leng? Jakovits József szobrai a Magyar Nemzeti Galériában. In: *Népszabadság*, 1983. 02. 16., 7.

Rabinovszky 1948
Rabinovszky Máriusz: Jakovits József és Vajda Júlia. In: *Szabad Művészet* 10 (1948), 322.

Rózsa 1983
Rózsa Gyula: Rottenbiller utca 1. Vajda Lajos és egy Vajda-kör kiállítása Szombathelyen. In: *Népszabadság*, 1983. 07. 08., 7.

Rózsa T. 2018
Rózsa T. Endre: A Pártközpont csapdát állít. Törvénytelen úton néhány avantgárd. In: *Új Művészet* 1 (2018), 18–20.

Standeisky 1979
Standeisky Éva: A munkáspártok és a Munkás Kultúrszövetség 1945–1948. In: *Párttörténeti Közlemények* 2 (1979), 37–71.

(sz.) 1945
(sz.): A Munkás Kultúrszövetség Művészotthonában. In: *Fényszóró* 15 (1945), 14.

Szabó 2025
Szabó Noémi: Progresszív művészek megküzdési stratégiái a Rákosi-korszakban (1949–1953). In: Müller Rolf (szerk.): *1953. Sztálin halott.* Budapest–Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2025, 215–250.

Sz. P. 1947
Sz. P. [Szegi Pál]: Kiállítások naplója. In: *Tér és Forma* 7 (1947), 163–164.

Színház 1946
Képpel című rovat. In: *Színház* 21 (1946), 23.

Tábor 2014
Tábor Ádám: Józsefek Amerikában. Bakucz és Jakovits József barátsága. In: *Parnasszus* 4 (2014), 65–68.

Szabó Noémi

Vagyok, aki vagyok! Jakovits József (1909–1994) szobrász-, festő- és grafikusművész életművének kritikai feldolgozása

Jakovits József (1909–1994) szobrász-, festő- és grafikusművész munkássága a 20. századi magyar művészet egyik sajátos életműve. Öt évtizedet felölelő alkotói pályája számos művészeti törekvéssel érintkezik, miközben olyan autonóm formanyelvet alakít ki, amelyben az európai avantgárd, a szürrealizmus, az archaikus kultúrák vizuális öröksége, majd a pop art, a hard edge és az egzisztenciális szemlélet különböző rétegei rendeződnek szerves egységbe. Művei a test, a szexualitás, a születés és a halál kérdésein keresztül reagálnak a 20. század történelmi és társadalmi tapasztalataira; gyakran nyers, groteszk vagy blaszfemikus formában fogalmazzák meg a művész életét és korát meghatározó konfliktusokat.

A tanulmány Jakovits művészetét életrajzi, történeti és művészettörténeti összefüggéseiben vizsgálja. Központi kérdése, hogy miként járultak hozzá gyermekkorának alapvető élményei, a származás bizonytalansága, a társadalmi és intézményi kirekesztettség visszatérő tapasztalata, valamint a belső és külső emigráció különböző formái alkotói szemléletének alakulásához. Az elemzés amellett érvel, hogy a művész munkásságának egyik meghatározó szervezőelve az idegenség élménye, amely a családi háttértől kezdve az Európai Iskola közegén és az ötvenes évek kulturális elszigeteltségén át egészen az 1965 utáni amerikai emigrációig végigkíséri életútját.

A fennmaradt szobrok, rajzok és festmények elemzése mellett kiemelt szerepet kapnak a korábban publikálatlan kéziratos források, naplók, levelek és önéletrajzi feljegyzések. E dokumentumok nemcsak Jakovits alkotói gondolkodásába és önértelmezésébe engednek betekintést, hanem lehetővé teszik annak vizsgálatát is, miként konstruálta meg saját múltjának narratíváját. A források bevonása új adatokkal szolgál a pályakép, a kapcsolatrendszer és az önértelmezés vizsgálatához, valamint árnyalja az alkotások biográfiai és művészettörténeti összefüggéseiről alkotott képet.

Noémi Szabó

I Am Who I Am! A Critical Appraisal of the Œuvre of the Sculptor, Painter and Graphic Artist József Jakovits (1909–1994)

József Jakovits (1909–1994), a sculptor, painter and graphic artist, created an œuvre that is distinctive in 20th-century Hungarian art. Over a career of five decades, he engaged with a wide range of artistic movements, while developing an autonomous formal idiom in which the European avant-garde, Surrealism, the visual heritage of archaic cultures, and subsequently various layers of Pop Art, Hard Edge and the existentialist approach were woven into an organic whole. His works respond to the historical and social experiences of the 20th century through explorations of the body, sexuality, birth and death; they often articulate the conflicts that defined the artist's life and times in raw, grotesque or blasphemous forms.

This study examines Jakovits's art in its biographical, historical and art-historical contexts. The central question is how the fundamental experiences of his childhood—the uncertainty surrounding his origins, the recurring experience of social and institutional exclusion, and the various forms of inner and real emigration—contributed to the development of his creative outlook. The analysis argues that one of the defining organizing principles of the artist's work was a sense of estrangement, which accompanied him throughout his life, from his family background, through the milieu of the European School and the cultural isolation of the 1950s, to the period in the United States where he emigrated in 1965.

In addition to the analysis of surviving sculptures, drawings and paintings, particular emphasis is placed on previously unpublished manuscript sources, such as his diaries, letters and autobiographical notes. Not only do these documents provide insights into Jakovits's creative thinking and self-image, but they also enable us to examine how he constructed the narrative of his own past. The inclusion of these sources provides new data for the examination of the artist's career, social network and self-image, and adds nuance to our understanding of the biographical and art-historical contexts of the works.

NÉPRAJZ

NÉVDIVAT ÉS NÉVADÁSI SZOKÁSOK PILISSZÁNTÓN A 21. SZÁZAD ELEJÉN

■ Földesi Szilvia
néprajzkutató
Ferenczy Múzeumi Centrum
szilvia.foldesi@femuz.hu
ORCID: 0009-0007-4203-8567
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.206-215

Bevezetés

Magyarországon a névtani vizsgálatokkal, azon belül is a keresztnevek kutatásával elsősorban a nyelvészek foglalkoznak. A keresztnevek kutatása, a névadási szokások vizsgálata azonban nemcsak a nyelvészet, hanem a néprajz és a történettudomány számára is fontos kérdések megválaszolásában segíthet. Ezek a vizsgálatok legtöbbször az anyakönyveken alapulnak, és egy adott település, esetleg nagyobb régió névadását vizsgálják egy meghatározott időszakon keresztül.[1] Az anyakönyvek mellett a történeti összeírások, oklevelek is fontos forrásai a névtani munkáknak. A történeti kutatások azt mutatják, a keresztnévanyag szorosan összefügg az adott közösség felekezeti és etnikai hovatartozásával, anyanyelvével.[2] Így a névadást mindig meghatározta a közösség, az ott kialakult névadási szokások, hagyományok: az egyén egy meghatározott névanyagból válogathatott csak gyermekének. Azonban még ebből a zárt névkészletből sem választhattak szabadon: a gyermekek sokszor szüleiktől, keresztszüleiktől, ritkábban nagyszüleiktől, egyéb rokonuktól örökölték nevüket, illetve a születésük napjára vagy ahhoz közel eső névnap szerint kapták. A kora újkortól ugyan a reformáció hatására szabadabbá vált a keresztény névválasztás, de a szülők sokszor saját vagy valamelyik idősebb rokonuk nevét adták a gyermeküknek. Ennek következtében a 18. század végére, a 19. század elejére jelentősen lecsökkent egy-egy település névanyaga.[3] Ugyanakkor a névdivat változásai miatt az évtizedeken, évszázadokon át folyamatosan kedvelt nevek mellett mindig megjelentek újabb, a névanyagot színesítő keresztnevek. Napjainkban az újszülöttek névadása szabadon történik, a szülők ízlésüknek megfelelően választhatnak. Tanulmányomban egyetlen település, Pilisszántó jelenkori névadási szokásait ismertetem és elemzem.

A kutatás helyszíne

Pilisszántó község a Pilis hegy lábánál, Pest vármegyében, Budapesttől körülbelül 25–30 km-re fekvő település. Lakosainak száma 2020-ban 2655 fő volt.[4] Területe az őskortól fogva lakott: kőkorszaki, bronzkori, vaskori, kelta, római és Árpád-kori leletek igazolják ezt. A középkori magyar falu a török időkben elnéptelenedett, az 1700-as évek elején szlovák telepesek érkeztek területére.[5] Kisebb számban magyarok és németek is lakták. A rossz minőségű földek miatt a férfiak mészégetéssel, fuvarozással, a nők városi cselédkedéssel foglalkoztak. A főváros közelsége miatt a település az utóbbi évtizedekben bekerült a főváros agglomerációs körzetébe. Az 1970-es évektől a falu külterületén hétvégi házak épültek, és kialakítottak a falutól kissé távolabb, elkülönülve egy hétvégi telkes területet (Placskó). A kiköltözők száma folyamatosan növekszik, bár lakóparkokat nem hoztak létre. A nemzetiségi arányok a 20. század folyamán fokozatosan megváltoztak, és jelenleg már csak a lakosság csekély, idősebb része (60 év felettiek) beszéli a helyi szlovák nyelvet. A negyvenesek még értik, de már nem beszélik, az ő gyermekeik pedig már nem is hallottak otthon szlovák szót. A település óvodájában és iskolájában szlovák nemzetiségi oktatás folyik, ami az óvodában versek, dalok tanulását jelenti, az iskolában pedig a helyi nyelvtől eltérő szlovák állami nyelvváltozatot oktatják minden évfolyamon heti 5+1 órában. A 2011-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 25,8%-a vallotta magát szlováknak, 2,2%-a németnek, 11,1% nem nyilatkozott, 88,8% pedig magyarnak mondta magát.[6] (A kettős identitást is lehetővé tevő válaszok miatt az összesített eredmény meghaladja a 100%-ot.) A lakosság vallási hovatartozása szerint 44,8% római katolikus, 5,8% református, 19,3% felekezeten kívüli, 27,6% nem nyilatkozott.[7]

Témaválasztás

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogyan és milyen motivációk szerint alakul a névválasztás, mi jellemzi a névdivatot Pilisszántón a 21. század elején. Hasonlít-e a magyarországi névadási szokásokhoz, vagy megállapítható-e helyi eltérés, esetleg megfigyelhető-e a szlovák gyökerekhez

1 Például Muskovics 2018: 178–206. Tárnok névadását vizsgálta 1826–1875 között; Bielek–Jároli 2004. Gyula névadását mutatja be a 18–19. században.
2 Bielek–Jároli 2004: 7.
3 Hajdú 1994: 26.
4 https://kormany.hu/nyilvantartasok/statisztika/lakossagi-szamadatok (letöltve: 2020. 11. 28.)
5 L. Gál–Mali–Szőnyi é. n.: 13–14, 25–27.
6 https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=05290 (letöltve: 2021. 02. 28.)
7 https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=05290 (letöltve: 2021. 02. 28.)

kapcsolódóan a szlovák eredetű nevek divatja? A település névanyagát, névadási szokásait korábban még nem kutatták. Vizsgálatomhoz egy jól körülhatárolható névanyagot választottam: a Pilisszántói Szlovák Nemzetiségi Általános Iskola tanulóinak névanyagát. Ebben segítségemre volt, hogy 2017 óta az iskolában tanítottam. A településen évente 25–30 gyermek születik. Ezek egy részét nem a helyi általános iskolába íratják szülei, ezért ők nem jelennek meg a vizsgált névanyagban. Ugyanakkor a faluban folyamatos a be- és elköltözés, így mindig vannak olyan gyermekek is, akik máshol születtek, de éppen itt élnek, ebbe az iskolába járnak. Végül a környező településekről (Pilisvörösvár, Pilisszentkereszt) is jár ide néhány gyermek. Így a tanulók névanyaga nem teljesen azonos a Pilisszántón született és élő gyermekek névanyagával.
A kutatást 2020 őszén végeztem kérdőíves módszerrel. Az iskolába ekkor 132 diák járt (1–8. osztály), ebből 55 lány (41,6%), 77 fiú (58,3%). A gyermekek 2005 és 2014 között születtek.

A következő kérdésekre kerestem a választ:

1. Melyek a legdivatosabb nevek a névadásban a településen, és ezek megegyeznek-e az országos névdivattal?
2. Milyen szempontok alapján választanak manapság a szülők keresztnevet a gyermekeiknek?
3. Megfigyelhető-e különbség a pilisszántói eredetű családok és a betelepültek névadási gyakorlatában? (Nevek öröklése, régebben divatos nevek továbbélése, esetleg szlovák nevek előfordulása.)
4. Tetszik-e a diákoknak a saját nevük, illetve ők milyen neveket, milyen szempontok alapján tartanak szépnek?

Vizsgálatom során megnéztem a 2020/21-es tanévre vonatkozó régi papíralapú és az új digitális osztálynaplókat (a kutatás időpontjában mindkettő használatban volt), ezek tartalmazták osztályonként a diákok és a szülők nevét, valamint kérdőívet állítottam össze a szülők számára, amelynek végén néhány kérdés a gyerekek véleményét is kérdezte. A felmérés során 18 kérdést tettem fel a kérdőívben: szerepelt köztük a gyermekek családi neve és keresztneve, beceneve, a születés éve, a család felekezeti hovatartozása, a nagyszülők, keresztszülők és a testvérek neve, a gyermek születési sorban elfoglalt helye, a keresztnév választásának oka, a család szántói vagy beköltözői eredete. Rákérdeztem a nemzetiségi kötődésre is. Végezetül a gyermekeket arról kérdeztem, tetszik-e nekik a saját nevük, mi a kedvenc fiú-, illetve lánynevük, valamint saját gyermekeiknek milyen nevet választanának.[8] A kérdőívek kitöltése önkéntes volt. A felhívásra 56 kérdőív érkezett vissza, 76 gyermek nem küldte vissza a kérdőívet, ezért esetükben csak a naplókban szereplő adatokat tudtam felhasználni. Végül osztályonként beszélgettem a tanulókkal, így több esetben ki tudtam egészíteni vagy pontosíthattam az írott forrásaimat.
A fentebb megfogalmazott szempontok közül a tanulmányban csak a névadás motivációját, a gyerekek névanyagának összetételét, a gyerekek névízlését, a családokon belüli névadási gyakorlatot mutatom be.

A pilisszántói névdivat 2020-ban

Az előforduló keresztnevek és gyakoriságuk: az 55 lány 60 különböző keresztnevet viselt.[9] 40 gyermek (72,7%) egy, 15 gyermek (27,3%) két keresztnevet kapott. Az 58 előforduló név közül egyiket sem viselték kettőnél többen, tehát a nevek nagy változatosságot mutattak, terheltségük alacsony volt. A következő lánynevek fordultak elő: Adél, Alexandra, Alíz, Andrea, Anita, Anna, Bejke, Boglárka, Borka, Brigitta, Csenge, Dalma, Dorka, Dóra, Emma, Eszter, Flóra, Gabriella, Georgina, Gertrúd, Gréta, Hanna, Ingrid, Janka, Jo, Kamilla, Karina, Kata, Kerka, Kitti, Lara, Laura, Lea, Léda, Lia, Lili, Lilien, Lilla, Lily, Liz, Maja, Melinda, Mira, Míra, Molli, Nikolett, Noémi, Petra, Réka, Renáta, Róza, Rozina, Sára, Szófia, Viktória, Villő, Vivien, Zoé, Zsófi, Zsuzsanna. A kedveltebb nevek közé tartoznak: Alexandra, Dóra, Emma, Gréta, Nikolett, Sára – ezek mindegyike kétszer fordul elő a névanyagban első és egyetlen keresztnévként. Szintén ketten-ketten viselik a következő keresztneveket, de ezek közül csak egy első név, a másik előfordulásuk második keresztnév: Anna, Kata, Laura, Lili, Mira (egyszer Mira és egyszer Míra alakban). A 77 fiú 57 keresztnéven osztozott. 56 gyermek egy (72,7%), 21 gyermek (27,3%) két keresztnevet viselt.[10] A fiúnevek kevésbé nagy változatosságot mutattak, de így is nagyon sok-

[8] A kérdőív összeállításában sokat segített Szilágyi Anikó tanulmánya. Szilágyi 2005: 78–79.
[9] Bár ezek között csak helyesírásukban eltérő változatok is szerepelnek: Mira/Míra, Lili/Lily, ezeket a továbbiakban nem tekintem külön névváltozatnak.
[10] Véletlen egyezés lehet, hogy a lányok és a fiúk esetében is megegyezik az egy, illetve a két keresztnevet viselők számaránya.

színűek. A következő keresztnevek fordulnak elő a névanyagban: Albert, Ábel, Ádám, Ármin, Áron, Árpád, Balázs, Bálint, Barna, Barnabás, Bence, Bende, Bendegúz, Benedek, Benjámin, Bernát, Bertalan, Bonifác, Botond, Csongor, Dániel, Dominik, Ferenc, Félix, Gábriel, Gergő, Imre, János, Károly, Kende, Kevin, Krisztián, László, Levente, Marcell, Márk, Martin, Márton, Máté, Milán, Mór, Nimród, Noel, Örs, Péter, Roland, Sámuel, Sándor, Szabolcs, Tamás, Temüjin, Tibor, Valentin, Zalán, Zoltán, Zsigmond, Zsombor. A legdivatosabb keresztnevek a Milán és az Ádám: a gyerekek közül öt-öt viseli első és egyetlen keresztnévként ezeket. Következő helyen a Bence áll: négyszer első és egyszer második keresztnév, ezt követi a Márk és a Botond, amely négy-négy esetben szerepel első és egyetlen keresztnévként. Három Martin, két-két Árpád, Balázs, Barnabás, Levente, Márton, Máté, Mór, Noel, Péter és Zalán szerepel az első keresztnevek között. Egyszer első és egyszer második keresztnévként van jelen a névanyagban: Ábel, Benedek, Bendegúz, Imre, János, László, Marcell. Érdekes, hogy a b-vel kezdődő fiúnevek nagyon kedveltek: az 57 keresztnévből 13 (22,8%) tartozik ide.

Ez a névmennyiség nem jelentős, hiszen kis anyagon végeztem a vizsgálatot, minden név csak néhányszor fordul elő. Az országos névadási gyakorlattal összehasonlítva mégis érdekes megfigyeléseket tehetünk. Mivel a gyermekek 2005 és 2014 között születtek, a két évszám közé eső 2010-es év legdivatosabb, leggyakrabban adott keresztneveivel vetettem össze a sorrendjüket. 2010-ben Magyarországon a legnépszerűbb lánynevek a következők voltak: 1. Jázmin, 2. Anna, 3. Hanna, 4. Nóra, 5. Zsófia, 6. Boglárka, 7. Lili, 8. Réka, 9. Dóra, 10. Viktória.[11] Pilisszántón ebből a tíz névből nyolc szerepel az iskolás lányok nevei között, a Jázmin és a Nóra nem fordul elő. Az országosan leggyakrabban adott húsz névből tizenhét, az első harminc leggyakoribb lánynévből húsz fordul elő a településen, ami elég nagyfokú egyezést mutat az éppen aktuálisan divatos névanyaggal. Viszont a vizsgált időszakban Pilisszántón nagyon eltérő volt a népszerűségi sorrend (zárójelben, hányan viselték a nevet): 1. Alexandra (2), Dóra (2), Emma (2), Gréta (2), Nikolett (2), Sára (2); 7. Anna (1+1), Kata (1+1), Laura (1+1), Lili (1+1), Mira/Míra (1+1).[12] A névanyag nagy változatosságát mutatja, hogy egyik név sem fordult elő kettőnél többször. A tizenegy leggyakoribb pilisszántói lánynév közül nyolc nem található meg az országosan legnépszerűbb tíz keresztnév között. Mindez a kevés adattal, de az eltérő ízléssel is magyarázható.

2010-ben Magyarországon a leggyakoribb fiúnevek ezek voltak: 1. Bence, 2. Máté, 3. Levente, 4. Dávid, 5. Balázs, 6. Ádám, 7. Milán, 8. Péter, 9. Dominik, 10. Gergő.[13] Pilisszántón ebből a tíz névből kilenc fordul elő a vizsgált névanyagban, a Dávid hiányzik. A településen a vizsgált időszakban a következő volt a sorrend: 1. Ádám, Milán (5), 3. Bence (4+1), 4. Botond, Márk (4), 6. Martin (3), 7. Árpád, Balázs, Barnabás, Levente, Márton, Máté, Mór, Noel, Péter, Zalán (2). A Pilisszántón leggyakoribbak közül nyolc országosan is a legkedveltebb nevek között található. Eszerint a fiúnevek névanyaga közel áll az országos névadási divathoz, mindössze sorrendjében tér el.

A névadási szokások változásai az 1990-es évektől

A névdivat változását követendő, összehasonlításként megnéztem a nagyrészt egy generációval korábbi diáknévsorokat is. Mivel az osztálynaplókat az iskola nem őrizte meg, más forrást kellett keresnem. Egy olyan időszakot választottam, amelyből nyolc egymást követő évre is találtam adatokat. Ehhez az 1992 és 1999 között végzett diákok tablóit, a törzslapokat, illetve egy esetben a megmaradt osztálynaplót tudtam megvizsgálni. Ezek alapján az 1991/92-es tanévre vetítve az adatokat az iskola nyolc osztályába összesen 159 gyermek járt, akik 1977 és 1984 között születtek. Közülük 84 lány és 75 fiú volt.

A lányok 46 különböző keresztnevet viseltek. Mindössze egy lány kapott két keresztnevet. A leggyakoribb nevek a következők voltak: Krisztina (8), Katalin (6), Éva (4), Zsuzsanna (4), Ágnes (3), Csilla (3), Ildikó (3), Nikolett (3), Szilvia (3), Andrea (2), Anita (2), Beáta (2), Barbara (2), Edina (2), Gabriella (2), Hajnalka (2), Mária (2), Orsolya (2), Viktória (2). Egyszer fordult elő a névanyagban: Adrienn, Anna, Beatrix, Bernadett, Borbála, Edit, Erika, Eszter, Fanny, Judit, Júlia, Kitty, Marianna, Márta, Melinda, Mónika, Paula, Renáta, Rita, Sarolta, Teréz, Tímea, Tünde, Veronika, Viola, Zsanett, Zsófia.

11 https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2010 (letöltve: 2020. 12. 06.)
12 Az Anna és az utána következő keresztnevek egyszer első és egyszer második névként fordulnak elő.
13 https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2010 (letöltve: 2020. 12. 06.)

Mindez a női keresztnévanyag gyors változását mutatja, hiszen ez a névsor nagyban különbözik a jelenlegitől, valamint az is megfigyelhető, hogy a nevek terheltsége korábban magasabb volt. A két névsorban a női nevek közül mindössze 11 név egyezik, ez a 1991/92-es névsor 23,9 %-a, a 2020/21-es névanyag 18,3 %-a.[14]

A fiúk 28 különböző keresztnéven osztoztak. Két fiú viselt két keresztnevet. A legkedveltebbek: Péter (9), Zsolt (6), Gábor (5), József (5), Tamás (5), Zoltán (5), Ferenc (4), László (4), Gergely (3), István (3), Norbert (3), Róbert (3), Balázs (2), Csaba (2), Gyula (2), Imre (2), Mihály (2), Viktor (2). Egyszer fordult elő a vizsgált időszakban: Attila, Bálint, Dávid, János, Károly, Krisztián, Sándor, Szabolcs, Tibor, Zsigmond.

Ez a névanyag jelentősen eltér a ma divatos fiúnevektől, és másfajta névadási szokásokra utal. Míg 2020-ban a 77 fiú 57 különböző nevet viselt, 30 évvel korábban a 75 fiú között csak 28 különböző keresztnév fordult elő, ami jóval kisebb változatosságot mutat. A közös nevek száma 15, ami az 1991/92-es iskolai névanyag 53,7 %-a, a 2020/21-es névanyag 26,3 %-a.

Összességében az látható, hogy a női nevek esetében a változások nagyobbak voltak az elmúlt harminc évben, mint a férfinevek esetében. Ez összecseng Gasparics Gyula megállapításával a Pest megyei Tök esetében, ahol 1985-ben és 1999-ben vizsgálta a település névanyagát.[15]

A 21. század elején a névanyag változása még gyorsabb, erőteljesebb jelenség lett. Különösen látványos a változás, ha megnézzük 2025 legdivatosabb lány- és fiúneveit. A lányok között a következő volt a népszerűségi sorrend: 1. Hanna, 2. Luca, 3. Zoé, 4. Emma, 5. Léna, 6. Anna, 7. Olívia, 8. Kamilla, 9. Lili, 10. Szofia.[16] A 2010 óta eltelt 15 esztendőben mindössze két név maradt a listán, a Hanna és az Anna. 2025-ben a tíz legkedveltebb fiúnév a következő volt: 1. Dominik, 2. Olivér, 3. Milán, 4. Levente, 5. Noel, 6. Marcell, 7. Bence, 8. Benett, 9. Máté, 10. Botond.[17] Ebből öt név egyezik a 2010-es névsorral: Bence, Dominik, Levente, Máté, Milán.

Névadási szokások és motiváció

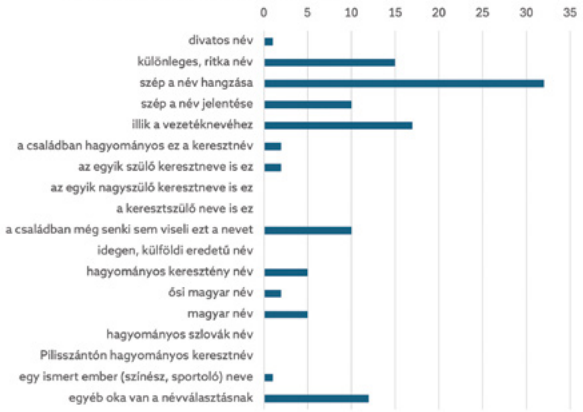
A kérdőíveken az iránt is érdeklődtem, mivel indokolják a szülők a névválasztásukat. A következő motivációs tényezők közül lehetett választani, akár többet is: divatos, különleges és ritka név, szép a hangzása, szép a jelentése, illik a vezetéknévhez, a családban hagyományos keresztnév, ez az egyik szülő keresztneve, ez az egyik nagyszülő keresztneve, ez a keresztszülő keresztneve, a családban még senki sem viseli ezt a nevet, idegen eredetű név, hagyományos keresztény név, magyar név, ősi magyar név, hagyományos szlovák név, Pilisszántón hagyományos név, híres személy neve, egyéb okok.

A válaszolók szerint a legfontosabb szempont a név szép hangzása volt (32). Ezt követte a keresztnév és a családnév összeillő volta, harmóniája, ami szintén a kellemes hangzáshoz kapcsolódik (17). A harmadik leggyakoribb szempont a név különlegessége, ritkasága volt (15). Ezt követte holtversenyben a név szép jelentése (10) és az, hogy a családban egyedüliként viselje a gyermek a nevét (10). Kevesebben találták fontosnak, hogy a név keresztény (5), magyar (5) vagy ősi magyar (2) eredetű legyen. Nagyon kevesen választottak aszerint nevet, hogy a családban valamelyik szülő (2) vagy nagyszülő (2) nevét viselje a gyermek.[18] Elvétve indokolta a névválasztást híres ember hatása (1) és a név divatossága (1). Egyetlen alkalommal sem szerepelt motivációként a keresztszülő neve, a szlovák névadási gyakorlat, a településen elterjedt név választása. Az egyéb kategóriában megjelölt indokok (12) általában a többi kategóriába besorolhatók lennének, de itt külön kezelem ezeket, tiszteletben tartva a válaszadók véleményét *(1. ábra)*.[19]

Megállapítható, hogy a név jó hangzása, újdonsága, különlegessége és egyedisége a legfontosabb szempont. A nagyon ritka nevek közé tartozik például a Kerka, a Bejke a vizsgált anyagban. Ugyanakkor ez a jelenség amellett, hogy egyre több új név anyakönyvezéséhez vezet, azt is eredményezi, hogy a felkapott nevek gyorsan divatossá válnak,

[14] A Kitti/Kitty neveket csak helyesírásukban eltérő, de azonos, míg a Zsófia/Zsófi neveket különbözőnek vettem.
[15] Gasparics 1999: 238.
[16] https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2025 (letöltve: 2026. 05. 12.)
[17] https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2025 (letöltve: 2026. 05. 12.)
[18] A kérdőíveket kiegészítő adatgyűjtés során az derült ki, hogy ennél nagyobb arányban fordult elő a keresztnév átörökítése egyik generációról a másikra.
[19] Érdekes például, hogy egy testvérpár viseli a Lily Jo és a Lia Jo keresztneveket. A család külföldön élt korábban, a Jo a lányok nevében az édesanya vezetéknevének elejét örökíti meg. A szintén két keresztnevet kapott Örs Temüjin édesapja erdélyi származású, édesanyja mongol, ami magyarázza a névválasztást.

így aztán a szülők ismét más, különlegesebb neveket keresnek gyermeküknek.[20] Az adatgyűjtés időpontjában Magyarországon 2302 női és 1754 férfinév volt anyakönyvezhető, a nevek száma azóta havonta néhánnyal bővül.[21] Ezt a gyors gyarapodást jól mutatja, hogy 2025. szeptember 3-án már 4703 név, azon belül 2691 női és 2012 férfi név szerepelt a hivatalos utónévjegyzékben, melyet a nemzetiségi utónévjegyzékben található nevek még tovább bővítettek.[22] Egyre gyakoribb a keresztnévállomány gazdagodásának rendhagyó formája, a becenevek anyakönyvezése.[23] Pilisszántón ilyen például a Borka, Dorka, Kata, Lili, Zsófi; Bence, Gergő név. A jelenség jellemzően a női nevek között figyelhető meg.

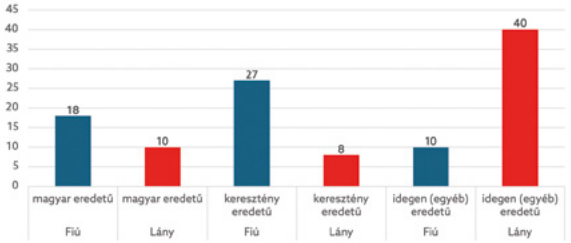
1. ábra: a névadás motivációja 2020-ban

A női neveknél más vizsgálatok is azt állapították meg, hogy a tetszés szerepe a legjelentősebb, az öröklés szerepe visszaszorult. Rancz Teréz felső-háromszéki kutatásai azt is kimutatták, hogy az iskolázottság is befolyásolja a névválasztást. Eszerint minél alacsonyabb iskolázottságú a szülő, annál inkább a tetszés szerint dönt. Az öröklés pedig a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű szülők körében a legelterjedtebb.[24] A női nevek választását kevésbé befolyásolja a hagyomány, mint a férfinevek esetében, ezért változatosabbak, gyorsabban követik a névdivat változását.

A keresztnevek összetétele eredetük alapján

A gyerekek által 2020-ban viselt összesen 115 különböző keresztnevet (58 lány- és 57 fiúnév) csoportokba osztottam.[25]

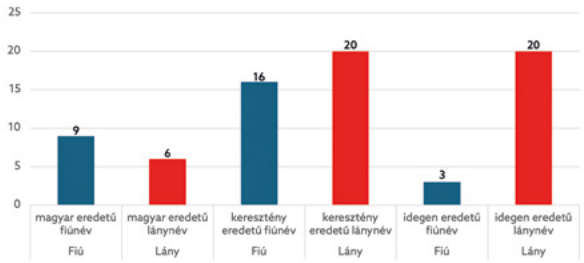
1. Magyar vagy magyaros eredetű nevek: ebbe a csoportba sorolhatók azok a nevek, amelyeket etimológiájuktól függetlenül régi magyar személynévnek tartanak (például Attila, Zoltán, Emese, Réka), illetve a nyelvújítás során létrehozott keresztnevek (például Szilárd, Tünde), valamint a becézéssel vagy egyéb módon sajátosan magyar fejleményként kialakult keresztnevek (például Bence, Boglárka, Kata).
2. Keresztény nevek: ide sorolhatók azok a bibliai eredetű vagy egyéb egyházi nevek, amelyeket a kereszténység felvétele után vettünk át, bekerültek a magyar névanyagba, és évszázadokon át annak meghatározói lettek (például Ferenc, János, Márton; Anna, Éva, Zsuzsanna).
3. Egyéb nevek: ebbe a csoportba azok a nevek kerültek, amelyek idegen, de nem egyházi eredetűek (lehetnek latin, germán vagy egyéb etimológiájúak: Flóra, Melinda), és nagy részük újabban, főleg a 20. század második felében került be a magyar névanyagba (például Kevin, Noel, Alexandra, Nikolett, Zoé), valamint azok az idegen nevek, amelyeknek van magyar ismert megfelelőjük (például Martin [Márton], Dominik [Domokos vagy Domonkos]).

2. ábra: a keresztnevek eredete 2020-ban nemek szerint

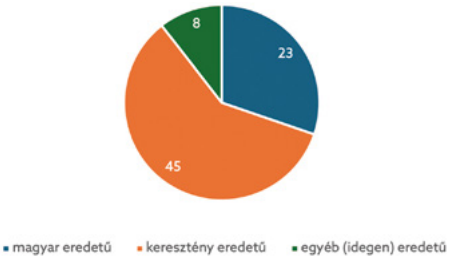
20 Erre a jelenségre már az 1990-es években felfigyelt Hajdú Mihály. Hajdú 1994: 27.
21 https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2025 (letöltve: 2026. 05. 12.)
22 https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/740f528317d36e822d6ef927e986b20b4cd80fa2/megtekintes (letöltve: 2026. 05. 14.)
23 Gasparics 1999: 238.
24 Rancz 2009: 19.
25 A csoportok kialakításában Szilágyi: 2005 szempontjait követtem.

A fiúnevek esetében 18 „magyar" eredetű (32,7%), 27 keresztény eredetű (49,1%) és 10 idegen eredetű (18,1%) név került be a névkincsbe. A lányok esetében 10 „magyar" (17,2%), 8 keresztény (13,8%) és 40 idegen eredetű (68,9%) név osztozott a névanyagon *(2. ábra)*. Ez is azt a megállapítást támasztja alá, hogy a férfinevek esetében a hagyománynak nagyobb a jelentősége, a nevek választásában fontosabb a keresztény névhagyomány, illetve a név etnikai identitásjelölő szerepe. A lányok esetében visszaszorultak a hagyományos keresztény nevek, a magyaros hangzás sem meghatározó, helyette a névdivat határozza meg döntően a szülők névválasztását. Fontos megállapítás, hogy Pilisszántón az iskolás korosztály tagjai közül jelenleg senki sem visel szlovák eredetű, a szlovák etnikumhoz tartozást kifejező keresztnevet. A korábban divatos keresztnevek (Mária, Katalin, Éva, Margit, Teréz; Mihály, István, Márton, Ferenc stb.) közül ma már csak kivételesen fordul elő egy-egy. Összehasonlításként az 1991/92-es tanévben a lánynevek közül 6 (13%) volt „magyar", 20 (43,5%) keresztény és 20 (43,5%) egyéb eredetű keresztnév *(3. ábra)*.

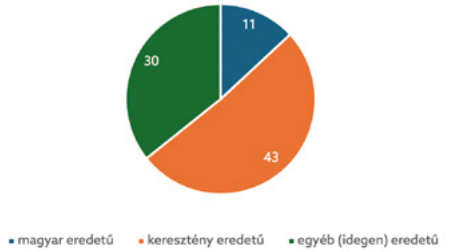

3. ábra: a keresztnevek eredete 1992-ben Pilisszántón nemek szerint

Mivel egy-egy néven többen is osztoztak, a lányok közül 11 (13,1%) viselt „magyar", 43 (51,1%) kapott hagyományos, keresztény, 30 (35,7%) újabb, egyéb eredetű nevet *(5. ábra)*. A fiúk esetében 9 (32%) volt a „magyar", 16 (57%) a keresztény és 3 (11%) az egyéb eredetű nevek aránya *(3. ábra)*. Viszont mivel egy-egy keresztnevet jóval többen viseltek, a gyerekek között így alakult az arány:[26] a fiúk közül 24 (31,2%) „magyar", 45 (58,4%) hagyományos, keresztény eredetű és 8 (10,4%) újabb divatot képviselő, idegen eredetű keresztnevet viselt *(4. ábra)*.

4. ábra: a különböző eredetű keresztnevet viselő fiúk száma és aránya 1992-ben

5. ábra: a különböző eredetű keresztnevet viselő lányok száma és aránya 1992-ben

A névválasztás fontos eleme az identitásnak: a keresztnevek kiválasztása kisebbségi helyzetben segítheti a nemzeti önazonosság megőrzését, de erősítheti a nemzetiség beolvadását is.[27] A határon túli, kisebbségi helyzetben élő magyarság számára fontos a nevek „magyar" eredete, lefordíthatatlansága, hiszen a névválasztás jelzi és megerősíti az etnikai kötődést.[28] Mivel Pilisszántó lakosságának közel negyede kötődik a szlovák nemzetiséghez, a kérdőíveken ezzel kapcsolatos kérdéseket is tettem fel: a család eredetét tekintve régi pilisszántói család, a szülők egyike beköltöző, mindketten beköltözők, szlovák eredetű, magyar eredetű, egyéb nemzetiségi kötődésű. A válaszok közül többet is meg lehetett jelölni. A kérdőíveken az etnikai kötődés kapcsán hat család jelezte szlovák, hét magyar, négy német kötődését. Régi pilisszántói családnak vagy az apa és anya egyikének pilisszántói eredetét harminc esetben, mindkettejük beköltöző voltát huszonegy esetben jelölték meg a szülők. A felmérés szerint a névválasztás szempontjából az etnikai kötődés nem játszik jelentős szerepet, és ez a megállapítás összhangban van azzal, hogy a szlovákság erősen asszimilálódott már a magyarsághoz.

26 Az egyszerűbb számítás kedvéért a két keresztnevet viselőket külön személynek számítom.
27 Szilágyi 2005: 78.
28 Szilágyi 2005; Rancz 2009; Fodor 1999.

A névöröklés több évszázados hagyomány. Főleg az elsőszülött fiúk, kisebb mértékben az elsőszülött lányok vitték tovább szüleik keresztnevét. A felmérés szerint az iskolások körében 77 fiú közül 13-an örökölték édesapjuk nevét (16,8%). Ebből nyolcan első és öten második névként, de azok közül, akik első névként örökölték az apukájuk nevét, ketten a második keresztnevüket használják. Négy-négy olyan gyermek van közöttük, aki biztosan szántói családból, illetve beköltöző családból származik. Az apa nevét öröklő fiúk közül kilencen elsőszülöttek. Ez megfelel az előzetes várakozásnak, miszerint általában az elsőszülött örökli a nevet. A kérdőívek kitöltői között öt olyan fiú van, akinek nemcsak édesapja, hanem az apai nagyapja is ugyanezt a keresztnevet viselte. A gyerekekkel való beszélgetésem során kiderült, hogy több családban is generációk óta viselnek egy-egy férfi vagy női keresztnevet, de ez a hagyomány az ő születésükkel megszűnt. Az 55 lány közül négyen örökölték az édesanya nevét (7,3%), közülük egy első névként, három második névként. Közülük három az elsőszülött lány. A keresztszülők nevét senki sem örökölte. Az eredmények alátámasztják azt a megfigyelést, hogy a névöröklés kiment a divatból, főleg a lányok esetében, ahol nagyobb a névadás szabadsága.

A gyermekek névízlése

A felmérésből azt is megtudhatjuk, milyen neveket szeretnek a mai gyerekek. A kérdőív néhány kérdése a gyerekeknek szólt: tetszik-e nekik a nevük, mi a kedvenc lány- és fiúnevük, saját gyermeküknek milyen nevet választanának szívesen. Az 56-ból 53 gyermeknek tetszik a saját neve (94,64 %), 3 gyermeknek (5,36 %) nem.
Kedvenc lánynévből 34 félét soroltak fel: Alexandra, Alida, Anna, Annabel, Bella, Betti, Boglárka, Borka, Britanni, Cassandra, Dalma, Dorka, Emma, Eszter, Evelin, Gabriella, Léna, Hanna, Hedvig, Ibolya, Kamilla, Laura, Lea, Lili, Liliána, Lilla, Mira, Nadin, Petra, Szandi, Szofi, Virág, Zoé, Zsófi.
Kedvenc fiúneveik (32): Alex, Ádám, Balázs, Barna, Bence, Bende, Benedek, Dániel, Dávid, Dominik, Félix, Gábor, Kornél, Kristóf, János, Joseph, László, Levente, Máté, Mirkó, Olivér, Péter, Roland, Sámuel, Simon, Tamás, Tibor, Zakariás, Zalán, Zente, Zétény, Zsolt.
Kislányuknak a következő neveket adnák szívesen (35): Petra, Dorka, Léna, Mira, Emma, Lili, Lilla, Alida, Alexandra, Andrea, Anna, Bella, Boglárka, Charlotte, Dorka, Emma, Evelin, Fanni, Hanna, Ivett, Kamilla, Kitti, Laura, Lea, Leila, Léna, Lili, Liliána, Lilla, Mira, Nadin, Noémi, Panka, Petra, Réka, Regina, Róza, Szandi, Titanilla, Zoé, Zojsa, Zsófi.
Kisfiuknak ezeket választanák (30): Bernard, Ádám, Ákos, Alex, Ambrus, Antal, Balázs, Barna, Bence, Bende, Bernard, Bernát, Botond, Dániel, Dávid, Gábor, János, Kornél, László, Levente, Márk, Márton, Máté, Milán, Pál, Roland, Sámuel, Tibor, Zalán, Zente, Zétény.
A fiúk közül tízen a saját keresztnevüket adnák kisfiuknak: kérdés, hogy ez a hagyományból vagy a fiúk fantáziátlanságából eredhet? A gyerekek névválasztása természetesen nem a jövőt jelzi, hanem a jelen állapotát tükrözi, de azért mégis utalhat arra, hogyan, milyen szempontok alapján fognak nevet választani a következő generációnak. A felsorolt nevek a jelenlegi fejlődés útját követik. Sok az éppen felfutó, divatos, érdekes, szokatlan hangzású név. A fiúnevek között több a hagyományos, míg a lánynevek között a mainál is kevesebb. Sok név a kortárs csoportból ismerős számukra, megtalálható az iskolások névanyagában is. A testvérek nevei is ott vannak a kedvencek között. A filmélmények, könyvek hatása nem jellemző.

Összegzés

Tanulmányomban Pilisszántó község névdivatját, névadási motivációit vizsgáltam a 21. század elején. Ehhez a Pilisszántói Szlovák Nemzetiségi Általános Iskola tanulóinak névanyagát dolgoztam fel. Megállapítottam, hogy a hagyományos keresztnevek (Mária, Margit, Teréz; Ferenc, Mihály stb.) már elvesztették korábbi jelentőségüket, helyüket a fiúknál kisebb mértékben, a lányoknál szinte teljesen átvették az új hangzású, különleges, ritka keresztnevek. A falu keresztnévanyaga kibővült, átalakult. A névválasztás legfontosabb motivációja a jó hangzás, a tetszés lett. A női nevek között a keresztény eredetű nevek visszaszorultak, az idegen eredetűek kerültek többségbe. A névöröklés a fiúknál is csökkent, a lányok névadásánál, ahol régebben is kevésbé volt fontos, már alig van jelen. Szlovák eredetű nevek nem fordultak elő a vizsgált nevek között, ami pedig fontos kritériuma a nemzetiségi kötődésnek. A szlovák és a magyar vagy német származású családok névadási gyakorlata hasonló. A gyerekek névízlése a jelenlegi, gyorsan változó névdivatot követi.

Hivatkozott irodalom

Bielek–Jároli 2004
Bielek Gábor – Jároli József: *Keresztnévadási szokások a gyulai katolikusok körében a XVIII–XIX. században.* (Gyulai Füzetek 13.) Gyula: 2004.

Fodor 1999
Fodor Katalin: A névdivat változása a moldvai csángóknál. In: *Névtani Értesítő* 21 (1999), 232–235.

Gasparics 1999
Gasparics Gyula: Keresztnévadási szokások változásának vizsgálata a Pest megyei Tök községben. In: *Névtani Értesítő* 21 (1999), 235–239.

Hajdú 1994
Hajdú Mihály: *Magyar tulajdonnevek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

L. Gál–Mali–Szőnyi é.n.
L. Gál Éva – Mali László – Szőnyi József (szerk.): *Pilisszántó*. Falumonográfia. Pilisszántói Önkormányzat.

Muskovics 2018
Muskovics Andrea Anna: A névadás gyakorlata Tárnokon 1826–1875 között. In: *Studia Comitatensia* 36 (2018), 178–207.

Rancz 2009
Rancz Teréz: A névadás motivációi Felső-Háromszéken és a név súlya az identitásjelölő faktorok rendszerében. In: *Névtani Értesítő* 31 (2009), 17–25.

Szilágyi 2005
Szilágyi Anikó: Névadási szokások a rendszerváltás után a kisebbségi és többségi helyzetben lévő magyar anyanyelvű gyermekek körében a rendszerváltás után. In: *Névtani Értesítő* 27 (2005), 78–87.

Források

Magyar Keresztnevek Tára 2010
https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2010 (letöltve: 2020. 12. 06.)

Magyar Keresztnevek Tára 2025
https://magyarnevek.hu/nevek/utonevstatisztika/2025 (letöltve: 2026. 05. 12.)

Magyar Közlöny 2025
https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/740f528317d36e822d6ef927e986b20b4cd80fa2/megtekintes (letöltve: 2026. 05. 14.)

Magyarország Helységnévtára. Pilisszántó
https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=05290 (letöltve: 2021. 02. 28.)

Pilisszántó statisztika
https://kormany.hu/nyilvantartasok/statisztika/lakossagi-szamadatok (letöltve: 2020. 11. 28.)

Földesi Szilvia

Névdivat és névadási szokások Pilisszántón a 21. század elején

Tanulmányomban a Pest megyei Pilisszántó község névdivatját, névadási motivációit vizsgáltam meg. Ehhez a Pilisszántói Szlovák Nemzetiségi Általános Iskola 2005 és 2014 között született tanulóinak névanyagát dolgoztam fel, melyet összevetettem az 1977 és 1984 között született diákok névsorával. A kutatást egy tizennyolc kérdésből álló kérdőív segítségével végeztem, melyet az iskolai naplók adataival egészítettem ki. A következő kérdésekre kerestem a választ: melyek a legkedveltebb keresztnevek a 21. század elején a településen, és ezek megegyeznek-e az országos névdivattal? Milyen szempontok alapján választanak a szülők keresztnevet gyermeküknek? Van-e különbség a régi, szlovák pilisszántói családok és az új betelepülők névadási szokásai között? Tetszik-e a gyerekeknek a nevük, illetve ők milyen neveket tartanak szépnek?
Megállapítottam, hogy a hagyományos keresztnevek már elvesztették korábbi jelentőségüket, helyüket a fiúknál kisebb mértékben, a lányoknál szinte teljesen átvették az új hangzású, különleges, ritka keresztnevek. A falu keresztnévanyaga kibővült, az egyes nevek terheltsége alacsony. A névválasztás legfontosabb motivációja a jó hangzás, a tetszés lett. A női nevek között a keresztény eredetű nevek visszaszorultak, az idegen eredetű, divatos nevek kerültek többségbe. A névöröklés a fiúknál is visszaszorult, a lányok névadásánál, ahol régebben is kevésbé volt fontos, már alig van jelen. Szlovák eredetű nevek nem fordultak elő a vizsgált névanyagban. A szlovák és a magyar vagy egyéb származású betelepülő családok névadási gyakorlata hasonló. A gyerekek névízlése a jelenlegi, gyorsan változó névdivatot követi.

Szilvia Földesi

Naming Trends and Customs in Pilisszántó at the Start of the 21st Century

In my study, I examined the conventions behind, and the motivations for, naming in the village of Pilisszántó in Pest County. To this end, I analysed the list of such pupils at the Slovak Minority Primary School in Pilisszántó who were born between 2005 and 2014, and I compared it with the list of pupils born between 1977 and 1984. The research involved the use of a questionnaire with eighteen questions, which I supplemented with data from the class registers. I sought answers to the following questions: what were the most popular given names in the town at the start of the 21st century, and did these correspond to national naming trends? What are the considerations when parents choose names for their children? Is there a difference between the naming customs of Pilisszántó's old Slovak families and those of the new settlers? Do children like their names, and what names do they consider attractive?
I found that traditional given names had lost their former significance, and had been replaced, to a lesser extent for boys and almost completely for girls, by special, rare, novel-sounding given names. There are now more given names in the village, and the frequency of individual names is low. When choosing a name, parents sought, above all, to find one that sounded pleasing and attractive. Among girls' names, those of Christian origin have become less common, while fashionable names of foreign origin are now in the majority. Fewer boys inherit their father's name, and with girls, in whose case it was less frequent in the past, the custom has all but disappeared. No names of Slovak origin were found among the names examined. The naming practices of Slovak families are similar to those of new settlers, whether Hungarian or of other origin. The children's taste in names reflects the current, swiftly changing trends in naming.

MUSKOVICS ANDREA ANNA

A SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A GAZDÁLKODÁS RENDSZERÉBEN ÉS A MINDENNAPI ÉLETBEN TÁRNOKON

▪ Muskovics Andrea Anna, PhD
néprajzkutató, levéltáros
Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
muskovics.andrea@puspokseg.hu
ORCID: 0009-0004-2641-6722
DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.218-239

Bevezetés[1]

A gazdálkodás, azon belül is a szőlő- és borkultúra kutatása a néprajztudományban kezdetektől fogva központi helyet foglalt el. Gondolhatunk akár az egy-egy lokalitást érintő vizsgálatokra, de ugyanígy az egyes kultúrnövények történetét feldolgozó munkákra vagy eszközmonográfiákra. A gazdálkodás azonban sosem csak a munkát jelentette, sokrétű szerepet töltött be a mindennapi életben is. Az elsődleges cél a termelés, az önellátás biztosítása, az esetleg előállt felesleg áruba bocsátása volt, a gazdálkodás tehát a család fennmaradását, megélhetését biztosította. Mindezek mellett azonban számos hiedelem, közösségi esemény, szokás kapcsolódhatott az egyes művelési ágazatokhoz. Ezek részben abból fakadtak, hogy a természetnek való kiszolgáltatottság miatt az emberek hitüknek megfelelően próbáltak lépéseket tenni a jobb termés érdekében (például határáldások és termények megszentelése, szentelt barkaágak beszúrása a földterület egy sarkába stb.).[2] Emellett kisebb-nagyobb közösséget érintő kalákamunkák és események is kötődhettek ezekhez, gondolhatunk a barátokkal, ismerősökkel közösen végzett kukoricafosztásra vagy az aratást lezáró ünnepségekre, bálokra.[3] A gazdálkodás egyes ágazatai közül azonban kiemelkedett a szőlőművelés, amely a közösség mindennapi életében meghatározó jelentőségű volt.

Tárnok történelmileg nem tartozott egyik borvidékhez sem, de a szőlő a 20. század utolsó harmadáig komoly szereppel bírt. A legtöbben igyekeztek legalább egy kisebb földterülethez hozzájutni, és bár elsősorban önellátásra termeltek, a szőlőművelés sajátos helyet foglalt el a gazdák életében, legfőképp azért, mert az ahhoz kötődő épületek a hétköznapok fontos, bizonyos szempontból nélkülözhetetlen részeivé váltak. Tanulmányomban Tárnok példáján egy adott művelési ágazatnak ezt az összetett szerepét szeretném bemutatni. A komplex szemléletmód lényege, hogy a szőlőművelésre nemcsak munkaként, megélhetési forrásként tekintek, hanem annak mind a gazdák, mind a teljes lakosság életében betöltött funkcióját vizsgálom. Azt a szerepet, amely sokszor a szórakozást, de vész esetén a menedéket, a biztonságot jelentette. Ahhoz, hogy az egyes altémák közötti összefüggések jobban láthatók legyenek, a különböző kérdésköröket nem egymás után, a teljes vizsgálati időszakon végighaladva mutatom be, hanem a szőlőművelés történetébe ágyazom be.[4] Célom emellett, hogy az egyes témák vizsgálata során azon tényezőkre helyezzem a fókuszt, amelyek leginkább jellemzik az adott lokalitást, akár egyedivé is teszik Tárnokot a szőlő- és borkultúra szempontjából.

Tárnok benépesülése és a gazdálkodási rendszer kialakulása

Tárnok kora újkori története a környező települések többségéhez hasonlóan alakult, a török hódoltság alatt elnéptelenedett, így az újrakezdés érdekében a legfontosabb lépés a terület benépesítése volt. Elsőként rácok érkeztek, amelynek ideje a források alapján 1695 júniusa és 1696 szeptembere közé tehető. A rácok tárnoki története rövid időszakot ölel át, ugyanis miután a Rákóczi-szabadságharcban nem vállaltak sorsközösséget a magyarokkal és a kiváltságaik is lejártak, jelentős részük rövid időn belül elhagyta a települést, az itt maradt néhány család pedig asszimilálódott az újonnan érkezettekhez.

Az új lakosok a szlovákok vagy, ahogy a helyi őslakosok magukat nevezik, a tótok voltak.[5] Letelepedésük konkrét dátumhoz nem köthető, az első családok feltehetően az 1710-es évek második felében jelentek meg. Az új népesség azonban nem tudott gyökeret ereszteni, az 1739-ben megjelenő pestis a lakosság számottevő részét elpusztította. Ezt követően azonban az újabb tót ajkú népesség

1 A tanulmány az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport keretében készült.

2 Szent Márk napján búzaszentelő processzió indult valamelyik búzaföldhöz. Itt a pap megáldotta a sarjadó vetést, és elénekelték a Mindenszentek litániáját. A szokás régi hagyományokra nyúlik vissza, már Oravecz Ignác is beszámolt róla az 1818-as *canonica visitatió*ban. Figyelemre méltó szokás volt, hogy az 1810-es évek végén a harangozó a telepes gazdáktól egy kéve gabonát, a szőlősgazdáktól pedig egy icce mustot kapott, hogy a vihar ellen harangozzon. Bednárik 2021: 133, 173.

3 Tárnokon is kalákában végezték a toll- és kukoricafosztást, utóbbihoz udvarlási szokások is tartoztak.

4 A komplex vizsgálatot a források széleskörű felhasználása tette lehetővé. A levéltárban őrzött iratok mellett nagy hangsúlyt fektettem a sajtóanyag áttekintésére és a terepgyűjtésekre. Az egyes iratcsoportok közül kiemelendők a képviselő-testületi jegyzőkönyvek, amelyek több résztémához is hiánypótló adatokat rejtenek (szüret rendje, filoxéra pusztítása stb.), valamint az árvatörvényszéki iratanyag, amely az eszközkészlet-vizsgálatok nélkülözhetetlen forrása.

5 A tót szónak többen tulajdonítanak pejoratív jelentést, egyes szlovák közösségekben sértő is a használata. Tárnokon azonban a kifejezés elfogadott, sőt az őslakosság a mai napig ezt használja, mind a személyekkel, mind a nyelvvel kapcsolatban.

beáramlásának köszönhetően Tárnok társadalma és gazdasági rendszere megszilárdult, és szűk kétszáz éven keresztül viszonylagos folytonosság jellemezte a helyi társadalom és a népi kultúra fejlődését.[6] A település lakói hagyományos gazdálkodó életmódot folytattak, elsősorban önellátásra termeltek, a szántóföldi növények mellett a legtöbb gazda szőlőterülettel is rendelkezett.

A gazdálkodással kapcsolatban a kezdeti időszakból szűkösen állnak rendelkezésünkre források, a korabeli út- és országleírások azonban nagyon jól termő földekről számoltak be. A településről szóló legkorábbi néprajzi leírás Simon Clementnek köszönhetően maradt fenn 1715-ből, aki a következőket írta:

> „[...] bár az emberek éppoly nyomorúságosan vannak öltözve, ahogy laknak, mégis gazdagságban és bőségben élnek, mivel a körülöttük levő vidék földje a legkövérebb fekete humusz, amit valaha is láttam, s a gabona tömött kalászai is mutatják termékenységét; még a tarló füve is olyan, hogy azon kövér gulya nőhet [...]"[7]

Vályi András 1799-ben rövid leírásában szintén Tárnok „gazdag termékenységű" határát emelte ki.[8] Ebből nem tudjuk meg, hogy pontosan milyen növények számára volt kedvező a talaj, de Simon Clement a gabonát említette, és az Illésházyak korából fennmaradt források is azt mutatják, hogy a szőlőtelepítéseket nem kezdték meg azonnal az új lakosok.

Az érdi uradalom 1675-től Illésházy-birtok volt, anyagi nehézségeik miatt azonban a családnak zálogba kellett adnia.[9] A visszaváltásra 1719-ben nyílt lehetősége Illésházy Miklósnak. A terület magába foglalta Érd, Százhalom[10] és Tárnok falvakat, valamint Berki és Diósd pusztákat. A hivatalos átadást megelőzően birtokleírás készült, amelyből kiderül, hogy Tárnok rendelkezett a leggazdagabb határral, elegendő szántóval, réttel és legelővel bírt, de szőlőt még nem ültettek az itt lakók, és robottal, valamint kilenceddel sem tartoztak. Mivel a birtok átvételekor Illésházy Miklós Nagyszarván tartózkodott, így számtartói a végleges jelentést csak 1722-ben készítették el. Ebben fejlesztésekkel kapcsolatos javaslatokat is tettek, illetve részletes adatokat közöltek a lakosság összetételéről. Ezek jól mutatják, hogy az uradalom központi településéhez, Érdhez képest Tárnok nagy elmaradásban volt a szőlőművelést tekintve. Míg Érden 114 jobbágyot és hat zsellért írtak össze, akik közül 107 család rendelkezett szőlővel, addig Tárnokon ötven jobbágy és két zsellér élt, de szőlőhegye nem volt a településnek, és csak két család bérelt ilyen területet Érden.[11]

A lakosság és az uradalom gazdasági viszonyainak felmérését követően Illésházy Miklós 1722-ben urbáriumot adott a három település lakóinak. Ennek értelmében a tárnokiak a következő évtől 120 forint cenzust fizettek, az őszi és tavaszi gabona után pedig kilenceddel tartoztak, továbbá lehetőséget kaptak arra, hogy Berki pusztán saját maguk számára szőlőt telepítsenek.[12]

A források töredékessége miatt pontosan nem tudjuk, hogyan zajlott a szőlők telepítése, de egy 1761-es összeírás már azt tükrözi, hogy a szőlőbirtok a paraszti vagyon állandó része lett Tárnokon is. Berki pusztán összesen 337 kapásnyi területet műveltek a jobbágyok és a zsellérek, a termés után pedig hetedet fizettek.[13] A jobbágyság tagjai között ekkor jelentősebb vagyoni különbségek még nem voltak, a 62 fő közül negyvenen rendelkeztek féltelekkel. Ugyanígy nem voltak szembetűnő eltérések a szőlőterületek méretében sem. A Tárnokon élő 98 családból 81 művelt szőlőt, a legáltalánosabb a 2–4 kapás volt. Zömében vörösbort készítettek, ez a borok hétnyolcadát tette ki.[14]

Az uradalom életében jelentős változást hozott, hogy visszakerült tulajdonosához. A robot bevezetésével növekedett a művelésbe vont területek aránya, megkezdődtek az építkezések, az 1720-as években a gabona mennyisége négyszeresére

6 A rácok és a tótok tárnoki betelepülésével kapcsolatban lásd: Bádi 2023: 38–41.
7 Gömöri 1994: 99–100.
8 Vályi 1799: III, 465.
9 Az érdi uradalom Illésházy-korszakkal kapcsolatos gazdaságtörténetét Dóka Klára írta meg. Dóka 2002.
10 1735-ben elkerült az uradalomtól. Dóka 2002: 33.
11 Dóka 2002: 14–17.
12 Dóka 2002: 23. A középkori Berki település területén lévő pusztát a 19. század második felében osztották fel Érd és Tárnok között. A ma Szőlőhegyként ismert terület ekkor lett Tárnok része. Bővebben lásd: Ábel 2023: 484–485.
13 A puszta az uradalomhoz tartozott. A földek egy része a földesúr saját kezelésében volt, de a jobbágyok is egyre nagyobb területeket műveltek. Berki pusztán folyamatosan növekedett az erdő is, 1773-tól pedig bérelt szántókról is lehet a forrásokban olvasni. Az érdi uradalom szőlőhegyei közül itt volt a legmagasabb a szőlők után fizetendő járandóság. A diósdi termék után nyolcadot fizettek, az érdi szőlőhegyen termelők pedig kilencedet adtak. Eltérés mutatkozott a termesztett fajták között is. Míg Érden kizárólag vörösbort, addig Berki és Diósd pusztákon fehérbort is készítettek. Dóka 2002: 64, 119.
14 Dóka 2002: 38–41, 45.

növekedett, de ugyanígy emelkedett a bevétel a bor esetében is.[15] Bár az uradalmat 1731-től 1754-ig ismét zálogba adták, ez nem akasztotta meg a fejlődést.

A falvak újranépesülése utáni első évtizedek legfontosabb feladata az uradalom működésének megszilárdítása, a jobbágyság helyzetének rendezése, az adók rögzítése és kivetése volt. Kialakultak a gazdálkodás azon keretei, amelyek közt az egyes települések a későbbi évtizedekben tovább tudtak fejlődni. A viszonyok lefektetésében nagy jelentőséggel bírt a Mária Terézia-féle 1767-es úrbéri rendelet, amely szabályozta a jobbágyok és a földesúr viszonyát.[16]

Az Illésházy-uradalom virágkora az 1770-es évektől a 19. század elejéig tartott. A gazdálkodás egyre differenciáltabbá vált, nőtt az uradalmi szőlő területe, de emelkedtek az úrbéres jövedelmek is. Az 1770-es évek elején az éves bevételnek már az egyharmada a borból származott, és ez jóval stabilabb értékeket mutatott, mint a gabona. A későbbi évektől egészen a századfordulóig a legfontosabb jövedelmi forrássá vált, onnantól kezdve azonban egyre inkább az állattartás, azon belül is a juhászat lett a vezető ágazat. Fokozatosan nőtt a lakosság száma, ezáltal a cenzus és a robot mennyisége, ami lehetővé tette további területek művelésbe vonását. Mindez azonban azt is jelentette, hogy a jobbágyok egy része elszegényedett, járandóságával adós maradt, és idővel a robot teljesítése is egyre nagyobb gondot okozott. Mindezek következtében a századfordulón a fejlődés elakadt, így az Illésházyak utolsó negyed évszázada már egy stagnáló időszakot mutatott.[17]

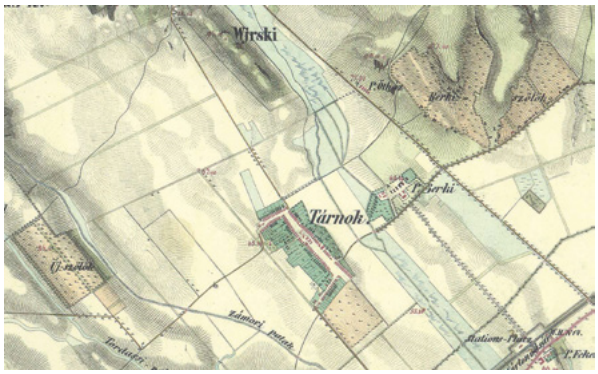
A szőlőművelés felvirágzása

Tárnok történetében fontos évszámot jelent 1828, amikor is a birtokot Illésházy Istvántól Batthyány Fülöp vásárolta meg, és ennek során ismét megtörtént a javak számbavétele. A település határában lévő földek szántókból, rétekből és legelőkből álltak, a szőlők viszont továbbra is Berki pusztához tartoztak. Az allodiális részek között az „uj-hegyben" írtak össze mintegy harminc kapásnyi területet, a „Szőllő hegy"-ként megnevezett résszel kapcsolatban pedig ezt olvashatjuk:

> „Ezen pusztában fekvő szőllő hegyben a' fő Méltóságu Uraságnak a' termésböl egy heted rész adatik törkölyös mustban, mellyet a' midőn ottan öszve szedettetik régi szokás szerint a' Tárnokiak a'kik tudni illik a szőllőket birják, lajtokba az Érdi Présházhoz bészálitják, közönségesen be szokott jönni ezen Promontoriumból 500 akóig való törkölyös Must, mellyből lészen 300 akóig való szinbor [...]"[18]

Az összeírásban a szőlősgazdákat név szerint felsorolták, az összesen négy részből álló Szőlőheggyel kapcsolatban egy 285 fős listát állítottak össze. Ekkor – szintén ezen forrás alapján – Tárnokon 86 telkes jobbágy, 75 házas zsellér és 36 házatlan zsellér élt.[19] A szőlőbirtokosok nagyobb száma egyrészt azzal magyarázható, hogy egyes gazdák több, egymástól különálló szőlőterülettel is rendelkeztek, másrészt nők is fel vannak tüntetve, akik a jobbágyok és zsellérek névjegyzékében nem szerepelnek. Továbbá feltételezhető, hogy kisebb számban Tárnokon élő, más jogállású személyek (esetleg iparosok, zsidó lakosok) vagy más települések gazdái is birtokoltak szőlőt Berki pusztán. Egyértelműen látszik azonban, hogy ebben az időszakban a jobbágyság és a zsellérség tagjai is arra törekedtek, hogy kisebb-nagyobb szőlővel rendelkezzenek. A telkes jobbágyok közel 80, a házas zselléreknek megközelítően 70%-a művelt szőlőt, de még a házatlan zsellérek 45%-ának is sikerült területet szereznie.[20] Ennek hátterében a szőlők eltérő jogállása állhatott: mivel azok nem tartoztak az úrbéres telkek közé, sokszor szabadon lehetett adni-venni, így a zsellérek is arra törekedtek, hogy valamilyen méretű földterülethez hozzájussanak. A művelési ág erősödésére utalt Fényes Elek is országleírásaiban, aki már 1836-ban és 1851-ben is kimondottan nagy szőlőhegyről számolt be,[21] pedig igazán jelentős területi növekedés csak a későbbi években kezdődött. Ebben az 1853-ban lezajlott tagosításnak lehetett szerepe, a földek

15 Dóka 2002: 26–29.
16 Tárnok urbáriumát lásd: MNL FML IV.1.e.
17 Dóka 2002: 58–102.
18 MNL FML IV.155.c. Érd 1–6. No.27. 44.
19 A Tárnokkal kapcsolatos részt lásd: MNL FML IV.155.c. Érd 1–6. No.27. 32–48.
20 20Az arányok kiszámításánál az egyértelműen beazonosítható személyeket vettem figyelembe. Fontos megjegyezni, hogy nem egy esetben a vezetéknév egyezik, csak a keresztnévben van eltérés a két listán szereplők között. Kérdés, hogy elírásról van-e szó. Amennyiben igen, akkor ezek az arányok még magasabbak.
21 Fényes 1836: I, 100; Fényes 1851: IV, 183.

1. térkép: a második katonai felmérés 1859-ből. Új-szőlők néven látható a *Prezvrh* területén létrehozott ültetvény, a lakott rész mellett pedig az *odlúk*i szőlő. A legrégebbi szőlőterület a településtől távolabb, Berki pusztán lett kialakítva még a 18. század második harmadában
(HM HIM HT B.IX.a. 1124. XXXI-51)

szétválasztása szabadabb lehetőséget engedett újabb szőlőterületek kialakításához.[22] 1854-ben ültették be a *Prezvrh*-nek nevezett határrész 112 holdját, ez a „község földjébe ültetett szőlőhegy" volt, majd 1859-ben „egyes telkes gazdák birtokán" további 18 hold és 400 négyszögöl nagyságú ültetvényt hoztak létre. Ugyanebben az évben a *Gerzelez* nevű határrész harminc holdján ültettek a telkes gazdák saját területükön szőlőt, *Odlúk*ban a volt jobbágyföldekből lett kihasítva 37 hold szőlő számára, a lakott terület mellett fekvő *Izvor* egy részét pedig 1859-ben és 1860-ban ültették be szőlőkkel *(1. térkép)*.[23] Erre az intenzív telepítési hullámra máshol is felfigyeltek, ahogy erről a *Vasárnapi Ujság* egyik 1862-es számában olvashatunk:

> „A tárnoki határnak dús, termékeny földje van, s különösen jó bortermő szőlei, a miért is a lakók telkeiket most majdnem kizárólag szőlővel ültették be, annyira, hogy több birtokos gazda akad, a kinek egész telke csupa szőlő."

A szerző rövid cikkét azzal zárta, hogy ezt a példát már másutt, például Kajászószentpéteren is elkezdték követni. A beszámoló azért is figyelemre méltó, mert egy, a történelmi borvidékekhez hivatalosan sosem tartozó települést állítottak mintának, és maga a cikk szerzője is meglepődött azon, hogy egy olyan területen, ahol kiváló földek álltak rendelkezésre búzatermesztésre, ilyen mértékű szőlőtelepítésekbe kezdtek:

> „[...] mindenesetre sajátságos, hogy Fehérmegye azon részében, hol az ország legjobb buzája terem, mely a bánságival s bácskaival a versenyt nemcsak megállja, de meg is nyeri, hogy ott [...] a szölöt a buzánál többre kezdik becsülni."[24]

Hogy a leírásban mennyi a túlzás, azt nehéz megállapítani, ahogy azzal kapcsolatban sem sikerült adatokat találni, hogy milyen céllal kezdtek a gazdák ilyen mértékű telepítésekbe. Ez annak fényében még nehezebben érthető, hogy a fennmaradt adatok szerint a minőség bőven hagyott maga után kívánni valót. 1866-ban jegyzőkönyv készült a tárnoki földek osztályokba sorolásáról, mely során a szőlőket két kategóriába osztották.[25] Az első osztálybeli szőlők „kevéssé délnyugatra hajló lapályos fekvéssel", kavicsos, sárga agyagú földdel bírtak, és középszerű asztali bort adtak. A második osztályba tartozók ezzel szemben hegyes-völgyes, szürke, kavicsos, homokos földű részen feküdtek, és szintén középszerű asztali bort termettek. Mint írták, ezek még a „reájok fordított munkát sem fizetik meg".[26]

Az 1860-as évekre a tagosításokkal, Berki puszta egy részének Tárnokhoz történő csatolásával, valamint az új szőlőterületek kialakításával a határ elrendezése nagyrészt végleges formát kapott. Pénzes Ferenc 1873-ban megjelent munkájában Fejér vármegyét fa-, bor- és gabonatermő vidékre osztotta, és Tárnokot – némiképp talán meglepő módon – a borvidékhez sorolta. A földek megoszlása 1869-ben[27] a következőképpen alakult:

22 Az 1848. április 11-én szentesített áprilisi törvények felszámolták a rendi kiváltságokat, felszabadították a jobbágyságot: rendelkeztek a jobbágyi szolgáltatások eltörléséről, a volt jobbágyok birtokba vehették az általuk addig használt úrbéres földeket. A területek szétosztása körül azonban heves viták alakultak ki, különösen az úrbéres állományba nem tartozó földek (például a szőlők) körül. Tárnokon a tagosítás 1853-ban, dűlős formában zajlott le, azaz a gazdák parcelláit dűlőnként vonták össze. A tagosításnak megfelelően a volt jobbágyok kezére került részeket I., II. és III. dűlőre (Jobbágyi I. vető-dűlő, Jobbágyi II. vető-dűlő és Jobbágyi III. vető-dűlő) osztották.

23 Pesty Frigyes 1864-ben küldte ki helynévgyűjtéséhez a kérdőíveket. Tárnokról Muskovits István bíró neve alatt küldték vissza a válaszokat. Párniczky 1977: 285–286.

24 Pethe ő 1862: 547.

25 Ennek alapját az adta, hogy Berki puszta egyes részeit Tárnokhoz csatolták.

26 MNL FML XV.2.c. *Jegyzőkőnyv a' mivelési agak meghatározásárol*, 1866. Az egykori uradalomhoz tartozó szőlőterületeken a minőség nem volt egységes, Berki puszta szőlői gyengébb termést adtak az érdieknél. 1867-ben a tárnoki első osztályú szőlőket az érdi másodosztályúakhoz hasonlították, míg a tárnoki másodosztályúakat az ottani harmadosztályhoz. A legfőbb kritika a gyenge bor és a sűrű tőkeállás volt. MNL FML XV.2.c. *Föld-termési táblázata Tárnok adóközségnek*, 1867.

27 Pénzes 1873: 74–75. Az egyes források eltérő terület-mértékegységeket használtak. Minden esetben először a forrásban szereplő formát adom meg, de az egységesség miatt kataszteri holdban is közlöm az értékeket.

terület	magyar hold	kataszteri hold
szántó	3405	2553,75
rét	259	194,25
legelő	558	418,5
szőlő	256	192
belsőség	70	52,5
egyéb	49	36,75
összesen	4597	3447,75

A szántóföld az összes terület 74, a szőlő 5,7%-át tette ki. A szőlőművelés fellendülését mutatja, hogy 1875-re ezek az értékek 70, illetve közel 10%-ra változtak.[28] A szőlősgazdák száma is magas volt: Keleti Károly 1875-ben, amikor a lakosság száma 1800 fő körül alakult, 516 szőlőbirtokost említett, tehát a gazdák többsége rendelkezett szőlőterülettel.[29] A szőlők termőképessé válásával folyamatosan emelkedett az előállított bormennyiség is, 1873-ban már közel nyolcezer hektolitert termeltek a gazdák, amelynek megközelítően 85%-a fehérbor volt.[30] A minőségi problémák ellenére tehát a szőlőművelés fontos részét képezte a gazdálkodásnak, jelentőségét, nélkülözhetetlenségét pedig egyértelműen megmutatta később a filoxéra: a jövedelem kiesése jelentősen kihatott a családok életére.[31]

A mészkőbe vájt szőlőfeldolgozó és bortároló épületek kialakulása, valamint típusaik

A szőlőművelés fejlődése, az egyre nagyobb mennyiségben előállított bor szükségessé tette, hogy a szőlő feldolgozására, illetve a bor tárolására megfelelő építményeket alakítsanak ki. A közeli Buda környéki községek többségében a településen belüli pincesor vagy a település szélén lévő „pincefalu" a jellemző, a kevés lyukpince mellett pedig zömében présházas lyukpincéket látni.[32] Tárnokon ezzel szemben a borospincéket a több kilométerre lévő Szőlőhegyen alakították ki, és mind építési módjukat, mind típusukat tekintve jelentősen eltérnek az előbb említett régió szőlőfeldolgozó és bortároló épületeitől. Tárnokon általában a feldolgozás és a tárolás is a földfelszín alatt zajlott. A másik lényeges különbség, hogy míg a Buda környéki településeken általában lösz-agyagos talajba fúrták a pincéket, itt mészkőbe vájt helyiségeket alakítottak ki. Mindezek miatt a tárnoki pincetípusok sajátos helyet foglalnak el egy szélesebb körre kiterjedő tipizálási rendszerben, a belterülettől távoli fekvés pedig jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az épületek a közösségi élet fontos színtereivé váljanak.

A kutatónak nincsen könnyű dolga, ha a tárnoki pincék kialakításának idejét vizsgálja, a korabeli térképek ugyanis a föld felszíne alatt lévő épületeket nem jelölték, építési engedélyre pedig nem volt szükség.[33] A néhány szórványos adatból, valamint az épületeken fennmaradt évszámokból azonban bizonyos következtetések, megállapítások tehetők. Egy 1783-as térképen,[34] amely Érdet és környékét ábrázolja, az látható, hogy a ma Szőlőhegynek nevezett részen már több feltehetően bortároló építményt alakítottak ki.[35] Ezt követően az épületek száma, ha lassan is, de folyamatosan növekedett. Ezt támasztja alá egy 1836-os leírás is, amelyben ezt olvashatjuk: „[...] a' dombon pedig a' szép szőllők helyezvék, sok kunyhóval 's présházzal."[36] Az 1859-es második

28 Bodor é. n.: 56.
29 Keleti 1875: 301.
30 1873-ban a megtermett 7965 hektoliter borból 6721 volt a fehér, 1244 pedig a vörös. *Szőlőtermelés községsoros adatok* 1986: 133.
31 Röviden érdemes kitekinteni a környező településekre is, megvizsgálni azt, hogy ott milyen arányban volt jelen a szőlő. 1875-ben Érden 4,8, Perbálon 5,2, Bián 8, Torbágyon 10,3%-a volt a határnak szőlővel beültetve. Mindezek azt mutatják, hogy a tárnoki közel 10%-os arány jelentősnek számított, csak a Budai borvidék legnevesebb szőlőtermesztő településein volt nagyobb mértékű ez az arány, például Törökbálinton vagy Budakeszin, ha ez utóbbinál nem számítjuk az erdőket. Külön meg kell említeni Diósdot, ahol a vizsgált évben ez az arány 62,4%-ot tett ki. Ez annak volt köszönhető, hogy az Illésházy-uradalomhoz tartozó Diósd puszta jelentős részét a 18. századtól szőlővel ültették be, nagyobb mértékű benépesülése pedig később kezdődött, mint az említett településeknek. Itt azonban a filoxéra után drasztikusan átalakult a művelési ágazatok aránya, a szőlők jelentős részét nem telepítették újra, hanem szántókká alakították. Bodor é. n.: 37, 55–57, 76–78.
32 Ezzel kapcsolatban részletesen lásd: Muskovics 2019a: 81–94, 113–117.
33 A tárnoki pinceépítkezéssel kapcsolatban részletesen lásd: Muskovics 2023: 362–370.
34 OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár TF 4. A Tárnokkal kapcsolatos első katonai felmérés is 1783-ban készült el, ez azonban jóval sematikusabb képet ad a határról, mint az említett uradalmi térkép. HM HIM HT B.IX.a. 1116. XIII–XXI.
35 Az 1760-as években az uradalom már több pincével rendelkezett, a források szerint jelentős összegeket fordítottak ezek fenntartására. A Diósd pusztán szőlőket bérlőkkel kapcsolatban tudni lehet, hogy a föld használatáért fizetett *terragium*on kívül a pincék használatáért is fizettek bérleti díjat a földesúrnak, és ezen a területen présházak is voltak. Berki pusztán pincéket nem említenek konkrétan a források, de lehetséges, hogy ebben az időben már itt is kialakították az első ilyen épületeket. Dóka 2002: 51, 60, 64, 75.
36 N. D. 1832: 269.

katonai felmérés csak sematikus képet ad,[37] de a fennmaradt zárókövek és egyéb bevésések is egyértelműen az épületek számának növekedését mutatják. Ezt az állapotot szemléletesen mutatja az 1884-es kataszteri térkép is, amely a Nagylegelő alatti részen már jó pár épületet ábrázol *(2. térkép)*.[38] Ismét hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a térképek csak a felszín feletti épületeket mutatják, a föld mélyében kialakított pincéket nem. Ebből, valamint a fentebb idézett 1832-es leírásból arra lehet következtetni, hogy a 19. század utolsó harmadában a présházak száma magasabb volt, mint amennyit ma ismerünk, azt viszont nem tudni, hogy mennyi pince létezett. A töredékes adatok ellenére is megállapítható azonban, hogy az épületek kialakítása, számuknak a növekedése párhuzamba állítható a szőlőművelés jelentőségével. A művelési ágazat fellendülésével együtt járt a pincék iránti egyre nagyobb igény, így az építkezések legintenzívebb szakaszai egybeestek a szőlők területi növekedésével.

2. térkép: a folyamatosan átrajzolt 1884-es kataszteri térképen jól láthatók a szorosan egymás mellé rajzolt pincehelyek (HAH TKSz)

A pincék engedélyeztetéséről nincsenek adatok, feltehetően mindenki szabadon kezdhette meg a kő kitermelését, ha arra megfelelő területet talált. A pincék méretét sem határozták meg, csupán arra kellett figyelni, hogy a szomszédhoz véletlenül se törjenek át. A pincéjét többnyire mindenki maga építette, különösebb szakértelmet nem kívánt ez a munka. A kőfejtést télen végezték, amikor a földekre nem kellett járni. Aki valami oknál fogva nem tudta elvégezni a munkát, az helyi lakosokat kért fel, akik bérfejtést vállaltak. Ők általában a kőért cserébe dolgoztak, tehát például minden tizedik kő a gazdáé maradt, a többit a fejtő kapta bérként.

1. kép: az épület nélküli pincék előtt nyitott gádort alakítottak ki (fotó: Muskovics Andrea Anna, 2026)

A kőbányászat rendkívül kemény munka volt, melynek során speciális, kovácsok által készített eszközöket használtak.[39] Először a pincéhez levezető lépcsőt kellett kialakítani (pincegádor), hogy a bortároló rész kellő mélységben legyen *(1. kép)*. Ennek elkészülte után simára faragták a falat, majd *ricóká*val (kőcsákány)[40] megkezdték a fejtést. Ez keskenyebb volt a normál csákánynál. Az éles, lapos, vésőszerű fejjel ellátott szerszámmal körülbelül egy méter mélyen és tíz centiméter szélesen körbevágták a leszakításra kijelölt tömböt. Ezután a vájatokba körülbelül ötven centiméter hosszú vas- vagy faékeket vertek be, amik segítették a tömb leszakítását. Körülbelül egy köbméteres, közel kéttonnás darabokat szakítottak le. A kőtömböket vagy a törmelékanyagon át csúsztatták ki, vagy egy fúrt aknán keresztül húzták ki a pince tetejére. Ez utóbbi esetben két ember által hajtható emelőszerkezetet készítettek, amire drótkötelet erősítettek. Sokszor ezeket a nagyobb tömböket még lent a kétfogantyús keresztvágó fűrésszel szabványméretűre darabolták fel (körülbelül 40 × 30 × 20 cm). A köveket kétélű kőbaltával faragták meg, majd kőgyaluval finoman lecsiszolták a felületüket.

37 HM HIM HT B.IX.a. 1124. XXXI-51.
38 A térképet lásd: HAH TKSz Kataszteri térkép, 1884.
39 A gazdák elsődleges célja a megfelelő bortároló helyek kialakítása volt, kőbányászattal csak néhány család foglalkozott. Az igazán nagy méretű termelés az egykori uradalmi kőbányában zajlott.
40 A visszaemlékezésekben a régi kőfejtő eszközök tót nevei már csak homályosan élnek, egyedül a *ricóká*ra emlékezett valamennyi adatközlő. A többi szerszám régi elnevezésével kapcsolatban csak egy-egy adatot sikerült gyűjteni: *kamenná pilka* (kőfűrész), *kamenná szekera* vagy *steinhok* (kőbalta), *hoblík* vagy *skrvács* (kőgyalu), *vinkli* (derékszög kijelöléséhez használt eszköz).

Tárnokon a borospincék elhelyezkedését tekintve rendkívül homogén képpel találkozunk, az épületek minden esetben a Szőlőhegyen kaptak helyet. Ezek többnyire összefüggő sorokat alkotva, a dombtető közelében fekszenek. Az adott parcellák végében jóval ritkábban alakítottak ki ilyen funkciójú épületeket, csak akkor, ha ahhoz megfelelő volt a domboldal. Viszonylag egységes formavilág figyelhető meg a pincék típusát tekintve is, amelyek sajátos helyet foglalnak el nemcsak a Buda környéki, hanem az egész északkelet-dunántúli régió szőlőfeldolgozó és bortároló épületei sorában. Ennek oka, hogy a mészkőbe vájt pincék sokszor kéthelyiségesek, azaz, bár építészeti szempontból a lyukpincék közé sorolhatók, tehát felszín feletti épület általában nem tartozik hozzájuk, funkció szempontjából mégis a présházas lyukpincékkel egyeznek meg, azaz a feldolgozás és a tárolás helyszíne elkülönül egymástól.

2. kép: a ma látható felmenő falú présházak az úttal párhuzamosan állnak, kivételt az egykori uradalmi épület jelent, amely azonban méretében is kiemelkedik (fotó: Muskovics Andrea Anna, 2026)

A tárnoki pincék többnyire egy, kettő vagy három részből állnak. A legkisebb lyukpincék egyterűek, a bornak és a szüreti eszközöknek is helyet adva. Bortárolás szempontjából az egyrészes pince nem kedvező. A jó pincében ugyanis a külsőhöz képest fordított a levegő hőmérséklete (vagyis nyáron hűvös van, télen enyhébb a hőfok), azonban az egyrészes pince ajtaja a szabadba nyílik, ezért nehéz a megfelelő hőmérsékletet biztosítani. Tárnokon ezt azzal próbálták kivédeni, hogy a pincékhez egy nyitott gádor, lejárat vezetett le, így a meleg levegő nem tudott közvetlenül beáramlani. Bortárolási és munkavégzési szempontból a kétrészes pince praktikusabb, ilyenkor a feldolgozó rész van elöl, az nyílik a szabadba, a bortároló pedig egy-két lépcsővel még az első résznél is mélyebben található, így nem szökik ki olyan gyorsan a pince mélyéről a levegő. A pincéket bővíthették még egy kisebb helyiséggel, az *izbicská*val (kisszoba) is. Berendezésük rendkívül egyszerű volt. Kecskelábú vagy régi konyhai asztalt tettek be padokkal, esetleg egy *kaszenká*t (beépített szekrényt), amiben a kisebb dolgokat (poharakat, gyertyát) tartották. A világítást petróleumlámpa biztosította. Ezeket a kisszobákat öntött vaskályhákkal fűtötték. Hangulatos helyszínt szolgáltattak borozgatásoknak, kártyázásoknak.

3. kép: boltozott présházas lyukpince (fotó: Muskovics Andrea Anna, 2026)

A környező, magyarok és németek által lakott településekre oly jellemző felmenő falú vagy boltozott présházas lyukpincék itt kisebb számban voltak jelen, a föld alatti bortárolókat ritkán bővítették nyeregtetős épülettel, amelynek hátoldalát a domboldalhoz támasztották, a falait pedig a kibányászott kövekből építették meg *(2. kép)*.[41] Ezek az épületek többnyire két részből álltak, egy kisszobát is leválasztottak bennük. A présházas lyukpincéknek valamivel gyakoribb formája Tárnokon a boltozott présházzal rendelkező lyukpince, ami több Buda-vidéki településen (például Pátyon és Perbálon) általános formának tekinthető *(3. kép)*. Ennek lényege, hogy a bortároló elé nem egy rendes házat építettek, hanem felboltozták az épületet, majd földet hordtak rá. Fontos különbség azonban, hogy míg Buda-vidéken a feldolgozóteret a domboldalba fúrt pince

[41] Erről a formáról olvashatunk egy 1885-ös árverésben: „borház, kis szoba, és alatta levő kőbe vágott borospincze". *Budapesti Közlöny,* 1885. 05. 31., 7.

elé húzták fel, azaz a pince lejárata az épület hátsó falán nyílik, addig Tárnokon a boltozott présházak nem közvetlenül a pince bejárata elé épültek, hanem a pincék szabadban kialakított lejárata, a gádor fölé.[42]

A pinceépítkezés nemcsak a szőlőművelés történetével állt szoros kapcsolatban, hanem a népi kultúra egyéb területeire is hatással volt. A 19. század második felével kapcsolatban nincsenek pontos adataink, de valószínűsíthető, hogy miután már nagyobb számban voltak ilyen épületek, kialakult a közösségi életben betöltött szerepük: a gazdák a munkák során, illetve azoktól függetlenül is összeültek borozni, beszélgetni. A pinceépítkezés a kőbányászat révén a település népi építkezésére is hatással volt. A kő megjelent a lakóházak építésénél, ma is láthatók a faragott kerítésoszlopok szép példányai, de felhasználhatták ezeket kővályúkhoz, sírkövekhez is, boltozták velük az udvari pincéket és a *sztugyenká*kat.[43]

A filoxéra és következményei

A filoxéra az egész magyarországi szőlőművelést drámai fordulóponthoz juttatta,[44] Tárnokot 1884-ben érte el.[45] Ez korai megjelenésnek tekinthető a vármegyében, ugyanis Sárközy Aurél Fejér vármegyei alispán 1885-ös jelentésében még „csak" húsz településen jelezte a vészt, ami miatt a szőlőket zár alá helyezték. A kártevő gyors terjedését mutatja azonban, hogy egy évvel később 34 község volt érintett, 1887-ben pedig már alig volt a vármegyében olyan szőlőterület, „mely ezen rovar által meg ne lenne támadva". Ekkor 58 település volt zár alatt.[46] Hasonlóan azonban más vidékekhez, az első megjelenést követően még bizonyos időnek el kellett telnie ahhoz, hogy a tényleges pusztítást látni lehessen. Szintén nem tárnoki sajátosság, hogy a szőlősgazdák egy része szkeptikusan állt az eseményekhez: vagy nem tudták időben felmérni a veszély súlyát, vagy pedig beletörődve várták ültetvényeik pusztulását, nem bízva a szakemberek javaslataiban.

A pusztítás mértékéről, következményeiről először 1886-ban olvashatunk, ekkorra már problémák jelentkeztek a bor eladása körül, mivel

> „a tárnoki bornak hire annyira elromlott, hogy a termelő majd alig birja egész évi fáradtságának gyűmölcsét eladni, 's azt is csak olcsó pénzért értékesítheti".[47]

Mindettől függetlenül azonban a vész megjelenését követő első években a mennyiségi visszaesés még nem volt jelentős. 1886-ban Érden és Tárnokon, mivel virágzáskor nem volt eső, olyan óriási termés volt, hogy a gazdák szüretkor edényzavarban voltak.[48] Két évvel később viszont már kijelentették, hogy a filoxéra miatt a tárnoki szőlő annyira pusztul, hogy mentésére még csak gondolni sem lehet.[49] A jegyző ekkor javasolta egy szőlőiskola létrehozását, ahol amerikai szőlővesszőket termesztenének, így a lakosságnak lehetősége lenne arra, hogy olcsón jusson vesszőkhöz. A jelenlévők közül azonban többen ellenezték a felvetést, mondván, az amerikai vesszők sem állnak ellent a filoxérának, így ez felesleges kiadásokat jelentene. A szőlőhöz való ragaszkodást, annak gazdálkodásban nélkülözhetetlen szerepét azonban jól mutatja, hogy októberben – függetlenül attól, hogy a vezetőség nem bízott a sikerben – a gazdák kérésére arról határoztak, hogy akiknek a II. és a III. dűlőben szőlőtelepítésre alkalmas földjük van, azok szőlőket ültethetnek,

42 Felmerül a kérdés, hogy ezek eleve így épültek, vagy utólagos kialakítás eredményeképpen jöttek-e létre. Utóbbi mellett szólhat, hogy több esetben ezekhez is kétrészes pincék tartoznak.

43 Szó szerinti fordításban: kutacska. A kertek végében ásott és időnként kiépített kis gödör, amelyben megjelent a belvíz, és locsolásra használták.

44 A filoxéra – magyarul szőlőgyökértetű – először 1865-ben, Franciaországban jelent meg. Magyarországon 1875-ben a Torontál vármegyei Pancsován fedezték fel. A filoxéra történetéről lásd: Beck 2005; Csoma 2015: 131–222.

45 „Fehérmegye vaáli járásába kebelezett Tárnok községben a phylloxera jelenléte constatáltatván: a földmivelés-, ipar és kereskedelemügyi m. kir. minister f. évi 26,875. sz. alatt kelt rendeletével nevezett község összes szőlőterületei, valamint az olyan kertek, melyekben esetleg egyes szőlőtők állanak, zár alá helyeztettek. E rendelet értelmében a zár alá helyezett összes szőlőterületről gyökeres vagy gyökértelen szőlővessző, szőlőnövény és átalában a szőlőtő minden egyéb alkatrésze (a szőlőfürt kivételével), továbbá bármilyen fa- vagy cserjenemü ültetvény, használt duczok és szőlőkarók s szőlőlevélbe csomagolt tárgyak kivitele s ugy ezen tárgyaknak egyik szőlőből a másikba való átvitele is tiltatik." *Budapesti Közlöny,* 1884. 06. 24., 3; Pár nappal később, július 4-én a képviselő-testületi ülésen is napirendre került a filoxéra, amikor felolvasták az alispán 6780. számú hirdetményét ezzel kapcsolatban. MNL PML V.1137.C.a. 1884. 07. 04., 35.

46 Erdős 1998: 118, 132, 151–152.

47 MNL PML V.1137.C.a. 1886. 09. 10., 62 v.

48 Molnár 1886: 173.

49 „[…] a szőlők minden felé a legnagyobb mértékben pusztulnak a fylloxera által, a nélkül hogy mentésre csak gondolni is lehetne." MNL PML V.1137.C.a. 1888. 07. 14., 81.

„ne hogy a szőlőből teljeséggel kipusztuljanak, 's a bortermellés végleg megszűnjék, holott, a bortermelés az egyedüli forrás melyből a lakosság meg élhet, miután a gabona neműek oly alacsony árban vannak, hogy a gabona termelés egyedül, – a legszükségesebbeket is alig adja meg".[50]

A testület annyi kikötést tett, hogy a szőlőket nem szabad szétszórva ültetni, hanem úgy kell, hogy azok szőlőhegyet alkossanak. Lauturner Ignác jegyző a küzdelmet nem adta fel, 1890-ben újból javasolta a szőlőiskola létrehozását. A testület azonban továbbra is elzárkózott, bár a gazdáknak engedélyezte, hogy amerikai vesszőket ültessenek.[51] 1890 végére már oly nagymértékű volt a pusztulás, hogy döntést hoztak a segédjegyzői állás megszüntetéséről, mert a községnek a filoxéra következtében jelentősen csökkent a jövedelme.[52] Részben a filoxéra pusztítására hivatkoztak akkor is, amikor nem engedélyezték a második mészárszék felállítását, mert bár hat év alatt a lakosság száma több mint száz fővel emelkedett, de a filoxéra „a közönség összes szőllejét, és ezzel fö jövedelmi forrását tönkre tette".[53]

A források hiánya miatt a filoxéra tárnoki pusztítását és az újrakezdés felé tett lépéseket pontosan nem ismerjük. Amit biztosan tudni, hogy a védekezési formák közül elterjedt a szénkénegezés, és 1893-ra létrehozták az amerikai szőlővessző-iskolát, ami után intenzív telepítési hullám kezdődött. Mindez problémát jelentett, ugyanis a határ különböző pontjain, szétszórva kezdtek szőlő ültetésébe, így még ugyanezen évben elrendelték, hogy először csak az Öreghegyen és *Prezvrh*-ben szabad szőlőt ültetni.[54] A *Borászati Lapok* 1898-ban így írt a tárnoki viszonyokról:

„Uj ültetések szénkéneg alá történtek és amerikai alanyok ojtásra. A köznép okszerűen miveli szőleit, bár az amerikai alanyokkal való mivelés még többeknek ad gondot."[55]

Ezt a folyamatot alátámasztják a statisztikai adatok is. 1875-ben 332 kataszteri holdon műveltek szőlőt. A pusztítás következtében húsz év alatt egészen minimálisra, 39 kataszteri holdra csökkent vissza a terület, a védekezéseknek és helyreállításoknak köszönhetően azonban 1913-ra már 160 kataszteri holdat írtak össze.[56]

A filoxérának jelentős hatása volt a szőlők után fizetendő járandóságok rendezésekor is. Az 1853. évi úrbéri pátens értelmében csak azok a szőlők estek állami kártalanítás alá, amelyeket a jobbágytelek tartozékának tekintettek, tehát a kertszőlők. A Berki puszta területén lévő szőlőültetvények után mindaddig megmaradt a dézsmafizetési kötelezettség, amíg azt a birtokos meg nem váltotta földesurától. A pátens a megváltás összegét szabad alku tárgyává tette, amit végül 1868-ban szabályoztak törvényi úton. A XXIX. törvénycikk a dézsmaváltság összegét az 1856 és 1867 közötti 11 év átlagtermésének a húszszorosában állapította meg, egy hold szőlő váltságösszege országos viszonylatban 60–140 forint között mozgott.[57] Mindez súlyos terhet jelentett a parasztság számára. A kérdésre végül a filoxéra tett pontot, ugyanis az 1895. évi XIV. törvénycikk eltörölte a még fennálló dézsmaváltsági tartozásokat.[58]

Az 1853-as tagosítás után kialakított paraszti szőlőterületek után nem volt dézsmakötelezettség, de a *prezvrh*-i földek sajátos helyzetben voltak: a gazdák évente haszonbért fizettek a községnek.[59] Erre az eltérő jogállásra utalt Muskovits István bíró is, aki a „község földjébe ültetett szőlőhegy"-ről beszélt, szemben a gazdák birtokán telepített szőlőkkel.[60] Pontosan nem tudni, miért alakult így ezen földek helyzete, de az 1880-as évek végére a gazdák és a község közötti konfliktushoz vezetett. 1890-ben Bruszt Lázár megtagadta a haszonbér kifizetését, és erre buzdította társait is. A község, hogy rendezze a dolgot, beperelte Bruszt Lázárt, és a bíróságra bízta a döntést. Az ügy 1896-ra zárult le, a bíróság jogérvényesen kimondta, hogy a haszonbér megilleti a községet. A döntés értelmében 1896-ra még elengedték ennek kifizetését, 1897. január 1-től azonban újra a gazdák kötelezettségévé vált. Ezt a birtoko-

50 MNL PML V.1137.C.a. 1888. 10. 17., 85–85 v.
51 MNL PML V.1137.C.a. 1888. 07. 14., 81–81. v; 1888. 10. 17., 85–85 v; 1890. 09. 20., 119.
52 MNL PML V.1137.C.a. 1890. 10. 22., 125 v; 1890. 12. 23., 135–136. Az ügy még 1891-ben is napirenden volt, mert a testület döntése ellenére nem törölték el az állást, így a község fellebbezett. Elismerték, hogy szükség lenne segédjegyzőre, de az „a községre terhes". MNL PML V.1137.C.a. 1891. 02. 24., 149–150 v.
53 MNL PML V.1137.C.a. 1891. 02. 18., 142.
54 Ebben nagy szerepe volt Lauturner Ignác jegyzőnek, aki évekig küzdött ezen a téren. Hosszas huzavona után a kormány 1893-ban száz forint segélyt és harmincezer darab szőlővesszőt adott Tárnoknak, ami lehetővé tette, hogy *Izvor*ban szőlőiskolát hozzanak létre. MNL PML V.1137.C.a. 1893. 05. 10., 205–206.
55 *Borászati Lapok,* 1898. 07. 17., 493.
56 Bodor é. n: 56.
57 Márkus 1896: 416–421.
58 Márkus 1897: 250–251.
59 Nyolcszáz négyszögölenként öt forintot kellett fizetni. MNL PML V.1137.C.a. 1899. 02. 04., 280 v.
60 Párniczky 1977: 285.

sok egy része nem fogadta el, 1897-ben többen megtagadták a fizetést. 1899 elejére a sorozatos megtagadások miatt olyan mértékű hiány keletkezett a költségvetésben, hogy a község, példát statuálva, pert indított Eskulics Antal ellen. Mivel közel sem tűnt biztosnak a siker, a vezetőség úgy döntött, hogy tárgyalásra hívják a gazdák képviselőit, hátha sikerül peren kívül megegyezni. Utóbbiak azzal védekeztek, hogy a kötött, sárga agyagos talajon szénkéneggel nem lehetett védekezni, így a szőlők kipusztultak, de újat sem tudnak telepíteni, mert a föld minősége nem felel meg egyik vadalanynak sem. Meglátásuk szerint ott csak kukoricát vagy burgonyát lehetne termeszteni, de abból a bevételből nem tudják fedezni az előírt haszonbért. Javaslatot tettek az örök megváltásra, nyolcszáz négyszögölenként húsz forint értékben. A képviselő-testület tagjai belátták, hogy a szőlők újratelepítése nélkül a haszonbér kifizetésére nincsen lehetőség, így azt a döntést hozták, hogy a hátralékot (1898 végéig) minden gazdának be kell fizetnie, majd nyolcszáz négyszögölenként harminc forintos megváltási díjat szabtak ki. A gazdák képviselői elfogadták a feltételeket, de a vármegyei törvényhatóság megvétózta a megállapodást. A képviselő-testület decemberben ült újra össze, de korábbi határozatukat nem változtatták meg, és kérték a törvényhatóságot, hogy mivel évek óta húzódik az ügy, engedélyezze a haszonbér örök megváltását.[61] A jegyzőkönyvek az ezt követő évekből nem maradtak fenn, az Ábel családnál megőrzött örökmegváltási okirat alapján azonban ismerjük az ügy végkimenetelét. A vármegyei törvényhatóság az 1900. május 7-ei közgyűlésén hagyta jóvá a község képviselő-testülete és a gazdák közötti egyezséget. Ennek értelmében fertályonként (nyolcszáz négyszögöl) hatvan koronáért válthatták meg a szőlőtulajdonosok a haszonbért.[62]

Az 1880-as évek közepétől pusztító filoxéra a pinceépítést is megakasztotta, de a szőlők felújítása után új lendületet vett ez a folyamat: erről tanúskodik a település könyvtárában őrzött 1884-es kataszteri térkép is, amelyet folyamatosan módosítottak a változó telekviszonyok függvényében. Ez jól mutatja, hogy a két háború között az Öreghegyen és a mai Újhegyi úton is összefüggő pincesorok voltak már, ezen átrajzolások során ugyanis magukat a pincehelyeket is feltüntették *(2. térkép)*.

A szőlőhegyek irányítása és a szőlészeti-borászati eszközkészlet a levéltári források tükrében

A szőlők őrzése és a szüret rendje

A 19. század második feléből fennmaradt források nemcsak a szőlőművelés történetének áttekintését teszik lehetővé, hanem adalékul szolgálnak a szőlészeti és borászati eszközkészlethez, valamint a szüret rendjéhez is.

A szőlőterületek külön jogállását jól mutatja, hogy az ország bizonyos területein önálló igazgatási szervet hoztak létre ezek irányítására, a hegyközségeket. Azonban azokon a vidékeken is, ahol ilyenek nem szerveződtek, a szőlőhegyi rendtartásnak nagy szerepe volt, a földesúr vagy az elöljárók szabályozták annak rendjét, illetve szigorúan felügyelték a földeket. A jobbágyfelszabadítást megelőzően az őrzés biztosítása az uradalom felelőssége volt, a kiadásokat tartalmazó forrásokban többször említették a szőlőkkel kapcsolatos költségeket. Ezen a téren több alkalmazottja is volt a földesúrnak: hegymesterek, vincellérek, uradalmi kádár, kulcsár.[63] A jobbágyfelszabadítást követően ezen feladatok megszervezése az elöljáróság kötelessége lett. Az 1880-as évek képviselő-testületi jegyzőkönyvei arra utalnak, hogy az irányítás a hegybíró kezében volt, aki alatt a hegymesterek álltak.[64] Ez utóbbiak feladata volt a szőlők folyamatos felügyelete. A Berki-szőlők területén ketten teljesítettek szolgálatot,[65] fizetésüket a gazdák adták össze: 1894-ben minden olyan pince után, amelyen ajtó volt,[66] harminc koronát kaptak, egy magyar hold föld vagy szántó után pedig 45 koronát. A *Prezvrh*-ben magyar

61 MNL PML V.1137.C.a. 1890. 09. 20., 119 v; 1892. 03. 18., 183; 1896. 04. 16., 252 v.–253; 1897. 12. 21., 269–269 v; 1899. 01. 28., 280; 1899. 02. 04., 280 v.–281; 1899. 03. 06., 283 v.–285; 1899. 12. 11., 294–294 v.

62 Az Ábel család tulajdona.

63 Dóka 2002: 75.

64 Példaként lásd: MNL PML V.1137.C.a. 1884. 09. 20., 36 v. A forrásokból a hegyőr, hegypásztor, mezőőr elnevezést is ismerjük, de a helyi emlékezetben a *hányík,* a *pereg*, a szőlőpásztor és a csősz kifejezések maradtak fenn.

65 Már 1882-ben felmerült, hogy egy harmadik hegymesteri kinevezésre is szükség lenne, de a későbbi források azt mutatják, hogy erre nem került sor. MNL PML V.1137.C.a. 1882. 01. 03., 14.

66 A filoxéra miatt több pincét elhagyhattak, lehetséges, hogy ennek következtében ezek már nem voltak lezárva, ezért tartották fontosnak kiemelni, hogy csak az ajtóval rendelkezők után kell fizetni.

holdanként húsz koronát, az *Izvor*ban pedig ötven koronát adtak.[67] A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a településtől távol eső Szőlőhegyen kint is laktak az őrök, itt két csőszházat is építettek számukra. A *perege*ket a gazdák látták el meleg étellel, hogy rövid időre se kelljen elhagyniuk a felügyelendő területet. Szőlőérés idején ideiglenesen további szőlőpásztorokat is felfogadott a faluközösség. A feladat korántsem volt veszélytelen, amelyet az is bizonyít, hogy 1887-ben arról született határozat, hogy a vármegyei hatóságnál kérvényezni fogják, hogy a pincében hegyőri szolgálatot teljesítők pisztolyt kapjanak.[68]

Az ország más területeihez hasonlóan itt is fontos szerep jutott a szüreti irányítás megszervezésének: Tárnokon is hatóságilag szabták meg annak kezdőnapját. Erről a képviselő-testület által választott bizottság döntött, akik felügyelték annak törvényes betartását. Ennek oka egyrészt a szőlő és a bor minőségének megóvása,[69] másrészt a földesúri járandóságok egy időben való beszedése volt. Ezzel kiküszöbölték, hogy adózatlan szőlőt, mustot vagy bort szállítsanak el a településről. A képviselő-testületi jegyzőkönyvek jól mutatják, hogy a gazdák és a döntéshozók között ezen kérdésben nem volt mindig egyetértés. 1881 szeptemberében például többen kérték, hogy az esős idő miatt elkezdhessék a szüretet. A testület ezzel szemben azon a véleményen volt, hogy miután ismét szép idő van, „a szölö sem rothad oly nagyon mint az illetök állították", nem kell korábbra tenni, ráadásul, meglátásuk szerint „valóságos eczet lenne csak szüretelve". A szüret kezdetét október 4-ben állapították meg, csupán három területen engedték meg a korábbi kezdést abban az esetben, ha újra esősre fordulna az idő. Érdekes része azonban a határozatnak, és ez jól tükrözi, hogy a korszakban mekkora jelentősége volt a templombúcsúnak, hogy szeptember 19-én és 20-án a „bucsura szükséglendö mennyiségben" engedélyezték a szüretet.[70] Akik vétettek a szabály ellen és előbb szüreteltek, azokat pénzbírsággal büntették.

Eszközkészlet

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy a szőlőműveléssel kapcsolatos egyes munkafolyamatokat részletesen bemutassa. A fennmaradt források ezekkel kapcsolatban nem tartalmaznak adatokat, és bár a visszaemlékezések révén a 20. század közepéig vissza tudunk menni, a beszámolók azt mutatják, hogy igazán helyi jellegzetességek ezen a téren nem alakultak ki, és a művelési ágazat történetében megfigyelhető változások sem igazán hatottak rájuk. A szőlőhöz kapcsolódó munkák közül a szüret, de még inkább a szőlő feldolgozása jelenti a kivételt, amelynek menete és a használt eszközök szoros összefüggésben álltak mind a szőlőművelés történetének egyes fejezeteivel, mind az épületek elhelyezkedésével, típusaival.[71] E változások közül a legfontosabb a vörösborról fehérborra történő áttérés volt. A 18. századi források még főleg vörösborkészítésről számoltak be,[72] és bár fajtát nem említettek, ez minden bizonnyal a kadarkára épülő, balkáni eredetű vörösborkultúrát jelentette.[73] Ezt támasztja alá az árvatörvényszéki iratanyag is: négy leltárban is megtalálhatjuk a *kacá*t, az említett borkultúra jellegzetes eszközét.[74] A taposást követően ebben az edényben erjesztették, majd a törkölyről szűrték le bort, nem használtak préseket, kezdetben még hordókat sem. A 19. századtól azonban egyre inkább a fehérborok terjedtek, a század második felére szinte teljesen kiszorították a vörösbort, ezzel jelentősebb változásokat előidézve az esz-

67 MNL PML V.1137.C.a. 1894. 11. 20., 232 v. 1894 decemberében határozatot hoztak a mezőőrök számáról. Kettő őrizte a Jobbágyi I., II. és III. vető-dűlőket, míg kettő a Szőlőhegy területét, mind a földeket, mind a pincéket. Megszavazott fizetésük mellett arról is rendelkeztek, hogy a kivetett büntetések után bejövő bevételnek a negyedét is megkapják, „mivel ez mintegy buzdításul szolgál a mezöörök" éberségére. MNL PML V.1137.C.a. 1894. 12. 27., 234 v.–235.

68 „[...] a pincze hegyek a községtől mintegy 3 kilométernyire vannak s a lakosságnak mint bortermelőknek vagyona legnagyobb részben ott van a lőfegyver hordását kivételesen megengedék." MNL PML V.1137.C.a. 1887. 02. 15., 64 v.

69 1882-ben egy öttagú bizottságot választottak, „hogy lelkiismeretesen örködjenek a felett, miszerint a szüret idejének meghatározása okszerüen történjék, nehogy az a bor kereskedelem és termelésre káros hatással biró legyen". MNL PML V.1137.C.a. 1882. 09. 09., 19.

70 MNL PML V.1137.C.a. 1881. 09. 14., 11 v.–12. A tárnoki templom védőszentje Rózsafüzér Királynője, búcsúját az október 7-ét követő vasárnapon tartják.

71 Itt most az árvatörvényszéki iratanyagban fellelhető leltárak, valamint a visszaemlékezések segítségével a legfontosabb eszközváltásokat mutatom be, kiemelve a helyi sajátosságokat. A témával kapcsolatban részletesebben lásd: Muskovics 2023: 370–376.

72 Dóka 2002: 45, 119.

73 A balkáni típusú vörösborkultúra a török hódoltság alatt, a 16–17. században terjedt el a Kárpát-medencében. Közvetítői a különböző délszláv népelemek lehettek. Erről bővebben lásd: Andrásfalvy 1957.

74 A balkáni vörösborkultúra erjesztésre szolgáló, felfelé szűkülő dongás fakádja. Hordó és pince hiányában bortárolásra is használták. A *kacá*ra példaként lásd: MNL FML IV.407. 2271/1873, 982/1874, 193/1880, 506/1885.

közhasználatban. A szőlőt a vödrökből puttonyba (*putnya*) öntötték,[75] és ha a pince távolabb volt, akkor a szőlők végén álló kocsikon lévő félfenekű hordókba *(4. kép)*, de még inkább fakádakba gyűjtötték a termést.[76]

4. kép: a szőlő pincébe szállítása félfenekű hordókban, az 1930-as években (Pillár Győzőné hagyatékából)

Korábban volt arról szó, hogy 1881-ben a gazdák és az elöljáróság között a szüret kezdetében nem volt egyetértés. A község vezetősége csupán annyi engedményre volt hajlandó, hogy szeptember közepén, két kijelölt napon a búcsúra szükséges mennyiséget leszedjék a szőlőtulajdonosok. Ekkor azt is kikötötték, hogy „az a szölök elött nem muncsololható".[77] Az említett eljárásmód a kézi erővel történő szőlőzúzást takarja, amely az emlékezetben már nem érhető el, a daráló megjelenése előtt azonban ismert eljárás lehetett a taposással együtt. A 19. századi leltárakban a darálók (*mlincsek*) még csak elvétve fordultak elő, a 20. század első évtizedeiben azonban gyorsan teret hódítottak.[78] Mivel a darálás többnyire a pincéknél történt, így a zárt lajtra nem volt már szükség, ezért szorulhatott ki a használatból.
A szőlő feldolgozásának utolsó munkafolyamata a préselés. A Tárnokon használt présekről (*pres*) egyedülállók voltak a vidéken. Ezek is az alulhajtós, középorsós típushoz tartoztak, de kialakításuk egyedi módon, a természeti környezethez alkalmazkodva történt. A gazdák nem a teljes faprést vásárolták meg, csak a kötőgerendára és az orsóra volt szükségük. A kötőgerendát ugyanis kétoldalt a kőbe illesztették, ami helyettesítette az oldalgerendákat, és így jelentős összeget spórolhattak meg.[79] Egyrészes pincéknél ez a szabadban volt, általában a lejárat aljában, a bejárattól jobbra vagy balra *(5. kép),* a két részből állóknál pedig a feldolgozótérben. A préskosarat fa- vagy márványkő aljra helyezték. A mészkő magába szívta a mustot, így mindenképp kellett rá egy présalj.[80]

5. kép: a pincéhez vezető gádor oldalában kialakított préshely (fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013)

75 A Kárpát-medence másik szőlőgyűjtő eszköze a csöbör volt. Ezt Tárnokon is használhatták a puttonyok elterjedése előtt, ez azonban már a 19. század közepére kiszorult a használatból, mert csak egy 1875-ös adat utal rá. MNL FML IV.407. 788/1876.

76 Említési számuk és a visszaemlékezések is azt támasztják alá, hogy bár mind a kettőt használhatták, a kád volt az elterjedtebb. A félfenekű hordóra példaként lásd: MNL FML IV.407. 1611/1872, 788/1876. Korábban elterjedt lehetett a lajt is. Használatáról fennmaradt egy fénykép az 1930-as évekből, de a leltárak és a visszaemlékezések azt mutatják, hogy ekkor már nem ez volt a jellemző szállítóeszköz. A fényképet lásd: Molnár 2023: 325. 19. századi használatára vonatkozóan lásd: MNL FML IV.407. 506/1885; MNL FML IV.155.c. Érd 1-6. 44. („[...] a' Tárnokiak a'kik tudni illik a szőllőket birják, lajtokba az Érdi Présházhoz bészálitják [...]").

77 MNL PML IV.1137.C.a. 1881. 09. 14., 12.

78 A szőlőtipró említését lásd: MNL FML IV.407. 629/1887. A darálóra példaként lásd: MNL FML IV.407. 506/1885.

79 Az ily módon kialakított présről a legkorábbi leírást egy 1885-ös leltárból ismerjük: „borsajtó gerenda orsóval". MNL FML IV.407. 506/1885.

80 A Buda környékén, elsősorban a német településeken jellemző bálványprések ritkák voltak, ma az egykori uradalmi présházban látható egy ilyen eszköz. A prések típusairól lásd: Vincze 1958.

A szőlő feldolgozásának menete a környező településekhez hasonlóan történt, egy-egy sajátos forma elsősorban a pincék típusának, elhelyezkedésének köszönhetően alakult ki.[81] A 19. század második feléből fennmaradt leltárak alapján pedig az is egyértelműen megállapítható, hogy a szőlő feldolgozásának 20. századi, visszaemlékezésekkel is elérhető gyakorlata már évtizedekkel korábban kialakult, a leltárak segítségével pedig az eszközváltásokkal kapcsolatban is következtetések vonhatók le.

Szőlő- és borkultúra a 20. században

A 20. század első évtizedeiben a szőlőművelés fokozatosan nyerte vissza a filoxéravész előtti jelentőségét. 1895 és 1913 között négyszeresére növekedett a szőlőterületek nagysága, elérte a 160 kataszteri holdat. 1942-ben már 107 hektáron (186 kataszteri hold) volt oltványszőlő, további három hektáron (öt kataszteri holdon) pedig amerikai direkttermő fajtákat termeltek. Továbbra is a fehérbor volt az uralkodó, a hegyközségi iratanyagban talált 1942-es kérdőív szerint a házasfehér, a szlanelamanka, az ezerjó és a rizling voltak a legfontosabb fajták. Vörösbort elsősorban otellóból készítettek.[82] Aki tehette, idővel eladásra is termelt, a *Borászati Lapok*ban a két világháború közt rendszeresen kínálták a tárnokiak boraikat a Neszmélyi borvidék hirdetései közt.[83]

A tárnoki gazdák szívósságát, szőlőhöz való ragaszkodását mutatják az újrakezdéssel kapcsolatos adatok, fontos azonban kiemelni, hogy az ültetvények összetételében jelentős változások történtek a filoxérát követően. A gazdák felismerték, hogy a Szőlőhegy talaja rendkívül kedvez az őszibaracknak, így a 20. század elejétől a szőlők közé egyre nagyobb számban ültettek ilyen gyümölcsfákat.[84] Összevetve az 1895-ös és 1935-ös statisztikai adatokat, megállapítható, hogy az őszibarackfák aránya közel ötvenszeresére, a sárgabarack pedig negyvenhatszorosára nőtt.[85] Ezzel Tárnok a Buda környéki őszibarack-termesztő körzet részévé vált, a gyümölcs eladásából származó bevétel fontos kiegészítő jövedelmet jelentett a családoknak.[86]

A présházak és a pincék mint a mindennapi élet és az ünnepek színterei

A 20. század első évtizedeire jellemző fellendülés nemcsak a szőlőterületek nagyságában mutatkozott meg, hanem újabb és újabb pincéket is építettek, amelyek a társadalmi élet meghatározó helyszíneivé váltak. A 19. századdal kapcsolatban nem maradtak fenn forrásaink, csupán egy 1882-es képviselő-testületi jegyzőkönyv utal arra, hogy a férfiak előszeretettel tölthették el szabadidejüket a pincékben. Az elnöklő bíró, miután a választás során új tagok is bekerültek a testületbe, rövid beszédben tájékoztatta őket arról, hogyan is kell jól dolgoznia egy képviselőnek. Többek közt felhívta arra is a figyelmet, hogy nem szabad, hogy „a pinczékben eget földet igérjen".[87] A 20. századi pincebeli életre vonatkozóan azonban – a visszaemlékezéseknek köszönhetően – már bőségesebb adatokkal rendelkezünk.[88] A pincebeli alkalmaknak, összejöveteleknek több formája is kialakult: szerveződhettek spontán, vagy megbeszélhették előre; történhetett minden különösebb ok nélkül, de kötődhetett konkrét alkalomhoz is; érinthetett kisebb baráti társaságot, de akár az egész közösséget.

Egyéni pincelátogatásokból szerveződő találkozások

A pincebeli találkozások leggyakoribb formája az volt, amikor a gazdák egyedül indultak ki a pincéjükbe, de ott később másokkal találkozva összeültek borozni. Ezen események közös jellemzője, hogy nem egy nagyobb baráti, rokonsági

81 Vesd össze: Muskovics 2019a: 158–174.
82 MNL PML IX.303.
83 A legtöbb bort (negyven hektolitert) Ábel András, Czeilinger András, Kiss Tamás és Poszmik István hirdette. *Borászati Lapok,* 1928. 01. 01., 9.
84 Az ország több vidékén a filoxéra még nagyobb mértékben alakította át a gazdálkodás rendszerét. Volt, ahol az egykori szőlőterületek más gyümölcsnek adták át a helyet, de a Szentendrei-szigeten például eladták a szőlőterületeket (az egykori Leányfalu pusztán), és a szigetre visszahúzódva kezdtek új művelési ágazatba, méghozzá a szamócatermesztésbe. Angyal Dezső szerint ennek hátterében általában az állt, hogy a szőlőterületek szántás-vetésre többnyire nem voltak alkalmasak, így, ha a tulajdonos nem volt képes a szőlővel való újratelepítésre az anyagi vagy szellemi tőke hiányában, akkor másik gyümölcsfajta után nézett. Angyal 1925; Pócsmegyer példáját lásd: Muskovics 2019b: 46–73, 86–97.
85 A gyümölcsfaállománnyal kapcsolatos részletes táblázatot lásd: Molnár 2023: 323.
86 A Buda környéki őszibarack-termelő tájra vonatkozóan lásd: Elek 1957: 91–94; Mohácsy, id.–Maliga–Mohácsy, ifj. 1959: 30–36.
87 MNL PML V.1137.C.a. 1882. 01. 03., 13.
88 A pincék közösségi életben betöltött szerepéről bővebben lásd: Muskovics 2023: 377–382.

vagy foglalkozási alapon szerveződő társaság találkozott előre megbeszélt időpontban, hanem a gazdák egymástól függetlenül mentek ki, és többnyire a szomszédos pincék tulajdonosai ültek össze rövidebb időre. A 20. század első felében ez az egyéni kijárás elsősorban az idősekre volt jellemző, akik a napi munka elvégzése után indultak el a hegyre, hogy hazahozzák a másnap délutánig szükséges bormennyiséget.
Szintén ilyen spontán találkozási alkalmakra adott módot, amikor a szőlőben végzett munka után ültek össze a gazdák egy-egy pincében. Ezeket a találkozásokat viszont nagyban meghatározta az épületek elhelyezkedése. Erre akkor volt lehetőség, ha a pince közvetlenül a szőlő végében állt. A pihenést azonban épületek hiányában is megoldották, a munkák közben a szőlők végében, egy-egy nagyobb fa árnyékába húzódtak vissza, és természetesen ilyenkor is előkerültek a borospoharak és a borosüveg.
A spontán találkozások harmadik oka a pincében végzett munka lehetett. Ilyenkor mindenki végezte a feladatát, de vagy megbeszélték, hogy a végén összeülnek valakinél, vagy a nyitott ajtó jelezte, hogy szabad a betérés. Ezen alkalmakkor sokszor nem is ültek le, hanem csak állva megkínálták egymást, aztán mindenki folytatta a dolgát. A bor kezelésével kapcsolatos munkák közül a fejtés emelkedett ki, ezt sokszor közösen, kalákában végezték.

Szervezett találkozások
A találkozások másik csoportjába azok az alkalmak tartoztak, amikor az összeszokott, rendszeresen együtt mulató társaság előre megbeszélt időben és helyen találkozott. Az előre nem eltervezett alkalmakkal szemben itt már hosszabb idejű együttlétről volt szó, több esetben közös étkezés is társulhatott a borozás mellé. E szervezett találkozások jelentős része nem kötődött konkrét alkalomhoz, hanem általában minden héten ugyanabban az időpontban találkoztak, sokszor együtt téve meg a pincébe vezető utat. Ezek a baráti társaságok nem egyszer a legénykorból megmaradt cimboraságokból álltak össze. Ilyenkor az egyes tagok pincéi sokszor nem is egymás közelében voltak, így meg volt beszélve, hogy mikor, hol van a találkozó. Ezeknek az összejöveteleknek nagy szerepe volt a férfiak életében, gyakorlatilag ez volt az egyik, ha nem a legfontosabb szórakozási lehetőség, alkalom.[89] A találkozások fő helyszíne az *izbicska* volt, jó időben viszont rendszeresen kiültek a pince előtti kőasztalokhoz, ahol beszélgettek, boroztak, kártyáztak *(6. kép)*.

6. kép: borozás az egyik kőasztalnál, az 1950-es évek körül (Eskulics György hagyatékából)

A teljes közösséget érintő szokások, alkalmak
A pincebeli összejövetelek utolsó csoportja az egész közösséget érinti. Ez régen az ország több pontján elsősorban a szőlőterület védőszentjének ünnepéhez kötődött, és a kápolnánál, a szent szobránál zajló egyházi liturgiát követően, profán keretek közt zajlott a pincéknél, présházaknál.
A tárnoki Szőlőhegyen búcsút nem szerveztek, és egyik szent tiszteletére sem állítottak szobrot, csak útszéli keresztek voltak.[90] Ettől függetlenül volt egy esemény, amely a teljes közösséget megmozgatta, és egy napra az egész Szőlőhegy élettel telt meg. Március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján a tárnokiak krvatálni mentek,[91] a település lakossága együtt köszöntötte a tavaszt. Ezen a napon kicsik és nagyok, nők és férfiak közösen mentek ki a pincékbe, hogy együtt töltsék a napot.[92] Mindez azért is szokatlan, mert március 25-e többnyire nagyböjtre esik, mégis engedélyezett volt egy ilyen össznépi pinceszerezés. Az eseménynek hagyományos formájában a kötetlen együttlét volt a lényege.

[89] A csoportos találkozások másik formáját azok adták, amikor szintén a baráti társaságok, esetleg a tágabb család ült össze, de ezeket már konkrét események kapcsán rendezték meg. Buda-vidéken több ilyen alkalom is volt évente (disznóvágás, szilveszter stb.), Tárnokon azonban nem volt jellemző. Leginkább névnapokon gyűltek össze a társaságok, de ezeknek is inkább a 20. század végétől volt és van jelentősége.
[90] Hladik Nándor a tárnoki *Historia Domus*ban számolt be arról, hogy kezdetben Orbán napján, 1938-tól pedig az azt követő vasárnapi szentmise után valamelyik szőlőhegyi kereszthez zarándokoltak a hívők a plébános vezetésével. SzfvPL IX.11. HD Tárnok. Ez a szokás legkésőbb a második világháborút követő években szűnhetett meg, az idősek emlékezetével ugyanis már nem érhető el.
[91] *Igyeme krvataty*: 'Megyünk krvatálni'.
[92] A szokás eredete nem ismert, leginkább a német településekre jellemző húsvéthétfői Emmausz-járással rokonítható.

A szőlőműveléshez kötődő másik, teljes közösséget érintő alkalom a szüreti felvonulás és bál volt, amely szokás a két világháború között alakulhatott ki. A magyar nyelvterület nagy részéhez hasonlóan itt is végigvonultak a fiatalok az Ófalu utcáin, majd hajnalig báloztak a Heinrich kocsma szőlőfürtökkel gazdagon feldíszített táncermében. Gergely Istvánné részletes leírást közölt a szüreti felvonulásról:

„A menet a kocsmától indult szigorú rend szerint. A felvonulást népviseletbe öltözött lovasok vezették. [...] A lovat is ünneplőbe öltöztették, színes szalagok ékesítették fejét és nyakát. A lovasok után ökrös szekéren a bíró és bíróné következett tárnoki népviseletben. A bíró kocsiját maskarába öltözött cigány család követte, szintén szekéren. A menet leglátványosabb része a szüretet jelképező élőkép volt. A lapos kocsit két szép ló húzta, amelynek közepén egy eredeti szőlőprést helyeztek el, a kocsi hosszában végigfutó rúdon pedig gyönyörű szőlőfürtök lógtak. Különböző színű ünnepi népviseletbe öltözött leányok állták körül a prést, s préselési mozdulatokat végeztek. A mögöttük haladó szekéren rezesbanda szolgáltatta a hangulatkeltő zenét. A menetet díszes lovasok zárták." *(7. kép)*[93]

7. kép: szüreti felvonulás, a kocsin álló lányok egy rudat fognak a kezükben, amelyeken szőlőfürtök lógnak (Petró József tulajdona)

A borospincék menedékszerepben

A statisztikai adatok, a pinceépítkezések újabb hulláma és a szőlőültetvények átalakulása mind azt mutatják, hogy a 20. század első felében a szőlőművelés intenzíven fejlődött. Ezt a folyamatot szakította félbe a második világháború, amelynek végén a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények egy nagyon sajátos funkciót kaptak, menedékszerepet töltöttek be.

Mivel Tárnokon a pincék a lakott területtől több kilométer távolságban, a föld alatt helyezkednek el, így nagy biztonságot jelentettek a háborús hónapokban. A lakosság már az első belövések alkalmával, 1944 decemberének első napjaiban elkezdett felköltözni a pincékbe, biztos menedéket remélve. A pincével nem rendelkező családokat rokonok, barátok, ismerősök fogadták be, de még Érdről és Csepelről is érkeztek menekülők. Senki nem tudta, mennyi ideig kell a föld alatti épületekben tartózkodni, így azokat, amennyire lehetett, megpróbálták élhetővé tenni. Voltak, akik ágyakat is felvittek, de a helyhiány miatt általában egyszerűbb megoldásokkal próbálkoztak: a betonkádakra és hordókra keresztbe deszkákat tettek, azokra szalmazsákokat fektettek, több helyen pedig a krumplira ágyaztak meg, ezzel is védve a terményt. Értékeiket, ruháikat magukkal vitték a lakosok, és megpróbálták elrejteni. Volt, ahol egy nagy hordóba tették a ruhákat, máshol az egykor törmeléknek kialakított gödröket bontották ki, és oda rejtették a zsírosbödönt. Kisebb gyerekeknek az értékekkel teli ruháskosáron is megágyazhattak. Többen a nagyállatokat is felvitték, ezeket vagy a volt uradalmi kőbányában, vagy a pincék kisszobáiban tartották. Az állatok többsége, főleg a lábasjószág azonban lent maradt a házaknál.

A pincék háborúban betöltött szerepét és az emberi összetartást jól mutatja, hogy a kőbánya több száz érdi polgárnak is menedéket adott. Itt tartotta Hladik Nándor plébános az „éjféli" misét december 24-én délután. Püspökségre küldött jelentésében megrendítően számolt be az itt töltött órákról, a szentmisét az ősegyház papjainak katakombákban elmondott miséihez hasonlította.

„A kőbánya hatalmas termeiben mondottam a szt. misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behallatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládákból összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrött, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegyült a megmentett lovak dobogása, a tehenek bőgése és a kecskék mekegése. Predikálni nem volt nehéz, a szó jött magától, hiszen soha oly közel nem éreztem az Istent mint akkor, és soha nem éreztem annyira papnak magamat mint ott, az Isten irgalmáért könyörgő, síró emberek között. De nehéz is volt, mert tőlem vártak vigaszt, mikor én is nagyon éreztem a körülöttem dübörgő vérzivatar súlyos keresztjét."[94]

[93] Gergely 2000: 138.
[94] Mózessy 2004: 271.

Tárnok lakossága közel két hónapig élt a szőlőhegyi borospincékben, a legtöbben csak február elején, Budapest ostromát követően hagyták el menedéküket.

A 20. század második fele és kitekintés napjainkra

A szőlőterületek növekedése egészen az 1970-es évek elejéig folytatódott: 1971-ben 171 hektárnyi (297 kataszteri hold) szőlőt írtak össze.[95] Ezt követően azonban rohamos csökkenés kezdődött. A hanyatlás viszont már korábban megindult, amit jól mutat, hogy 1965-ben a szőlők 96%-a 13–25 év között volt, a maradékot pedig 25 évnél is régebben telepítették, tehát a század második felében új ültetvényeket nem alakítottak ki.[96] Ezen művelési ág jelentőségének a visszaesése a későbbiekben is folytatódott, 2001-re öt hektár (8,7 kataszteri hold) alá csökkent a szőlőterület.[97] Ehhez nagyban hozzájárultak a második világháborút követően a gazdálkodásban lezajló változások, elsősorban a termelőszövetkezetek megszervezése, az életmód változása és a település agglomerációs fekvése. Először a síkabb területeken lévő szőlőket számolták fel, azokat, amelyeket az 1850-es években vontak a szőlőterületek közé. Ezeket a termelőszövetkezet szántókká alakította, az *odlúk*i részt pedig beépítésre jelölték ki, amely folyamat az ezredforduló után meg is kezdődött. A 20. század végére a szőlők visszaszorultak „ősi" helyükre, az egykori Berki pusztára, napjainkra pedig a területek csökkenése odáig jutott, hogy lassan már itt is csak nyomokban láthatjuk az ültetvényeket.

A szőlőtermelés statisztikákkal vázolt története az épületek életével, alakulásával is végigkövethető. A második világháború után hagyományos funkciójuk megmaradt, az eszközök között azonban jelentős változások zajlottak le. A fapréseket vasorsós présekre cserélték, amelyek kő- vagy betonaljakon álltak. Ez az eszközváltás az oka annak, hogy a mészkőbe illesztett présgerendák szinte kivétel nélkül elpusztultak. Változás történt a kádak terén is, egyre szélesebb körben terjedtek el a beépített kádak. Ezeket általában az egyik sarokban alakították ki: oldalfalaikat kőből építették, majd cementtel vakolták be, hogy ne szívják magukba a vizet és a mustot *(8. kép)*.

8. kép: beépített kád és présalj (fotó: Muskovics Andrea Anna, 2010)

A fakádakat ekkor még használták a szőlő szállítása során, a század második felében azonban egyre inkább teret hódítottak a fémhordók, amik sokkal könnyebbek, és a tisztántartásuk is egyszerűbb. A későbbi évtizedekben a kádak mellett az egyéb faeszközöket is elkezdték lecserélni az olcsóbb és könnyebb műanyag edényekre. Az 1980-as, 1990-es évekre a szőlőfeldolgozás teljes eszközkészlete lecserélődött, akkorra, amikor a szőlőterületek elhagyása miatt viszont egyre több pince vesztette el gazdasági funkcióját.

A második világháborút követő változások az épületek közösségi életben betöltött szerepét is érintették, és nemcsak az egyéni, hanem a közösségi szokásokat is átalakították. Az életmód változásával, azzal, hogy egyre többen eljártak Tárnokról dolgozni, a *krvatacska* és a szüreti mulatság elhalt, de fokozatosan megszűnt az idősek napi kijárása is, az állandó társaságok az ezredfordulóra feloszlottak.

A korábbi évszázadokban a szőlőművelés jelentősége és az építmények kialakulása, élete között szoros kapcsolat volt. Ez a tendencia napjainkban kezd megváltozni. Annak ellenére, hogy a szőlőterület nagysága nem növekszik, az elmúlt években egyre több pince cserél gazdát, egyre többen alakítják át ezeket szórakozásra, vendégfogadásra alkalmas épületekké, a munkatérfunkció háttérbe szorul.

A 20. század második felére lehanyatló szőlő- és borkultúra az ország több borvidékén is bizonyos szintű reneszánszát éli, egyre több eseményt

95 *Földterület községsoros adatok* 1988: 315.
96 *Szőlőtermelés községsoros adatok* 1986: 294.
97 *Szőlőültetvények Magyarországon* 2002: 16.

próbálnak a pincesorokhoz, szőlőhegyekhez kötni, és sok esetben nem is a régi, elhalt szokásokhoz nyúlnak vissza, hanem teljesen új alapra építenek fel egy-egy rendezvényt. Ez utóbbira példa a tárnoki Orbán-napi borünnep, amelyet a szent emléknapjához (május 25.) legközelebb eső szombaton rendeznek meg az öreghegyi színpadon. Elsőként 1992-ben tartották meg a rendezvényt azzal a céllal, hogy „egy nagy közös mulatságot" varázsoljanak a hegyre, és belőle egy olyan hagyományt teremtsenek, amely sok más településen már a korábbi századokban is létezett.[98] A kezdeményezés sikeresnek bizonyult, az ünnepet azóta is minden évben megtartják. Ennek állandó elemei az 1994-ben állított szobor megáldása, a folklórműsor, valamint a borverseny. A Szőlőhegy másik fontos ünnepe a *krvatacska*. A *krvatálás* szokását a 2000-es években élesztette újjá a művelődési ház akkori vezetősége. Lényeges változás, hogy az eseményt mindig szombaton szervezik meg, továbbá, hogy már nem spontán szerveződő eseményről van szó, hanem a litániát vagy határáldást központilag szervezett műsor követi, és ebből az alkalomból hívják meg a pincegazdák barátaikat, ismerőseiket. Az elmúlt években az esemény főszervezője Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata lett. A folklórműsor mellett a nemzetiségi önkormányzat a település múltjának megismertetésére is nagy hangsúlyt fektet az Öreghegyre vezető néprajzi-helytörténeti séta szervezésével.

Záró gondolatok

Az Illésházy-uradalomhoz tartozó Tárnokra az 1710-es évek második felétől érkeztek az új lakosok, és az 1760-as évekre a szőlő a paraszti vagyon állandó része lett. Ettől kezdve két évszázadon át a település gazdálkodásának meghatározó ágát jelentette a szőlőművelés. A 19. századra a jobbágyok és a zsellérek többsége már rendelkezett kisebb-nagyobb területtel, az 1853-as tagosítás után pedig még tovább növekedett a szőlőterületek aránya. Annak ellenére, hogy Tárnok hivatalosan sosem tartozott egyik történeti borvidékhez sem, a források egyértelműen azt mutatják, hogy a szőlőművelésből jelentősebb jövedelem származott, a szőlőterületek aránya pedig a környező településekhez viszonyítva is igen nagy volt. Az első jelentős törést az 1884-ben megjelenő filoxéra okozta, a gazdák szívósságát, szőlőhöz való ragaszkodását azonban jól mutatja, hogy viszonylag hamar sikerült újra beültetni a földeket. Figyelembe véve azonban az új piaci igényeket és a biztosabb megélhetést, a szőlők közé tucatjával ültettek őszibarackfákat. A szőlőművelés története a 20. század végéig szoros összefüggésben állt az épületek életével. Jól megfigyelhető, hogy a művelési ág virágzása mindig újabb építési hullámot eredményezett, ezen időszakokban a mindennapi, közösségi élet fontos színtereivé váltak a pincék és a présházak, az épületek típusa és elhelyezkedése pedig befolyással lehetett a szőlőfeldolgozás formájára. Ezt a fejlődést a második világháború és az azt követő változások törték meg, az 1970-es évektől erőteljesebb hanyatlás indult. Egyre többen hagytak fel a műveléssel, sok szőlő parlagon maradt. Ezek a folyamatok a szőlőfeldolgozó és bortároló épületekre is kihatottak: miután gazdasági funkciójukat elvesztették, sok pince használaton kívül került, így állaguk leromlott, lejáratukat benőtte a gaz. Az elmúlt évtizedek másik fontos változása, hogy egyre többen költöznek ki a Szőlőhegyre, így a terület rohamosan kezdi elveszteni hagyományos képét. Ezzel párhuzamosan azonban napjainkban, annak ellenére, hogy a szőlőterület nagysága továbbra is csökken, egyre több pincének lesz új gazdája, egyre többen kezdik ismét közösségi térként, baráti találkozóhelyként használni az épületeket. A további virágzáshoz azonban nemcsak a gazdák akaratára és összefogására van szükség, hanem a település vezetőségének a támogatására is. A szőlőhegyi építkezés szigorú szabályozása kell ahhoz, hogy a jövő nemzedékei is láthassák azt a föld alatti világot, amelyet őseink alakítottak ki, és amely oly jelentősen meghatározta a tárnoki gazdák életét több mint két évszázadon keresztül.

[98] Lepsényi 1994: 14.

Források

Ábel család
Eskulics György hagyatékából
Petró József
Pillár Győzőné hagyatékából

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár (HM HIM HT)
B.IX.a. Európa. Magyarország, Osztrák–Magyar Monarchia, Osztrák Birodalom 1918 előtt. Általános topográfiai térképek

Heinrich Antal Ház Tárnoki Közösségi Színtér (HAH TKSz)

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára (MNL FML)
IV.1.e. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1543–1950). Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1673–1786). Bíráskodási és közokiratok (1673–1845)
IV.407. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1543–1950). Fejér Vármegye Árvaszékének iratai (1872–1950)
IV.155.c. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1543–1950). Fejér Vármegyei Cs. Kir. (Első Folyamodású) Úrbéri Törvényszék iratai (1856–1861). Úrbéri perek, úrbéri földkönyvek és telekkönyvek (1856–1860)
XV.2.c. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1543–1950). Fejér megye kataszteri térkép-gyűjteménye (1838–1989). Kataszteri-telekkönyvi iratok (1838–1970)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)
V.1137.C.a. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek (1336–1950). Tárnok nagyközség iratai (1880–1950). Polgári kori iratok (1880–1924). Képviselő-testületi iratok (1880–1924)
IX.501. Testületek (1662–1999). A Pestvármegyei-Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratai (1924–1949)

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)
Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár. Kéziratos falitérképek (TF)

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPL)
IX.11. Gyűjtemények. Egyházmegye-történet digitális iratmásolat gyűjtemény

Borászati Lapok, 1898–1928
Budapesti Közlöny, 1884–1885

Hivatkozott irodalom

Andrásfalvy 1957
Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. In: *Néprajzi Értesítő* 1 (1957), 49–69.

Angyal 1925
Angyal Dezső: Gyümölcstermesztés a kipusztult szőlők helyén. In: Mahács Mátyás (vál.): *Angyal Dezső kertészeti munkái II. kötet: Gyümölcstermesztés*. Budapest: 'Pátria' Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1925, 48–53.

Ábel 2023
Ábel András: Tárnok helynevei. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Tárnok története és néprajza*. Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata, 2023, 481–517.

Bádi 2023
Bádi Barbara: Az újratelepített Tárnok első másfél évszázada. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Tárnok története és néprajza*. Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata, 2023, 35–60.

Beck 2005
Beck Tibor: *A filoxéravész Magyarországon. A kártevő elleni küzdelem az első központi intézkedésektől az államilag támogatott szőlőrekonstrukciós hitelek lejártáig (1872–1910)*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2005.

Bednárik 2021
Bednárik János (szerk., bev., jegyz.): *Experto crede. Higgy a tapasztaltnak. Tárnok 1817–1818-ban, Oravecz Ignác szemével.* Tárnok: Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2021.

Bodor é. n.
Bodor Antal: *Budapest hatása a környékbeli földárak és művelési ágak alakulására.* Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, é. n.

Csoma 2015
Csoma Zsigmond: *Szőlőkatasztrófák Magyarországon*. Budapest: Agroinform Kiadó, 2015.

Dóka 2002
Dóka Klára: *Az érdi uradalom gazdálkodása az Illésházy család birtoklása idején (1722–1828)*. Érd: Érd Város Önkormányzata, 2002.

Elek 1957
Elek László: A Budai járás gyümölcstermelése. In: *Statisztikai Szemle* 1–2 (1957), 89–99.

Erdős 1998
Erdős Ferenc (szerk., jegyz.): *Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872–1890).* Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1998.

Fényes 1836
Fényes Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I.* Pest: Trattner-Károlyi, 1836.

Fényes 1851
Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betürendben körülményesen leiratik, IV.* Pest: Kozma Vazul, 1851.

Földterület községsoros adatok 1988
Földterület községsoros adatok 1895–1984. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1988.

Gergely 2000
Gergely Istvánné (szerk.): *Igazgyöngy. Tárnok természeti értékei, története és néprajza.* Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata, 2000.

Gömöri 1994
Gömöri György (vál., ford., jegyz., bev.): *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737.* Budapest: Argumentum, 1994.

Keleti 1875
Keleti Károly: *Szőlőszet. Első rész. Magyarország szőlőszeti statistikája 1860–1873.* Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1875.

Lepsényi 1994
Lepsényi Katalin: A tárnoki pincesoron. In: *Tárnokhír* 3 (1994), 14–15.

Márkus 1896
Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás.* Budapest: Franklin-Társulat, 1896.

Márkus 1897
Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár 1894–1895.* Budapest: Franklin-Társulat, 1897.

Mohácsy, id.–Maliga–Mohácsy, ifj. 1959
Mohácsy Mátyás, id. – Maliga Pál – Mohácsy Mátyás, ifj.: *Az őszibarack.* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1959.

Molnár 1886
Molnár István: Az idei szüret. In: *Borászati Lapok,* 1886. 11. 16., 173–174.

Molnár 2023
Molnár Gergely: Földművelés, állattartás és kertkultúra. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Tárnok története és néprajza.* Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata, 2023, 315–339.

Mózessy 2004
Mózessy Gergely (szerk., bev., jegyz., mut.): *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004.

Muskovics 2019a
Muskovics Andrea Anna: *Buda-vidék présház- és pincekultúrája. Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés (19–20. század).* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Néprajztudományi Intézet, 2019.

Muskovics 2019b
Muskovics Andrea Anna: *Gazdasági stratégiák a Duna természeti viszonyai között. Pócsmegyer gazdálkodása a XIX. századtól napjainkig.* Pócsmegyer: Zöldszigeti Kör Polgári Kulturális Egyesület, 2019.

Muskovics 2023
Muskovics Andrea Anna: A Szőlőhegy kőbe vájt kincsei, a pincék. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Tárnok története és néprajza.* Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata, 2023, 361–384.

N. D. 1832
N. D. [Novák Dániel]: Útazási töredék. Visszatérésem Vállból. In: *Hasznos Mulatságok,* 1836. 10. 26., 268–272.

Párniczky 1977
Párniczky Józsefné (bev., jegyz.): Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11 (1977), 161–305.

Petheő 1862
Petheő Dénes: A Tárnok völgye és vidéke. In: *Vasárnapi Ujság,* 1862. 11. 16., 546–547.

Pénzes 1873
Pénzes Ferencz: *Fejérmegye gazdasági statistikája 1869. évről.* Székesfejérvár: Fejérmegyei Gazdasági-Egyesület, 1873.

Szőlőtermelés községsoros adatok 1986
Szőlőtermelés községsoros adatok 1873–1965. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1986.

Szőlőültetvények Magyarországon **2002**
Szőlőültetvények Magyarországon, 2001 (Településsoros adatok). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2002.

Vályi 1799
Vályi András: *Magyar országnak leírása, III*. Buda: A' Királyi Universitas Betüivel, 1799.

Vincze 1958
Vincze István: Magyar borsajtók. In: *Ethnographia* 1 (1958), 1–28.

Muskovics Andrea Anna

A szőlő- és borkultúra szerepe és jelentősége a gazdálkodás rendszerében és a mindennapi életben Tárnokon

Tárnok történelmileg soha nem tartozott egyik borvidékhez sem, de a szőlő a 20. század utolsó harmadáig jelentős szerepet játszott a gazdák életében. Elsősorban önellátásra termeltek, de a szőlőművelés a gazdálkodás ágazatai között sajátos helyet foglalt el, mert a hozzá kötődő épületek a hétköznapok fontos, bizonyos szempontból nélkülözhetetlen részeivé váltak. Tanulmányomban Tárnok példáján egy adott művelési ágazat ezen összetett szerepének bemutatására tettem kísérletet. A komplex szemléletmód lényege volt, hogy a szőlőművelésre nemcsak munkaként, megélhetési forrásként tekintettem, hanem annak mind a gazdák, mind a lakosság életében betöltött funkcióját vizsgáltam.

A levéltári források széleskörű feltárásával, a sajtóanyag áttekintésével és a terepgyűjtések révén a szőlőművelés története, annak gazdasági rendszerben betöltött szerepe Tárnok török hódoltság utáni újranépesedésétől kezdve jól feltárható. Az Illésházy-uradalomhoz tartozó falu lakossága, szemben a szomszédos településeken élőkkel, nem kezdett azonnal szőlőtelepítésbe, az 1760-as évekre azonban már meghatározó művelési ággá vált. Ezt a szerepét egészen az 1970-es évekig megőrizte. Figyelemre méltó eredménye volt a vizsgálatnak, hogy bár Tárnok hivatalosan nem tartozott egyik borvidékhez sem, a 19. század közepén olyan nagyarányú telepítésekbe kezdtek, hogy más települések számára is mintául szolgált. Ahhoz, hogy az egyes altémák közötti összefüggések jobban láthatók legyenek, a különböző kérdésköröket nem egymás után vizsgáltam, hanem a szőlőművelés történetébe ágyaztam be őket. Ezáltal be lehetett mutatni, hogy a pincék és présházak történetét nem lehet elválasztani a művelési ág jelentőségétől, a termesztett fajták pedig befolyással voltak az eszközkészletre. Ez a szoros összefüggés egészen a 20. század második feléig fennmaradt, napjainkban azonban mind jobban elválnak egymástól. A szőlőterület drasztikusan lecsökkent, egyre több pincében már más területekről vásárolt szőlőből készített borok vannak, vagy szórakozóhelyként használják az épületet, gazdasági szerep nélkül.

Andrea Anna Muskovics

The Role and Significance of Viticulture and Wine Culture in the Agricultural System and Everyday Life of Tárnok

Historically, Tárnok has never belonged to any of the wine-growing regions, but viticulture played a significant role in the lives of local farmers until the last third of the 20th century. While they produced wine primarily for themselves, viticulture occupied a unique place among the various branches of farming, because the buildings associated with it became an important—and in some respects, indispensable—part of everyday life. With Tárnok as an example, my study attempts to illustrate the intricate role played by a particular branch of agriculture. A complex approach was applied, the principle of which was to examine the role that viticulture played in the lives of both the farmers and the local population, rather than look at it merely as a form of work or a source of livelihood.

Through extensive study of archival sources, a review of press material and fieldwork, the history of viticulture and its role within the economic system can be clearly traced from the repopulation of Tárnok after the end of the Ottoman occupation. Unlike the inhabitants of neighbouring settlements, the population of this village—which was part of the estate of the Illésházys—did not immediately begin planting vines; by the 1760s, however, viticulture had become a dominant branch of agriculture in the village, and it retained this role until the 1970s. A key finding of the study was that, although Tárnok did not officially belong to any wine region, in the mid-19th century they began to plant vines on such a large scale that it served as a model for other settlements. In order to make the connections between the various sub-topics more apparent, they are not presented sequentially, but are embedded in the history of viticulture. Thus demonstrating that the history of cellars and wine press houses cannot be separated from the significance of viticulture itself, and that the varieties cultivated influenced the range of tools used. This close association persisted up until the second half of the 20th century; nowadays, however, the two are becoming increasingly separate. The area under vine has decreased drastically; an increasing number of cellars now produce wines from grapes purchased from other regions, or the building is used as an entertainment venue, without an economic function.

MÚZEUMPEDAGÓGIA

FESTÉSZETI ÉS SZOBRÁSZATI BEAVATÓ PROGRAM A MÚZEUMBAN: A BÁNÁTI SVERÁK PROGRAM 2015-TŐL NAPJAINKIG

- György Gabriella
  múzeumpedagógus
  Ferenczy Múzeumi Centrum
  gabriella.gyorgy@femuz.hu
  ORCID: 0009-0001-3577-8387

- Sütő Tünde
  múzeumpedagógus
  Ferenczy Múzeumi Centrum
  tunde.suto@femuz.hu
  ORCID: 0009-0008-6871-5391

- Novák Levente
  múzeumpedagógus
  Ferenczy Múzeumi Centrum
  levente.novak@femuz.hu
  ORCID: 0009-0004-6984-3417

DOI: https://doi.org/10.66399/SC.2026.44.242-250

A program létrejötte és rövid leírása

A Szentendrei Művésztelep egyik alapítójáról, Bánáti Sverák Józsefről elnevezett, tizenegy éve futó művészeti beavató program a szentendrei nagycsoportos óvodások számára biztosít a korosztály igényeihez szabott múzeumi és képzőművészeti alaptudást: szakmai-technikai és elméleti ismereteket.
Szentendre Város 2014-ben kezdeményezte a program indítását, melyet a Szentendre Városi Óvodák óvónői dolgoztak ki, és a Ferenczy Múzeumi Centrum koordinált. Az önkormányzati óvodák[1] tizenhárom nagycsoportja, valamint az egyházi óvodák három nagycsoportja vesz részt rajta. A projektet Hajnal Szilvia, Magyariné Miskolczi Ildikó és Szigethy Miklósné Ildikó óvodapedagógusok indították el a Ferenczy Múzeumi Centrum akkori munkatársai, Csillag Edina, Kassai Hajnal és Sulák-Erdőháti Orsolya közreműködésével *(1. kép)*.

1. kép: Csillag Edina múzeumpedagógus festészeti beavató foglalkozást tart a Ferenczy Múzeumban, 2015 (fotó: Pálinkás Szilvia)

A művészeti foglalkozássorozat célja az indulás évétől napjainkig változatlan: bevezetni az iskolába induló szentendrei óvodásokat a múzeum világába, megismertetni őket képzőművészeti alapfogalmakkal és átadni az alkotás élményét szentendrei művészek bevonásával.
A múzeumi alkalmakat, a festészeti és szobrászati beavató foglalkozásokat múzeumpedagógusok, az alkotó foglalkozásokat művész szakemberek tartják, tartották: Lehoczky Krisztina festőművész és Borsódy Eszter keramikusművész a program indulása óta alkot az óvodásokkal. A program az óvodapedagógusok és a dajkák segítő közreműködésével valósul meg.
A program két múzeumpedagógiai és két alkotó foglalkozásból áll. Az évek során az eredeti elképzelés időnként módosult: volt, hogy minden foglalkozás a múzeumban zajlott, de előfordult, hogy az alkotásra az óvodában került sor. 2021 óta a festészeti alkotó foglalkozásokat változatlanul az óvodákban tartják: a múzeumi látogatás témájához kapcsolódóan Lehoczky Krisztina alkotó foglalkozást tart a múzeum által rendelkezésére bocsájtott eszközök és anyagok felhasználásával. A többi foglalkozást a Czóbel Múzeumban és a Kovács Margit Kerámiamúzeumban tartjuk, beleértve a szobrászati műhelymunkát is, ami 2021-ig Borsódy Eszter vezetésével történt, azóta pedig az FMC múzeumpedagógusai tartanak agyagozó és mázazó foglalkozást a gyerekeknek.
A négy-öt alkalmas, képzőművészeti alapismereteket bevezető foglalkozássorozat évente átlagosan kétszázötven gyerek bevonását jelenti, minden általános iskolába készülő nagycsoportos részesül a múzeum szolgáltatásából. Az elmúlt tizenegy évben több, mint 3200 gyermek vett részt a programban, az összesen több, mint 500 foglalkozáson.

A program céljai

A közreműködő szakemberek a program pedagógiai célkitűzéseit az induláskor világosan megfogalmazták. A felsorolt célok ugyanakkor egy rugalmas keretrendszert jelentenek a foglalkozások megvalósításakor, hiszen a részt vevő gyerekek figyelme, képességei és érdeklődése határozza meg, hogy a múzeumpedagógus milyen mélységben és részletességgel beszél a témákról.
Az elmúlt években észrevehetően változott a gyerekek új információkat, ismereteket befogadó kapacitása: tapasztalataink szerint évről évre csökkenő tendenciát mutat. Ezért a múzeumpedagógiai foglalkozásokon alkalmazkodunk a gyerekek igényeihez, személyre szabottan alakítunk minden alkalmat.
Az induláskor megfogalmazott célok a következők:

1. A korosztály tagjai megismerik a szentendrei múzeumokat, a múzeumba járás etikettjét, szokásait; alapvető muzeológiai ismereteket szereznek.

[1] A programhoz a következő óvodák csatlakoztak: Óvoda Központ, Bimbó úti Tagóvoda, Hold utcai Tagóvoda, Izbégi Tagóvoda, Püspökmajor ltp. Tagóvoda, Szivárvány Tagóvoda, Vasvári Pál úti Tagóvoda, Egres úti Tagóvoda, Szentendrei Református Óvoda, Evangélikus Zenei Óvoda, Szent András Óvoda.

2. Elsajátítják a különböző képzőművészeti médiumokat, a festészet, a szobrászat, az iparművészet (azon belül is a kerámia) alapjait, szókincsét.

3. Megismerkednek a figurális festészet és a szobrászat műfajaival (tájkép, csendélet, portré, csoportkép, enteriőr, körbejárható szobor és dombormű, kisplasztika, korongolt szobor).

4. Az elméleti tudást a gyakorlati foglalkozásokon mélyítik el, ahol képzőművészektől és képzőművészettel foglalkozó szakemberektől tanulhatnak. Jártasságot szereznek az anyaghasználatban, a különböző alapanyagok (tempera, vízfesték, agyag) viselkedésében.

5. Alapvető vizuális kommunikációs fogalmakkal találkoznak a tevékenységen keresztül, úgymint kompozíció, felület, folt és vonal, alapszínek, kevert színek, színkeverés.

6. A program előkészíti az általános iskolai múzeumlátogatásokat: megalapozza a múzeumba járó, értő közönség hosszú távú kinevelését.

7. A program a minőségi alapanyagok használatával és a szakemberek közreműködése által biztosítja, hogy az önkifejezés és a tanulás biztos lábakon álljon és zavartalan legyen.

8. Az alkotómunka hozzájárul a finommotorikus mozgások fejlődéséhez, ezáltal az iskolaérettség kialakulásához. A múzeumi tárlatvezetés a figyelemkoncentráció, a türelem, az egymásra odafigyelés fejlődésére van hatással.

9. A múzeum mint komplex tanulási helyszín széleskörű kompetenciafejlesztést tesz lehetővé, ami a 21. századi, egész életen át tartó tanulás alapkövetelménye.

A program módszertana

A felfedező, élményszerző típusú foglalkozások alatt különböző szinteken valósul meg a kompetenciák fejlesztése. A kiállított műalkotások primer, vizuális élményének befogadása egy interaktív, a korosztály számára érthető tárlatvezetés, beszélgetés keretében zajlik. Ezen tudás interiorizálását segítik a különböző tárgyak, illetve a tapintható műalkotások közeli megismerésével együtt járó érzékszervi benyomások (látás, hallás, tapintás, szaglás). Az új élményeket és ismereteket hívják elő és dolgozzák át a gyerekek a műhelymunka során, amelyeken a gyakorlatban, saját kezükkel alkotott tárgyakba önthetik – immár nem szavakkal – érzéseiket, gondolataikat. Az alkotómunka során megismerik azokat az eszközöket, anyagokat, szerszámokat, amelyekkel – szakmai vezetés mellett – megvalósíthatják elképzeléseiket, teret engedhetnek fantáziájuknak. Az eszközök beszerzése során úgy számolunk, hogy az ecsetből, papírból, festékből minden óvodában maradjon egy-egy teljes készlet. Erre azért van szükség, mert a gyerekek tempója az alkotási folyamat szempontjából is nagyon különböző, mindig vannak olyan gyerekek, akik lassabban készülnek el. Fontos azonban, hogy ők is megkapják a lehetőséget arra, hogy befejezzék művüket, ha nem is a foglalkozás időkeretein belül, de mindenképpen a megszokott, már kipróbált anyagokkal és technikával.
2016-ban a program segítségével égetőkemencét vásároltunk, így a gyerekek alkotásait helyben ki tudjuk égetni. Ugyanezen évtől négy éven át kiállításokon[2] mutattuk be az elkészült gyerekmunkákat. Az ötödik, jubileumi kiállításra 2025-ben került sor, ahol a tíz éve futó Bánáti Sverák Programot ünnepeltük.[3]

A foglalkozások helyszínei, témája, menete

Festészet

Múzeumi óra – elmélet
A program festészeti részének múzeumi helyszíne eredetileg a Ferenczy Múzeum épülete, a Ferenczy család állandó kiállítása volt. Ez 2016-ban megszűnt, ezért a festészeti órák a Czóbel

2. kép: festészeti beavató foglalkozás a Czóbel Múzeumban, 2021 (fotó: Deim Balázs)

[2] *Gyerekkézzel 1.0*, 2016. december 2–11., Kmetty Múzeum; *Gyerekkézzel 2.0*, 2017. június 1–11., Kmetty Múzeum; *Gyerekkézzel 3.0*, 2018. május 27. – június 3., Barcsay Múzeum; *Gyerekkézzel 4.0*, 2019. május 1–9., Barcsay Múzeum.
[3] *Gyerekkézzel,* 2025. május 25. – június 21., Vajda Múzeum.

3. kép: György Gabriella múzeumpedagógus festészeti beavató foglalkozást tart a Czóbel Múzeumban, 2021 (fotó: Deim Balázs)

4. kép: Sütő Tünde múzeumpedagógus festészeti beavató foglalkozást tart a Czóbel Múzeumban, 2025 (fotó: Deim Balázs)

Múzeumban, illetve aktuális, időszaki festészeti kiállításainkon valósultak meg. Az eredeti, a festészet alapfogalmaira összpontosító foglalkozás bármilyen figuratív festészeti kiállításra adaptálható.
Oktatási segédanyagok segítségével a festményeket mint médiumokat határozzuk meg: a vászon, a keret, az ecset, a paletta, a tubusos és porbázisú festék, a kötőanyagok; a száradás és alapozás fogalmai, melyeket szemléltető eszközök segítségével be is mutatunk, megfoghatóvá téve a festők eszköztárát.
Portré, tájkép, csoportkép, csendélet, enteriőr – a legalapvetőbb festészeti műfajok bemutatása és megtanulása. A művész(ek) stílusának felfedezése *(2–4. kép)*.

Műhelymunka – gyakorlat
A Ferenczy Múzeumi Centrum kiállításához kapcsolódó témában alkotnak a gyerekek az óvodákban, a saját környezetükben. Az alkotóműhelyben csoportbontásban dolgozik Lehoczky Krisztina festőművész, egyszerre 12–13 gyermekkel, mivel minden gyermeknek szüksége van személyes odafigyelésre, segítségre, és az elmélyült alkotómunka ennél nagyobb létszámnál nehezen kivitelezhető. A foglalkozáson a gyerekek A/3-as méretű akvarellpapírra készítik alkotásaikat művésztemperával és jó minőségű ecsetekkel; minden anyagot a múzeum biztosít.

5. kép: festészeti foglalkozás Lehoczky Krisztina festőművész vezetésével, 2015 (fotó: Lehoczky Krisztina)

6. kép: festészeti foglalkozás Lehoczky Krisztina festőművész vezetésével, 2024 (fotó: Lehoczky Krisztina)

7. kép: festészeti foglalkozás Lehoczky Krisztina festőművész vezetésével, 2024 (fotó: Lehoczky Krisztina)

Tapasztalataink alapján az 5–7 éves gyermekek nagy része ösztönösen képes betölteni a rendelkezésére álló teret, arányosan komponálják meg rajzaikat, és a megadott témát saját élményeiken keresztül jelenítik meg. Ezért a készülő műnél hangsúlyt fektetnek az arányos vagy egyedi kompozícióra és az egész lap kitöltésére, megfestésére. Az óvodások festés közben kiemelten foglalkoznak a színkeveréssel, miként lehet az alapszínekből új színeket és színárnyalatokat kikeverni. A gyerekek általában ezt a folyamatot, ahogy az ő kezük alatt egy új szín teremtődik, varázslatként élik meg, előszeretettel kísérleteznek újabb és újabb színek létrehozásával, és ezeket használják képeiken is *(5–7. kép)*.

Szobrászat és iparművészet

Múzeumi óra – elmélet
A Kovács Margit Kerámiamúzeum kiállításának gazdag tematikájából a korosztályt megfogó történeteket, az azokhoz kapcsolódó ábrázolásokat emeljük ki, és a műtárgyakon keresztül tanítjuk meg a szobrászat és a kerámia alapfogalmait.
A tárlatvezetések tartalmi körei:
A tárlatvezetés vezérfonalai a meseszerű történetek, az állatábrázolások és a művekhez köthető, a néphagyományból eredő dalok, amelyekhez a kisgyermekek jól tudnak kapcsolódni. Többek között Sárkányölő Szent György, az evangélisták, Noé bárkája, Philémón és Baukisz, a kentaurok és varázslók, a szüret, a lakodalom témája szerepelt 2021-ig a múzeumpedagógiai foglalkozásokon. Az elmúlt években a kiállítás megismerése egy dramatizált történet segítségével történik; az éneklés mellett nagyobb szerepet kap a résztvevő gyermekek játékos bevonása, például hangszerek, illetve mozgás segítségével esőt varázsolunk.

Szobrászati alapfogalmak
A dombormű és a körbejárható szobor, illetve a kisplasztika fogalmai.

Kerámia alapfogalmak és az agyag útja a kemencéig
Az agyag, a terrakotta, a samott, a máz és az engób, a száradás és az égetés megismerése a kiállításban szereplő tapintható műtárgymásolatok segítségével *(8. kép)*.

Műhelymunka – gyakorlat
A szobrászati foglalkozások helyszíne a Kovács Margit Kerámiamúzeum alkotóműhelye. 2021-ig Kovács Margit munkásságának azon műtárgyait emeltük ki és vizsgáltuk közösen az elméleti

8. kép: Novák Levente múzeumpedagógus szobrászati beavató foglalkozást tart a Kovács Margit Kerámiamúzeumban, 2025 (fotó: Deim Balázs)

foglalkozáson, amelyek meséhez vagy mitológiai történethez kapcsolódnak, szimbólumokat hordoznak. A gyakorlaton ezért a mesék világához illeszkedő tárgyak készültek: életfa vagy madár, 2020-ban pedig házikó jellegzetes szentendrei kapuval. 2021-ig a szobrászati műhelymunkát Borsódy Eszter keramikusművész vezette. 2023 óta az agyagozás mellett mázazásra is lehetőséget teremtettünk a gyerekeknek. Ezáltal a teljes folyamatot ismertetjük meg velük, pontosan végigkövetjük az agyag útját a formázástól a mázazásig.

9. kép: szobrászati műhelymunka Borsódy Eszter keramikusművész vezetésével, 2017 (fotó: Deim Balázs)

10. kép: mázazó foglalkozás, 2025 (fotó: Deim Balázs)

Az elmúlt két évben az egyik legősibb technikát tanítottuk meg a gyerekeknek, és karcolással, mázzal díszített marokedények készültek. A gyerekek az asztaloknál ülnek, gyúródeszkát, gyúrófát, mintázófát, szivacsot, illetve vízzel teli műanyag tálkát és kis méretű fa munkalapokat kapnak. A foglalkozást vezető lépésről lépésre, mindent szemléletesen elmagyarázva vezeti az alkotást: az agyag formázása, gyúrása után nagy, majd apró formák mintázása következik, végül pedig az agyag díszítési lehetőségei. A foglalkozáson olyan szakmai fogásokat tanulnak meg, amelyekkel gazdagíthatják plasztikai ismereteiket, feltérképezik az agyag tulajdonságait, és az elsajátított technikával létre tudnak hozni – és be is fejezni – egy saját alkotást. Az agyagtárgyak szárítása után égetés következik, valamint lehetőség szerint egy mázazós foglalkozásra is visszatérnek a csoportok, amennyiben a tanév programja ezt lehetővé teszi számukra *(9–11. kép)*.

11. kép: a program során készített marokedények, 2025 (fotó: Deim Balázs)

A pandémia idején mindenki számára elérhető videóanyagban is elkészítettük az agyagozós foglalkozást, amelynek segítségével akár a szülőkkel, akár az óvódapedagógusokkal együtt lépésről lépésre el tudják készíteni agyagból vagy gyurmából a szentendrei típusú házikót.[4]

Kiállítások

A programsorozat 2016-tól a COVID járvány beköszöntéig a gyerekek alkotásaiból készült kiállítással zárult. Az első két évben egy kisebb kiállítótérben, a Kmetty Múzeumban egy-egy válogatást mutattunk be az elkészült munkákból, majd 2018-ban és 2019-ben az összes alkotást kiállítottuk a Barcsay Múzeumban.[5]
A kiállítások a múzeum éves szakmai programjának részévé váltak, hivatalos megnyitóval és megnyitóműsorral. A megnyitókon az óvodások és a helyi iskolások is felléptek. Az első évek kisebb kiállításai után a megnyitókhoz workshopokat, kulturális gyerekprogramokat kapcsoltunk. Ezeket a programokat évről évre magasabb színvonalon tudtuk megrendezni *(1. tábla 1–6)*.

[4] Nyitott Műhely | agyagház – Kovács Margit: https://www.youtube.com/watch?v=awOnltIByNM (letöltve: 2026. 07. 24.).
[5] *Gyerekkézzel 1.0*: 2016. december 2–11., Kmetty Múzeum; *Gyerekkézzel 2.0*: 2017. június 1–11., Kmetty Múzeum; *Gyerekkézzel 3.0*: 2018. május 27. – június 3., Barcsay Múzeum; *Gyerekkézzel 4.0*: 2019. május 1–9., Barcsay Múzeum.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. tábla 1: Szigethy Miklósné Ildikó óvodapedagógus megnyitja a *Gyerekkézzel 2.0* című kiállítást a Kmetty Múzeumban, 2017 (fotó: Csillag Edina); 2: a *Gyerekkézzel 2.0* című kiállítás megnyitója a Kmetty Múzeumban, 2017 (fotó: Csillag Edina); 3. kiállított életfa a *Gyerekkézzel 2.0* című kiállításban a Kmetty Múzeumban, 2017 (fotó: Csillag Edina); 4: a *Gyerekkézzel 4.0* című kiállítás a Barcsay Múzeumban, 2019 (fotó: Deim Balázs); 5: a *Gyerekkézzel 4.0* című kiállítás megnyitója a Barcsay Múzeumban, 2019 (fotó: Deim Balázs); 6: a *Gyerekkézzel 4.0* című kiállítás megnyitója a Barcsay Múzeum udvarán, 2019 (fotó: Deim Balázs)

12. kép: a 10. jubileumi *Gyerekkézzel* című kiállítás megnyitója a Vajda Múzeumban. Az első sorban (jobbról balra): Molnár Veronika óvodapedagógus, Lehoczky Krisztina festőművész, Borsódy Eszter keramikusművész és Gulyás József alpolgármester, 2025 (fotó: Deim Balázs)

13. kép: a *Gyerekkézzel* című kiállítás megnyitóján közreműködtek a Vujicsics Tihamér Alapfokú Művészeti Iskola tanulói Bokorné Forró Ágnes karnagy vezetésével, 2025 (fotó: Deim Balázs)

2025-ben a Vajda Múzeum pincéjében egy nagyszabású kiállítással[6] ünnepeltük az országos szinten is egyedülálló, a résztvevők számára ingyenesen elérhető művészeti beavató program tízéves fennállását. A tárlaton minden, a tanév során elkészült alkotást bemutattunk. Az ünnepélyes megnyitón az óvodák, a Szentendrei Városháza és a múzeum képviselői méltatták a program eredményeit, és kiemelték a korai fejlesztő program fontosságát a helyi kulturális identitás építésének szempontjából is. Az említett városi szereplők, intézmények együttműködése elengedhetetlen ahhoz, hogy a jövőben is minden szentendrei nagycsoportos óvodás gyermek megkaphassa a lehetőséget, hogy a festők, művészek városában már a lehető legfiatalabb korban, intézményi keretek között részesüljön művészeti alapozó képzésben *(12–13. kép)*.

Konferencia

Emellett a programot a Kincses Kultúróvoda konferenciákon is népszerűsítettük. 2017-ben a Ferenczy Múzeumi Centrumban megrendezett konferencián, illetve a 2019-ben Győrben, a Római Flóris Múzeumban megrendezett alkalmon előadást és több kreatív workshopot is tartottunk az óvodapedagógusoknak.

A program tapasztalatai

A Bánáti Sverák Program résztvevőivel évről évre újra találkozunk, iskolásként is visszatérnek szervezett csoportokkal és családi látogatóként is. A múzeumpedagógiai foglalkozások biztosítják a folytonosság lehetőségét, a város pedig az ingyenességgel támogatja a szentendrei gyermekek múzeumba járását és személyes fejlődését. Ez lehetővé tette és teszi, hogy egyre több gyermek ismerős és biztonságos közegként élje meg a múzeumi környezetet.
Az évek során a Ferenczy Múzeumi Centrum különböző profilú kiállítóhelyein tartott múzeumpedagógiai foglalkozásokon a gyerekek az elméleti ismereteket egyre magasabb szinten integrálják, és kreativitásuk, kifejezőkészségük, kommunikációs képességeik fejlődnek.
A múzeum e tekintetben társadalmi szerepvállalásként erősíti a helyi identitást, ráirányítja a résztvevők figyelmét az országos és európai szinten is jelentős művészeti hagyományokra és értékekre.

6 *Gyerekkézzel:* 2025. május 25. – június 21., Vajda Múzeum.

György Gabiella – Novák Levente – Sütő Tünde

Festészeti és szobrászati beavató program a múzeumban: Bánáti Sverák Program 2015-től napjainkig

A Bánáti Sverák Program 2015 óta Szentendrén megvalósuló komplex művészeti beavató foglalkozássorozat, amely a nagycsoportos óvodások számára nyújt életkoruknak megfelelő múzeumi és művészeti alapismereteket. A Szentendre Város Önkormányzata, a helyi óvodák és a Ferenczy Múzeumi Centrum együttműködésében létrejött kezdeményezés célja, hogy a gyermekeket már iskolakezdés előtt bevezesse a múzeum világába, megismertesse velük a festészet, a szobrászat és a kerámiaművészet alapfogalmait, valamint közvetlen alkotói élményeken keresztül fejlessze kreativitásukat és vizuális kifejezőkészségüket.

A program múzeumpedagógiai és gyakorlati alkotófoglalkozásokból áll, amelyek során a résztvevők kiállításokon keresztül találkoznak műalkotásokkal, majd festészeti és szobrászati műhelymunkában dolgozzák fel élményeiket szakemberek és művészek vezetésével. A foglalkozások nagy hangsúlyt fektetnek az érzékszervi tapasztalatszerzésre, az önkifejezés támogatására, a finommotoros készségek fejlesztésére, valamint a múzeumi kultúra és a helyi művészeti hagyományok megismertetésére. A programban tanévenként nagyjából 250 nagycsoportos óvodás vesz részt.

A gyerekek alkotásaiból rendezett kiállítások és a szakmai konferenciákon való bemutatkozás tovább erősítették, erősítik a program hatását és ismertségét. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a résztvevő gyermekek számára a múzeum ismerős és biztonságos térré válik, miközben fejlődik kreativitásuk, kommunikációs készségük és kulturális tudatosságuk. A Bánáti Sverák Program országosan is egyedülálló példája annak, hogyan kapcsolható össze a korai művészeti nevelés, a múzeumpedagógia és a helyi identitás erősítése egy hosszú távon fenntartható, ingyenesen hozzáférhető kezdeményezésben.

Gabiella György – Levente Novák – Tünde Sütő

An Introduction to Painting and Sculpture at the Museum: The Bánáti Sverák Programme from 2015 to the Present

Introduced in Szentendre in 2015, the Bánáti Sverák Programme is a series of complex art workshops that introduce children in the final year of kindergarten to age-appropriate knowledge of museums and art. Created in cooperation between the Municipality of Szentendre, local kindergartens and the Ferenczy Museum Center, the initiative aims to introduce preschool children to the world of the museum, to teach them the basic concepts of painting, sculpture and ceramic art, and to develop their creativity and visual expression skills through direct creative experiences.

The programme consists of museum education sessions and hands-on creative workshops, during which participants engage with works of art at exhibitions and then translate their experiences into paintings and sculptures at workshops under the guidance of experts and artists. Teaching through the senses is a key ambition of these workshops, as is the encouragement of self-expression, the development of fine motor skills, and the introduction of children to museum culture and local artistic traditions. Every school year, some 250 children aged five to six take part in the programme.

Exhibitions of the children's work and presentations at professional conferences have further strengthened the programme's impact and visibility. Experience shows that the museum becomes a familiar and safe space for the participating children, whose creativity, communication skills and cultural awareness also grow. The Bánáti Sverák Programme is a nationally unique example of how early art education, museum learning and the strengthening of local identity can be combined in an initiative that is sustainable in the long term and can be accessed free of charge.

FÜGGELÉK

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM MUNKATÁRSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA 2025

Bodonyi Emőke
Bodonyi Emőke: A kortárs magyar üvegművészetről röviden. In: Borkovics Péter (szerk.): *Borkovics. Katalógus*. Szentendre: Erdész Galéria, 2025, 6.

Bodonyi Emőke: Jegenyés Jánosról. In: Papp János – Kertészfi Ágnes – Pinczehelyi Sándor (szerk.): *Jegenyés János*. Hosszúhetény: Nemes János Művelődési Központ, 2025, 14.

Bodonyi Emőke: A szerep és ami mögötte van. Stéger Ferenc repertoárja. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 24–35.

Bodonyi Emőke: A Bükkös-patak színei és formái a szentendrei képzőművészetben. In: *Szentendre és Vidéke* 3 (2025), 8–9.

Bodonyi Emőke: „Volt, van és lesz egy szentendrei művészet is." A Szentendrei Régi Művésztelep 2026-ban ünnepli fennállásának 100. évfordulóját. In: *Szentendre és Vidéke* 5 (2025), 6–7.

Bodonyi Emőke: A szövőszék mögött mindig megtaláltam a nyugalmat. Czakó Margit (1946–2025) kárpitművész emlékére. In: *Szentendre és Vidéke* 8 (2025), 14.

Bodonyi Emőke: Ádám virágától a Világtérképig. A kortárs szentendrei iparművészek. In: *Szentendre és Vidéke* 10 (2025), 4–5.

Bodonyi Emőke: A tárgyak rejtett valósága. In: Bicskei Éva – Gulyás Borbála – Szőke Annamária – Tatai Erzsébet (szerk.): *EALXXV. Tisztelgés Eörsi Anna előtt születésnapján*. Budapest: szerkesztői magánkiadás, 2025, 104–105.

Décsi Enikő
Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Décsi Enikő: A ló hátán van a földi mennyország. Avar kori lovas temetkezések Szentendre belvárosából. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 19.

Décsi Enikő – Rajna András: Folyó szeli ketté – régészeti kutatások Pest vármegyében. A szentendrei MűvészetMalomban megrendezett konferencia és kiállítás. In: *Magyar Régészet* 15 (2025), 62–67.

Décsi Enikő: Szentendre, avar kori temető. In: Nagy Gábor – Okrutay Miklós (szerk.): *Egy kis mustra 2023–2025. Műemléki helyreállítások és régészeti kutatások Pest vármegyében*. Budapest: Pest Vármegyei Kormányhivatal, 2025, 37.

Décsi Enikő – Rácz Tibor Ákos: A gilded mask brooch from Tura. A short outlook on problems related to early medieval bow brooches in Hungary. A turai aranyozott bronz maszkos fibula. A magyarországi korai középkori kengyelfibulák szakmai kérdéseinek vázlatos áttekintése. In: *Archaeologiai Értesítő* 150 (2025), 311–333. DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2025.00114

Décsi Enikő – Rajna András: A River Runs Through It: Archaeological Research in Pest County. A conference and exhibition at the MűvészetMalom in Szentendre. In: *Hungarian Archaeology* 14 (2025), 63–72.

Fábián Laura
Fábián Laura (szerk.): *Studia Comitatensia 43. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve*, Szentendre, 2025.

Fábián Laura: A csinos bajusz, avagy a Stéger-hagyaték lappangó darabjai. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 38–49.

Fábián Laura: De ki is volt Ráby Mátyás, Jókai Rab Rábyja? In: *Szentendre és Vidéke,* 2025. 11. 25.

Giedl Dániel
Giedl Dániel: Beszámoló a Csévharaszt–Nyárfa-dűlő lelőhelyen végzett tervásatás eredményeiről. Különös tekintettel az 1. számú honfoglalás kori temetkezésre. In*: Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 22.

Jászberényi Mónika
Antoni Dániel – Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: Újszilvás. Egy különleges népvándorlás kori lelőhely Pest vármegyében. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 16–17.

Giedl Dániel – Jászberényi Mónika: Római kori szarmata körárkos temető Farmos határában. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 39.

Jászberényi Mónika: Korai szarmata női temetkezés Turáról. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 40.

Farkas Zoltán – Jászberényi Mónika: Késő avar kori temetőrészlet Vecsés határában. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú*

főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 148–185.

Antoni Dániel – Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: *Újszilvás–Szőrös-halom I. 5. századi fibulák*. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 160–203.

Kozák Zsuzsanna

Kozák Zsuzsanna: A behatárolható és a határtalan szobrászata. Csurgai Ferenc multimediális szerveződésű szobrászatának sajátosságairól. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 252–261.

Muladi Brigitta

Muladi Brigitta (szerk.): *Mágikus kör. Czóbel kapcsolati hálója. Tanulmányok*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Muladi Brigitta (ed.): *Magic Circle. Czóbel's Network of Relations. Studies*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Muladi Brigitta: A vonót lazán kell tartani... Szirtes János 70, +36°C, Várfok galéria. In: *Új Művészet* 1 (2025), 34–37.

Muladi Brigitta: Mióta megszülettem, művész akartam lenni! Selma Selman kiállítása, acb Galéria. In: *Új Művészet* 5 (2025), 8–10.

Muladi Brigitta: A nagyszerű romokról... Szentgyörgyi Erika új hungarocell festményei. In: *Új Művészet online,* 2025. 01. 29.

Muladi Brigitta: Fényözön rajzolta körök, Sebők Éva kiállítása. In: *Új Művészet online,* 2025. 03. 24.

Muladi Brigitta: L'Eternal Feminine. Az örök női lét mélységei a kortárs magyar képzőművészek szerint, a Zikkurat Galériában. In: *Kortárs Női Reflexiók Fóruma online folyóirata* 8 (2025).

Nagy Balázs

Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs (szerk.): *VII. Fiatal Numizmaták Konferenciája / 7th Young Numismatists Conference*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2025.

Antoni Dániel – Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: Újszilvás – egy különleges népvándorlás kori lelőhely Pest vármegyében. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében*. (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 16–17.

Nagy Balázs: Pest vármegyei kincshorizont a mohácsi csata évéből. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében*. (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 22–23.

Antoni Dániel – Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: Újszilvás–Szőrös-halom I. 5. századi fibulák. In: *Studia Comitatensia* 43 (2025), 160–203.

Veronika Bereková – Balázs Nagy: Coin Hoard Consisting of Viennese Denarii from Kincsesbánya (Fejér County). In: Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs (szerk.): *VII. Fiatal Numizmaták Konferenciája / 7th Young Numismatists Conference*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2025, 37–38.

Nagy Balázs: Traces of Regional Currency Use during the Mongol Invasion and the Battle of Mohacs. In: Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs (szerk.): *VII. Fiatal Numizmaták Konferenciája / 7th Young Numismatists Conference*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2025, 44.

Patay Róbert

Patay Róbert: Újabb adatok a dél-pesti síkság kora bronzkori topográfiájához és kronológiájához. Kora bronzkori lelőhelyek az M0-s autópálya délkeleti szektorában végzett feltárásokon. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 6–31.

Patay Róbert: A Vekerzug-kultúra települése Vecsés határában. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 71–100.

Patay Róbert – Kalmár János: Az M0-s autópálya ásatások Vecsés 4. lelőhelyén előkerült kőanyag komplex vizsgálata. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 113–122.

Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Rajna András
Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében.* (Absztraktkötet.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Décsi Enikő – Rajna András: Folyó szeli ketté – régészeti kutatások Pest vármegyében. A szentendrei MűvészetMalomban megrendezett konferencia és kiállítás. In: *Magyar Régészet* 15 (2025), 62–67.

Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak – Megelőző régészeti feltárások az M0 autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. II. kötet: Kora bronzkortól az avar kor végéig.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Décsi Enikő – Rajna András: A River Runs Through It: Archaeological Research in Pest County. In: *Hungarian Archaeology* 2 (2025), 63–69.

Rácz Tibor Ákos
Rácz Tibor Ákos: Kiskunlacháza templomai: A magyar régészet kezdeteitől egy mai régészeti projektig. In: *Magyar Régészet* 2 (2025), 53–61.
DOI: https://doi.org/10.36245/mr.2025.2.4

Décsi Enikő – Rácz Tibor Ákos: A gilded mask brooch from Tura. A short outlook on problems related to early medieval bow brooches in Hungary. A turai aranyozott bronz maszkos fibula. A magyarországi korai középkori kengyelfibulák szakmai kérdéseinek vázlatos áttekintése. In: *Archaeologiai Értesítő* 150 (2025), 311–333.
DOI: https://doi.org/10.1556/0208.2025.00114

Rácz Tibor Ákos: The churches of Kiskunlacháza. From 19th-century explorations to 21st-century research. In: *Hungarian Archaeology* 2 (2025), 53–62.
DOI: https://doi.org/10.36338/ha.2025.2.4

Szabó Noémi
Szabó Noémi: Néhány gondolat Barcsay Jenő (1900–1988) életrajzához. In: Fehér Ildikó (szerk.): *Figuralitás – Absztrakció – Geometria. Tanulmányok Barcsay Jenő születésének 125. évfordulójára*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2024 (2025), 12–25.

Szabó Noémi: A cselekvéstelenség monumentalitása. Barcsay Jenő tervezett és megvalósult murális műveinek kronológiai és stiláris áttekintése. In: Fehér Ildikó (szerk.): *Figuralitás –Absztrakció – Geometria. Tanulmányok Barcsay Jenő születésének 125. évfordulójára*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2024 (2025), 104–133.

Szabó Noémi – Galla Zoltán: A pismányi Haluskai-tanya története – Vajda Lajos és köre 1939 és 1940 nyarán Szentendrén. In: *Magyar Művészet* 2 (2025), 4–11.

Sturcz János: *Barcsay. Sötét és világos harca Barcsay Jenő festészetében.* (A kötetet szerkesztette, szakmailag lektorálta, az életrajzot és a biblográfiát írta és összeállította: Szabó Noémi.) Budapest: MMA Kiadó, 2025.

Szabó Noémi: Progresszív művészek megküzdési módszerei a Rákosi-korszakban (1949–1953) – A Rottenbiller kör. In: Müller Rolf (szerk.): *1953 – Sztálin halott*. Budapest–Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2025, 207–242.

Szabó Noémi: A rajzoló Barcsay. In: *Élet és Irodalom* 29 (2025), 8.

Makláry Kálmán – Szabó Noémi: Egy *rejtélyes magyar festő Párizsban – 120 éve született Szóbel Géza (1905–1963).* (Kiállítási katalógus és tanulmány.) Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025.

Makláry Kálmán – Szabó Noémi: *An Enigmatic Hungarian Painter in Paris – Géza Szóbel (1905–1963) was born 120 Years Ago.* (Exhibition catalogue and study.) Szentendre: Ferenczy Museum Center, 2025.

Szabó Noémi: *Minden ugyanaz másképpen. Az ef Zámbó jelenség.* (Kismonográfia.) Budapest: Hungart Könyvek, 2025.

Szabó Noémi: *Everything is the same but different. The István ef Zámbó phenomenon.* (Short monograph.) Hungart Könyvek, 2025.

Szabó Noémi: Kitörölhetetlen képek – Hámori Anett művészetéről. In: *Országút online,* 2026. 02. 16.

Szabó Noémi: 15 év 60 kötet. Recenzió a 2024-ben megjelent HUNGART-könyvekről. In: *Új művészet* 1 (2025), 68–70.

Zandler Krisztián
Cserpák Ferenc – Péntek Attila – Zandler Krisztián: Examination of anthropogenic traces on Pleistocene bone material from the Upper Cave of the Remete Valley and revision of the fauna. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 76 (2025), 239–250.

Zandler Krisztián – Péntek Attila – Tóth Krisztián: Traces of Late Middle Palaeolithic Settlement in the Magyarnándor Area (Cserhát Mountains, Nógrád County). In: *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* XLVI (2025), 356–408.

Péntek Attila – Cserpák Ferenc – Zandler Krisztián – Guba Szilvia: First Open-Air Middle Palaeolithic Mousterian Site in the Northern Central Mountains of Hungary. Preliminary Results from Szurdokpüspöki–Lapos-tanya. In: *Dissertationes Archaeologicae* 13 (2025), 297–319. DOI: https://doi.org/10.17204/dissarch.2025.297

Péntek Attila – Zandler Krisztián: Thirty-six Years After — GIS-based Analysis of an open-air Palaeolithic Site in the Cserhát Mountains, Northern Hungary. In: *Tertiary & Quaternary STRATA. A miskolci Herman Ottó Múzeum természettudományi online folyóirata* 3 (2025).

Péntek Attila – Zandler Krisztián – Guba Szilvia: The Archaeological Assemblage from Szurdokpüspöki–Derzsi Hill and the Middle Palaeolithic Evidence from its Surroundings. In: *Tertiary & Quaternary STRATA. A miskolci Herman Ottó Múzeum természettudományi online folyóirata* 3 (2025).

STUDIA COMITATENSIA 44.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
  Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
  Borbély-Tardy Anna, múzeumigazgató
- Szerkesztő
  Fábián Laura
- Grafikai tervezés
  Herr Ágnes
- Tördelés
  Sarkadi Imola
- Korrektúra
  Zelei Bori
- Angol fordítás
  Mihály Árpád
- Fotók
  A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
  Prime Rate Nyomda

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM

SZENTENDRE
2026

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2026